TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

İKİ SAVAŞ ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE'NİN TEHDİT ALGISI VE GÜVENLİK POLİTİKALARI

Doktora Tezi

Yasin GÜLYÜZ

Ankara, 2025

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

İKİ SAVAŞ ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE'NİN TEHDİT ALGISI VE GÜVENLİK POLİTİKALARI

Doktora Tezi

Yasin GÜLYÜZ

Tez Danışmanı:
Prof. Dr. Melek Melahat FIRAT

Ankara, 2025

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

İKİ SAVAŞ ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE'NİN TEHDİT ALGISI VE GÜVENLİK POLİTİKALARI

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Melek Melahat FIRAT

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

1. **Prof. Dr. Melek Melahat FIRAT**
2. **Prof. Dr. Muhittin DEMİRAY**
3. **Doç. Dr. Nuri YEŞİLYURT**
4. **Doç. Dr. Özge ÖZKOÇ**
5. **Doç. Dr. Pınar ÇAĞLAYAN**

Tez Savunması Tarihi
24.11.2025

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Prof. Dr. Melek Melahat FIRAT danışmanlığında hazırladığım "**İki Savaş Arası Dönemde Türkiye'nin Tehdit Algısı ve Güvenlik Politikaları**" adlı yüksek lisans ☐ - doktora/bütünleşik doktora ■ tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallara uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

27.11.2025
Yasin GÜLYÜZ

TEŞEKKÜR

Bu tez, ziyadesiyle uzun bir sürede tamamlandı. Yazım sürecinin uzunluğu, minnet borcumun olduğu kişilerin sayısının artmasına da vesile oldu.

Başta, bana akademik kariyerin ve çalışma disiplininin nasıl olması gerektiğini gösteren, bütün toyluğuma ve hatalarıma rağmen tezimi sabırla defalarca okuyan, rahle-i tedrisinden geçtiğim için ömrümce gurur duyacağım değerli danışmanım **Prof. Dr. Melek Fırat**'a;
Deneyimi, akademik bilgi birikimi ve ufuk açıcı fikirleriyle tezimi ve beni güçlendiren saygıdeğer hocam **Prof. Dr. Muhittin Demiray**'a;
Tezimde zorluklar ve tıkanmalar yaşadığımda, akademik doygunluğu ve bütün içtenliğiyle beni birçok kez kurtaran, umutsuzluğa kapılmama izin vermeyen kıymetli hocam **Doç. Dr. Özge Özkoç**'a;
En kritik dönüm noktalarında, hayati akademik dokunuşlarla tezimin "savrulup gitmesini" önleyen ve tezime güçlü bir yapı kazandıran değerli hocalarım **Doç. Dr. Pınar Çağlayan** ve **Doç. Dr. Nuri Yeşilyurt**'a çok teşekkür ederim.

Sendelediğim her anda destekleriyle beni tekrar yüreklendiren saygıdeğer hocalarım **Prof. Dr. Rüştü Yayar**, **Doç. Dr. Sevil Şahin**, **Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Ozan Şahin**, **Dr. Öğr. Üyesi Mayada Kamal Eldeen** ve **Dr. Yasin Öztürk**'e;
Beni "bir kez daha" en zor zamanlarımda hem akademik hem de duygusal olarak ayağa kaldıran, harika bir akademisyen ve mentor olarak bana yol gösteren değerli hocam **Dr. Öğr. Üyesi Yağmur Dönmez**'e;
Doktora sürecim boyunca yanımda olan, sırtımdaki yükleri paylaşan ve hayatımı kolaylaştıran değerli arkadaşlarım ve meslektaşlarım **Arş. Gör. Berna Akbay** ve **Arş. Gör. Hatice Nursena Yücel**'e;
Sılada ailemin yokluğunu hissettirmemek için buradaki ailem olmayı kendilerine görev bilen değerli hocalarım ve arkadaşlarım **Dr. Öğr. Üyesi Metehan Şahin**, **Dr. Öğr. Üyesi Batuhan Ersöz**, **Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Güzel**, **Arş. Gör. Taylan Şengül**, **Arş. Gör. Mücahid Topcu** ve **Arş. Gör. Kaan Kaplan**'a teşekkürü bir borç bilirim.

Tezimin uzun süren yazım sürecinde belki de sevdiğim birçok insanı ihmal ettim ve telafisi mümkün olmayan, kaçırdığım için hep üzüntü duyacağım birçok anı geride bıraktım. Özellikle sevgili eşim ve ailemden, onlara ayıramadığım her bir an için özür diliyorum. Umarım ortaya koyduğum emeğim ve tezimle bu kusurumu telafi edebilmişimdir. Verdikleri sevgi ve destekle beni dünyanın en şanslı adamı yaptıkları için onlara ne kadar teşekkür etsem azdır. İyi ki varsınız…

Yasin GÜLYÜZ
Ankara, 27.11.2025

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR i

İÇİNDEKİLER ii

KISALTMALAR iii

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM 16

1. YURTTA SULH: İÇ TEHDİTLER VE İÇ GÜVENLİĞİN GÖLGESİNDE DIŞ POLİTİKA (1923-1932) 16

1.1. Rejim Karşıtı Hareketler, Ulusal Güvenliğin Tahkimi ve Dış Politikaya Yansımaları 17

1.1.1. Laikleşmeye ve İnkılaplara Direniş: Şeyh Said İsyanı ve Menemen Olayı 19

1.1.1.1. Hilafetin İlgası 19

1.1.1.2. Şeyh Said İsyanı 28

1.1.1.3. Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Menemen Olayı 35

1.1.2. Ağrı İsyanları ve Kürt Aşiretleri Sorunu 45

1.2. İç Politikanın Etkisinde Dış Politika Sorunları 64

1.2.1. İngiltere: Nasturi İsyanı, Musul Sorunu ve Sovyet Kartını Oynamak I 65

1.2.2. İtalya: Si Vis Pacem, Para Bellum 85

İKİNCİ BÖLÜM 100

2. CİHANDA SULH I: DIŞ TEHDİTLER VE GÜVENLİK ODAKLI DIŞ POLİTİKA (1932-1937) 100

2.1. Tehditlerin Dışsallaşması ve Uluslararası Sisteme Entegrasyon: Kolektif Güvenlik Doktrini ve Türkiye'nin MC Üyeliği 103

2.1.1. İtalyan Tehdidi ve Batı'ya Karşı Güvensizlik 112

2.1.1.1. Oniki Ada'nın Tahkimatı ve Türkiye'nin Güvenlik Kaygıları 112

2.1.1.2. Dostane Sözler, Şüpheli Eylemler: Dört Güç Paktı ve Sovyet Kartını Oynamak II 117

2.1.1.3. 1934 Büyük Faşist Kongresi'nin ve 1935 Habeşistan İşgalinin Türkiye'ye Etkileri 136

2.2. Kolektif Güvenlik Doktrininden Bölgesel Güvenliğe: Türkiye'nin Yeni Güvenlik Arayışları 159

2.2.1. Türkiye'nin Güvenlik Kuşağının Batı Kanadı 163

2.2.1.1. Balkan Antantı: Esnetilen Güvenlik 163

2.2.1.2. Akdeniz Paktı: Mare Non Vestrum 187

2.2.2. Türkiye'nin Güvenlik Kuşağının Doğu Kanadı: Sadabad Paktı 195

2.3. Türkiye'nin Güvenlik Önlemleri 205

2.3.1. Silahsızlanma Konferansı'nın Başarısızlığı ve Silahlanma 205

2.3.2. Montreux Boğazlar Sözleşmesi: Boğazlarda Türkiye'nin Egemenliğinin Yeniden Kurulması 223

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 243

3. CİHANDA SULH II: İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN EŞİĞİNDE TÜRKİYE'NİN GÜVENLİK POLİTİKALARI (1937-1939) 243

3.1. İtalya Sorunu ve Nyon Konferansı 245

3.2. Müttefik mi Tehdit mi?: Sovyet Kartını Oynamak III 256

3.3. Dersim İsyanı: Yurtta Sulh'e Bir İstisna 278

3.4. Hatay Sorunu ve Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması 297

3.4.1. Hatay Sorunu: Nedeni, Gelişimi ve Çözümü 297

3.4.2. Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması ve Türkiye'nin Güvenliğine Etkisi 306

3.4.2.1. Savaşın Eşiğinde Güvenlik Dengeleri ve Türkiye'nin Konumu 314

3.4.2.2. İttifaka Giden Yol 326

SONUÇ 339

KAYNAKÇA 349

ÖZET 372

ABSTRACT 374

KISALTMALAR

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

a.g.e.: Adı Geçen Eser

a.g.m.: Adı Geçen Makale

BCA: Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BOA: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

CHF: Cumhuriyet Halk Fırkası

FO: Foreign Office

Ibid: Ibidem (aynı yerde)

İTC: İttihat ve Terakki Cemiyeti

LN: League of Nations

MC: Milletler Cemiyeti

NATO: North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)

PKK: Partiya Karkerên Kurdistanê (Kürdistan İşçi Partisi)

SCF: Serbest Cumhuriyet Fırkası

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TC: Türkiye Cumhuriyeti

TCF: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

TDA: Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi

TOMTAŞ: Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi

USAD: Uluslararası Sürekli Adalet Divanı

GİRİŞ

> "Gelmiş geçmiş en iyi günlerdi, gelmiş geçmiş en kötü günlerdi; hem bilgelik çağıydı hem ahmaklık; hem inancın devriydi hem şüpheciliğin; hem Aydınlık hem Karanlık bir mevsimdi; umudun baharı, umutsuzluğun kışıydı; hem her şeyimiz vardı hem hiçbir şeyimiz yoktu; hepimiz ya doğruca Cennet'e gidecektik ya da tam aksi istikamete -özetle; şu an içinde bulunduğumuz döneme öyle benzer bir dönemdi ki dönemin, sesi en çok çıkan otoriteleri bu günler hakkında -olumlu anlamda da, olumsuz anlamda da- ancak ve ancak "en" sözcüğü kullanılarak konuşulabileceğini iddia ediyorlardı."[1]

Charles Dickens'ın 1859 yılında yayınlanan İki Şehrin Hikayesi romanının giriş paragrafını oluşturan bu cümleler, Fransız Devrimi'nin yanı sıra İki Savaş Arası dönemin şümullü yapısını anlatmakta yardımcı olabilecek metaforik bir derinliğe sahiptir. Bu dönem, "gelmiş geçmiş en iyi günlerdi", çünkü büyük savaşın ardından ülkeler bir daha savaşla karşı karşıya kalmak istemiyorlar, barışı arzuluyorlar ve bu doğrultuda silahsızlanma ve iş birliği görüşmelerine oturuyorlardı. "Gelmiş geçmiş en kötü günlerdi", çünkü savaşın yarattığı yıkım, yaraların sarılması için uzun bir zamana ihtiyaç duyulduğunu gösteriyordu ve savaşın sarstığı ekonomiler Büyük Buhran'ın pençesine birer birer düşüyordu. Silahsızlanma görüşmeleri, Milletler Cemiyeti (MC) gibi umut verici gelişmeler var olsa da "dikte edilen" barış antlaşmaları ve savaştan önce verilen fakat gerçekleştirilemeyen vaatler, memnuniyetsiz devletler yaratmıştı. Memnuniyetsiz devletlerse sıklıkla revizyon talebinde bulunuyorlardı. "Hem bilgelik çağıydı hem ahmaklık", çünkü büyük savaş, insanlara savaşın ne kadar ağır sonuçlar doğurabileceği konusunda bir "bilgelik" bahşetmişti fakat "ahmaklar" bir savaşı daha çağırıyorlardı. "Hem inancın devriydi hem şüpheciliğin", çünkü ideolojilerle bağlanmış kalabalıklar, demagogların peşinde ideolojik söylemlere sorgusuzca itaat ediyorlardı ve "şüpheler" yalnızca devletlerin birbirlerinin dostluk ve düşmanlıklarına duyuluyordu. "Hem aydınlık

[1] C. Dickens, **İki Şehrin Hikayesi**, (çev. D. Z. Batumlu), 1.Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s.3.

hem karanlık bir mevsimdi", çünkü optimist ya da idealist devlet adamları ve teorisyenler, bu savaştan çıkarılan derslerle ve MC'nin vaat ettiği siyasi ortamda devletlerin savaştan kaçınacaklarına ve iş birlikleri geliştireceklerine inanıyorlardı fakat memnuniyetsiz devletlerin revizyon talepleri, karşılıklı politik oyunlar ve restleşmeler karanlığın yaklaştığını gösteriyordu. "Ya doğruca Cennet'e gidecektik ya da tam tersi istikamete", çünkü uluslararası siyasette meydana gelen gelişmeler bir tarafta barışa ulaşmanın mümkün olduğuna ve hemfikir olunması durumunda savaşların biteceğine işaret ederken, kısa bir süre sonra siyasi iklim tam tersi istikamete yani savaşa doğru evriliyordu. "Dönemin sesi en çok çıkan otoriteleri bu günler hakkında -olumlu anlamda da, olumsuz anlamda da- ancak ve ancak "en" sözcüğü kullanılarak konuşulabileceğini iddia ediyorlardı", çünkü devlet adamları dostlarından, düşmanlarından, müttefiklerinden, tehditlerden, bunlara yönelik önlemlerden, güvensizliklerden, şüphelerden kısacası güvenliğe konu olabilecek her şeyden bahsederken "en büyük", "en önemli" gibi ifadelere başvurarak meselenin hayatiliğine vurgu yapıyorlardı.

Dickens'ın Fransız Devrimi için dile getirdiği fakat yaklaşık yetmiş yıl sonra tekrar gerçekleşeceğinin farkında olmadığı bu kehanetler, İki Savaş Arası dönemin uluslararası ilişkilerinin bir portresini ortaya koymaktadır. Bu uluslararası ortamda, dönemin büyük güçleriyle giriştiği siyasi mücadelede onlara rağmen kurulan ve mücadele ettiği bu büyük güçlerle çevrili bir coğrafyada önce hayatta kalmayı, sonrasındaysa muasır bir medeniyete katılmayı kendine hedef edinen Türkiye'nin güvenliği ve bu doğrultuda yürüttüğü iç ve dış politika, sıra dışı bir örnek olarak bu tezin konusunu oluşturmaktadır. Tarih boyunca devletlerin, kuruluş aşamasında zayıflık ve zafiyetlere sahip olarak ortaya çıkmalarını olağan görmekte bir sakınca yoktur. Tüm devletlerin mustarip olduğu gibi kuruluş aşamasında zayıf bir devlet olarak doğan Türkiye'yi sıra dışı kılansa, meydana geldiği şartların alışılmışın dışında olmasıdır. Dört bir tarafı, savaştığı devletlerle çevrili olan Türkiye, kurtuluşu ve kuruluşu için bu devletlerle

çatışmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda Anadolu topraklarını işgal eden İngiltere, Fransa ve İtalya gibi dönemin büyük güçleriyle siyasi olarak mücadele etmiş ve Kurtuluş Savaşı'nın askeri mücadelesini de İngiltere (Musul) ve Fransa (Güney) ile bu devletlerin doğrudan ya da dolaylı olarak destekledikleri Yunanistan (Batı) ve Ermenistan'a (Doğu) karşı vermişti. Savaşın sonunda Lausanne'da bir uzlaşı ve barış ortaya çıksa da bu devletlerin gelecekte Türkiye'ye yönelik siyasetinin barışçıl olacağı belirsizdi. Bu nedenle bu devletler, Türkiye'nin tehdit algısında en üst noktada yer alacak ve İki Savaş Arası dönemde bazen birlikte bazen ayrı ayrı fakat sürekli olarak güvenlik politikalarının konusu olacaklardı.

Türkiye, bu güvenliksiz uluslararası ortamda, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı kurumsal mirasın yanı sıra imparatorluktan kalan sorunlarla da uğraşmak zorunda kalırken, hem içeride rejimi tesis etmeye hem de dışarıda büyük güçlerle çevrili coğrafyada varlığını sürdürmeye çalışıyordu. Türkiye'nin kuruluşundan itibaren karşı karşıya kaldığı meseleler, yalnızca dış politika sorunları değil, aynı zamanda doğrudan güvenliğin konusu olan sorunlardı. Bu güvenlik sorunlarına değinmeden önce, tezin temellendiği ana kavramlar olan devlet, güvenlik ve tehdit algısından anlaşılması gerekenin ne olduğunu ortaya koymakta fayda vardır.

Uluslararası İlişkiler disiplinindeki geleneksel teoriler, özellikle realist teori, devleti benzer özelliklere sahip aktörler olarak görme ve uluslararası sistemin anarşik yapısı karşısında benzer tepkiler veren rasyonel, üniter aktörler olarak ele alma eğilimindedir. Ancak bu yaklaşım, devletlerin iç politik dinamiklerini, rejim türlerini, ideolojik kimliklerini ve kurumsal kapasitelerini göz ardı ederek, devlet davranışlarını açıklamada sınırlı kalmaktadır. Devletlerin içsel kırılganlıklarının da dış politika ve güvenlik stratejilerini doğrudan şekillendirdiği gerçeğinden hareketle bu tez; devleti yalnızca uluslararası sistemin pasif ve edilgen bir birimi olarak değil, Weber, Migdal ve

Buzan'ın perspektiflerinin senteziyle, toplumsal düzenin kurucu ve dönüştürücü öznesi olarak ele almaktadır. Weber'in klasik tanımında belirttiği üzere devlet, "belirli bir toprak parçasının sınırları üzerinde meşru fiziksel şiddet kullanım tekelini elinde bulunduran (veya bunu talep eden) insan topluluğudur."[2] Diğer yandan Migdal'ın ifadesiyle devlet; toplum için bağlayıcı kurallar koyan, sınırları içindeki diğer toplumsal örgütlenmelerin (aşiretler, cemaatler, yerel güç odakları) otoritesini kırarak merkezi denetimi sağlayan bir organizasyon olarak görülmektedir.[3] Buzan'a göreyse devlet, üç temel unsur üzerinde kurulur: Fiziki taban, kurumsal kapasite ve devlet fikri.[4] Devletler, ülkesel sınırlar, nüfus ve doğal kaynaklardan oluşan bir fiziksel temelden; halkın devlete bakışı, meşruiyeti ve ulustan oluşan bir devlet fikrinden ve kurumlardan oluşurlar.

Weber'in tanımı, devletin varlığını şiddet araçlarının kullanımı tekeli ile ilişkilendirir. Ancak erken Cumhuriyet dönemi gibi devlet inşasının ve rejim tesisinin sürdüğü süreçlerde, bu "tekel" verili bir durum olmaktan ziyade, ulaşılmaya çalışılan bir hedeftir. Erken Cumhuriyet dönemi Türkiye'si; kurumsal kapasitesini genişletmeye ve Weberyan anlamda şiddet tekelini tesis etmeye çalışan, ancak en önemlisi "devlet fikri"ni (ulusal egemenlik, ulus-devlet, laiklik) topluma benimsetme mücadelesi veren bir yapı olarak okunmalıdır. Bu doğrultuda tezde "devlet" kavramı, yalnızca siyasal bir aygıt değil, aynı zamanda toplumsal düzenin kurucu, koruyucu ve dönüştürücü öznesi olarak ele alınmaktadır. Cumhuriyet'in erken döneminde devlet, güvenliğin hem maddi (fiziki taban) hem de ideolojik (devlet fikri) boyutlarını bünyesinde toplayan merkezi bir aktör olarak kurgulanmıştır. Devlet, dış tehditlere karşı ulusal egemenliği korumak, toplumun modernleşme sürecini yönlendirmek ve devrimin sürekliliğini sağlamak gibi sorumlulukları üstlenen özne olarak görülmüştür. Bu bağlamda devletin güvenlik

[2] M. Weber, **Sosyoloji Yazıları**, (çev. T. Parla), 6.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.132.
[3] J. Migdal, **Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World**, Princetown University Press, Princetown, 1988, s.19.
[4] B. Buzan, **İnsanlar, Devletler ve Korku**, (çev. E. Çıtak), Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, İstanbul, 2015, s.71.

anlayışı, yalnızca sınırların korunması anlamına gelmemekte, aynı zamanda rejimin ideolojik temellerinin, yani laiklik, "ulus"un egemenliği ve inkılapçılık-devrimcilik ilkelerinin korunması anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla, tehdit algısının merkezinde devletin fiziksel varlığı kadar, ideolojik bütünlüğü ve kurucu ilkeleri de yer almıştır. Cumhuriyet için, iç ve dış güvenlik alanları birbirinden ayrık olmaktan ziyade, karşılıklı etkileşim içerisindeki alanlardı; içteki rejim karşıtı hareketler dış güçlerin müdahale aracı olarak kodlanırken, dış baskılar ise iç istikrara karşı tehdit unsuru olarak algılanmıştır. Bu anlayış, erken Cumhuriyet döneminde, güvenliği yalnızca askeri bir mesele olarak değil, ideolojik, kültürel ve kurumsal bir inşa süreci olarak tanımlamaya yöneltmiştir.

Güvenlik ise, Uluslararası İlişkiler disiplininde farklı dönemlerde farklı anlamlar yüklenmiş bir kavramdır. Geleneksel yaklaşımlarda güvenlik, çoğunlukla askeri bağlamda düşünülmüş ve diğer devletlerin askeri gücünün oluşturduğu tehditlere karşı korunma olarak tanımlanmıştır.[5] Devleti güvenliğin temel referans nesnesi olarak gören bu bakış açısı, devletin askeri güvenliğine ve diğer devletlerin yarattığı fiziksel ve potansiyel tehditlere odaklanmayı beraberinde getirmiştir. Bellamy'e göre güvenlik, olası bir savaşta galip gelineceği yönünde bariz bir beklentinin varlığı ve savaştan uzak durabilme halidir.[6] Luciani, güvenliği dışarıdan gelebilecek bir saldırıya karşı direnebilme kabiliyeti olarak tanımlar.[7] Kolodziej'e göre, hem saldırganı kontrol etmeyi sağlayacak zorlayıcı araçlar hem de düşmanca yönelimleri iş birliklerine dönüştürebilecek müşterek faydanın sağlanmasıyla ortaya konan "ikna tarzları"nın tamamına güvenlik denir.[8] Bu geleneksel yaklaşımların yanı sıra, güvenliği daha kurumsal veya algısal düzeyde yorumlayan çalışmalar da bulunmaktadır. Ayoob, güvenlik-güvensizlik halini, devletin ülkesel bütünlüğünü, kurumsal yapısını ve yönetim

[5] M. Sheehan, "Askeri Güvenlik", **Çağdaş Güvenlik Çalışmaları (ed. A. Collins)**, (çev. N. Uslu), İstanbul, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, 2017 s.150.
[6] I. Bellamy, "Towards a Theory of International Security", **Political Studies**, Vol.29, No.1, 1981, s.102.
[7] G. Luciani, "The Economic Content of Security", **Journal of Public Policy**, Vol.8, No.2, 1989, s.151.
[8] E. A. Kolodziej, **Security and International Relations**, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, s.25.

rejimini tehdit eden ya da bunları zayıflatma veya ortadan kaldırma potansiyeline sahip iç ve dış kırılganlıklarla ilişkilendirir.[9] Lippmann'a göreyse, bir ulus, savaştan kaçınmak istiyorsa temel değerlerinden ödün vermek zorunda kalma tehlikesi altında olmadığı ve meydan okunduğunda böyle bir savaşta zafer kazanarak bu değerleri koruyabildiği ölçüde güvendedir.[10] Lippmann'ın tanımından hareket eden Wolfers ise güvenliği, yalnızca edinilmiş değerlere (refah, güç) yönelik tehditlerin fiilen yokluğu değil, aynı zamanda bu değerlere saldırılacağına dair tehdit algısının ortadan kalkmasıyla tanımlayarak, kavrama hem nesnel hem de öznel bir boyut kazandırmıştır.[11] Bu farklı tanımlar, güvenliğin askeri bir güç dengesinin yanı sıra, bir "değerler sistemi" de olduğunu göstermektedir. Benzer biçimde, Cumhuriyet'in güvenlik anlayışının da, hem askerî hem de ideolojik ve kimliksel bir zeminde inşa edildiği görülmektedir.

Bu doğrultuda, erken Cumhuriyet'in güvenlik tahayyülünü en iyi açıklayan çerçeve Wolfers'in nesnel-öznel ayrımıdır. Çünkü bu dönem hem işgal, sınır çatışmaları ve dış müdahale gibi nesnel tehditlerle hem de rejimin meşruiyeti, ulusal kimliğin inşası ve isyan beklentisi gibi öznel tehdit algılarıyla şekillenmiştir. Dolayısıyla Wolfers'in ayrımı, dönemin çok boyutlu güvenlik siyasetini tek boyutlu askeri yaklaşımlara sıkıştırmadan anlamayı mümkün kılmaktadır. Başka bir ifadeyle, Wolfers'in nesnel-öznel ayrımının sunduğu kavramsal çerçeve, yalnızca askeri tehditler değil, aynı zamanda rejimin meşruiyetine ve toplumsal dönüşüme dair öznel tehdit algılarının da dikkate alınmasını sağlamaktadır. Bu haliyle güvenlik, hem nesnel (tehditlerin fiilen yokluğu) hem öznel (saldırıya uğrama korkusunun olmaması anlamında tehdit algısının ortadan kalkması) boyutları olan bir kavramdır. Buna paralel olarak, "edinilmiş değerler"

[9] M. Ayoob, **The Third World Security Predicament: State Making, Regional Conflict, and the International System**, Boulder, CO: Lynne Rienner, 1995, s.9.
[10] W. Lippmann, **U.S. Foreign Policy: Shields of the Republic**, Boston, Little & Brown and Company, 1943, s.51.
[11] A. Wolfers, "'National Security' as an Ambiguous Symbol", **Political Science Quarterly**, Vol.67, No.4, 1952, s.484.

kavramının kapsamı tezde geniş tutularak, Türkiye'nin kuruluşunun ilk dönemindeki güvenlik tahayyülü de yalnızca sınırların korunmasını değil, aynı zamanda rejimin meşruiyetini, ulusal kimliğin inşasını ve devletin kurucu ideallerini sürdürmeyi de içermektedir.

Tezin merkezinde yer alan bir diğer kavram olan tehdit algısı, Wolfers'in güvenliği hem nesnel hem de öznel boyutlarıyla tanımlayan yaklaşımı üzerinden anlaşılmaktadır: Edinilmiş değerlere yönelik tehditlerin fiziki veya fiili olarak varlığı (nesnel/objektif) ve bir saldırı fiilinin gerçekleşebileceğine dair korku (öznel/subjektif). Bu bağlamda tezde, "algı" kavramı, erken Cumhuriyet dönemi aktörlerinin söylemleri, raporları ve kararları temel alınarak değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra, tezde sıkça başvurulan "güvenlik politikaları" kavramı ise, devletin iç ve dış tehditlere karşı geliştirdiği stratejileri, araçları ve uygulamaları kapsayacak genişlikte kullanılmaktadır. Burada yalnızca askeri tedbirler değil, diplomasi, ittifak girişimleri, hukukî argümanlar ve iç politikada alınan önlemler de güvenlik siyasetinin parçası olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin güvenlik politikaları, hem içeride rejimi tahkim eden bir kurucu güvenlik kültürünün tezahürü hem de dış tehditlere karşı savunma tedbirleri olarak değerlendirilmelidir.

Tezin temel araştırma sorusu da buradan doğmaktadır: Uluslararası sistemin büyük güçleriyle çevrili bir coğrafyada yoğun bir askeri ve siyasi mücadele sonucunda kurulan genç bir devlet olarak Türkiye, 1923–1939 arasında hangi krizi neden ve ne zaman tehdit olarak algılamış, bu tehditlere karşı hangi güvenlik politikalarını izlemiştir? Bu soru, politika yapım süreçlerinin tarihsel bağlam içinde güvenlik perspektifiyle yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu araştırma sorusunun dayandığı hipotez, Türkiye'nin güvenlik politikasında 1923–1932 arasında iç tehditlerin, 1932–1939 arasında ise dış tehditlerin belirleyici olduğu yönündedir. Başka bir ifadeyle, "Yurtta Sulh" dönemi iç güvenlik önceliklerinin, "Cihanda Sulh" dönemi ise dış

tehditlere karşı ittifak arayışlarının şekillendirdiği bir güvenlik mimarisine işaret etmektedir. İlk dönemde rejim karşıtı hareketler, isyanlar ve merkezî otoriteye meydan okuyan iç dinamikler, devletin hem iç hem de dış politikasında belirleyici olmuş ve hükümetin hareket alanını sınırlamıştır.

Bu noktada 1932 yılı, Türk dış ve güvenlik politikasında kritik bir eşiği ve kırılma noktasını temsil etmektedir. İçeride ayaklanmaların bastırılmasıyla sağlanan görece istikrar, ulus-devlet inşasında kat edilen mesafe ve dışarıda ise Milletler Cemiyeti üyeliğiyle uluslararası sisteme entegrasyonun tescillenmesi, Türkiye'nin güvenlik odağını "içeriden dışarıya" çevirmesine olanak tanımıştır. Bu dönüşümle girilen ve dış tehditlerin yoğunlaştığı "Cihanda Sulh" dönemi, homojen bir bütün olmaktan ziyade, tehdidin niteliğine göre şekillenen iki farklı stratejik evreyi barındırmaktadır. İlk evrede (Cihanda Sulh I: 1932-1937), revizyonist devletlerin yükselişiyle birlikte Türkiye, Milletler Cemiyeti, Balkan Antantı ve Sadabad Paktı gibi bölgesel ve kolektif güvenlik mekanizmalarına yönelmiştir. İkinci evrede (Cihanda Sulh II: 1937-1939) ise savaşın kaçınılmaz hale gelmesi, Akdeniz'deki güvensizlik ve Hatay sorunu gibi gelişmeler, Türkiye'yi bölgesel arayışların ötesinde İngiltere ve Fransa ile daha somut güvenlik ve ittifak arayışlarına itmiştir. Böylece "Yurtta Sulh" önceliğinden "Cihanda Sulh" önceliğine geçiş, önce kolektif güvenlik, ardından ittifak siyaseti şeklinde kademeli olarak genişleyen somut bir güvenlik stratejisinin uygulaması olmuştur.

Güvenlik politikasında gözlemlenen bu dinamik dönüşüm ve aktif arayışlar dikkate alındığında tez, literatürde Türk dış politikasını tanımlamak için baskın biçimde kullanılan "statükoculuk" anlatısının, dönemin dinamiklerini açıklamada yetersiz kaldığını savunmakta ve bunun yerine "seçici-kısıtlı revizyonizm" kavramsal çerçevesini önermektedir. Schweller'in "*limited-aims revisionist*" (sınırlı amaçlı revizyonist) ile

Glaser ve Khairulanwar'ın "*selective revisionist*" (seçici revizyonist) tanımlarından[12] hareketle tezde bu kavram, Türkiye'nin yalnızca güvenlik konularıyla sınırlı olmak üzere, uluslararası sistemin norm, kural ve işleyişini temelden etkilemeden, uluslararası hukuk sınırları içinde, çatışmasız ve çoğu zaman tarafların rızasına dayalı (bazı durumlarda zorlayıcı unsurları içerse de) revizyon girişimlerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Dolayısıyla Türkiye, mevcut düzene meydan okuyan bir revizyonistten ziyade, sistemin meşru araçlarını kullanarak, çatışmasız ve çoğunlukla "rıza üretimine" dayalı yöntemlerle statükoyu kendi lehine dönüştüren bir aktör olarak konumlandırılmaktadır. Bu kavramsallaştırma, Türkiye'nin güvenlik siyasetinde süreklilik, değişim ve dönüşüm arasındaki gerilimi daha net ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda tezin araştırma sorusu, dış politika yapımındaki karar alma süreçlerinde neden-sonuç ilişkisinin, tarihsel bağlam içerisinde güvenlik perspektifinden ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu gerekliliğin bir sonucu olarak tezde; TBMM Zabıt Cerideleri, Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşiv belgeleri, dönemin gazeteleri, Türkiye ve ilişkili devletlerin resmi yayınları ve konuya ilişkin resmî belgeler gibi birincil kaynakların yanı sıra döneme dair akademik çalışmalar, dönemin bürokrat ve siyasi figürlerinin anıları, biyografileri ve raporları gibi ikincil kaynaklara yönelik nitel doküman analizi yöntemi kullanılacaktır.

Tezin kapsamı, dünya savaşları arasındaki dönemle sınırlı olmakla birlikte, bu dönemi 1919-1939 yılları arasında kabul eden literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak, Türkiye için savaşı bitiren Lausanne Barış Antlaşması'nın imzalandığı 24

[12] "Seçici-kısıtlı revizyonizm" kavramı, Schweller'in *"limited-aims revisionist"* ile Glaser ve Khairulanwar'ın *"selective revisionist"* tanımlarından türetilmiştir. Schweller'e göre *"limited-aims revisionist"* yaklaşımı; mevcut uluslararası düzenden tamamen memnun olmamakla birlikte, sistemin temel yapısını sarsmadan; sınırlar, kaynaklar ya da kurumlar gibi belirli unsurlarda değişim talep eden devletleri ifade eder. Bu tür aktörler, düzenin genel çerçevesini koruyarak yalnızca çıkarlarını doğrudan etkileyen alanlarda revizyon arayışına girerler. Benzer biçimde Glaser ve Khairulanwar da Çin örneği üzerinden açıkladığı *"selective revisionist"* kavramıyla, uluslararası düzenin temelini ve kurallarını genel olarak kabul eden ancak bu kuralların her birini sorgusuz biçimde benimsemeyen, seçici bir değişim ve uyum stratejisi izleyen aktörleri tanımlar. Daha detaylı bilgi için bkz: R. Schweller, "Managing the Rise of Great Powers: History and Theory", **Engaging China: The Management of an Emerging Power**, (ed. A. I. Johnston and R. S. Ross), New York, Routledge, 1999.; B. Glaser and Z. Khairulanwar, "China as a Selective Revisionist Power in the International Order", **Perspective**, issue.2019, no.21, 2019.

Temmuz 1923 ve sonraki savaşı başlatan Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması'nın imzalandığı 19 Ekim 1939 tarihleri arasındaki dönemle sınırlandırılmıştır. Bu kapsam ve sınırlama, Türkiye'nin güvenlik siyasetinde İki Savaş Arası dönemin hem başlangıcını hem de bitişini Türkiye açısından temsil eden hukuki ve simgesel eşiklerle uyumludur. Böylece, bu tarihlendirme, Türkiye'nin tehdit algısının ve güvenlik politikalarının geçirdiği değişimi değerlendirmek için daha bütüncül ve anlamlı bir çerçeve sunacaktır.

Tezin kapsamını oluşturan 1923-1939 yılları arasındaki dönem üzerine mevcut literatür büyük ölçüde Tarih disiplini tarafından üretilmiştir. Tarih ve Uluslararası İlişkiler disiplinlerinin kesişiminde yer alan Siyasi Tarih alanında, bu dönemi bünyesinde barındıran birçok çalışma kaleme alınmıştır. Armaoğlu, Sander, Esmer, Eyicil gibi klasik siyasi tarih çalışmaları yapan yazarların yanı sıra Zürcher, Ahmad, Lewis, Sönmezoğlu ve Papuççular gibi yazarlar,[13] bu dönemi kapsamlı kronolojiler ve ekonomi, siyaset, kültür gibi birçok boyutlu konu, olay ve süreç anlatılarıyla ele almıştır. Ancak bu çalışmalar, hacimleri ve odak noktaları gereği, güvenlik kavramı ve tehdit algısı gibi Uluslararası İlişkiler disiplininin kavramsal araçlarını büyük ölçüde dışarıda bıraktıkları için, daha çok olay temelli bir anlatı sunmuştur.

Mevcut literatürün bir başka yönündeyse, bölgesel ve ikili ilişkiler odaklı çalışmalar yer almaktadır. Barlas'ın Türkiye-İtalya ilişkileri (1923–1936) üzerine çalışması, Eyicil'in Balkan politikası, Sarınay'ın Türkiye-Balkan ülkeleri münasebetleri,

[13] F. Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, 26.Baskı, İstanbul, Kronik Kitap, 2019.; F. Sönmezoğlu, **İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası 1919-1945**, İstanbul, DER Yayınları, 2015.; **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar cilt.1 (1919-1980)**, (ed. B. Oran), 19.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.; **Olaylarla Türk Dış Politikası Cilt: I (1919-1973)**, 6.Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1987.; A. Eyicil, **Siyasi Tarih 1789-1939**, 3.Baskı, Ankara, Altınordu Yayınları, 2020.; O. Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, 24.Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 2014.; A. Ş. Esmer, **Siyasi Tarih**, Ankara, Maarif Vekilliği Siyasal Bilgiler Okulu, 1944.; E. J., Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 7.Baskı, (çev. Y. S. Gönen), İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.**;** F. Ahmad, **From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey**, vol.2, İstanbul, İstanbul Bilgi University Press, 2008.; B. Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 5.Baskı, (çev. M. Kıratlı), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.; H. Papuççular, **Cumhuriyet'in Dış Politikası: Olaylar, Aktörler, Kurumlar 1923-2023**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023.

Şahin ve M. S. Bilgin'in Ortadoğu politikaları, Değerli'nin Türk-Yunan ilişkileri, Öksüz'ün Türk-Arnavut ilişkileri, Kaştan'ın Türkiye-Bulgaristan ilişkileri ve Papuççular'ın Oniki Ada üzerine çalışmaları, dönemin siyasi tarihine ve dış politikasına ışık tutan değerli katkılardır.[14] Ancak bu eserlerin çoğu, spesifik ülke veya bölge politikalarına odaklanmaları nedeniyle Türkiye'nin güvenlik anlayışını bütüncül bir perspektiften analiz etmemektedir.

Uluslararası İlişkiler disiplini içinde üretilen güvenlik literatürü ise genellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme odaklanmıştır. P. Bilgin'in güvenlik ve sekülerlik üzerine çalışmaları, Aydın'ın tarih ve coğrafya üzerinden güvenlikleştirme konusundaki katkısı, Kaliber'in Kıbrıs örneği üzerinden güvenlikleştirme yaklaşımı, Ulusoy ve Cebeci'nin yapısalcı perspektifleri, Battır'ın realizm üzerinden Türk dış politikası değerlendirmeleri ve Tuğtan'ın oyun teorisi çerçevesindeki analizi, güvenlik literatürüne kavramsal bir derinlik katmıştır.[15] Ancak bu çalışmaların büyük çoğunluğu İkinci Dünya

[14] A. Eyicil, "Atatürk Devrinde Türkiye'nin Balkan Politikası", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, cilt.20, sayı.59, 2004, s.335-367.; M. S. Bilgin, "İki Savaş Arası Dönemde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası", **Gazi Akademik Bakış**, cilt.9, sayı.18, 2016, s.33-44.; Y. Sarınay, "İki Savaş Arası Dönemde Türkiye'nin Balkan Ülkeleri ile Münasebetleri (1919-1939)", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, cilt.2, sayı.1, 2014, s.232-259.; M. Şahin, "Türkiye'nin Orta Doğu Politikası: Süreklilik ve Değişim", **Akademik Ortadoğu**, cilt.4, sayı.2, 2010, s.9-22.; D. Barlas, "Friends or Foes? Diplomatic Relations between Italy and Turkey, 1923-1936" **International Journal Middle East Studies**, vol.36, no.2, 2004.; E. S. Değerli, "Atatürk Dönemi Türk-Yunan Siyasi İlişkileri", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı.15, 2006, s.293-262.; H. Öksüz, "Atatürk Dönemi Türk-Arnavut İlişkileri", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, sayı.12, 1998, s.209-219.; Y. Kaştan, "Atatürk Dönemi Türkiye-Bulgaristan İlişkileri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, cilt.24, sayı.72, 2008, 669-696. H. Papuççular**, Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947**, 5.Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024.

[15] P. Bilgin, "The Politics of Security and Secularism in Turkey, From the Early Republican Era to EU Accession Negotiations", Dietrich Jung and Catharina Raudvere (eds), **Religion, Politics and Turkey's EU Accession,** London, Palgrave, 2008.; M. Aydın, "Securitization of History and Geography: Understanding of Security in Turkey", **Journal of Southeast European and Black Sea Studies,** Cilt: 3, Sayı: 2, 2003.; O. Battır, "Savunmacı-Saldırgan Realizm Ayrımında Türk Dış Politikası Üzerine Bir Değerlendirme", **Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, cilt.4, sayı.1, 2020, s.143-167.; A. Kaliber, "Türkiye'de Güvenlikleştirilmiş Bir Alan Olarak Dış Politikayı Yeniden Düşünmek: Kıbrıs Örneği", **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, cilt.2, sayı.7, 2005, s. 31-60.; P. Bilgin, "Turkey's Changing Security Discourses: The Challenge of Globalisation", **European Journal of Political Research**, Vol.44, No.1, 2005, s.175-201.; M. A. Tuğtan, "Turkish-US Security Relations 1945-2003: A Game-Theoretical Analysis of the Institutional Effect", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul, 2007.; H. Ulusoy, "A Constructivist Analysis of Turkey's Foreign And Security Policy in the Post-Cold War Era", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 2005.; M. Cebeci, "Multidimensional Security Concept and Its Implications for Post-Cold War Europe and Turkey", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Marmara Üniversitesi Avrupa Birliği Enstitüsü,** İstanbul, 2004.; M.P.

Savaşı ve sonrası dönemi konu edinmekte, erken Cumhuriyet dönemi ise neredeyse hiç bu kavramsal çerçevede analiz edilmemektedir. Bununla birlikte, Türk dış politikası üzerine yapılan bazı spesifik olay, politika ve lider odaklı çalışmalar da mevcuttur. Leffler'in ABD-Türkiye-NATO ilişkileri üzerine çalışması, Kohn'un 1933 tarihli Türkiye'nin ilk on yılına ışık tuttuğu makalesi ve Saygın'ın göç ve iskân politikaları çalışmaları,[16] dış politika pratiklerini tartışmaya açsa da, bu çalışmalar odakları gereği güvenlik ve tehdit algısına yönelik analiz sunmamaktadır.

Çalışmanın konusu ve kapsamına en yakın durumdaki, Bıyıklı'nın Türkiye'nin güvenlik politikalarını ittifaklar üzerinden incelediği çalışmaysa, 1928-1938 yılları arasında Türkiye'nin üye olduğu örgüt ve paktların tarihsel anlatısını ortaya koymuştur.[17] Tarih literatürüne güvenlik ve ittifak politikalarını dahil etmek doğrultusunda yeni bir boyut kazandıran bu çalışma, odaklandığı dönem olarak hipotetik açıdan bir dönüm noktası kabul ettiği zaman dilimine, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nı ve güvenliğin iç siyaset boyutunu dahil etmemesi, bu tez açısından bir çıkış noktası sağlamıştır.

Dolayısıyla mevcut literatür, söz konusu dönemde Türkiye'nin güvenlik politikalarını incelemek isteyen araştırmacılara iki temel noktadan fırsat sağlamaktadır: (1) Özelde Siyasi Tarih alanının ürettiği çalışmalar yoğun fakat kavramsal açıdan parçalıdır ve güvenlik boyutu ihmal edilmektedir. (2) Genelde Uluslararası İlişkiler disiplini ise kavramsal olarak zengin ancak dönemsel olarak geç (İkinci Dünya Savaşı sonrası) bir odaklanmaya sahiptir. Bu tez, tam da bu iki fırsattan faydalanarak literatürdeki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda tez, 1923–1939 dönemi

---

Leffler, "Strategy, Diplomacy, and the Cold War: The United States, Turkey and NATO, 1945-1952." **The Journal of American History**, Vol.71, No.4, 1985, s.807-825.

[16] H. Kohn, "Ten Years of the Turkish Republic", **Foreign Affairs**, Vol.12, No.1, 1993, s.141-155.; E. Z. Saygın, "Atatürk Dönemi Göç ve İskân Politikaları", **ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi**, cilt.9, sayı.20, 2022, s.1-18.; M. Özgüneş, "Devlet Adamı Atatürk", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, cilt.1, sayı.1, 1984, s.192-194.; B. Tünay, "Atatürk ve Liderlik", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, cilt.1, sayı.2, 1985, s.555-572.

[17] M. Bıyıklı, "Türkiye'nin İttifak Politikası ve Katıldığı Uluslararası Güvenlik İttifakları (1928-1938)", **Yeni Fikir Dergisi**, cilt.4, sayı.9, 2012, s.151-166.

Türkiye'sini, Siyasi Tarih literatürünün ortaya koyduğu olgusal zenginlikten yararlanarak fakat Uluslararası İlişkiler disiplininin güvenlik kavramlarını merkeze alarak yeniden okumaktadır. Tez, güvenlik politikalarının yalnızca uluslararası sistemin belirleyici ve sınırlayıcı etkisi tarafından değil, aynı zamanda iç-dış politikada ve tehdit algısında meydana gelen dönüşümler tarafından da şekillendiğini iddia ederek ve Türkiye gibi dönemin sıra dışı şartlara sahip bir örneği üzerinden inceleyerek katkı sunmayı hedeflemektedir. Böylece, erken Cumhuriyet dönemi güvenlik politikalarını yalnızca bir olay anlatısı olarak değil, güvenlik çalışmalarının kavramsal çerçevesiyle bütünleştirerek ele alacak ve literatüre bu yönüyle özgün bir katkı sunacaktır.

Bununla birlikte, tez bazı sınırlılıkları da beraberinde taşımaktadır. Başlıca kısıt, dış politika karar alma süreçlerine dair birincil belgelerin erişim zorluklarıdır. Tez yazım sürecinde Diplomatik Arşiv'in dijital erişime açılması bu sorunun kısmen aşılmasını sağlamıştır. Ayrıca döneme ilişkin belgelerdeki sansür ve eksiklikler, siyasi iklimin bütüncül biçimde yansıtılmasını zorlaştırmıştır. Kaynakların büyük ölçüde diplomatik ve resmi nitelikte olması ise, toplumun güvenlik algısına dair doğrudan bir analiz yapmayı sınırlamıştır. Ancak bu eksiklikler, devletin tehdit algısının bağlamsal olarak incelenmesi yoluyla kısmen telafi edilmiştir. Bu tezin diğer bir sınırlılığı olarak, belirli bir Uluslararası İlişkiler teorisinin sistematik biçimde uygulanmaması bilinçli bir tercihin sonucu olmuştur. Çünkü 1923–1939 arasındaki dönemi tek bir teorik merceğe sıkıştırmak, hem dönemin çok katmanlı tehdit algısını hem de Cumhuriyet'in kurucu nitelikteki güvenlik siyasetini eksik yansıtacaktır. Realizm, Liberalizm, İnşacılık ya da Güvenlikleştirme gibi teoriler, bu dönemdeki pratiklerin bazı boyutlarını açıklayabilse de tümünü kapsayacak bütüncül bir çerçeve sunmamaktadır. Bunun yerine tezde, kavramsal bir çerçeve olarak Wolfers'in "nesnel-öznel tehdit" ayrımı ile güvenlik çalışmalarının temel kavram ve referanslarından yararlanmak ve bunları tarihsel bağlama uyarlamak tercih edilmiştir. Böylece teori test etmekten ziyade, güvenlik kavramının dönemin Türkiye'sinde nasıl

kurumsallaştığına ve pratik karşılıklarını analiz etmeye odaklanılmıştır. Dolayısıyla, bir teori uygulamasından ziyade, teorilerin besleneceği tarihsel vaka analizleri sunmak hedeflenmiştir.

Bu bağlamda tezin amacı, İki Savaş Arası dönemde Türkiye'nin iç ve dış tehdit algısının güvenlik politikalarını nasıl şekillendirdiğini ve bu politikaların dış politikaya nasıl yansıdığını analiz etmektir. Tez, güvenlik politikalarının yalnızca uluslararası sistemin dayattığı kısıtlarla değil, aynı zamanda rejim inşası ve toplumsal dönüşümden kaynaklanan iç dinamiklerle de belirlendiğini göstermeyi amaçlamaktadır. Böylece güvenlik, yalnızca askeri ve stratejik boyutlarıyla değil, aynı zamanda siyasal ve toplumsal boyutlarıyla da değerlendirilmiş olacaktır. Bu dönemin incelenmesi, sadece tarihsel bir merak ya da literatürdeki bir boşluğa işaret etmek değil, aynı zamanda günümüz Türkiye'sinin güvenlik kültürünü ve krizlere verdiği tepkilerin köklerini anlamak açısından da önemlidir. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında iç ve dış tehditlere verilen tepkiler, günümüzde de benzer reflekslerle tekrar eden bir güvenlik anlayışının temellerini atmıştır. Tez, doğrudan günümüz politikalarını incelememekle birlikte, bugün karşılaşılan güvenlik tartışmalarına tarihsel bir perspektif kazandırmaktadır. Dolayısıyla Tez, Türkiye'nin tarihsel tecrübelerinin bugünkü güvenlik tartışmalarına nasıl zemin hazırladığını kavramaya da katkı sunmaktadır.

Tez üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Cumhuriyet'in inşa sürecinde iç tehdit algısı merkezdedir. "Yurtta Sulh Dönemi (1923-1932)" olarak adlandırılan süreçte, rejim ve devletin bekası açısından hayati görülen isyanların ve iç sorunların, güvenlik siyasetini nasıl belirlediği incelenecektir. Böylece ilk bölüm, iç güvenlik politikalarının yalnızca asayişi sağlamaya değil, aynı zamanda yeni rejimin ideolojik ve kurumsal inşasına etkisini ortaya koyacaktır. İkinci bölüm, dış tehditlerin öne çıktığı bir dönemi incelemektedir. "Cihanda Sulh Dönemi I (1932–1937)" başlığı altında dış tehditlerin yükselişi karşısında Türkiye'nin uluslararası konjonktürdeki konumu ve çok yönlü

güvenlik arayışları ve ittifak stratejileri ele alınacaktır. Böylece, dış tehditler karşısında Türkiye'nin çok boyutlu diplomasi ve ittifak stratejileriyle güvenliğini nasıl tahkim ettiği değerlendirilecektir. Üçüncü bölümde ise, "Cihanda Sulh Dönemi II (1937-1939)" başlığı altında, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı eşiğinde verdiği kararlar, özellikle tehdit algısı ve Türk-İngiliz-Fransız İttifakı çerçevesinde incelenerek, içten dışa kaymış güvenlik önceliğinin ne gibi stratejik sonuçlar doğurduğu, tehdit algısı perspektifinden analiz edilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. YURTTA SULH: İÇ TEHDİTLER VE İÇ GÜVENLİĞİN GÖLGESİNDE DIŞ POLİTİKA (1923-1932)

> "Milli egemenlik öyle bir nurdur ki onun karşısında zincirler erir, taç ve tahtlar yanar, tacidarlar yek olur. Milletlerin esareti üzerine kurulmuş kurumların her tarafta yıkılması kaçınılmazdır."
>
> -Mustafa Kemal Atatürk[18]

1923-1932 dönemi, Türkiye Cumhuriyeti'nin iç ve dış tehditlerle aynı anda mücadele ettiği, rejimin tesisi ve ulusal güvenliğin tahkimine odaklandığı, kökten siyasi ve toplumsal dönüşümlere sahne olan kritik bir zaman dilimidir. Diplomatik bir zafer olan Lausanne Antlaşması'nın ardından ilan edilen cumhuriyet, bu dönemde dış politikasını önemli ölçüde iç tehditlerin ve güvenlik sorunlarının etkisinde şekillendirmiştir. Bu dönemde, yeni kurulan devletin yüzleşmek zorunda kaldığı iç sorunlar dış politikada belirleyici olmuş, rejimin varlığına, meşruiyetine ve birliğine tehdit olan unsurlarla mücadele etme uğraşı iç ve dış politikanın merkezinde yer almıştır.

Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte yeni rejim, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan toplumsal, siyasi ve ekonomik krizlerin yanı sıra, rejim karşıtı hareketlerin yarattığı meydan okumalarla karşılaşmıştır. Nasturi İsyanı (1924), Şeyh Sait İsyanı (1925), Ağrı İsyanları (1926-1930) ve Menemen Olayı (1930) gibi gelişmeler, yeni rejimin meşruiyetini sağlamaya yönelik sert tedbirler aldığı önemli dönüm noktalarını teşkil etmiştir. Bu bağlamda, rejim karşıtı hareketlerin tasfiyesi ve merkezi otoritenin tahkimi, hükümetin temel önceliği olmuştur. İçeride bu sorunlarla mücadele etmeye çalışan hükümet, dışarıda da Musul Sorunu (1924-1926) nedeniyle İngiltere'yi ve Oniki Ada'nın silahlandırılması nedeniyle de İtalya'yı tehdit olarak görmekteydi. Zaman zaman Yunanistan ve Bulgaristan ile olan anlaşmazlıklar Türkiye'nin gündemini meşgul etse de

[18] A. İnan, **Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, 4.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020, s.61.

İngiltere ve İtalya'dan algılanan tehdit kadar önemli görülmemiştir. İç tehditlerin yarattığı güvensizlik ve -özerk politika oluşturabilme noktasında- sınırlayıcı etki, dışarıdaki tehditlere yönelik politikalarda da belirleyici olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923-1932 yılları arasındaki dönemde dış politikasının, iç tehditler ve iç güvenlik kaygılarıyla şekillendiği, iç siyasetle karşılıklı etkileşim içinde olan bir yapıda olduğu görülmektedir.

1.1. Rejim Karşıtı Hareketler, Ulusal Güvenliğin Tahkimi ve Dış Politikaya Yansımaları

Bu dönemde meydana gelen ve alt başlıklarda detaylarıyla incelenecek olan rejim karşıtı hareketler, ulus-devlet inşa sürecine karşı bir direniş hattı yaratmış ve bu durum, hükümetin siyasi ve hukuki açıdan kendisini tahkim etme ihtiyacına neden olmuştur. Nasturi, Şeyh Said ve Ağrı İsyanları ile Menemen Olayı gibi kritik gelişmeler, içeride derin toplumsal fay hatlarını yüzeye çıkartırken, devlet çok boyutlu krizlerle başa çıkmak zorunda kalmıştır. Bu süreçte iç karışıklıklar, Türkiye'nin hem iç güvenlik politikalarını hem de uluslararası ilişkilerdeki tutumunu önemli ölçüde şekillendirmiş, sadece iç güvenliği tehdit etmekle kalmamış, dış politikayı da etkilemiştir.

Bu hassas durumun yarattığı ortamda iç tehditlerin ortadan kaldırılması, sadece iç siyasette istikrarı koruma amacıyla değil, aynı zamanda uluslararası siyasette Türkiye'nin saygınlığını, egemenliğini ve otoritesini pekiştirme aracı olarak da ele alınmıştır. Devlet, hem askeri hem de siyasi-hukuki mekanizmalarını güçlendirerek, cumhuriyet rejiminin sarsılmaz bir temel üzerine kurulmuş olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Dış politikada bu süreç, askeri çatışmalardan kaçınma ve diplomasiyi önceleme stratejileri ile paralel seyir izlemiş, çünkü yekpare bir kurum olma açısından devletin güçlenmesi ya da merkezileşmesi, uluslararası alanda saygın bir konuma ulaşmanın ön şartı olarak görülmüştür. Bunun yanı sıra, iç siyasette meydana gelen karışıklıkların dış güçler

tarafından istismar edilmesinin önlenmesi amacıyla, dış politikada çatışmasız bir yol izlenmesi gerektiği düşünülmüştür.

İç güvenliğin sağlanması ve rejim karşıtı hareketlerin bastırılması yönünde atılan adımlar, dış politikada belirleyici bir etki yaratmıştır. Türkiye'nin bu dönemde izlediği dış politikasının hedefleri, Lausanne Barış Antlaşması'nın uygulanma sürecini güvence altına almak, sınır güvenliğini sağlamak ve uluslararası sistemde yeni rejimin meşruiyetini pekiştirmek olarak belirlenmiştir. İngiltere ile Musul Sorunu'nun, İran ile Kürt isyanları dolayısıyla sınır sorununun çözümü için yapılan görüşmeler ve tüm bu gelişmelerinin yanı sıra batıda İtalya gibi bir tehdit yükselirken içerideki birliği sağlama çabası, iç-dış politika hedefleri arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Türkiye'nin temkinli ve savunmacı dış politika yaklaşımı, içteki istikrar arayışı ile doğrudan bağlantılı olmuştur.

Türk hükümetinin bu dönemdeki dış politika anlayışı, içerideki istikrarı sağlama amacıyla dışarıdaki çatışmalardan ve doğrudan ülkenin güvenliği ile ilgili olmayan sorunlardan uzak durma, tarafsızlık ve statükoyu koruma ilkelerine dayanmıştır. Genç devletin uluslararası alanda meşruiyet kazanma ve kendisini barış yanlısı bir güç olarak tanıtma hedefi, bu politikaların arkasındaki temel stratejik yönelim olmuştur. Aynı zamanda, iç politikada meydana gelen toplumsal ve siyasal sorunları diğer devletlerin istismar etmesinin önlenmesi de bu stratejinin bütünleyici bir öğesiydi. Bu bağlamda, Atatürk'ün "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesi, yeni devletin gerek iç gerekse dış politikasındaki ideal tablonun nasıl olacağını bize özetlemektedir. Bu ilke, soyut bir kavramdan öte, dönemin siyasi ve toplumsal gerçeklikleri çerçevesinde bir reel politika aracı olma işlevine sahiptir. Aynı zamanda Atatürk'ün politik tahayyülünün iki aşamalı bir sisteme sahip olduğunu, önce yurttaki barış ve güvenliği sağlamayı, ardından da dış güvenliğe odaklanmayı hedeflediğini göstermektedir. Bu doğrultuda, söz konusu iki

aşamalı tahayyülü anlamlandırabilmek için, öncelikle Türkiye'nin 1923-1932 yılları arasında güvenlik politikalarının oluşturulmasında etkili olan iç tehditleri, bu tehditlerin meydana geliş sürecini ve "Yurtta sulh"ü sağlamak için bu tehditlere yönelik önlemleri analiz etmemiz gerekmektedir.

1.1.1. Laikleşmeye ve İnkılaplara Direniş: Şeyh Said İsyanı ve Menemen Olayı

1.1.1.1. Hilafetin İlgası

1921 Anayasası'nın "Hâkimiyet, bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir." şeklindeki ilk maddesine, 364 sayılı kanun ile 29 Ekim 1923'te eklenen "Türkiye Devleti'nin şekli hükümeti, Cumhuriyettir."[19] ifadesiyle ilan edilen cumhuriyet, yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Daha önce Birinci ve İkinci Meşrutiyet dönemlerinde anayasal monarşi deneyimiyle eski rejimden kopuşun başladığı coğrafyada, hâkimiyetin tek adam ya da hanedandan alınarak millete devredildiği yönetim biçimi olarak cumhuriyete geçişle eski rejim ortadan kaldırılmıştır. Ancak eski rejimin kurumlarının bazıları yaşamlarına bir müddet daha devam etmiştir. Bu kurumlardan en tartışmalısı hilafet makamıdır.

Her ne kadar potansiyeli büyük görülse de Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı padişahının, halife sıfatıyla İslam dünyasını İtilaf Devletleri'ne karşı cihada çağırması, başta Arapların bağımsızlık hareketi ve İngilizlerle kurdukları müttefiklik ilişkisi olmak üzere sonuçsuz kalmış ve bu makamın sanılandan daha az bir kesime hitap ettiği ortaya çıkmıştır. Padişahın cihat çağrısı, Anadolu dışındaki Müslüman coğrafyada beklenen karşılığı bulmamış fakat Anadolu'da özellikle Millî Mücadele dönemindeki kongrelerde ve siyasi yayınlarda hilafetin kurtarılmasına dair ifadeler sıkça kullanılmıştır. Bu nedenle Müslümanların yaşadığı diğer bölgelere kıyasla hilafetin Anadolu'da bir etkisinin olduğunu görmekteyiz. Bu etkinin bir sonucu olarak Kurtuluş Savaşı ve Misak-

[19] https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/ (Erişim tarihi 15.03.2024)

ı Millî'de yapılan Müslümanlık vurgusu, yeni devleti meydana getiren halkları birleştiren unsurun da –en azından başlangıçta- dini değerler olmasını zorunlu hale getirmekteydi. Bu zorunluluğun bir yansıması, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı'nın ilk yıllarında mecliste yaptığı konuşmasında[20], meclisi oluşturan vekillerin Türk, Çerkes, Kürt, Laz gibi birçok halktan oluşmasına rağmen özünün İslam olduğunu işaret etmesinde karşılık bulmaktadır. Bu doğrultuda Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda, Müslüman kimliğinde birleşen halkları homojen olarak bir arada tutmaya yarayan kurum olması açısından hilafet makamı varlığını sürdürmüştür. Öyleyse 3 Mart 1924'te ne değişti de hilafet kaldırıldı?

İlk olarak yeni halife, Osmanlı hanedanı üyesi olup meclis tarafından seçilmişti[21] ve temsili bir kurum vazifesi görüyor olsa da eski rejim taraftarı siyasiler, askerler ve bir kısım halk tarafından alternatif bir iktidar odağı olarak kabul görmekteydi. Bu durum, içeride devrimin ve yeni rejimin ilkeleri ve kurumlarını yerleştirmeye çalışan hükümete zorluk çıkarırken, dışarıda halife üzerinden hem diğer devletlerin –doğrudan veya dolaylı olarak- Türkiye'nin iç işlerine müdahale etmelerine imkân yaratmakta, hem de özellikle Müslümanların yaşadığı coğrafyalardaki devletlerin iç işlerine müdahale etme potansiyelini ortaya çıkarabileceği için Türkiye'nin muhtemel bir tehdit olarak görülmesine neden olmaktaydı. Dolayısıyla Müslüman yönetimlerin olduğu ülkelerin[22]

[20] "Yüce Meclisinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkez değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep İslam unsurlarıdır, samimi bir mecmuadır… Tahsiline azmettiğimiz vahdet, yalnız Türk, yalnız Çerkez değil hepsinden memzuç bir unsuru İslamdır." TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 1. Dönem 1.Yasama Yılı, 8. Oturum, 01.05.1920, s.165.

[21] Bu uygulama Aralık 1922'de Hindistan'ın Gaya şehrinde yapılan Hilafet Konferansı'nda desteklenmiş, halifenin seçimle işbaşına gelmesinin İslam'ın ilkelerine önceki uygulamalara kıyasla daha uygun olduğu belirtilmiştir. Buna ek olarak bu konferansta Atatürk'e "Seyf-ül İslam" ve "Mücahid-i Hilafet" unvanları verilmiştir. M. K. Öke, **Hilafet Hareketleri**, 3.Baskı, İstanbul, İrfan Yayımcılık, 2005, s.126.

[22] Tanör'e göre hilafet, bir kez Almanların isteğiyle yapılan cihat çağrısıyla, bir kez de işgal sonrası İngiltere'yle yapılan gizli anlaşma gereği sömürgelerde İngiltere karşıtı siyaseti zayıflatmak için kullanılmıştı. Ardından Milli Mücadele'ye karşı çıkarılan ve İngiliz ve Yunan uçaklarıyla dağıtılan fetvalar, "halifenin ordusu olarak adlandırılan Kuvay-ı İnzibatiye, Teali İslam Teşkilatı tarafından Yunan ordusunun "halifenin ordusu" ilan edilmesi, padişah Vahdettin'in İngiltere'ye sığınmak için kaleme aldığı mektupta "halife-i Müslimin" unvanını kullanması gibi gelişmeler halifelik makamının içini boşaltmıştı. B. Tanör, **Kurtuluş Kuruluş**, 13.Baskı, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2023, s.202**.**
Öke de kitabında, Tanör'ün belirttiği hususların yanı sıra Fransa ve İngiltere'nin, Rusya'nın güneyde ilerlemesini önlemek için Orta Asya Müslümanlarını, Hindistan'daki yönetimini sağlamlaştırmak ve isyanların önüne geçmek için Hint Müslümanlarını İngiltere'nin, Almanya'nın Rusya'ya ve İngiltere'ye karşı

yanı sıra Fransa, İngiltere, İtalya gibi büyük güçlerin manda yönetimindeki çoğunlukla Müslümanların yaşadığı ülkelerde, halifenin ruhani etkisinin dışında siyasi bir etkisinin olma ihtimali de endişe yaratmaktaydı. Özellikle manda yönetimi altındaki ülkelerde ortaya çıkan ayaklanma ve bağımsızlık hareketlerine, halihazırda büyük güçlerle savaşarak bağımsızlığını kazanmış bir devlet olarak Türkiye'nin hem siyasi hem de dini bir dayanak oluşturması, mandater ülkelerin Türkiye'ye karşı çekinceyle hareket etmesine neden oluyordu. Statükocu bir dış politika izleyeceğini ilan eden bir ülke için bu çekinceler sorun yaratırken, ikili ilişkilerin yürütülmesini olumsuz yönde etkilemekteydi. Bu konuda özellikle Mısır ve Hindistan'daki Müslüman toplulukların girişimleri önemlidir. İlgasından sonra bile hilafetin, Türkiye kontrolünde bir kurum olarak yürürlükte kalması doğrultusunda talepler TBMM'ye çeşitli platformlardan iletilmişti. Hilafetin ilgasından önce Ağa Han[23] ve Emir Ali'nin[24] mektubu ve hilafetin ilgasından sonra Antalya mebusu Rasih Efendi'ye Hindistan ve Mısır seyahatlerinde buradaki dini liderlerden taleplerinin iletilmesine ilişkin istekler en dikkat çekici örneklerdir.

Türkiye'nin tehdit olarak görülmesiyle ikili ilişkilerin olumsuz etkilenmesinin yanında içeride istikrarın henüz sağlanamadığı bir ortamda, halife-hükümet ikiliğini ortaya çıkararak Türkiye'nin iç işlerine müdahalelerin[25] olduğu/olacağı algısına sebep olan olay, 1923'ün sonlarında Hindistan Hilafet Hareketi'nin İngiliz etkisindeki üyeleri Ağa Han ve Emir Âli'nin, Başbakan İnönü ve Cumhurbaşkanı Atatürk'e yazdıkları fakat

isyan etmeleri ve direniş göstermeleri için İngiliz ve Rus kontrolündeki topraklarda yaşayan Müslümanları halife aracılığıyla kullanmaya çalıştıklarını yazmıştır. Öke, **Hilafet Hareketleri**, s.168.

[23] İngiliz gizli servisi Intelligence'ın ajanı olduğunu kendi hatıralarında belirten, Ağa Han bu görevine Lord Curzon'un Hindistan genel valiliği sırasında başlamıştır. İttihatçıların yaptığı cihat ilanına karşı çıkarak İslam dünyasındaki liderlere halifenin çağrısına uyulmamasını telkin etmiştir. **Ibid.**, s.149.

[24] İngiltere'de bulunduğu sürede devlet yargıçlığı görevi yapmış, kralın özel danışma konseyi üyeliğine yükselmiştir. **Ibid.**, s.148.

[25] Atatürk, 1916'da Mekke şerifi Emir Hüseyin'in Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyanında ve Milli Mücadele'de İngilizlerin zoruyla halifenin gücünün (Kuvayı Milliye'yi ortadan kaldırmak ve direnci kırmak için Yunan ordusunu "hilafet ordusu" olarak adlandırmak, Milli Mücadele'ye katılanların idamına karar vermek gibi) istismar edilmesinden ders çıkararak İslam'ın devlete ve inkılaplara karşı kullanılabileceğini öngörmüş ve bu amaçla olası müdahalelerin önünü almak istemiştir. **Ibid.**, s.164.

onlara ulaşmadan önce İstanbul'daki hilafete yakınlığı ile bilinen muhalif gazetelerde yayınlanan mektuplarıdır.[26] Hükümete göre, muhataplarına ulaşmadan İstanbul'daki gazetelerde yayınlanan bu mektup, hilafet yanlısı gruplara, Türkiye dışındaki Müslümanların da halifeyi desteklediği mesajı vererek hükümet-halife çatışması çerçevesinde alternatif bir iktidar odağı yaratılmasını amaçlamaktaydı. Başbakan İnönü'nün bu mektubun yayınlanmasından sonra mecliste yaptığı konuşma[27], hükümet nezdinde içeride hilafeti alternatif iktidar odağı haline getirmeyi hedefleyen karşı-devrimcilere ek olarak dışarıda hâlihazırda Musul nedeniyle sorun yaşanan İngiltere'nin onlara desteğine işaret etmiş, iç ve dış tehdidin ittifak içinde olduğu düşüncesini ortaya koymuştur. İnönü, bu girişimlerin doğrudan düşmanca bir müdahale olduğunu ve içerideki tehditlerin, dışarıdaki tehdit tarafından desteklendiğini ve tahrik edildiğini iddia etmiştir. Bunun yanında, tehditlerin doğrudan rejime (cumhuriyet) ve devletin varlığına yönelik olduğunu ve dışarıda yaratılıp içeride zemin bulduğunu belirten Başbakan, rejime ve devlete yönelen bu müdahalelere karşı çözüm olarak, ülke genelinde destek bulmasının fikri temelde engellenmesi ve dış aktörlerin etkisinin TBMM tarafından ortadan kaldırılması gerektiğini öne sürmüştür.[28] Bu çözüm önerisi, bir yandan söz konusu mektubu yayımlayan gazetecilerin İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmasını beraberinde

[26] "Hilafet Meclisine Dair", **Tanin**, 05.12.1923.; "Hilafet ve İngiltere Cemiyeti İslamiyesi, **İkdam**, 05.12.1923.

[27] "Halifeye bir vaziyeti idariye vermezseniz İslâmiyet inhilâl eder, Âlemi İslâm bundan müteezzi ve muztarip olur tarzında aleyhimizde propaganda yapılıyor. (…) Ağa Han ve Emir Âli Londra'da İngiliz Hükümetinin ve İngiliz sarayı kralisinin en yakın adamları ve sadık İngiliz tebaasıdır. Bunların İngiliz Hükümeti programı haricinde bir vaziyet almaları mutasavver ve mesbuk değildir. (…) Ağa Han ve Emir Âli'nin bu hareketlerinin İngiliz Hükümetinin bir teşebbüsü olduğunu söyleyebilmek için esbabı kaviye vardır. Bu neticeyi arz etmek için söylüyorum. İngiliz Hükümetinin telkinatiyle teşebbüs alan bu adamlar bu mektupların bize gelmesiyle beraber bizim ne vaziyet alacağımız malûm olmadan evvel İstanbul'da intişarı tertibatı mahsusa ile temin edilmiş demek lâzımdır. (…) Hariç, ecnebi devletler memleketin vaziyeti dahiliyesine dikkat ederler. Şimdi bu hadisat arasında, ecnebi devleti, İngiliz devleti kendi adamları vasıtasiyle teşebbüs olarak memlekette hiyaneti vataniye ceraimini tahrik ve telkin edecek tertip almışlardır. Bu tertibat her tarafta vardır. Rodos'ta birçok kâğıtlar basıyorlar. Memlekete neşrediyorlar. Şarkta Kürt meselesi, diğer muhtelif mesaili tahrik etmek için tertibat alıyorlar. (…) Hariçle beraber memleketin bünyei esasiyesine vukubulan tecavüz son haddir. Bundan ilerisi dahil ve haricin müştereken ve müsellahan hücum etmesidir. Eğer hariç ve dahil müştereken ve siyaseten vatan aleyhine vaziyet ihdas edecek bir noktaya gelmişlerse bundan bir ilerisi beraber silahla hücum etmektir." TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 2. Dönem 1. Yasama Yılı, 64.oturum, Gizli Celse, 08.12.1923, s.315-316.

[28] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 2. Dönem 1. Yasama Yılı, 64.oturum, Gizli Celse, 08.12.1923, s.316.

getirirken, diğer yandan hilafetin bir sorun olarak TBMM'de tartışılmasının da önünü açmıştır.

Rasih Efendi'nin Atatürk'e ilettiği talepte ise, halifelik ve devlet başkanlığı makamlarını kendi bünyesinde toplaması teklif ediliyordu. Atatürk, bu talebe verdiği cevapta[29], Türkiye için hayati tehdit olarak gördüğü odakları sayarken, halifeliği devam ettirmeyi ya da onun varlığını savunmayı da düşmanca bir hareket olarak tanımlamıştır. Hilafetin Türkiye için zararlı bir kurum olduğunu ve İngiltere'nin yönetimi altındaki Mısır ve Hindistan'ı kastederek, buradaki Müslümanların taleplerinin Türkiye'yi zor durumda bırakacağına işaret etmiştir. Çünkü buradaki Müslümanlar, hilafet bağı sayesinde kuracakları köprünün onlar için bağımsızlığa giden süreci başlatacağını düşünmekteydiler. Geçmişte Rusya, Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlere hamilik yaptığı gibi Türkiye'nin de bu coğrafyalardaki Müslümanlara hamilik yapabileceğini umut ediyorlardı. Bu doğrultuda hilafet kongrelerinde yapılan bağımsızlık veya özerklik talepleriyle Türkiye hakkındaki söylemleri eşgüdümlü gitmekteydi. Hilafetin kaldırılması ve Türkiye ile bağın ortadan kalkması bağımsızlık için bir dayanağın da yok olması anlamına gelmekteydi.[30] Bu nedenle Atatürk, halifeliğin yarattığı Müslüman aleminin refahı ve özgürlüğü

[29] "Başlarında, kralları, imparatorları bulunan tebaanın bana isal ettiğiniz arzu ve tekliflerini ben nasıl kabul ederim? Kabul ettim desem buna o tebaanın metbuları razı olur mu?! Halifenin emir ve nehyi ifa olunur. Beni halife yapmak isteyenler emirlerime infaza muktedir midirler? Binaenalayh mevzuu, medlulu olmayan mevhum bir sıfatı takınmak gülünç olmaz mı? Efendim açık ve kati söylemeliyim ki ehli islamı bir halife heyulasiyle hala işgal ve iğfal gayretinde bulunanlar yalnız ve ancak ehli islamın ve bilhassa Türkiye'nin düşmanlarıdır. Böyle bir oyuna rapt-ı hayal eylemek de ancak ve ancak cehil ve gaflet eseri olabilir. Rauf beylerin, Vehip paşaların, Çerkez Ethem ve Reşitlerin, bütün Yüzelliliklerin, mülga hilafet ve saltanat hanedanı mensuplarının, bütün Türkiye düşmanlarının el ele vererek aleyhimizdeki hararetli say ü gayretleri, din gayretleriyle mi vuku bulmaktadır? Hudutlarımızda yapışık merkezlerle hala Türkiye'yi mahvetmek için Mukaddes İhtilal namı altında haydut çeteleri, suikast tertipleri ile çılgınca aleyhimizde çalışanların hakikaten maksatları mukaddes midir?" G. M. Kemal, **Söylev,** Cilt II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 10. Baskı, 2019, s.1132-1134.

[30] Öke, **Hilafet Hareketleri**, s.185.

sorumluluğunun, diğer ülkelerle ilişkilerini olumsuz etkileme potansiyelini bilerek, bunun büyük bir güvensizlik ortamını da beraberinde getireceğini görmüştür.[31]

Hilafet tartışmalarının ardından bir grup milletvekilinin TBMM'ye sunduğu kanun teklifi[32] ile başlayan oylamanın sonucunda hilafet makamı yürürlükten kaldırıldı. Hilafetin ilgasını kanunlaştıran metnin bazı maddeleri[33] incelendiğinde, Fransız Devrimi'nin örnek alındığı görülmektedir. Fransız Devrimi'nde, monarşi ve kilise gibi eski rejimin kurumsal ve ekonomik gücünü temsil eden yapılar, yeni kurulan rejimin merkezî egemenlik anlayışıyla bağdaşmadığı gerekçesiyle tasfiye edilmiştir. Bu tasfiye, yalnızca sembolik değil, aynı zamanda mülkiyet devri yoluyla kurumsal gücün de ortadan kaldırılmasına hizmet etmiş ve eski rejimin kurumları (hanedan ve ulema) ilga edilerek mal varlıkları yeni devletin kontrolüne verilmiştir.[34] Bu maddelerle, hanedanın ve

[31] Hilafet Komitesi'nin hilafetin ilgasını tekrar düşünmeyi tavsiye eden telgrafına cevap olarak Atatürk, hilafetin hükmetmek anlamına geldiğini, bu doğrultuda sorumlulukları beraberinde getirerek Türkiye'nin iç ve dış politikasında müdahale ihtimaline neden olacağından "bu fitne kapısını bütünüyle kapattıklarını" belirtmiştir. B. N. Şimşir, **Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi Cilt-1: 1922-1924**, Ankara, 1981, s.738.

[32] "Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde makamı hilâfetin vücudu Türkiye'yi dahili, harici siyasetinde iki başlı olmaktan kurtaramadı. İstiklâlinde ve hayatı milliyesinde müşareket kabul etmiyen Türkiye'nin zahiren ve zımmen bile olsa ikiliğe tahammülü yoktur. Asırlardan beri Türk Milletinin sebebi felâketi ve ilâ nihaye fiilen ve ahden bir Türk İmparatorluğunun vasıta-i inkırazı olan Hanedanın hilâfet kisvesi altında Türkiye'nin mevcudiyetine daha müessir bir tehlike olacağı tecarübü mütehammilâne ile katiyen sabit olmuştur. Bu hanedanın Türk Milletiyle münasebattar olan her vaziyet ve kuvveti mevcudiyeti milliyemiz için mahzı tehlikedir." TBMM*,* **Zabıt Ceridesi**, 2. Dönem 2. Yasama Yılı, 2. Oturum, 03.03.1924, s.27.

[33] Madde 3. — İkinci maddede mezkûr kimseler işbu kanunun ilâm tarihinden itibaren âzami on gün zarfında Türkiye Cumhuriyeti arazisini terke mecburdurlar.
Madde 5. — Bundan böyle ikinci maddede mezkûr kimseler Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde emvali gayrimenkuleye tasarruf edemezler.
Madde 8. — Osmanlı İmparatorluğunda Padişahlık etmiş kimselerin Türkiye Cumhuriyeti arazisi dahilindeki tapuya merbut amvali gayrimenkûleleri millete intikal etmiştir. TBMM*,* **Zabıt Ceridesi**, 2. Dönem 2. Yasama Yılı, 2. Oturum, 03.03.1924, s.28.

[34] Versailles Sarayı'nın işgali ve yağmalanmasıyla başlayan süreç, hanedanın ve aristokratların taşınır-taşınmaz varlıklarının kamulaştırılmasıyla sonuçlanmıştı. 1789 Aralık'ında kilise arazi ve mülklerinin satışa çıkarılması ve 1790 Temmuz'unda Kilise Medeni Yasası'nın çıkarılmasıyla kilisenin elindeki ekonomik ve siyasi güç ortadan kaldırılmış ve özellikle Kilise Medeni Yasası ile birlikte kilisenin kontrolü devletin eline geçmiştir. Bu yasayla ruhbanların devlete bağlılık yemini etmesi istenerek Fransız ruhbanlarının Papa ile bağını zayıflatarak devletin kontrolü altına alınması amaçlanmıştır. Anayasayla birlikte gücü azaltılmış ama varlığını devam ettiren kralsa, Birinci Koalisyon Savaşı sırasında Prusya ve Avusturya'ya devrimcilere müdahale etmek için çağrıda bulunması ve sonrasında Avusturya'ya kaçmaya çalışması nedeniyle vatana ihanet suçlamasıyla idam edildi. Kralın idamından önce, 10 Ağustos 1792'deki ayaklanmayla monarşi ortadan kaldırıldı ve kraliyete ait mallara el konularak yeni rejime teslim edildi. Hanedan üyeleri, devlet eliyle toplu halde sürgüne gönderilmese de siyasi baskılar nedeniyle bir kısmı ülkeden kaçtılar ya da sürgüne razı oldular bir kısmı da inzivada kaldılar. G. Rude, **Fransız Devrimi,** (çev. A. İ. Dalgıç), 5.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2022.

hanedan yanlılarının önce siyasi, ardından ekonomik gücünü ortadan kaldırmak hedeflenmiştir. Bu doğrultuda, hilafetin kaldırılması ve hilafetle bağlantılı eski rejimin kurumlarının tasfiye edilmesi, hem sembolik hem de yapısal bir düzenleme olmuştur. Bu düzenleme, yeni rejimin, yönetsel alanına sınırlılıklar getirebilecek kurumları ortadan kaldırma ve merkezi bir egemenlik anlayışını tesis etme stratejisinin bir sonucuydu. Fransız Devrimi örneğindekine benzer bir şekilde, Türkiye de eski rejimin siyasi, ekonomik ve toplumsal meşruiyet kaynaklarını ve bunların somutlaşmış hali olan hanedan ve ulemayı saf dışı bırakarak, alternatif güç odaklarının gücünü ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Eski rejimin siyasi olduğu kadar ekonomik kaynaklarının da yeni devletin kontrolü altına geçmesiyle yeni rejim, güvenliği için iç tehditlerin kurumsal mekanizmalarla etkisiz hale getirilmesine yani eski rejimin tasfiyesine yardımcı olacak şartları sağlamış oldu.

Hilafetin ilgası, mecliste büyük bir destek görmesine rağmen bazı önemli siyasi figürlerin muhalefetine de neden olmuştur. Bu muhalefetin en önemli ismi olan Rauf Orbay, halife düşündükleri gibi İslam dünyasıyla yakınlık kurmakta işe yaramazsa veya inkılapların önünde engel teşkil ederse hükümet nezdinde hilafetin kaldırılmasının mümkün olduğunu ileri sürüyordu.[35] Atatürk'ün İnönü'ye gönderdiği Nisan 1923 tarihli telgraf[36] göz önüne alındığında, yönetici kadroya göre bu şartların oluşmaya başladığı

[35] "Bizzat Mustafa Kemal Paşa, hatta İsmet Paşa ile oturup uzun uzadıya müzakereler sonunda, yer yüzünde pek yalnız bir vaziyette kalmış olan Türkiye'nin, İslam âlemi ile yakınlığı ve muzaharetini sağlamağa yarayacak bir kuvvet olarak muhafazası gerektiğine karar verdikleri için, Hilafete (şimdilik) dokunulmamasını istiyorlardı ve bu hilafetin, umdukları gibi İslam âlemi ile yakınlığımızı sağlayamadığı veyahut her hangi bir suretle yapılacak inkılaplara engel olduğu görüldüğü anda kaldırılıp atılması cihetine gidilmesini, pekâlâ kabul ediyorlardı. Bütün mesele, şu nazik zamanımızda, faydalanabileceğimiz bir kuvveti, kendi elimizle atmakta acele etmiyelim, biraz bekliyelimdi." F. Kandemir, **Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay**, İstanbul, Yakın Tarihimiz Yayınları, 1965, s.100.

[36] "Hilâfet makamı ve halifenin şahsı hakkında sui telakkilere yol açan halifenin kendi hareket tarzıdır. Halife iç hayatı ve daha ziyade dış hayatıyla ecdadı padişahların meslekini takibeder görünmektedir. Cuma alayları, yanlarına memurlar göndermek suretiyle ecnebi mümessillerle münasebetlere girişmeler, tantanalı gezintiler, saray hayatı, sarayında ihtiyat zabitlerine varıncaya kadar kabul ve onların şikâyetlerini dinlemek, onlarla beraber ağlamak gibi hareketler bu kabildendir. Halbuki, halife, Türkiye Cumhuriyeti ve Türkiye halkı ile karşı karşıya vaziyetini mütalaa ettiği zaman İngiltere Krallığı ile Hindistan Müslümanları veya Efgan devleti ile Efgan halkına karşı hilâfetin vaziyeti «vahidi kıyasi» olarak dikkat nazarında

anlaşılmaktadır. Hilafet, bir yandan eski rejimin kurumlarının hükümete paralel bir güç olarak devamlılığını sağlarken diğer yandan yeni rejimin ortaya koymaya çalıştığı ilkelere zarar vermekteydi. Halifenin cuma alayları, yabancı elçilerle görüşmeler, ayak divanına benzer şekilde halktan kimselerin şikâyetlerini dinlemek gibi ritüelleri devam ettirmesi, yeni rejimin yönetici kadrosu için inkılaplar önündeki engeller olarak görülmüştür.[37] Bu hususta, halifenin sembollere ve ritüellere dayanarak eski rejimin izlerini sürdürmeye çalışması ve toplumsal düzeyde kabulü için çaba harcaması göz önünde tutulduğunda yeni rejimin yönetici kadrosunun endişelerinde haksız olmadığını söylemek mümkündür. Bu durum, yalnızca halifenin girişimleri olarak kalmayıp, halk nezdinde karşılık görmesi ve muhalif kesimin hükümete karşı yürüttüğü siyasette bir dayanak sağlaması nedeniyle, fikirsel ve ilkesel olarak yekpare bir yapı oluşturmaya çalışan yeni rejim için mühim bir tehdit haline gelmiştir. Yeni devletin başkentini İstanbul'dan Ankara'ya taşıyarak eskiyle olan bağını kopartmak, eskinin kökleşmiş iktidarını ortadan kaldırmak ve eski merkezden uzaklaşarak devrimin etkisini artırmak isteyen Atatürk, önce saltanatı ardından da halifeliği kaldırarak eski rejimin tasfiyesini tamamlamayı amaçlamıştır. Bu tasfiyenin sonucunda devrimin ilkeleri ve inkılapların etkin bir şekilde topluma ulaşması ve bütüncül bir idari yapı sağlanarak hükümetin güçlendirilmesi hedeflenmiştir.

---

tutulmalıdır. Halife ve bütün cihan, kat'i olarak, bilmelidir ki, mevcut ve «mahfuz» olan halife ve hilâfet makamının hakikatte din ve siyaset bakımından hiçbir mâna ve «hikmeti mevcudiyeti» yoktur. Türk Cumhuriyeti varlığını, istiklâlini safsatalarla tehlikeye maruz bırakamaz ve hilafet makamı bizce en nihayet tarihî bir hatıra olmaktan fazla bir ehemmiyet taşıyamaz. Türkiye Cumhuriyeti devlet adamlarının veya resmî hey'etlerin kendisiyle görüşmelerini istemesi bile, Cumhuriyet'in istiklâline sarih tecavüzdür. Başmabeyincisini Ankara'ya göndermek veya şayan-ı itimad bir zatın yanına gönderilmesini istemek hükümete his ve dileklerini bildirmek talebinde bulunması dahi Cumhuriyet hükümetiyle karşı karşıya vaziyet alması demektir. (…) Hilâfet kadrosu ciddi tetkik ve «tensik» olunmak lazımdır ki, başmabeyinciler, başkâtipler halifeyi hâlâ saltanat hülyası içinde uyutmasın! Fransızların (eski) kral ve hanedan mensuplarını Fransa'ya sokmayı istiklal ve hakimiyetleri için, yüz sene sonra, bugün dahi mahzurlu görüp dururken, her gün ufuktan saltanat güneşinin doğmasına duacı bir hanedan mensupları hakkındaki muamelemizde Türkiye Cumhuriyeti'ni nezaket ve safsataya kurban edemeyiz. Halife, kendinin ve makamının ne olduğunu açıkça bilmeli ve bununla «iktifa» etmelidir. (Bu hususta) hükümetçe ciddi ve esaslı tedbirler alınması ile iş'arını reca ederim". Kemal, **a.g.e.**, s.1126-1128.

[37] Bu doğrultuda Atatürk, Söylev'de " (…) çürümüş bir hanedanın, halife unvaniyle başının üstünden zerre kadar uzaklaşmasına imkan kalmıyacak surette muhafazasını mecbur kılan bir şekl-i devlette, cumhuriyet-i idare ilan olunsa bile, onu yaşatmak kabil değildir." ifadesiyle halifenin varlığının, cumhuriyetin ilkeleriyle çeliştiğini ve bu nedenle cumhuriyeti sürdürmek için halifeliğin ortadan kalkmasının gerekli olduğunu belirtmiştir. **Ibid.**, s.1106.

Hilafetin kaldırılması, yalnızca dini-siyasi bir kurumun tasfiyesi değil, aynı zamanda Türkiye'nin Batı uygarlığıyla özdeşleşme idealini somutlaştıran bir dönüm noktasıydı. Yeni rejim, ulusal egemenliğe dayalı modern devlet yapısını kurarken, hilafetin kaldırılmasını, hem iç bütünlüğün sağlanması hem de rejim istikrarının teminatı olarak değerlendirdi. Ancak hilafetin kaldırılmasının etkisi yalnızca iç siyasetle sınırlı değildi. Türkiye, hilafetin kaldırılmasıyla birlikte, Batı medeniyetinin değerleriyle uyumlu, seküler ve rasyonel bir siyasal kimlik oluşturma yönünde önemli bir dönüşüm geçirdi. Çünkü, Cumhuriyet'in kurucu kadroları için hilafet, egemenliği paylaşan bir geleneksel otorite olmanın ötesinde, Türkiye'yi çağdaş devletler topluluğunun dışında konumlandırma riski taşıyordu. Yeni devletin meşruiyetini "ümmet" yerine "ulus" kavramı üzerine inşa etme kararlılığını da yansıtmakta olan bir uygulama olarak hilafetin ilgası, hem iç düzenin laik bir temelde yeniden inşası hem de dış dünyaya yönelen modernleşme iradesinin ilanı anlamına da geliyordu. Böylelikle hükümet, bir yandan geleneksel dini bağlarla özdeşleşen Osmanlı mirasından uzaklaşırken, diğer yandan kendisine göre uluslararası alanda "Batılı bir devlet olarak kabul görmenin ön koşullarını" yerine getiriyordu. Hükümet açısından Batılılaşma, yalnızca kültürel bir yönelim değil, aynı zamanda güvenliğin ideolojik bir teminatıydı. Bu bağlamda hilafetin kaldırılması, Türkiye'nin güvenlik anlayışında dinî meşruiyet yerine seküler bir devlet kimliğini merkeze almasında kritik bir adımdı. Cumhuriyet'in yeni dış politikası da bu dönüşümle birlikte biçimlenmiş; Türkiye, Batı ile çatışmak yerine aynı normatif zeminde yer alarak güvenliğini sağlamak için "ideal konumlanma" olarak bu yolu seçmiştir. Bu bağlamda hilafetin kaldırılması, hem içeride rejimin ideolojik bütünlüğünü sağlamanın hem de dışarıda statükoyu koruma ve sistemle uyum içinde güvenlik üretme çabasının erken bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

1.1.1.2. Şeyh Said İsyanı

Hilafetin kaldırılmasından kısa bir süre sonra, tepki olarak karşı-devrimci bir isyan meydana geldi: 1925 Şeyh Said İsyanı. Elâzığ, Diyarbakır, Muş ve Bingöl'ü içine alan bir coğrafyada ortaya çıkan isyan, literatürde amaçları ve niteliği bakımından oldukça tartışılmalı bir isyandır. İsyanın hilafetçi mi yoksa milliyetçi mi olduğuna dair birçok tartışma[38] bulunmasına rağmen, isyanı doğrudan hilafetçi veya milliyetçi olarak nitelemek oldukça zordur. Bölgenin etkin dini otoritelerinin ve aşiret reislerinin yönettiği isyana katılımı sağlamak için sıklıkla hilafet ve şeriat vurgusuna başvurulmuştur. Bu nedenle hilafetçi yönünün reddedilmesi mümkün değildir. Diğer yandan isyanın yönetici kadrosu ve bu isyana katılım gösterenlerin ezici bir çoğunluğu Kürtlerden oluşmuş ve Şark İstiklâl Mahkemesi yargılamalarındaki raporlarda da görüleceği üzere isyancılar, müstakil bir Kürdistan kurulması, şeriatın getirilmesi, halifeliğin tekrar yürürlüğe girmesi ve Osmanlı hanedanlığının tekrar yönetime gelmesi gibi çeşitli yelpazedeki taleplerle bir araya gelmiştir. Bu doğrultuda isyanın yekpare olarak hilafetçi ya da milliyetçi olarak nitelendirilmesi mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte Kürt milliyetçiliğinin, o dönemdeki Kürt kimliğini tanımlama şekli olarak İslami değerlere olan vurgusu göz önüne alındığında, isyanın hem din temelli hem de milliyetçi bir isyan olduğu görüşü daha kapsayıcı bir açıklama sunmaktadır.

Dönemin başbakanı Ali Fethi Okyar'ın, elde edilen delillerden birinde, hükümetin Şeyh Said'in katli yönünde emir verdiği ve bundan kurtulmak için kendisinin isyan ettiği ve amacının şeriatı geri getirmek olduğu, diğer bir delilde Abdülhamid'in oğullarından

[38] Zürcher ve Bozarslan bu isyanın Kürt milliyetçiliğinin bir sonucu olduğunu belirtirken, Ahmad Kürtlerden oluşan bir grup tarafından yapılmış olmasına rağmen bu isyanın yapılma ve sürdürülme koşullarının "tamamen dinsel" olduğunu iddia etmektedir. Lewis de Ahmad gibi bu isyanın Kürt grupları tarafından yapılmış olmasına rağmen dini temellere sahip olan gerici bir hareket olduğunu söylemektedir. E. J. Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 7.Baskı, (çev. Y. S. Gönen), İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s.247.; H. Bozarslan, "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği: Zımni Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)", **Türkiye'de Etnik Çatışma**, 9.Baskı, (der. E. J. Zürcher), İstanbul, İletişim Yayınları, 2024, s.90.; F. Ahmad, **From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey**, vol.2, İstanbul, İstanbul Bilgi University Press, 2008, s.310.; B. Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 5.Baskı, (çev. M. Kıratlı), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s.265-267.

birini başa getirerek padişahlık, hilafet ve şeriatın geri getirilmesi söyleminin arkasında "Kürtçülük" propagandası yaptıkları ve hilafetin kaldırılmasının "İslam'ın mahvedilmesi" olduğundan dini ihya etmesi için Allah'ın Şeyh Said'i görevlendirdiği yönünde ifadeler olduğunu belirttiği konuşması[39], bu kapsayıcı açıklamaya işaret etmektedir. Şark İstiklâl Mahkemesi iddianamelerinde, bağımsız bir Kürdistan için Türk hükümetine karşı isyan tertip etmek, Kürt ve Arapların birleşerek İstanbul'u ele geçirmesi ve bu sayede dinin ve şeriatın kurtarılması için propaganda yapan Şeyh Said'in teşvikleriyle isyana katılmak ve dini-şer'i ve bağımsız bir Kürdistan hükümeti tesisi amacıyla Türk hükümeti aleyhine fiilen ve silahlı kalkışma şeklinde sıralanan suçlamalar da isyancıların dayandığı temellerin çeşitliliğini ortaya koymaktadır.[40] İsyanın sorumlularının ve katılım gösterenlerin yargılanması için kurulmuş Şark İstiklâl Mahkemesi'nin yargılamalardaki dayanağını oluşturan Hıyaneti Vataniye Kanunu bu olay sırasında yeniden düzenlenmiştir.[41] Bu düzenlemeye dayanarak İstiklâl

[39] "Elde edilen vesaika bir mektuba nazaran, güya Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, o havalide aralarında Şeyh Sait'in de bulunduğu sekizyüz kişinin katline emir vermiş ve bundan kurtulmak için zaten muzmer olan, mürettep olan isyanı şimdi yapmaya mecburmuş, bu isyandan maksadı da şeriatın temininden ibaret bulunuyormuş. Diğer bir vesikada deniyor ki; hadise Padişahlık, Hilâfet, Şeriat, Abdülhamid'in oğullarından birinin saltanatını temin gibi irticakâr bir propaganda pûşidesi altında Kürtçülüktür ve umumî olarak kabul edilebilir (…) Ele geçirilen bir diğer vesikada (…) İslâmiyetin mahvedildiği gün olduğundan, ihyayı dine çalışmaya Cenabı Hak'kın Şeyh Sait Efendiyi tavsit eylediği yazılmaktadır." TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 2.Dönem, 3.Yasama Yılı, 64.oturum, 25.02.1925, s.308.

[40] Söz konusu suçlar, iddianamelerde şu şekilde tanımlanmaktadır: "(…) müstakil bir Kürdistan teşkilini kendisine gaye-i hayat ve meşgale-i siyaset ittihaz eden ve bu sebeple memleket dahilinde Türk camia-i siyasiyesine ve Türk Hükümeti'ne karşı müsellah bir kıyam ve isyan vücuda getirmek için sarf-ı mesai edenler miyanında bulunduğu ve bu miyanda Kürd hadise-i isyaniyesini tertip, teşvik ve teshil eylemek",
"(…) Kuva-yı Bağiye Kumandanı Şeyh Said'in emir ve kumandasında hareket eden ve gaye-i âmâlleri müstakil bir Kürdistan teşkili ile Türk vatanını inhilal ve inkısama sevkten ibaret olan usat kumandanlarından ve Şeyh Said'in biraderi Şeyh Tahir nam şahsın mukaddema Diyarbekir üzerine müretteb kuvve-i muhacemesine fiilen iltihak (…)",
"(…)Şeyh Said'in Diyarbekir'e girdiğini ve Kürdlerle Arabların bayramda birleşeceklerini (Kenan'ı) yani İstanbul'u zabt edeceklerini ve Şeyh Said'in işbu hareket-i bağiyane ve caniyanesi dini ve şeriatı kurtarmak için olduğunu ve kendisi Diyarbekir'e gitmek üzere atına binerek "İşte ben gidiyorum, eğer Diyarbekir sukut etmemiş ise ben de onlara iştirak ederim. Zaten hepsini tanırım." diyerek halkı isyana tahrik ve teşvik eylediği (…)",
"Güya dini ve şer'i ve fakat herhalde müstakil bir Kürdistan Hükümeti teşkil ve tesis eylemek emel ve maksadıyla Hükümet-i Cumhuriye aleyhine fiilen ve müsellahan kıyam (…)" TBMM, **Şark İstiklal Mahkemesi**, Cilt 6/1, 2016, s.17-75.

[41] "Dini veya mukaddesatı diniyeyi siyasî gayelere esas veya âlet ittihazı maksadıyle cemiyetler teşkili memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar haini vatan addolunur. Dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek, şekli devleti tebdil ve tağyir veya emniyeti devleti ihlâl veya dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve

Mahkemesi'nde vatan hainliği suçunun kapsamı yeniden tanımlanmış ve dini siyasete alet ederek örgüt kurmak ve yayın yapmak suçun kapsamına alınarak İstanbul'da örgütlenmiş olan Kürt Teali Cemiyeti[42] ile hilafet yanlısı-rejim karşıtı yayın yapan gazetelerin de yargılanmasında başvurulacak hukuki zemin oluşturulmuştur. Mahkemede yargılananlardan Kasım Bey ifadesinde, İstanbul'da yayınlanan muhalif gazetelerin isyan üzerindeki etkisinin çok güçlü olduğunu, isyancılara ve Şeyh Said'e isyanın ısrarlı bir şekilde sürdürülmesi konusunda güç verdiğini söylemiştir.[43] Şeyh Said ifadesinde, matbuatın isyanın sürdürülmesinde etkili olduğunu, Sebilürreşat ve Tevhid-i Efkâr gibi gazetelerin hükümetin şeriata muhalif hareket ettiğini ve eğer haksız olsalardı bu gazetelerin kapatılmış olacağını ve bu gazetelerin dini konularda kendilerine tesir ettiğini belirtmiş[44] ve Kasım Bey'in ifadesiyle paralellik göstermiştir. Bu delillerden hareketle Şark İstiklâl Mahkemesi isyanın silahlı kanadında, Ankara İstiklâl Mahkemesi de fikri ve siyasi kanadında yer aldığı düşünülen kişi ve kurumları yargılamıştır.

İkinci Ankara İstiklâl Mahkemesi, kuruluş beyannamesine göre, dini, şahsi ve siyasi çıkarları doğrultusunda istismar edenler, halkı yanlış yönlendirerek mevcut idareye karşı nefret ve isyan duyguları aşılayanlar, ülkenin asayiş ve güvenliğini, milletin huzur ve

---

nifak ilkası için gerek münferiden ve gerek müştemian kavli veya tahriri veyahut fiilî bir şekilde veya nutuk iradı veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik haini vatan addolunur." TBMM*,* **Zabıt Ceridesi**, 2.Dönem, 3.Yasama Yılı, 64.oturum, 25.02.1925, s.310.

[42] Kürt Teali Cemiyeti ya da Kürdistan Teali Cemiyeti, 30 Aralık 1918'de İstanbul'da kurulan ve bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasını hedef edinen bir siyasi topluluktu. Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında İçişleri Bakanlığı'na verilen dilekçeyle hukuki olarak kurulan cemiyet, önce Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile yaptığı sözleşmeyle halifeye ve Osmanlı hanedanlığına bağlı özerk bir Kürdistan için hareket edeceğini bildirirken, Milli Mücadele döneminde İtilaf Devletleri'nin bağımsız Kürt devleti vaadi doğrultusunda Ankara'ya karşı siyasi mücadele yürütmüştür. S. Ural, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası", **Atatürk Yolu Dergisi**, cilt.10, sayı.39, 2007, s.436-438.
Bozarslan'a göreyse Kürt Teali Cemiyeti, bağımsız bir devlet ile halifeliğin korunduğu "sınırlı bir Kürt özerkliği" arasında savrulan tutarsız bir siyasi programa sahip olması nedeniyle Kürt milliyetçi hareketinde başarısız bir girişim olarak kalmıştır. Bozarslan, **a.g.e.**, s.94.

[43] A. S. Örgeevren, **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi***,* İstanbul, Temel Yayınları, 2002, s.252.

[44] Gazeteler hakkındaki beyanı şu şekildedir: "Evet.. Matbuat idi, çok müessir oluyordu. Sebilürreşat çok yazıyordu. Şer'i şerife muhalif hareket olunduğundan bahsediyordu. Der idik ki; eğer yalan olsa yazamaz, cesaret edemez. Hükumet kapatır der idik. Binaenaleyh hakikat sayardık. Sebilürreşat daima diğer gazetelere istinad ederdi bunlar bizim kin ve düşmanlığımızı doğurur ve artırırdı. Tevhid-i Efkar. O da din bahislerinde tesirli olurdu. Gazeteler ta ecnebiler içine kadar gidiyor. Bunlar iftira olsa nasıl kabul eder, hükumet müsaade eder derdim." Örgeevren**, a.g.e.,** s.247.

dirliğini bozanları yargılamak amacıyla kurulmuştur.[45] Bu mahkeme, muhalif gazeteciler, İzmir Suikastı[46], Distolculuk[47] ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) ile ilgili davalarda yargılamalar yapmıştır. Gazetecileri içeren davalarda, bir kısmı memlekette toplum düzenini bozmak amacıyla komünizm propagandası yapmak, bir kısmı da, doğuda meydana gelen isyan ve irtica nedeniyle yürürlüğe konan askeri tedbirlere karşı halkı ve askerleri itaatsizliğe teşvik etmek suçlarından yargılanmıştır.[48] Distolculuk davasında ise çok sayıda gazeteci, asker ve memur, "dini siyasete alet ederek Tarikat-ı Salahiye adı altında gizli örgüt kurmak ve hükümet karşıtı propaganda yapmak" suçlamalarıyla yargılanmışlardır.[49] Bu mahkeme tarafından görülen bir diğer dava da İzmir Suikastı davasıdır. Bu davada suikastın icracısı olma şüphesiyle yargılananların dışında planlama, dahli söz konusu olma ve yardım-yataklık etme şüphesiyle birçok eski milletvekili ve TCF milletvekili yargılanmıştır. Yargılamaların sonucunda Tevhid-i Efkâr, Sebilürreşad gibi muhalif gazetelerin yanı sıra TCF de kapatılmıştır. Hem Ankara hem de Şark İstiklâl Mahkemeleri'nin kuruluş beyannameleri ve yargılananlara yöneltilen, sonu idam cezasına varabilecek derecede büyük bir cürüm olan vatan hainliği suçlaması göz önüne

[45] TBMM, **İkinci Dönem Ankara İstiklal Mahkemesi (1925-1927)**, cilt. 7/1, 2020, s.6.

[46] Atatürk, Anadolu'ya yaptığı bir dizi gezinin ardından Balıkesir'den İzmir'e geçeceği sırada İzmir Valisi'nden aldığı mektupla kendisine bir suikast tertip edildiği haberini aldı. Bu mektubun verdiği bilgiler doğrultusunda kiralık katiller Çopur İsmail, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf yakalandı. Suikast haberinin kendisine ulaşmasıyla İnönü, Ankara İstiklal Mahkemesi üyelerini İzmir'e göndererek suikasta karışanların yargılanmasını istedi. Mahkeme, çalışmaları sonucunda Ziya Hurşit, İzmit Milletvekili Şükrü Bey, Kara Kemal, Cavit Bey ve arkadaşlarının bu suikast girişiminden sorumlu olduğu sonucuna vardı. Mahkeme tarafından yapılan sorgularda bu suikastın, Atatürk'ü öldürerek hükümeti ve rejimi değiştirme amacıyla tertip edildiği sonucuna varıldı. Mahkemede Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay, Refet Bele gibi TCF'nin önemli figürleri de yargılanmıştır. A. Can, "İzmir Suikastı Davası ve İttihatçıların Milli Şirketlerden Tasfiyesi", **History Studies**, 14/2, 2022, s.302-304.
Falih Rıfkı Atay, Çankaya kitabında suikast hakkında "Suikastçılar Mustafa Kemal'i öldüremediler. Fakat kendi partilerini öldürdüler. Ne kadar yazık ki, yeni rejimin otoritesi, İzmir ve Ankara sehpaları üstünde tutundu. Bu kesin tasfiye, her türlü aleyhtarlığın veya gericiliğin bütün cesaretlerini kırdı. Mustafa Kemal'e başladığı inkılâbı tamamlamak fırsatını verdi." cümlelerini sarf ederek TCF'nin yanında İttihatçıların da tasfiyesinin gerçekleştiğini ve son direniş odaklarının kırıldığına işaret etmektedir. F. R. Atay, **Çankaya**, cilt.4, Ankara, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1999, s.75.

[47] Macar üretimi olan ve Kelebek Hastalığı tedavisinde kullanılan Distol ilacını satmak bahanesiyle Anadolu'nun birçok ilini gezerek hükümet karşıtı gizli bir örgüt olan Tarikat-ı Salahiye'nin propagandasını yaptıkları ve dini siyasete alet ettikleri gerekçesiyle eski asker, memur ve milletvekillerinin yargılandığı davadır. TBMM, **İkinci Dönem Ankara İstiklal Mahkemesi (1925-1927)**, cilt. 7/1, s. XII.

[48] **Ibid.**, s. X.

[49] **Ibid.**, s.XII.

alındığında, hilafet yanlısı-rejim karşıtı kesimin izlediği siyaset ve Şeyh Said İsyanı'nın, hükümete göre doğrudan doğruya Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığına yönelik tehditler olarak algılandığı görülmektedir. Dolayısıyla, Şeyh Said İsyanı'nı bastırmak için yürürlüğe konan önlemler, sadece Kürt aşiretleri bağlamında değil, aynı zamanda cumhuriyete yönelik farklı tehditlere karşı önlem almaya meşruiyet zemini yaratmıştır. Şeyh Said İsyanı kadar muhalefetin (İttihatçılar, TCF, muhalif basın[50]) de özellikle inkılaplara yönelik eleştirel tutumu eski rejimi hatırlatan faaliyetler şeklinde görülerek hükümet nezdinde cumhuriyet karşıtı birer tehdit olarak algılanmış ve bu tehditlerle mücadele etmek için radikal önlemlere başvurulmuştur.

İsyan, dış politika açısından Türkiye'nin askeri seçeneği kullanabileceğine dair beklentilerin üst düzeye çıktığı bir zamanda, Ankara'nın İngiltere'ye karşı konumunu zayıflatması ve harekete geçme noktasında içerideki birliğin net bir şekilde sağlanamamasından kaynaklı çok cepheli bir çatışma ihtimali nedeniyle Musul'un bir yıl sonraki kaybında etkili olmuştur. Musul'un kaybına rağmen iç politikada, devlet açısından kazanım kabul edilebilecek gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Şeyh Said İsyanı'nın milliyetçi ve hilafetçi olarak iki şekilde de nitelendirilmeye müsait durumu, Ankara'ya bu isyanla mücadelede geniş bir kitleyi "sorumlu tutmak" konusunda rahat

[50] Medeni Bilgiler kitabında "Matbuat ve fikir hürriyetinin maruz kaldığı başka tehlikeler de vardır. Matbuatın ve hatta fikir cemiyetlerinin, milli hükümetin tesirinden kurtularak, siyasi veya iktisadi gizli maksatlara alet olmasından korkulur. Matbuatın para ile satın alınabilmesi, beynelmilel yüksek para aleminin matbuat üzerinde gizli tesiri veyahut sadece ecnebi devletlerin tahsisatı mesturelerinin tesiri, işte bunların efkârı umumiyeyi iğfal ve tağlit etmesinden bihakkın korkulur. Fakat hürriyetten çıkacak bu fenalıklar asla çaresiz değildir. Evvela matbuat serbestisine meşru bir hudut çizilir. Saniyen gazeteler, hususi bir teşkilat yaparak, bununla kendi üzerlerinde ahlaki bir tesir icra ederler." cümleleriyle gazetelerin yayınlarının bazı ideolojilerin ve siyasi akımların yanında başka ülkelerin etkisi altında kalarak devletin ve halkın çıkarlarına aykırı hareket edebileceği ve bunun önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasının mümkün olduğu belirtilmiştir. Burada matbuatın, matbuat hürriyeti şemsiyesi altında bilerek ya da bilmeyerek devlete "tehdit" oluşturabileceğine işaret edilirken, bu tehditle mücadele için yürürlüğe konan Takrir-i Sükûn kanununun yöneticiler nezdindeki meşruiyet dayanağı tanımlanmıştır. İnan**, a.g.e.,** s.61
Devamında "Her türlü kanuni kayıtlardan evvel bir kalem sahibi, ilme, ihtiyacı ve kendi siyasi telakkilerine olduğu kadar vatandaşların haklarına ve memleketin her türlü hususi telakkilerin fevkinde olan yüksek menfaatlerine de dikkat ve hürmet etmek manevi mecburiyetindedir. Bu mecburiyettir ki umumi intizamı temin edebilir. Maahaza matbuat serbestisinden meydana gelecek fenalıkları, ortadan kaldıracak müessir vasıta, asla mazide olduğu gibi matbuat hürriyetini bağlayan bağlar değildir." şeklindeki açıklamayla II.Abdülhamid döneminin sansürleriyle bu uygulamayı kıyaslamanın doğru olmadığına işaret edilmiştir. **Ibid.**, s.62.

hareket imkânı sağlamıştır. Ankara, bir yandan gericilik-irtica ve hilafeti geri getirmek gayesiyle isyana kalkışma arasında bağ kurarak, laiklik tahayyülüne engel olabilecek "sorunları" ortadan kaldırmaya, diğer yandan isyanı milliyetçilik ve bölücülükle ilişkilendirerek farklı ideolojilerin ve akımların etkisiyle, "Türk barışı"na ve ülkenin yekpareliğine karşı ortaya çıkabilecek hareketlere yönelik önlem alabilmiştir.

Hükümetin isyana karşı verdiği tepki, ulus-devletin kurumsallaşması sürecinde meşruiyet zeminini sağlamlaştırma ve iç tehditleri ortadan kaldırma yönündeki reelpolitik refleksle doğrudan alakalıydı. Rejime karşı ortaya konan her türlü direniş, yalnızca siyasi bir muhalefet değil, aynı zamanda ülkenin toprak bütünlüğüne ve otoritesine yönelik hayati bir tehdit olarak algılanmıştır. İsyan, Cumhuriyet'in özellikle laiklik ve üniter devlet yapısı gibi temel prensibi olarak gördüğü ilkelere yönelik olması açısından kritik bir meydana okuma olarak değerlendirilmiş ve bu tehditle mücadelenin amacı, yeni rejimin varlığını koruma olarak belirtilmiştir. İsyanın hilafet yanlısı yönü, hilafete sempati beslediği ya da eski rejimle dirsek temasını koruduğu düşünülen muhalif basın ve TCF'nin tasfiyesine zemin hazırlamıştı. Devrimin ilkelerinin sorunsuz bir şekilde yerleştirilmesinde ve hükümet için bu ilkelerden en kritiği olduğunu söyleyebileceğimiz laikliğin uygulanmasında, halihazırda bu olgulara "hazırlıklı" olmayan halkın, örgütlü bir muhalefetin "dini istismarı"ndan etkilenmesine ve devrimi içselleştirmemesine neden olabileceği çekincesiyle, muhalif basın ve TCF bir tehdit olarak görülüyordu. Bu tehdidi ortadan kaldırmak için meşruiyet zemini de Şeyh Said İsyanı ve onun hilafetçi-gerici kanadına yönelik mücadeleyle oluşturuldu. Bu mücadelenin hukuki dayanağı olarak da 1925 Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlüğe kondu. Kanun, etki sahası açısından yalnızca irtica ile mücadeleyle sınırlı kalmayacaktı.

Şeyh Said İsyanı'nın milliyetçi kanadıyla mücadeleye dayanılarak, alternatif iktidar odaklarının yanı sıra ideoloji ve akımların tasfiyesi amacıyla harekete geçmek mümkün

olmuştu. Şeyh Said İsyanı'nın "Kürtçü"[51] boyutu göz önüne alınarak Kürt Teali Cemiyeti üyelerinin kovuşturulması ve yargılanmasıyla başlayan süreç, Distolculuk davasının İstiklal Mahkemesi'nin alanına dahil edilmesiyle komünizmle mücadeleyle devam etmiştir. "Türk barışı"nı ve ideolojilerden azade devletçi politikaların uygulandığı imajını tehdit eden bu iki akım veya ideoloji, Şeyh Said İsyanı'nın yarattığı müsait iklimde tasfiye edilmeye çalışıldı. Yine İstiklal Mahkemesi'nin alanına dahil edilen İzmir Suikastı, hem Nakşibendi şeyhlerinin yargılanması hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nden bakiye siyasi figürlerin siyaset dışına itilmesi için dayanak oluşturdu. Bu doğrultuda Şeyh Said İsyanı'nın yarattığı siyasi iklimde hükümet, rejimin ve otoritesinin tesisi önünde tehdit olarak gördüğü engelleri ortadan kaldıracak meşruiyet zeminini elde etmişti. Yerelde, Kürt aşiretlerinin devlete alternatif bir güç olarak süregelmiş düzenine ve bu aşiretlerin dini ya da milliyetçi saiklerle hareketlerine, genelde de TCF ve İttihatçıların yarattığı ya da yaratabileceği iktidar alternatifi, hükümet için bu dönemdeki başlıca tehditlerdi. Bu tehditler, iç tehditler olmasının yanı sıra İtalya ve İngiltere gibi dış tehditlerin ciddiyetinin koruduğu bir dönemde, dış politikada hükümetin hareket alanını kısıtlayabilme potansiyeli doğrultusunda değerlendiriliyordu. Muhtemel bir savaş anında Türkiye'nin İtalya ve/veya İngiltere ile mücadele edebilmesinin yolu, mümkün olduğunca az cephede savaşmaktı. Bu cepheler yalnızca savaşın fiziki cephesi olarak düşünülmemelidir. Dış tehditlerle mücadele durumunda içerideki tehditlerin de fırsattan istifade edebileceği çekincesinin yanı sıra, içerideki iktidar mücadelesinden dış tehditlerin faydalanabileceği öngörülüyordu. İçerideki iktidar mücadelesi, dış tehditlerin Türkiye'yi güçsüz görmesine neden olabileceği gibi, bu mücadele dış tehditler tarafından istismar edilebilirdi. Bu nedenle, hükümetin Şeyh Said İsyanı'na verdiği tepki, Musul'un kaybedildiğinin farkında olunduğundan mıdır bilinmez, içerideki iktidar mücadelesini sona erdirmek yönünde olmuştur. Yurtta sulh politikasının bir sonucu olarak

[51] Kürt milliyetçiliğinden ziyade bir proto-milliyetçilik olarak değerlendirilebilecek bu ifade, dönemin resmi kaynaklarında, devlet kurumlarının ve siyasilerin söylemlerinde kullanıldığı haliyle alınmıştır.

düşünülebilecek bu durum, Türkiye'nin dışarıdaki tehditlere karşı güvenliğini sağlayabilmesi için öncelikle içerideki iktidar mücadelesinden ya da hükümetin gücünü zayıflatabilecek siyasi-askeri hareketlerden kaynaklanan tehditlerin ortadan kaldırılması ve iç güvenliğin sağlanmasının gerekliliğine işaret etmekteydi. Bu doğrultuda, krizler coğrafyasında yeni doğan bir ülke olarak Türkiye'nin güvenliğini sağlamak konusundaki hassasiyeti ve bu çerçevede ortaya koyduğu politikaları, iç ve dış tehditleri, birbirine müsait ortam sağlama ya da birbiri için kullanılma noktasında ilişkili görme eğilimi çerçevesinde düşünmek gerekmektedir. Bu şekilde düşünmek, Türkiye'nin İki Savaş Arası dönemdeki özellikle "Yurtta Sulh" dönemi süresince, hükümete negatif görünen her bir olgunun birer tehdit haline gelmesini ve bu tehditle mücadele için ortaya konan politikaların ciddiyetini, sertliğini veya erimini anlamlandırmayı sağlayacaktır.

1.1.1.3. Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Menemen Olayı

TCF'nin, Şeyh Said İsyanı ile ilişkilendirilerek[52] kapatılmasının ardından Türkiye genelinde ciddi bir örgütlü muhalefet -en azından resmiyette- kalmadı. Hükümetin, devletin siyasi yapısını güçlendirme ve istikrarı sağlamanın yanı sıra ekonomik zorlukları ve toplumsal gerilimleri çözüme kavuşturma çabalarına şahit olduğumuz bu yıllarda, merkezi otoriteyi sağlamlaştırma amacıyla izlenen politikaların sertleştiği görülmektedir. TCF'nin kapatılması ve Takrir-i Sükûn Kanunu ile birçok gazetenin kontrol altına alınması, hükümetin muhalif düşünceyi bastırdığı yönünde yoğun eleştirilere neden olsa da, örgütlü muhalefetin ortadan kaldırılması ve basın üzerinde yoğun bir denetimin sağlanması, hükümetin siyasal hakimiyetini pekiştirdi. Özellikle Takrir-i Sükûn Kanunu,

[52] Atatürk Söylev'de, "Vakayi ve hadisat dahi izhar ve ispat etti ki, 'Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası' programı en hain dimağların mahsulüdür; bu fırka, memlekette suikastçilerin, mürtecilerin tahassungâhı, ümid-i istinadı oldu; harici düşmanların, yeni Türk devleti'ni taze Türk cumhuriyetini mahvetmeğe matuf planlarının sühulet-i tatbikatına hizmete çalıştı. Tarih; mürettep, umumi, irticai olan Şark İsyanı esbabını, tetkik ve taharri ettiği zaman, onun mühim ve bariz mevaidini ve şarka gönderdikleri katib-i mes'ullerini teşkilat ve tahrikatını bulacaktır." ifadelerini kullanmıştır. Bu ifadeler, TCF'nin İzmir Suikastı ve Şeyh Said İsyanı ile ilişkilendirilerek Türkiye'nin varlığına yönelen bir tehdit olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Kemal, **a.g.e.**, s.1186.

bu hakimiyeti sağlamanın en önemli araçlarından biri oldu. 1926'da İzmir Suikastı davası ve bu davanın yarattığı siyasi sonuçlar, Takrir-i Sükûn'un yarattığı ortamda hükümetin gücünü artırmasına dayanak sağladı. Atatürk'e yönelik suikast girişimi, hükümetin muhalefeti tasfiye etmesine meşruiyet zemini kazandırdı. Daha önce de değinildiği gibi, suikast girişimine karıştığı iddia edilen eski İttihatçılar ve TCF ile ilişkilendirilen isimler yargılanırken, bir kısmı idama ve çeşitli cezalara mahkûm edilirken bir kısmı da siyasi arenanın dışına itildi. Bu süreç, muhalefetin örgütlü bir şekilde kendini mecliste temsil etme olanağını ortadan kaldırmanın yanı sıra hükümetin otoritesini sağlamlaştırmasını beraberinde getirdi.

1926-1930 yılları arasında ülkenin gündemini meşgul eden iç güvenlik tehditleri siyasi ortamı germeye devam etti. Sonraki başlıkta detaylarıyla incelenecek olan Ağrı İsyanı, bu dönemde uzun süre ciddiyetini koruyan bir güvenlik sorunu olarak devletin askeri ve ekonomik kapasitesine önemli bir yük bindirdi. İsyan, meydana geldiği coğrafyada hükümetin otoritesini sarsmanın yanı sıra devletin ekonomik kaynaklarını büyük ölçüde bölgede yapılan operasyonlara tahsis etmesine neden oldu. Ağrı İsyanı'nın devam etmesinin ve bu isyanı bastırmak için kullanılan ordunun birçok yeni masraf kalemi yaratmasının yanında 1929 yılında tüm dünyayı etkilediği gibi Türkiye'yi de sarsan Büyük Buhran'ın neden olduğu ekonomik durgunluk, hükümetin devletçi politikalar izlemesini beraberinde getirdi. Buhranın yarattığı olumsuz ekonomik durumu kontrol altına almak için ortaya konan devletçi ekonomi politikası, hızlı sonuçlar doğurmaması nedeniyle halk nezdinde olumsuz karşılandı. Buhran, tarıma dayalı Türk ekonomisinde ürünlerin fiyatlarının düşmesine, ihracatın daralmasına ve halkın alım gücünün azalmasına yol açmıştı. Askeri harcamaların yarattığı yük, Buhran'ın etkisiyle birleşince Sanayi Teşvik Kanunu gibi girişimler dahi beklenen etkiyi yaratamadı, sanayileşme ve istihdam istenen düzeye varamadı ve halkın ekonomik sorunlarına çözüm bulunamadı.

Bu koşullar altında hükümete yönelik eleştiriler arttı. Hükümetin, şikayetlerini işitemeyecek kadar halktan uzaklaştığı, muhalif basının Takrir-i Sükûn nedeniyle susmak zorunda kaldığı ve örgütlü bir muhalefetin yokluğundan dolayı meclisin ve cumhurbaşkanının halkın halinden haberdar olmadığı eleştirilerine neden oldu.[53] Fethi Okyar, Atatürk'e gönderdiği mektupta, iç siyasette ortaya çıkan bunalım halinin hükümetin beş yıldır izlediği yanlış ekonomi politikalarından kaynaklandığını, hükümetin gerekli olmayan harcamaları finanse etmek için halktan daha çok vergi aldığını ve bunun halkın karşılayabileceği boyutu aştığını, ihracatın yeteri kadar teşvik edilmediğini, iç ve dış politikada tek partinin denetlenmeyen yapısı nedeniyle sonucunu düşünmeden yanlış kararlar aldığını belirtti.[54] Bu eleştirilerin ses getirmesi ve sonunda Cumhurbaşkanı Atatürk'e ulaşmasıyla, halkın şikayetlerinin sesi olacak fakat TCF tecrübesinden alınan dersle kontrol altında tutulabilecek bir muhalefet fırkasının kurulması projesi bizzat Atatürk tarafından yürürlüğe kondu. Cumhurbaşkanı Atatürk, eski başbakan ve aynı zamanda kendisinin uzun süredir arkadaşı olan Fethi Okyar'a başkanlığını teklif ettiği Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), 12 Ağustos 1930'da siyasal hayatına başladı ve İnönü hükümetine yönelen eleştirilerin örgütlü ama kontrollü bir muhalefet fırkası aracılığıyla mecliste ses bulması amacıyla kurulmuş oldu.

Fırka'nın, hükümeti demiryolu yapımı nedeniyle ağır vergiler koyduğu gerekçesiyle eleştirmesi ve iktidara gelir gelmez bu vergileri ortadan kaldırmayı vaat etmesi önemli bir destek kazanmasına yol açtı.[55] Hükümetin devletçi ekonomi politikalarını uygulamaya başladığı dönemde liberal ekonomi politikaları (özel teşebbüslerin desteklenmesi, demiryolu inşası için halktan vergi alınmaması, vergi toplama usullerindeki yolsuzluklarla mücadele gibi) söylemine başvuran Okyar'ın

[53] M. Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, Ankara, Başnur Matbaası, 1972, s.276.
[54] F. Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1980, s.428-430.
[55] N. Aysal, "Yönetsel Alanda Değişimler ve Devrim Hareketlerine Karşı Gerici Tepkiler: Serbest Cumhuriyet Fırkası-Menemen Olayı", **Atatürk Yolu Dergisi**, cilt.11, sayı.44, 2009, s. 594.

İzmir'de fırka teşkilatı açılışı için düzenlediği gezide gördüğü ilgi, hükümet aleyhindeki muhalefetin ne denli güçlü olduğunu gösterdi. Yine bu gezi sırasında Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) ve SCF destekçileri arasında meydana gelen olaylarda iki çocuğun ölmesi ve birçok kişinin yaralanması iki fırka arasındaki gerilimin yükselmesine neden olurken, SCF'nin yaptığı açıklamalarda CHF'yi sert bir şekilde eleştirmesi[56] ve Atatürk'ün CHF'den bağımsız ve tarafsız olduğunu iddia etmesi CHF tarafından büyük tepkiyle karşılandı.[57] Atatürk'ün bu ifadelere cevaben yazdığı mektupta, şahsının CHF'nin genel başkanı olduğunu ve bunun verdiği sorumluluk gereği oluşan bağın[58] koparılamayacağını belirtmesi[59], SCF'nin önemli dayanaklarından birini kaybetmesine neden olsa da SCF, girdiği ilk seçim olan 1930 Belediye Seçimleri'nde çoğu Batı Anadolu'da olan 31 belediyeyi kazandı.[60]

SCF'nin halk nezdinde büyük destek kazanması CHF'de farklı yansımalara yol açtı. İlk olarak SCF'nin yönelttiği yolsuzluk ve baskıcı yönetim eleştirilerini yalanlayan CHF, SCF'yi geçmişte TCF'nin yaptığı gibi irticai hareketleri desteklemekle suçladı ve bu hareketlerin fırkaya sızarak yönetimi ele geçirdiğini iddia etti.[61] Bu doğrultuda İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, SCF'nin gericilerden, suçlulardan ve hilafet-saltanat destekçilerinden oluşan bir yapıya büründüğünü ve bu nedenle bu fırkayla mücadele edilmesi gerektiğini belirtti.[62] Şükrü Kaya'nın ardından Konya Milletvekili Refik Koraltan'ın, Fethi Okyar ve fırkasının irticayla arasına mesafe koymadığını, cumhuriyetçilikten ve devrimlerin ilkelerinden koptuğunu, hızlı bir başarı elde etmek için

[56] "Fethi Beyin Nutku", **Hakimiyeti Milliye**, 08.09.1930, s.3.
[57] "Reisicümhur Hz. ve Yeni Fırka", **Hakimiyeti Milliye**, 09.09.1930, s.1.
[58] Atatürk'ün CHF Genel Başkanı olduğunu hatırlatması, yalnızca bir siyasi unvan vurgusu değildir. Bu unvanın verdiği sorumlulukla, partiyle kurduğu bağın kişisel değil kurumsal olduğunu ve mevcut siyasal düzende bu bağın koparılmasının rejimin istikrarını zedeleyeceğini ima etmiştir. Bu durum partinin devletle özdeşleştiği bir dönemde, liderlik ile kurumsal yapı arasında kesintisiz bir devamlılık arayışını göstermektedir.
[59] "Reisicümhur Hz. Milleti Tenvir Ediyorlar", **Hakimiyeti Milliye**, 10.09.1930, s.1.
[60] Aysal, **a.g.m.**, s.599.
[61] **Ibid.**, s.595.
[62] Ç. Yetkin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, İstanbul, Karacan Yayınları, 1982, s.270-271.

halkın eğitimsizliği ve naifliğinden faydalanarak vergileri kaldırmak, şapka inkılabına direnmek, "eski Türk harflerine" geri dönmek, medrese ve tarikatları tekrar açmak ve hilafeti geri getirmek gibi girişimlerle cumhuriyetin kurumlarıyla mücadele etmeye çalıştığını belirterek, SCF'nin eski rejim destekçisi ve gerici bir fırka olduğunu iddia etmesi[63], CHF'nin bu fırkayı, rejime karşı büyük bir tehdit olarak algıladığını ortaya koymaktadır. Bu eleştirilerin ve fırkaya yöneltilen suçlamaların yanı sıra Atatürk'ün desteğini kaybetmesi[64] ve irticai faaliyetlerin yıkıcılığından çekinmesi sonucunda SCF, üç aylık siyasi yaşamına 17 Kasım 1930'da son verdi. SCF'nin tıpkı TCF gibi, rejim karşıtı unsurların toplandığı bir fırka halini aldığı görüşü, üzerinde fikir birliğine varılamayan bir tartışma olmakla birlikte, bu fırkanın hükümet tarafından cumhuriyet ve devrimlere karşı bir tehdit olarak görülmesi bir kesinliği ifade etmektedir. Kapatılmasından yaklaşık bir ay sonra fırkanın etkili olduğu bölgelerden biri olan Menemen'de meydana gelen olay, CHF'nin söylemlerine de yansıyacak olan SCF ve irtica ilişkisinin kanıtlarına bir yenisini ekleyecekti.

23 Aralık 1930 tarihinde Menemen'de Giritli Mehmet, Sütçü Mehmet, Şamdan Mehmet, Alioğlu Hasan, Nalıncı Hasan ve Emrullahoğlu Mehmet'ten oluşan altı kişilik bir grup, sabah namazından çıkan cemaati, korkutma ve dini propaganda ile yanına çekmiş ve Giritli Mehmet kendini mehdi ilan etmişti. Giritli, belediye meydanında açılan bir çukura camiden alınan yeşil bir bayrağı dikip, etrafında tüm Müslümanların toplanmasını emretti ve toplanmayanların sınıra dayanmış olan Halife Abdülmecid'in

[63] Goloğlu**, a.g.e.,** s.294-295.

[64] Atatürk, yazımında bizzat yer aldığı ve desteklediği Medeni Bilgiler kitabında "Bir fırkayı suni olarak hakiki liyakati fevkinde bir teveccühe mazhar kılmak ve süratle iktidar mevkiine yaklaşmak için efkârı umumiye iyi avutacak avamfrip bir takım beyanat yapmak ve hayali vaadlerde bulunmak, aklı selim sahibi olanların ve memlekete hakiki hizmet etmek maksadına bulunanların dikkatle kaçınacakları hareketlerdir. Milli birliği, milli nizam ve kudreti bozacak, zayıflatacak beynelmilel fikirlerin telkin yolu, memleketi hıyanet teşkil eden ve fırkacıların içtinap etmeleri lazım gelen bir şeydir." cümleleriyle TCF ve SCF'nin yaptığı hatalara işaret etmiş ve bu fırkaların iktidar arzusuyla halkın isteklerini istismar ederek, ülkenin güvenliğini tehlikeye attığını belirtmiştir. Bu sözler, TCF ve SCF'nin yönetici kadro nezdinde ne düzeyde tehdit olarak görüldüklerini ortaya koymaktadır. İnan, **a.g.e.**, s.235.

yetmiş bin kişilik ordusu tarafından kılıçtan geçirileceğini söyledi.[65] Devamında cumhuriyet ve inkılaplar nedeniyle dinin elden gittiğini, bununla mücadele için görevlendirildiğini ve hilafeti geri getirdiğini, böylece cumhuriyeti ortadan kaldırdığını ilan etti.[66] Bu olaylar sırasında amacını öğrenmek için Giritli Mehmet ile görüşen Jandarma Bölük Komutanı Fahri Bey, müdahale etmeden geri çekildi ve 43. Alay'dan destek istedi. Komutanın çekilmesinden güç bulan Giritli ise, daha çok kişiyi yanına çekmeyi başardı ve komutanın gittiğini gören çevredekiler alkışlarla Giritli'ye destek oldu.[67] Yüzbaşı Fahri Bey'in emriyle eşkıyalara müdahale için askerleriyle birlikte meydana giden Asteğmen Kubilay, askerlerinin yanından ayrılıp eşkıyalara tek başına müdahale etmeye çalıştığı sırada Giritli Mehmet tarafından önce vuruldu, daha sonra başı kesilerek öldürüldü. Raporlara göre, Asteğmen Kubilay'ın vurulduktan sonra öldürülene kadar geçen yirmi dakikalık sürede asker ya da bölgede toplanmış halktan hiç kimse kendisine yardım etmedi, bu durum da yargılamalar sırasında, askerlerin ve bölge halkının doğrudan ya da dolaylı olarak suçlu olduğu şeklinde yorumlara neden oldu.[68] Asteğmen Kubilay'ın ve olayın yaşandığı mahallede görevli iki bekçinin öldürülmesinden sonra Alay Komutanlığı'ndan gönderilen bir birliğin müdahalesiyle olay bastırılabildi.

Türkiye siyaset tarihinin yanı sıra çalışmamız için de bu olayı kritik hale getiren olgulardan biri, eşkıyalık olayının ortaya çıkışında Giritli Mehmet'in söylemleridir. İnönü'nün meclis konuşmasında belirttiği üzere bu olay, Yüzbaşı Fahri Bey'in eşkıyalara niyetlerini sormak için görüştüğü sırada Giritli Mehmet'in "Ben Mehdiyim, şeriatı ilan ediyorum." ifadesinden ve sıklıkla vurguladığı "din elden gidiyor", "Halife, Sancak-ı Şerif ve ordusuyla sınıra dayandı, sizin katılmanızı emrediyor." sözlerinden hareketle

[65] "Menemen'de İrtica Tahkikatı", **Hakimiyeti Milliye**, 27.12.1930, s.3.
[66] "İrtica...", **Hakimiyeti Milliye**, 25.12.1930, s.4.
[67] "Korkunç Bir Sahne: İrtica Çetesi; Kublay'ın Başını Nasıl Kesti?", **Hakimiyeti Milliye**, 29.12.1930, s.1.
[68] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 3.Dönem, 4.Yasama Yılı, 17.Oturum, 02.02.1931, s.3.

hükümet nezdinde, dinin siyasete alet edildiği, cumhuriyet ve ilkelerine karşı gerici bir girişim olarak görüldü.[69] Benzer şekilde Atatürk, orduya gönderdiği taziye mesajında olayı, "Menemen'de meydana gelen irticai girişim"[70] olarak tanımlarken, geçmişte işgalin acılarını çekmiş bir bölgede bir Türk askerine yapılan zulmü, cumhuriyete yönelik bir suikast kabul ettiğini belirterek hükümetin bu olayı doğrudan cumhuriyete yöneltilmiş bir tehdit olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. 1931'in Ocak ayında başlayan Divan-ı Harp Mahkemesi yargılamaları sırasında, eşkıyalık olayına katılanlar "Anayasayı zorla değiştirme, eyleme dahil olma, azmettirme ve Mehdi Mehmet'in mehdiliği için harekete geçtiğini bildiği halde vaktinde hükümete bildirmeme, tekkelerin kapatılmasından sonra tarikat ayinleri icra etme" suçlarıyla yargılandılar.[71] Suçlamaların kapsamını, cumhuriyetin temel dayanaklarından biri olan anayasaya ve yeni rejimin tesisi için yürürlüğe konan Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Kapatılmasına ve Türbedarlıkla Birtakım Unvanların Yasaklanmasına ve Kaldırılmasına İlişkin Yasa'ya muhalefet oluşturmaktaydı. Suçlamaların kapsamının, şeriat ve hilafet söylemleriyle cumhuriyete karşı gösterilen direnç olarak görülmesi hükümetin bu tehdidi nasıl tanımladığını göstermesi açısından önemlidir. Şeyh Said İsyanı'nda olduğu gibi Menemen Olayı da cumhuriyete, inkılaplara ve anayasaya karşı bir irticai hareket olarak tanımlanmış[72] ve yargılamalar sonucunda verilen cezalar da benzerlik göstermiştir.

[69] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 3.Dönem, 4.Yasama Yılı, 17.Oturum, 02.02.1931, s.4.

[70] "Menemen'de ahiren vukua gelen irtica teşebbüsü (…) İstilanın acılığını tatmış bir muhitte genç ve kahraman zabit vekilinin uğradığı tecavüzü milletin bizzat cumhuriyete karşı bir sui kast telakki ettiği ve mütecasirlere müşevvikleri ona göre takip edeceği muhakkaktır." Hariciye Vekaleti Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi, **Ayın Tarihi**, Cilt 24, sayı 82, Şubat 1931, s.6891-6892.

[71] "Menemende: Divanı Harp Bugün Başlıyor", **Hakimiyeti Milliye**, 16.01.1931, s.3.

[72] İnönü, Meclis'te yaptığı konuşmasında Menemen Olayı hakkında, "Siyasette aranılan şey bir takım adamların ve bilhassa politikacıların dini ahar fertlerin hürriyeti aleyhine ve Devletin kanunları aleyhine bir vasıtai taarruz olarak kullanmamalarıdır. Memnu olan şey budur. Hâdisede görüyoruz ki cehaletleri - bir kısmın cehaleti - olabilir. Bir kısmının bilerek tasmimlerile ve cümlesi din elden gidiyor behanesile bu adamlar mütearriz bir istikamete sevkolunuyorlar. Bu hareketler Devlet ve Cumhuriyet aleyhine filen tecavüz ve kast mahiyetindedir." ifadeleriyle bu konuyu hükümetin nasıl algıladığını ortaya koymuştur. TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 3. Dönem 4.Yasama Yılı, 17. Oturum, 01.01.1931, s.4.

Divan-ı Harp yargılamaları sırasındaki ifadelerden elde edilen kanıtlar ışığında, Menemen Olayı'nın münferit ve yerel bir eşkıyalık olayından daha büyük bir olaylar zincirinin ilk halkası olduğu düşünüldü ve soruşturmaların boyutu genişletildi. Bu doğrultuda olayın planlayıcıları arasında kabul edilen Laz İsmail'in Şeyh Esat, Şeyh Halit, Hoca Saffet gibi Nakşibendi şeyhleri ile ilişkileri soruşturma kapsamına dahil edildi. Bunun yanı sıra İzmir Valisi Kazım Bey raporunda, Giritli Mehmet'i azmettiren ve yönlendirenlerin Nakşibendi Tarikatı olduğunu iddia ediyordu.[73] Bakanlar Kurulu da bu raporu destekler nitelikte "(…) bu suçun, cumhuriyete karşı geniş kapsamlı bir plan olduğu yönünde kesin deliller görülmüş (…)"[74] ifadesine dayanarak Menemen, Manisa ve Balıkesir'de sıkıyönetim ilan etti. Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından 606 kişi yargılandı, 105 kişi suçlu bulundu ve bunlardan 37 kişi idam cezasına çarptırıldı.[75] 4 Şubat 1931'de idam kararları uygulandı ve 8 Mart 1931'de sıkıyönetim kaldırılarak olayın adli boyutu sona erdirildi.

Menemen Olayı'nı Türkiye siyaset tarihi açısından önemli kılan diğer sebep, olay ile SCF arasında kurulan ilişkidir. CHF milletvekillerince sıklıkla irtica eleştirilerine maruz kalan SCF milletvekilleri, fırka kapansa dahi, özellikle hükümete yakın gazeteler tarafından yöneltilen eleştirilerden tam anlamıyla kurtulamadılar. Bu gazetelerden Vakit, Cumhuriyet ve Milliyet'in eleştirileri, SCF'yi doğrudan hedef alır niteliktedir. Vakit'te yayınlanan 25 Aralık 1930 tarihli köşe yazısı fırkayı, "fesat tohumları ekmekle"[76] suçlarken, yine aynı gün Milliyet'te yayınlanan makale, bir bütün olarak hareket eden ve kendini demokrat, liberal ve lâik olarak tanımlayan "şeriat fırkasının" gizlice zikir ve

[73] T.C. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Araştırma ve Koordinasyon Daire Başkanlığı, **Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler: 150'likler, Kubilay Olayı**, Ankara, 1998, s.61-62.
[74] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 3.Dönem 4.Yasama Yılı, 17.Oturum, 01.01.1931, s.2.
[75] "Divanı Harbin Kararı", **Hakimiyeti Milliye**, 02.02.1931, s.4.
[76] "Fırkacılık namı altında memleketin muhtelif yerlerine atılan fesat tohumları Menemen'de filiz verdi. Şeriat bayrağını açan müfsitler biri muallim, biri zabit, biri bekçi olmak üzere üç vatan evladının kanına girdi." "Menemedendeki Yeniçeri Usulü Tecavüze Türk İnkılabı Tahammül Edemez!", **Vakit**, 25.12.1930, s.1.

tekbirlerle ağırlandığını iddia etmiş[77], ertesi gün yayınlanan Cumhuriyet'teki bir makale ise, "gayet açık bir şekilde kendini fesatlık olarak gösteren fırkanın" faaliyetler yürüttüğünü ve muhalif gazetelerin Şeyh Said İsyanı'na benzer şekilde yayınlar ve açıklamalarla Menemen'deki olayın altyapısını oluşturduğunu[78] yazmıştır. Gazetelere paralel olarak Başbakan İnönü, mecliste yaptığı konuşmasında[79], SCF'nin belediye seçimlerinde başarılı olduğu bölgelerden biri olan Menemen'in halkının fırka tarafından "irticai propagandalarla zehirlendiğini" dolaylı yoldan ifade etmişti. Hükümet nezdinde Menemen Olayı, Şeyh Said İsyanı'na benzer şekilde cumhuriyet ve ilkelerine tehdit olarak algılanmış ve "cumhuriyete suikast" olarak yorumlanmıştı. İnönü'nün mecliste yaptığı konuşma[80], lâikliğin Türkiye için önemini vurgularken hükümet nezdinde, dinin siyaset konusu haline geldiği her olayın doğrudan doğruya cumhuriyete yönelik tehdit olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Lâikleşme yolunda hilafetin kaldırılmasının hemen ardından meydana gelen Şeyh Said İsyanı, hükümetin din-siyaset ayrımı üzerindeki hassasiyetini artırırken, Menemen

[77] "(…) Fakat bu sırada hiç ikiye ayrılmayan şeriat fırkasının yeni bir adamı bir küçük zabitin kanını akıttı. Bir muallimin kafasını kesti, bayrak demirine geçirdi ve helaldir diye müritleri avuç avuç bedbaht gencin kanını içtiler. Gerçi etraflarına yalnız birkaç yobaz toplayabilmişler (…) Biz Serbest Fırka'nın Balıkesir'de gizli zikirler ve tekbirlerle karşılandığını bilmiyor değil idik. (...) Bizim demokrat, layık, liberal muhalefet çocuğunu Balıkesir'de bir tekkede yatırıp kaskete yarım keçekülah biçimi veren müridler büyütmeye çalışmadılar mı?" "Demokrasinin Başı", **Milliyet**, 25.12.1930.

[78] "(...) Bunun gibi mefsuh Serbest Fırkanın gafil müdürlerindeki sakat hareketleri şeametle tavsif ederken onların himmetile zamanın meşimesinde tekevvün etmeye başlayan fesat cenini ayanbeyan farkediyorduk. Mağşuş fikirli, aslı nesli bozuk birkaç hergelenin matbuat hürriyeti namına hergün kustukları hezeyandan tabii böyle neticeler çıkacaktı. Bunda şaşılacak hiçbir cihet yoktur. Şeyh Sait İsyanının ihzarında suiistimal olunan matbuat hürriyetinin alakası tevsik edilmedi mi?" Y. Nadi, "Menemen'deki İrticaî Hareket", **Cumhuriyet**, 26.12.1930, s.1.

[79] "(...) Aynı zamanda nazari dikkatimizi celbetmiş olan şey, hadisede hazır bulunan halkın ilk raporlara göre kayıtsız ve hissiz bir halde seyirci kalmasıdır. (...) Bir muhit ne kadar zehirlenmiş olmak lazımdır ki insanlar temiz tefekkür ve muhakeme kabiliyetinden bu kadar aşağı dereceye düşsünler. Hikayesine tahammül edemediğimiz manzaraların fiilen vukuunu bu kadar soğuk kanlılıkla seyredebilsinler." TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 3.Dönem 4.Yasama Yılı, 17.Oturum, 01.01.1931, s.3.

[80] "(…) Meselenin dini siyasete alet ittihaz eden safhasına nazarı dikkatimizi tevcih etmeliyiz. Bu safha biraz evvel dediğim gibi yüzlerce seneden beri tekerrür eden safhaların aynidir… Bu hareketler Devlet ve Cumhuriyet aleyhine filen tecavüz ve kast mahiyetindedir. Dinle dünya işlerinin ayrılması meselesinin ruhu buradadır. Lâyik idarede herkes itikat ve vicdaniyetinde her türlü maniadan ve memnuiyetten azadedir. Ancak vatandaşlar bunu siyaset vasıtası ittihaz ederek aharı icbar için veya Devletin idaresinde müessir olmak için kullanamazlar. İtikat ve vicdani-yatta bu izahatı verirken ilâve etmeliyim ki kanunen memnu olan hareketlerin ihtiyarı ve memnu teşekküllerin faaliyeti kanuna karşı tecavüz ve cürümdür (…)" TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 3.Dönem 4.Yasama Yılı, 17.Oturum, 01.01.1931, s.4.

Olayı ile bu hassasiyet yerini dinden temellenen her türlü söylem ve faaliyete karşı topyekûn bir şüpheye bırakmıştır. Bu doğrultuda Kudüs'te düzenlenen İslam Kongresi'ne[81] Türkiye'nin davet edilmesine verilen cevapta Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, bu davetin iyi niyetli bir girişimden daha çok Türkiye'nin siyasi ve fikri birliğine yöneltilen irticai bir amaç taşıdığını ve Türkiye'nin böyle bir faaliyete dahil olmayacağını belirtirken[82] hükümetin, Menemen Olayı'nın hemen ardından tırmanışa geçen hassasiyet ve şüphesini yansıtmaktadır. Daha önce, Haziran 1926'da Mekke'de düzenlenen Dünya Müslüman Kongresi'ne Türkiye bir heyet göndererek katılım göstermiş[83] fakat kongrede Türk heyetiyle kongre üyeleri arasında din hürriyeti meselesi üzerinde gerginlik yaşanmıştı.[84] Bu gerginlikle başlayan sürece, Menemen Olayı ve irtica çekincesi de eklenince Türkiye, kongre davetine olumsuz yaklaşmıştır.

İç politika ve güvenlik ekseninde benzer etkiler yaratan Şeyh Said İsyanı ve Menemen Olayı, yeni rejimin tesisi, cumhuriyetin ilkelerinin korunması ve rejimin

---

[81] Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan habere göre bu kongre, Müslümanlar arasındaki iş birliğini geliştirmek, İslam kültürünün dünya geneline yayılması, Müslümanlar için kutsal kabul edilen yerlerin korunması, İslami geleneklerin sürdürülmesi ve korunması, Kudüs'te Müslümanlar tarafından bir üniversite açılması ve Hicaz demiryollarının onarımı gibi gündemleri görüşmek için toplanıyordu. "Kudüs Kongresi", **Cumhuriyet**, 06.12.1931, s.3.
Diğer yandan bu kongrenin amacı başını Türkiye'nin çektiği bazı Müslüman ülkelerde, hilafetin tekrar yürürlüğe konması için bir girişim olarak görülüyordu. Fransa'da sürgünde bulunan son halife Abdülmecid'in kongreye dahil edilmesi için gösterilen çabanın yanı sıra Hindistan Müslümanlarının liderlerinden biri olan Şevket Ali'nin, Abdülmecid'i hala İslam halifesi olarak kabul ettiğini belirtmesi, Türkiye'nin çekincelerini daha anlamlı hale getiriyordu. R. M. Geçikli, "1931 Kudüs-İslam Kongresi ve Türkiye'nin Kongreye Yaklaşımı", **History Studies**, cilt.8, sayı.4, 2016, s.91-92.

[82] "(…) Bu gibi teşebbüslerin hiç bir memleket ve kütleye hayırlı olmadığı ve olmıyacağı müteaddit misaller ile bütün memleketlerin milliyetçileri nazarında sabit olmuş bir hakikattir. Vakıa bize de bu kongreyi akit teşebbüsüne girişenler tarafından davetnameler gelmiştir; fakat milletleri terakki yolundan alıkoymağa çalışan, bu itibarla, müessif neticeleri artık münakaşa mevzuu olmıyan böyle teşebbüslere Cumhuriyet Türkiyesinin bir alâkası olmıyacağı tabiidir. Bahusus dinî siyasete vasıta ittihaz etmenin dahilî ve haricî bütün siyasette biz de aleyhtarıyız. Hadisenin inkişafını yakından takip ediyoruz. Bizim millî işlerimizde uzaktan ve yakından alâka göstermedikleri müddetçe bu teşebbüs orada toplananların mıntakalarına münhasır mahallî ve bize taallûku olmıyan bir hadise mahiyetinde kalabilir. (…) Bütün dünyanın islâm milletlerine davetiye göndermenin manası nedir? Hiç şüphe yok ki bir zamanlar hilâfeti sinesinde taşıyan Türkiyeye bir çok müstemlekeci milletler tarafından vasıtai tenkit ve bazan tecavüz olarak kullanılmış hilâfet meselesi ve bütün diğer milletlerin doğrudan doğruya müstakil hayatlarına karışmak mahiyetini alan hilâfet meselesini kendi siyasetlerile kabili telif görmiyen İngiltere gibi Hükümetlerin elbette başkaları için vasıtai tenkit ve muaheze addettikleri bu şeyler hakkında müsamahakâr olacaklarını kabul edemeyiz" TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 4.Dönem 2.Yasama Yılı, 9. Oturum, 03.12.1931, s.3-4.

[83] **Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**, HR.İM-253-96, M-31.05.1926.

[84] F. Koca, "Musa Carullah Bigiyef ve İslam Kongreleri (1926-1931)", **Hitit İlahiyat Dergisi**, cilt.21, sayı.1, 2022, s.58.

güvenliğinin sağlanması hususunda iç güvenliğin ön plana çıktığını göstermektedir. Söz konusu olayların, yerel ya da ulusal düzeyde olmasına bakılmaksızın, hükümet nezdinde doğrudan doğruya cumhuriyete bir tehdit olarak görüldüğü, hükümet yetkililerinin konuşmaları, hükümete yakın gazetelerin yayınladığı haberler ve olaylar sonucunda kurulan mahkemelerin tutanak ve raporlarından anlaşılmaktadır. Ünlü'nün de belirttiği üzere[85], yeni devletin tesisi için yapması gerekenlerin başında gelen şiddetin ve şiddet araçlarının kullanımının tekelleştirilmesi, özellikle Şeyh Said İsyanı'nın bastırılması için düzenlenen askerî harekâtlarla sağlanmış, hâkim olduğu bölgelerde kitlesel bir silahlı direniş ya da devletin şiddet kullanma tekeline herhangi bir muhalefeti tasfiye ederek ortadan kaldırmıştır. Tehdidin doğrudan varoluşa yönelik olduğunun algılanması, bu dönemde hükümetin sert, keskin ve gerektiğinde anayasayla ters düşecek fakat buna rağmen meclisten geçirilerek hukuki dayanaklara sahip önlemler almasına neden olmuştur. Bu doğrultuda, TCF ve SCF'nin kapat(ttır)ılması, Takrir-i Sükûn ile muhalefet ve basının kontrol altına alınması, İstiklâl ve Divan-ı Harp Mahkemeleri ile suçluların idama varan cezalarla yargılanması gibi önlemlere başvurulmuştur.

1.1.2. Ağrı İsyanları ve Kürt Aşiretleri Sorunu

Ağrı İsyanı ve Kürt aşiretleri sorunu, hükümetin karşı karşıya kaldığı iç tehditler arasında yer almaktadır. Şeyh Said İsyanı bastırılsa da bölgedeki yapı köklü bir değişime uğratılamamıştı. Bunun bir sonucu olarak gücünü koruyan aşiret yapılanmaları, asayişi tehdit eden eşkıyalık faaliyetleri ve İran'ın bu olaylardaki konumu, devletin iç güvenliğine doğrudan etki etmekteydi. Bu nedenle, Ağrı İsyanı'nı milliyetçi dayanaklara sahip bölgesel bir ayaklanma olmaktan ziyade, devletin iç güvenliğini sağlamada ortaya koyduğu çok boyutlu politikaları şekillendiren bir olgu olarak ele almak gerekmektedir.

[85] B. Ünlü**, Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi**, 11.Baskı, Ankara, Dipnot Yayınları, 2021, s.185.

Sorun ve soruna yönelik önlemler üç aşamada incelenecektir. Öncelikle Hoybun ve bölgedeki aşiretlerin, eşkıyalık faaliyeti olarak başlayan ve isyana evrilen süreçle kurduğu ilişki üzerinden devletin iç güvenliğine yönelik tehdit algısına bakılacak, ardından İran'ın başını çektiği komşu ülkelerle yaşanmakta olan sınır sorunlarından hareketle iç tehditlerin dışarıyla bağlantısı ve bunun ikili ilişkilerde meydana getirdiği sonuçlar analiz edilecektir. Son olarak, Türkiye'nin siyasi ve askeri araçlarla tehdide verdiği karşılık ve isyanın devletin güvenliği bağlamında önemi değerlendirilecektir. Bu doğrultuda Ağrı İsyanı, eşkıyalık faaliyeti ya da silahlı bir eylemden ziyade, devletin otoritesini tesis etmek sürecindeki iç güvenliğe bir tehdit olarak değerlendirildiği ele alınacaktır.

Şeyh Said İsyanı'na katılanların önemli bir kısmı tutuklanarak İstiklal Mahkemesi'nde yargılanırken, isyana katılan veya destek veren bazı aşiret reisleri ve şeyhler Irak, Suriye ve İran'a kaçarak yargılamalardan kurtulmuşlardı. Bu kişilerden özellikle Irak ve Suriye'ye kaçanlar, Türkiye ile mücadelelerine devam etme kararlılığını göstereceklerine dair birçok görüşme ve ortak plan denemelerinde bulunmuşlardı. Bu görüşmelerden en önemlileri 1927 yılında Irak'ta yapılan ve İngiltere'nin Irak Olağanüstü Komiser Yardımcısı Cecil Edmonds'un tertibiyle gerçekleşen Seyit Taha, Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza, Dr. Şükrü, Hurşit, İhsan Nuri'den mürekkep Kürtlerle, Emirizyan, Sultanyan gibi Taşnak örgütü üyesi Ermenilerin bir araya gelerek "Hoybun" örgütünü kurduğu toplantılardı.[86] Bu toplantılarda Paris'te bir kongre toplanması ve Milletler Cemiyeti'ne başvuru gibi kararlar alındı. Paris'te yapılan görüşmedeyse, Adana ve Erivan çevresinde iki Ermeni devleti ve bunların ortasında bir Kürdistan kurulması ve bir sonraki kongrenin 1927 yılı içerisinde Beyrut'ta yapılması kararlaştırıldı.[87] Beyrut'ta yapılan toplantıya katılanlar arasında birçok Kürt aşiret reisinin yanında Taşnak lideri Papazyan

[86] G. Sasuni, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri**, İstanbul, Med Yayınları, 1992, s.287-288.
[87] M. Rişvanoğlu, **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1992, s.228-229.

bulunurken, Rişvanoğlu'nun iddiasına göre, Ali Rıza[88], Fransız gizli servisiyle ilişkisinden dolayı Hoybun örgütünün Fransız etkisi altına girme ihtimalinden rahatsız olan İngilizlerin engellemeleri sonucunda toplantıya katılamamıştı.[89] Bu doğrultuda, Hoybun'un kuruluş ve çalışmalarında İngiltere ve Fransa'nın bir rekabet içerisinde olduğunu söylemek mümkündür. İngiltere'nin Hoybun'un kuruluşunu desteklemesi, Irak'taki Kürt nüfusun yoğunluğu ve Türkiye ile ilişkilerin normalleşmeye başladığı göz önüne alındığında stratejik açıdan pek mümkün görülmese de en azından kurulacak örgütün kontrolünü elinde tutmaya ve denetlemeye çalışması ihtimal dahilindedir. Fransa da benzer şekilde örgütün denetimi altında olmasını hedefliyor ve Ermenilerle ilişkileri nedeniyle bu denklemin bir bileşenini oluşturuyordu.

Örgütün Ekim 1927'de yapılan toplantısında tüzüğü hazırlanırken, Türkiye'yi ilgilendiren önemli kararlar da alındı. Bu kararlar, "Türkiye istilası altındaki Kürdistan'dan" en son Türk çıkarılana kadar mücadele etmek, genel bir ayaklanma başlatmadan önce Kürt beyliklerini merkezden yönetecek bir komutanlık kurmak ve Türkler tarafından işgal edilmiş bir dağda askeri üs kurmak, Ermenilerle Kürtler arasındaki geçmiş husumetleri ortadan kaldırmak, "Pers Hükümeti ve kardeş Pers halkıyla" olumlu ilişkiler kurmak, Suriye ve Mezopotamya Kürtlerinin manda yönetimine rıza göstermesi ve bu yönetimlerden hiçbir siyasi ayrıcalık talebinde bulunmayıp iyi ilişkiler geliştirmek şeklinde sıralanabilir.[90] Bu kararlar, Hoybun'un mücadelesinin yalnızca Türkiye topraklarıyla sınırlı kalacağını, Kurtuluş Savaşı sırasında Kürt-Türk ittifakının temel sebeplerinden biri olan Kürtlerin Ermenilerle yaşadıkları sorunları ortadan kaldırarak Türkiye'ye karşı yürüteceği mücadelede Ermenilerle işbirliği yapacağını ve Türkiye'nin hâlihazırda sorunlu ilişkiler yürüttüğü Fransa, İngiltere ve

[88] Ali Rıza, Şeyh Said'den sonra aşiretin liderliğini üstlenmiş ve isyancı gruplarla irtibatta kalmıştı. Tekrar ortaya çıkacak bir isyan hareketinde lider kadroda yer alması beklenmekteydi.
[89] Rişvanoğlu**, a.g.e.,** s.229.
[90] M. Bayrak, **Açık-Gizli/Resmi-Gayri Resmi Kürdoloji Belgeleri***,* Ankara, Özge Yayınları, 1994, s.88.

İran'ın rıza ve desteğini sağlamak amacının güdüleceğini göstermektedir. Hoybun, silahlı mücadelesini Türkiye topraklarında yürütürken, dışarıda da Türkiye'nin güney ve doğu komşularının çeşitli desteklerini arayacaktı.

Hoybun'un Türkiye topraklarında yürüteceği mücadelenin başlangıcı, örgütlü ve düzenli bir askeri gücün planlı bir harekâtıyla değil, halihazırda meydana gelen ve devam etmekte olan asayiş sorunlarını yerel liderlerle irtibata geçerek örgüt desteği ve kontrolü altında sürdürme çabası şeklinde olmuştur. Mayıs 1926'da bir grup eşkıyanın, Beyazıt'ın Kalecik köyünde hırsızlık yaparak (besi hayvanı çalmak) Ağrı Dağı'na kaçması ve bu sorunun çözülmesi için bölgeye gönderilen askeri birliğe direnmesiyle başlayan olaylar, Ağrı ve çevresinde o dönemde sıklıkla görülen ve asayişin sağlanamamasından kaynaklanan basit bir çapulculuk, yağma ve eşkıyalık fiilinin isyana evrilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu eşkıyalık olayının isyana evrilmesini sağlayan durum ise, Bro Heski Tello[91] ve İhsan Nuri'nin[92] Hoybun ile olan ilişkisidir. Olaya müdahale için gönderilen birliğin kendisini tutuklamak ve sürgün etmek için geldiğini düşünen Bro Heski Tello'nun, grubuyla beraber askerlere ateş açması ve Ağrı Dağı'na çekilmesinin ardından İhsan Nuri ve beraberindeki grubun bölgeye gelmesiyle başlayan faaliyetler, yağma olayının bir isyan boyutuna genişlemesini sağlamıştır. İhsan Nuri kitabında, isyanın Hoybun'un desteğiyle ve kendisinin yönetiminde yürütüldüğünü ifade etmiştir.[93] İsyanın

[91] İsyanın yönetici kadrosunun bir üyesidir. Mensubu olduğu Celalli Aşireti ile beraber Şeyh Said İsyanı sırasında devletle birlikte hareket etmiş fakat bu isyandan sonra köyüne gelen askerlerin kendisi için geldiğini düşünerek sürgüne gönderileceği korkusuyla silahlanıp dağlara çekilmişti. Bu hareketiyle de Ağrı İsyanı'nın fitilini ateşlemiştir. İsyanın sonuna kadar aktif olarak komuta kademesinde bulunmuştur. M. Kalman, **Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla Ağrı Direnişi**, İstanbul, Pêri Yayınları, 1997, s.23-24.

[92] Osmanlı İmparatorluğu'nda subay olarak Arnavutluk, Yemen ve Erzurum'da görev yaptı. İstanbul'daki Kürdistan Teali Cemiyeti'ne katıldıktan sonra Azadi adındaki yasa dışı örgütte de yer aldı. Nasturi İsyanı'nı bastırmakla görevli olan bölükte komutanlık yaptığı sırada Beytüşşebap'ta isyana kalkıştıysa da başarısız oldu. Beraberindekilerle önce Suriye'ye daha sonra da Irak'a kaçtı ve İngiltere'den siyasi sığınma talep etti. Şeyh Said İsyanı başlayınca İran'a, oradan da Türkiye'ye geçti fakat isyan bastırılınca tekrar İran'a dönmek zorunda kaldı. Ağrı İsyanı'nın başlamasıyla Hoybun'un yönlendirmesiyle bölgede silahlı direniş ve propaganda faaliyetlerini yürütmek için Ağrı'ya gitti ve burada Hoybun tarafından isyanın başkomutanı olarak görevlendirildi. R. Alakam, **Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması**, İstanbul, Avesta Basın Yayın, 1998, s.80-81.

[93] İ. N. Paşa, **Ağrı Dağı İsyanı***,* İstanbul, Med Yayınları, 1992, s.27.

üst düzey aktörlerinden olan İhsan Nuri'nin bu ifadesi, Bro Heski Tello'nun askerlerle çatışması ve Ağrı Dağı'na çekilmesiyle sonuçlanan bir asayiş sorununun, İhsan Nuri'nin Ağrı'ya ulaşması ve kongrenin kararlarının kendine iletilmesiyle isyanın kontrolünü eline alması, Hoybun'un bu isyana dahil olduğunu ve isyanın milliyetçi bir hareket olarak genişlemesinin planlandığını göstermektedir. Kongrede alınan kararlar doğrultusunda milliyetçi bir isyan, Türkiye sınırları içerisindeki Kürtlerin ayaklanarak bu bölgede bir Kürdistan kurulması amacıyla gerilla savaşına girişmelerinin bir sonucuyken, hükümet, bu isyanı rejim karşıtı ve gerici bir ayaklanma olarak algılamıştır. Bu algı, Hoybun'un yapısal özelliklerinden bağımsız olarak, rejimin otoritesine yönelik bu tür kalkışmaları, öncelikle dini, aşiretçi ya da eski rejim talebiyle bağlantılı görme eğiliminden kaynaklanmaktadır. Çünkü yeni rejim, henüz konsolide olmamış bir siyasi yapı olarak, merkezi otoriteye yönelen her türlü tehdidi, cumhuriyet ve devrim karşıtı bir siyasal hareket olarak sınıflandırma eğilimindeydi.

İsyan ortaya çıkmadan bir ay önce, 22 Nisan 1926'da Türkiye ve İran arasında imza edilen Dostluk ve Güvenlik Antlaşması'nın, 5. ve 6. maddeleri[94] taraflara, meydana gelen asayiş sorunlarına karşı sorumluluklar yüklemişti. Bu sorumluluklar, iki ülke için de ortak bir sorun olan aşiretlerin durumunu ve suç teşkil eden eylemlerini kontrol altına almak için bir dayanışma ortamı tesis etme doğrultusunda şekillenmişti. Bu sorumluluk gereği iki ülke, birbirlerinin topraklarında gerçekleşen ve suç teşkil eden fiilleri önlemek, önlenememesi durumundaysa faillerin sınırı aşarak diğer ülkenin topraklarına geçmelerine karşılık iş birliği içinde hareket etmeyi yükümlenmişti. Türkiye, Ağrı İsyanı sırasında İran'dan, asilerin sınır ihlâli yapmasının ve İran topraklarından lojistik ve insan

[94] "Bağıtlı Taraflar, kendi ülkeleri içinde öteki Taraf ülkesinin kamu güvenliği ve düzenini bozmak ya da hükümetini devirmek amacını güden kuruluş ve örgütlerin oluşturulmasını ya da yerleşmesini ve hunun gibi, öteki ülkeye karşı propaganda ya da başka bir yoldan mücadele amacını güden kişiler ve örgütlerin yerleşmesini kabul etmemeği yükümlenirler." ve "Bağıtlı Taraflar sınır bölgeleri halkının esenlik ve güvenliğini sağlamak amaciyle, sınıra yakın kesimlerde bulunan aşiretlerin iki ülkenin güvenliğini bozucu biçimde yaratageldikleri suç niteliğindeki eylem ve hazırlıklara son vermek için gerekli tüm önlemleri alacaklardır." İ. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları: Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte I.Cilt (1920-1945)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, s.282.

gücü desteği sağlamasına çözüm bulmasını istediyse de olumlu yanıt alamadı. İsyan, İran-Türkiye ilişkilerinde gerginliğe neden olmaya devam etti.

İran ile yapılan sınır antlaşmasına benzer şekilde, İngiltere ve Fransa ile bu dönemde imzalanan sınır ve iyi komşuluk antlaşmalarına da eşkıyalık olayları ve suçlu iadeleri durumlarını düzenleyen maddeler eklenmişti. 18 Şubat 1926'da Fransa ile nihai metni üzerinde anlaşılan ve parafe edilen (Mayıs'ta imzalanacaktır) Türkiye-Fransa Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması'nın 6. ve 7. maddeleri uyarınca Fransa, Suriye'den Türkiye'ye geçerek eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan suçluları engellemeyi ve yakalayıp Türkiye'ye iade etmeyi yükümleniyordu.[95] 5 Haziran 1926'da imzalanan ve İngiltere ile Türkiye arasındaki Musul Sorunu'nu çözen, Türk-Irak Sınırı ve İyi Komşuluk Andlaşması'nın 6. ve 9. maddeleri İngiltere'nin eşkıyalık faaliyetlerini önlemek ve suçluları iade etme yükümlülüklerini belirtmekteydi.[96]

Başbakan İnönü mecliste yaptığı konuşmasında, eski rejimden miras kalan, eşit vatandaşlığın getirdiği sorumlulukları yerine getirmeyen ayrıcalıklı grupların doğudaki bazı illerde varlıklarını koruduğunu, yeni rejimin bu ayrıcalıklı hali ortadan kaldırmak için çaba gösterdiğini, cumhuriyetin kanunlarına uyum sağlamanın bir zorunluluk olduğunu ve kanunlara uymamanın kabul edilemeyeceğini belirterek[97] Türk hükümetince

[95] "Bağıtlı Yüksek Taraflar, suçluların geri verilmesi konusunda işbu Sözleşmeye bağlı 2 sayılı Protokol'de öngörülen yöntem üzerinde anlaşmıştır. Protokol hükümleri sınır bölgelerindeki kaçakçılık ve eşkiyalığın, olanaklı bulunduğu ölçüde ve ivedilikle, cezalandırılması konusunda Bağıtlı Yüksek Taraflann karşılıklı yükümlerini zedelemez." ve "Bağıtlı Yüksek Taraflar, her biri işbu Sözleşmeye bağlı 3 sayılı Protokol'de yazılı koşullar çerçevesinde, ülke üzerinde ötekine karşı yönetilmiş eylemleri önlemek ve onları engellemek için gerekli önlemlerin alınmasını yükümlenir." **Ibid.,** s.295.

[96] "Bağıtlı Yüksek Taraflar, bir ya da bir kaç silahlı kişinin sınır bölgelerde yağmacılık ya da eşkıyalık yapmak amacıyle girişecekleri hazırlıklara ellerindeki tüm olanaklarla karşı koymağı ve bunların sınırdan geçmelerini önlemeği karşılıklı olarak, yükümlenirler." ve "Silahlı bir ya da bir kaç kişi sınır bölgesinde bir ağır ya da hafif suç işledikten sonra öteki sınır bölgesine sığınmağı başarırsa oranın makamları bu kişileri silahlarıyle ve yağma ettikleri eşya ile birlikte, uyruğu bulunduğu Tarafın makamlanna teslim etmek üzere, yasa uyarınca tutuklamak zorundadır." **Ibid.**, s.319-320.

[97] Konuşmanın ilgili bölümü şu şekildedir: "Arkadaşlarım; bizim senelerden beri şark vilâyetlerinde gösterdiğimiz gayret ve mesai; geçmiş zamanlar siyasetinin tasfiyesi mücadelesi ve millî vahdetin vatanın o parçasında da tesis ve istikrar meselesidir. Biliyorsunuz ki Hamidiye alayları teşkilâtı ve saire şeklinde şark vilâyetlerimizde eskiden imtiyazlı, mükellefiyetten azade bir kısım sınıflar vücude gelmişti. Cumhuriyetin teessüssile imtiyazlı sınıflar kalkmış, mükellefiyette bütün vatandaşlar müsavi bir hale gelmiş olunca hususî vaziyette bulunanların menfaatleri tabiatile muhtel oldu. Kendilerini Cumhuriyet

isyanın sebebini ve algılanış şeklini ortaya koymuştur. Türk hükümeti bu isyanı, yeni rejimin ilkelerinden biri olan eşitlik ve üniter devlet yapısının bir gerekliliği olarak görülen meşru şiddet kullanma tekeline ve devlet otoritesinin vatan topraklarının her yerine sirayet etmesine karşı gerici ve eski rejim yanlısı bir direniş olarak değerlendirmektedir. İnönü konuşmasının devamında, bu direnişle mücadelenin gerekliliğini, bu bölgede feodalitenin sona ermediğini, aşiret liderlerinin derebeyi hatta birer hükümet gibi hareket ettiğini, devlete karşı vatandaş olma sorumluluklarından kaçındıklarını ve bağlılık hislerinin zayıfladığını, kendilerini ayrıcalıklı bir konumda gördüklerini, ayrılıkçı emellere sahip olduklarını, tüm bu durumlarını sürdürmek için devletin sağladığı hukuktan ve medeniyetten uzak hareket ederek hem milli birlikten hem de medeniyetten uzaklaşarak gericiliğe doğru yöneldiklerini belirtmiş ve bu nedenle söz konusu sorunun ortadan kaldırılmasının zorunluluğuna işaret etmiştir.[98] Bu doğrultuda hükümet, Şeyh Said İsyanı'ndan alınan dersle, önce bölgedeki isyancı gruplarla ilişkisi bulunanları batıya naklederek isyanın yayılma alanını daraltma siyaseti izledi. Daha sonra, isyancıların 1926 İskân Kanunu'na[99] atıfla gerekçelendirdikleri "zorla göç ettirilme mağduriyeti"ni ortadan kaldırmak için mecliste, göç edenlerin bölgeye geri dönebileceklerine dair düzenlemeler yapıldı. İsyana katılanların teslim olmaları şartıyla sürgün edilmeyecekleri ve cezalandırılmayacaklarına dair meclisten yeni karar çıkarıldı.[100] Bu hamle isyana verilen desteği cüzi bir miktarda azalttıysa da beklenen sonuca varılamadı.

---

idaresinin müsavatperver kanunile tatmin etmek müteassir bir hale geldi. Bunun aksülamelini tabiî görmek lâzımdır. Cumhuriyetin bütün vatandaşları müsavi tutan, bütün vatandaşlara ayni hakkı veren esas prensibinden vazgeçmek bizim için imkân haricindedir. Bunun karşısında menfaatlerini muhtel görenler Cumhuriyetin kanunlarına bilâkaydü şart itaat etmeyip mukavemette israr ederse kendileri için emellerine nail olamamak ve yahut mahvolmak mukadderdir. (…) " TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 3.Dönem, 3.Yasama Yılı, 81.Oturum, 22.09.1930, s.4.

[98] **Ibid.**, s.4.

[99] 01.07.1926 tarihli İskân Kanunu için bknz: https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400885.pdf (Erişim tarihi 25.11.2025)

[100] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 3.Dönem, 1.Yasama Yılı, 81.Oturum, 23.05.1928, s.318.

Hükümetin isyanı bastırmak için ortaya koyduğu hukuki tedbirlerin başarılı olmaması, askeri tedbirlerin gerekliliğini savunan şahinlerin gücünü artırdı. Ancak isyanı bastırmak için bölgeye düzenlenen askeri müdahalelerin birçok sorunla karşılaştığı zaman içinde görüldü. Gönderilen ilk askeri birliğin izlediği rotada su ve silah-mühimmat lojistiğinde yaşanan sıkıntının yanı sıra isyancıların saldırdıktan sonra geri çekilmek için Ağrı Dağı'na sığınmaları ve ardından Küçük Ağrı ve Aybey Dağları'nı kullanarak İran'ın içlerine doğru kaçmaları harekâtın zafiyetini oluşturdu. Özellikle asilerin kaçmak için kullandıkları Küçük Ağrı ve Aybey Dağları, askerî harekât yapılsa dahi İran'a ait oldukları için kontrol altında tutulamadıklarından her girişimi etkisiz hale getirmekteydi. Bunun yanında yalnızca İran topraklarındaki isyancılar değil, aynı zamanda Hoybun tarafından yönlendirilen Irak ve Suriye topraklarından gelen "eşkıyalar" da birçok kez bölgede karışıklık çıkarmışlardı.[101] Eşkıyalık faaliyetleri, temelde Ağrı İsyanı'na karşı alınacak askeri tedbirlerin önlenmesi ve hükümetin dikkatini Ağrı'dan uzaklaştırmak amacını gütmekteydi. Kısa süreli ve küçük çaplı bu faaliyetler, kolluk kuvvetlerince hızla etkisiz hale getirildi. Ancak İran yönünden gelen isyancıları engellemek kolay olmadı. İsyancıların İran sınırını kullanmaları ve Türk askerlerinin İran'a kaçan isyancıları takip

[101] Başbakan İnönü meclise bu durumu, "Bu sene şark vilâyetlerinde mühim taarruzlar ve kıyamlar karşısında bulunduk, hudut haricinde fesatçı ve ihtilâlci birçok teşkilât senelerden beri yaptıkları hazırlıklarını bu sene ikmal eyledikleri zannında bulunmuşlardır. Bu teşekküller bir kaç seneden beri içten içe çalışmalarının memleket dahilinde millî birliği az çok sarsacağını, ve belki kendi taarruzlarına iştirak edecek bir çok aksamı vatan bulunabileceğini zannetmişlerdi, kezalik hudutlar haricinden vuku bulacak. Taarruzların Türkiye'nin komşularile münasebatını vahim ihtilâfa sevkedebileceğini tevehhüm etmişlerdi. (…) Hemen her huduttan yekdiğerini müteakiben memleketimiz dahiline müsellah çeteler girdi. Boş buldukları yerde hakim olmağa çalıştılar. Halkı kendilerine iltihaka icbar etmek istediler. Bu suretle kıyamı; müteakiben ve tedricen birkaç vilayetimizde umumi bir hale getirmeye çalıştılar. Bütün bu emelleri her noktasında asiler için ayrı ayrı makûs neticeler verdi, kat'i hüsranlara vardı. İran hududunda vuku bulan tecavüzlerle hadis olan (Zeylan) kıyamı, mütecavizlerin ve onlara iltihak etmek gafletinde bulunan bir kısmı betbahtların tamamen tedip ve tenkil olunmasile neticelendi. Bundan sonra İrak hududundan (Barzan) dan bazı çeteler içeri girdiler. Geniş yüzlerce kilo metre imtidat eden hududun herhangi bir noktasını boş bulmak iş değildir. Fakat bu boş bulunarak girilen yerde az bir zamanda Cumhuriyet kuvvetlerile karşılanıp onun kuvvet ve satvetile ezilmeleri de gecikmedi, tahayyül ettikleri ümitleri kendilerile birlikte imha edildi, Bundan sonra, Suriye hududundan bir kaç noktadan tecavüz vuku buldu. Bu tecavüzler de, hareketlerinin akim kalması ve ümitlerinin kırılmasile neticelendi. Tecavüz edenler dahilde ümit ettiklerini de asla bulamadılar. Şurada burada bir iki köy kendilerine iltihak etti ve cezasını çekti. Asilerin bir çok propagandalar neticesinde ümit ettikleri vasi mikyastaki mahallî kıyamlar tahakkuk etmedikten maada bilakis vatandaşlar cumhuriyeti ve vatanî birliği müdafaada müsellah kuvvetler derecesinde gayret ve tehalük gösterdiler." cümleleriyle anlatmıştır. TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 3.Dönem, 3.Yasama Yılı, 81.Oturum, 22.09.1930, s.3-4.

edememeleri askerî harekâtları zafiyete uğrattığı için uluslararası hukuka da başvurulması zorunluluğu doğdu.

Türkiye, hem isyandan önce hem de isyan sırasında sınır güvenliğini sağlamak ve güvensizlik yaratacak gelişmeleri çözüme kavuşturmak için sınır komşuları olan İran, İngiltere ve Fransa ile ikili anlaşmalar yapma yoluna gitmişti. Fakat bu üç devletle de anlaşmalara uymamaları nedeniyle sorunlar yaşandı. Irak ve Suriye'den Türkiye topraklarına geçerek eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan ve Hoybun ile bağlantılı olan Kürt aşiretlerinin tecavüzlerinin engellenmesi için İngiltere ve Fransa'ya yapılan başvurular sonuçsuz kaldı. İki devletin de isteksiz tutumları, önce bu tecavüzlerin inkâr edilmesi ya da görmezden gelinmesi, daha sonra önlemler almak konusunda ivedilikle hareket etmeyerek isyancılara hareket alanı sağlanmasıyla ortaya çıktı. Bu durum İran ile olduğu gibi Türkiye'nin Fransa ve İngiltere ile ilişkilerinde de gerginliğe neden oldu. Fakat isyancıların İran sınırını kullanmaya ağırlık vermesi ve Türkiye'nin zamanla Irak ve Suriye sınırında görece kontrolü sağlamasıyla, isyanın bastırılmasında İran sınırının önemi arttı. Bununla doğru orantılı olarak Türkiye, İran ile imzaladığı anlaşma çerçevesinde taleplerini ortaya koymak için diplomatik girişimlerini yoğunlaştırdı.

Üçüncü Ordu Müfettişliği'nin raporuna göre, Türkiye'nin bölgeye gerçekleştireceği bir askerî harekâtın başarılı olması için Küçük Ağrı ve Aybey Dağları'na giden yolun kesilmesi[102] ve böylece isyancıların ele geçirilmesinin mümkün olması için İran ile koordine hareket edilmesi ya da 1926'daki anlaşmaya uygun olarak Tahran'ın isyancılara karşı gereken önlemleri alması kritik öneme sahipti. Bu doğrultuda İran ile görüşülerek gerekli önlemleri alması yönünde uyarılsa da harekâtı başarıya ulaştıracak düzeyde bir destek sağlanamadı. Ayrıca, Ekim 1927'de, İran topraklarından harekete geçerek Beyazıt'ta bulunan Türk birliğine saldıran asilerin bir grup Türk askerini

[102] T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar 1924-1938**, Ankara, ATASE Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, 1972, s. 170.

kaçırıp İran'a götürmesi hadisesi de İran ile ilişkileri gerginleştiren bir başka husus oldu. Bu olayın ardından İran'a bir nota verilerek, esir alınan askerlerin Türkiye'ye iadesi ve İran'a kaçmak isteyen asilere izin verilmemesi istendi.[103] Türk askerlerinin iadesi gerçekleşirken, coğrafyanın kontrol edilmesinin zorluğu sebep gösterilerek asilerle ilgili talep karşılanmayınca Türk hükümeti İran'daki büyükelçisini çekti. Bu diplomatik hamlelerin etkisinde geçen dönemin sonunda, 1928'de yapılan ek protokolle 1926'daki anlaşmanın hükümleri tasdik edilerek, Türkiye ve İran arasındaki sorunlu diplomatik ilişkilerin yumuşaması sağlandı. 1926'daki antlaşma ve 1928'deki protokolle diplomatik girişimlerin hız kazanmasının ardından 1929 yılında, Türkiye hâlâ isyanın ortadan kaldırılmasında ciddi bir başarıya ulaşamamıştı. Bu nedenle Türkiye, İran ile arasındaki sınır sorununu çözmek ve isyancıların yıllardır kullandığı güzergâhı kontrol altına almak üzere harekete geçti. Bu doğrultuda Cumhurbaşkanı Atatürk'ün başkanlığında 28 Aralık 1929 tarihinde yapılan Bakanlar Kurulu toplantısı sonucunda askerî harekât, İran'ın 1926 anlaşması ve 1928 protokolüne uymasının sağlanması ve sınır sorununun kesin olarak çözülmesi için zorlayıcı diplomasi uygulanması kararlaştırıldı.[104]

İran ile Türkiye ilişkilerinin bozuk olduğu bu dönemde İran'ın anlaşmaya uymaktaki isteksizliğinin temelinde 1913 İstanbul Protokolü'nün yattığını söylemek mümkündür. 1639 Kasr-ı Şirin ve 1746 Kerden Antlaşmaları[105] ile büyük ölçüde çizilen Türkiye-İran sınırında, 1913'te İran ve Osmanlı arasında yapılan İstanbul Protokolü nedeniyle bazı sorunlar yaşanmaktaydı. Protokol, Küçük Ağrı Dağı'nı İran sınırları içerisinde bırakırken Osmanlı Mebusan Meclisi'nin protokolü onaylamaması nedeniyle yürürlüğe girmemiş, fakat bölge İran tarafından kontrol altında tutularak fiili bir durum

[103] **Foreign Office**, 371/E.1149/44/17, 1928.
[104] B. Şener, "Ağrı İsyanı (1926-1930) ve Türkiye-İran Krizi (1930): Türk Dış Politikası Tarihinde Bir Zorlayıcı Diplomasi Uygulaması", **History Studies**, vol.4, issue 4, 2012, s.395.
[105] Kasr-ı Şirin Antlaşması'nda Küçük Ağrı Dağı'nın ismi tam olarak zikredilmemekle birlikte, sınırlara ilişkin maddelerde yer alan tanımlara göre, bu bölgenin İran tarafından kaldığı anlaşılmaktadır. Kerden Antlaşması'nın da temel olarak Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndaki sınırların teyidi mahiyetinde olması nedeniyle, Küçük Ağrı Dağı'nın yine İran sınırında kaldığını söylemek mümkündür. N. Erim, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzey ve Doğu Sınırları", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, cilt.9, sayı.1, 1952, s.14.

yaratılmıştı. Türkiye Cumhuriyeti, kurulduğunda bu fiili duruma başlangıçta itiraz etmedi. Ancak, Şeyh Said ve Ağrı İsyanları, İran'ın güvenlik konusunda zafiyeti veya gerekli özeni göstermemesi, yine İran'ın 1926'da yapılan antlaşmayı uygulamaktaki isteksizliği, bu bölgenin kontrol altında tutulmaması durumunda Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve güvenliğini tehdit edeceğini göstermişti. Bu tehdidin ortadan kaldırılması için 1930 yılından itibaren Türk hükümeti birkaç boyutlu siyaset izleme kararı aldı. Bu karara göre, yukarıda bahsedildiği gibi hukuki düzenlemelerle isyancılara sağlanan destek kırılacak, askerî harekâtla silahlı direniş ortadan kaldırılırken, ikili anlaşmaların yüklediği sorumlulukları yerine getirmesi için İran üzerinde diplomatik baskı kurulacaktı. Diplomatik baskı içinse İran Dışişleri Bakanlığı nezdinde girişimlerin ve notaların yanı sıra sınır antlaşmasının müzakereleri devam ederken bölge ele geçirilerek psikolojik ve stratejik üstünlük elde edilecek ve içeride özellikle basın aracılığıyla İran'a ilişkin olumsuz bir hava yaratılarak kamuoyunun desteği sağlanacaktı.[106]

Dönemin yüksek tirajlı Akşam[107], Cumhuriyet[108], Vakit[109] gibi gazeteleri, isyancıları "İranlı şakiler" ve "İran'da silahlandırılan çapulcular" olarak adlandırmış, Tahran'ı bu eşkıyaları silahlandırmakla suçlamış, İran'ın devlet olarak zafiyet içinde bulunduğunu ve eşkıyaları engelleyecek güce sahip olmadığını iddia etmiş ve Türkiye'nin gerçekleştirdiği askeri operasyonlar sırasında sınır hattını geçmesine karşı İran'ın verdiği notalarla isyancıları desteklediğini belirtmişlerdi. İran üzerinde artırılan baskının sonucunda İranlı diplomatlar sıklıkla bu iddiaları reddetmek, İran'ın eşkıyalara herhangi bir desteğinin olmadığını ve Türk-İran sınırının uzunluğu ve coğrafi şartlar nedeniyle bölgenin denetiminin zor olduğunu belirtmek zorunda kaldılar.[110] Bu açıklamalardan hemen sonra İran hükümeti ile İran'daki isyancılar arasındaki ilişkilerin bozulmaya

[106] Şener, **a.g.m.**, s.396.
[107] "İran Hükümetine Nota Verdik", **Akşam**, 06.07.1930, s.1.
[108] "Şark Hududumuzda Şakiler Yer Yer Tenkil Ediliyor", **Cumhuriyet**, 12.07.1930, s.4.
[109] M. Asım, "İranlıların Mes'uliyeti", **Vakit**, 03.07.1930, s.4.
[110] "Hazırlık İkmal Edildi: Ağrı Dağdaki Şakiler Arasında Disiplin Kalmadı." **Akşam**, 24.07.1930, s.1-2.

başladığını İhsan Nuri'nin yazdıklarından anlamaktayız. İhsan Nuri'ye göre, İran askerleri ve asiler arasında yaşanan bir anlaşmazlık sonucunda İranlı bir askerin, asilerin önde gelenlerinden bir ağayı öldürmesi ve ardından asilerin birkaç İran askerini esir alıp daha sonra bırakmasıyla başlayan gerginlik, İran askerlerinin karakollara yaklaşan asilere ateş açmasıyla devam etmiş, kendisinin İran ile ilişkileri düzeltmek için harcadığı çabalar verimli olmamış ve iki taraf arasındaki ilişkiler kötüleşmeye başlamıştır.[111]

Basının yanında diplomatik baskılar da sürdürüldü. 27 Temmuz 1930 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısı sonrasında gönderilen notada, Küçük Ağrı Dağı'nı kullanarak isyancıların kolaylıkla sınırı geçmeleri ve İran'ın bu bölgeyi kontrol edememesi nedeniyle Türkiye'ye güvenlik tehdidi oluşturması sebep gösterilerek bu bölgeyi Türkiye'ye bırakan bir sınır düzenlemesinin yapılması[112] ve Türk askerinin operasyon sırasında isyancıları takip etmek zorunda kalırsa İran topraklarının kullanılmasına izin verilmesi[113] istendi. Bu taleplere, uluslararası hukuka aykırı olduğu ve dış politikada İran'ın saygınlığına zarar vereceği nedeniyle olumsuz cevap verilirken,[114] ilerleyen günlerde İran elçisi, İran'ın asilerle mücadelede Türkiye ile birlikte hareket edeceğini belirtti.[115] Bu doğrultuda İran'da bulunan asilerin önde gelenlerinden bazıları tutuklandı ve asilerle İran askerleri arasında çok sayıda çatışma meydana geldi. Bu da diplomatik baskının olumlu geri dönüşler sağladığını göstermektedir.

Diplomatik baskının ikinci yolu olarak naif, edebi ve barış yanlısı kişiliğiyle tanınan dönemin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal'ın bazı iddialara göre kendi isteğiyle bazılarına göreyse hükümetin politikasının bir yansıması olarak istifa etmesi üzerine yerine görece sert mizacı olan ve şahin kanattan sayılabilecek asker

---

[111] İ. N. Paşa**, a.g.e.,** s.85-87.

[112] "Vekiller Heyeti Fevkalâde İçtimaında İranın Vaziyetini Görüştü, Notayı Tesbit Etti", **Vakit**, 29.07.1930, s.1.

[113] B. N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Türkiye'de Kürt Sorunu 1924-1938**, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi, 1975, s.209.

[114] "İran'ın Cevabı Menfidir", **Cumhuriyet**, 11.08.1930, s.1.

[115] **Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)**, 248-675-17, 06.09.1930.

kökenli Hüsrev Gerede'nin atanması tercih edildi. İngiliz raporlarında, Türkiye ile İran arasında meydana gelen nota trafiğinin, İran'ın asileri desteklemesi sebep gösterilerek Türkiye'nin Küçük Ağrı Dağı'na ek olarak bu bölgenin doğusunda daha fazla toprak işgal etme tehdidinde bulunduğu ve İran ile Türkiye'nin savaşa girme ihtimalinin beklendiği iddia edilmiştir.[116] Gerede'nin anılarında yazdığına göre, Başbakan İnönü, kendisini Çanakkale Boğazı'nda gemilerini demirleyerek isteklerini Osmanlı İmparatorluğu'na dikte etmek için büyük devletlerin gönderdiği elçilere benzetmiş[117], bu da gerilimin hükümet eliyle kontrollü bir şekilde yükseltildiğine önemli bir delil olmuştur. Bunun devamında 9.Kolordu'ya verilen talimat doğrultusunda Küçük Ağrı ve Aybey Dağları'nın işgal edileceğine dair İran'a bir nota daha gönderildi.[118] Bu nota bir yandan İran'ın asilere karşı izlediği siyasetin sertleşmesini sağlarken, diğer yandan Türkiye ile sınır düzenlemesi için en kısa zamanda müzakerelere oturulması gerektiğini belirtmesi açısından diplomatik baskının olumlu sonuçlar verdiğini göstermektedir.

Hüsrev Gerede basına verdiği demeçte, Türkiye'nin önceliğinin asilerin yarattığı tehdidi ortadan kaldırmak olduğunu belirtti.[119] Bu doğrultuda İran ile yapılacak sınır düzenlemesindeki çerçeveyi de yine bu tehdidin oluşmasına neden olan Küçük Ağrı'nın kontrolü konusunu Türkiye'nin güvenliği ekseninde çizeceklerini ifade etti. İran, Gerede'nin demecine, Türkiye'nin asileri takip etmek için İran sınırlarına girmesinin kabul edilemeyeceği fakat asilerle mücadelede Türkiye ile iş birliği içinde hareket

---

[116] **Foreign Office**, 424/273, No. 711, p.52–54.

[117] "(…) Hüsrev, senin durumun tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nun inhitat devirlerinde filolarını Çanakkale Boğazı'na dayayarak sefaret tercümanlarını Babıâli'ye göndererek sadrazama arzularını dikte ettiren devletlerin sefirlerine benzemektedir. Bir farkla ki, devletimiz yurt içinde asayişin ihlaline ve hudutlarında bir Makedonya teşekkülüne mani olmak meşruss hak ve azmiyle seni göndermektedir. Binaenaleyh, sen İran Hükümeti'yle seferber olmuş bir ordumuz arkanda harekete hazır bir halde konuşacaksın. Bu ciddi vaziyetin icabına göre davranmaklığın lazımdır." H. Gerede, **Siyasi Hatıralarım I: İran (1930-1934)**, Vakit Basımevi, İstanbul, 1952, s.20.

[118] "Kıtaatımız Küçük Ağrı, Aybey Dağlarını İşgal Etmek Üzere Harekete Geçti", **Milliyet**, 12.08.1930.

[119]" (...) Daima emniyetsiz bir hudut, daima eşkıyaya bir yatak ve Türk-İran dostluk bünyesinde adeta bir çıban demek olan Ağrıdağ ve yollarının Türkiye hududu dâhiline alınarak, ona mukabil memleketimizin aşağılarında mümbit, mahsuldar arazide tavizat vermek sureti ile İran'la emniyetli ve mükemmel bir hudut tashihi yapmak tarafımızdan teklif olunmuştur. Fakat bu hudut meselesi şüphesizdir ki evvela acil olan Ağrıdağ eşkıyasının tedip ve kâmilen imhasından sonra düşünülecektir." "Emniyet İstiyoruz..", **Milliyet**, 20.08.1930, s.1.

edileceği cevabını verdi.[120] İran'ın bu siyasetine karşılık Türkiye, bölgeye yapılacak harekâtın başarılı olabilmesi için Küçük Ağrı ve Aybey Dağları'nı bir *fait accompli* (oldu-bitti) ile işgal etti. 7 Eylül 1930 tarihinde başlayan harekâtın hemen başında hedeflenen bölge Türk askeri tarafından kontrol altına alındı.[121] İhsan Nuri'nin ifadelerinden[122] anlaşılacağı üzere isyancılar, Türk askerlerinin harekâtı desteklemek için İran yönünden de harekete geçmesini şaşkınlıkla karşılamışlardı. 14 Eylül 1930'da tamamlanan harekât sonucunda, isyan başarılı bir şekilde bastırılırken, Türk askeri görünürde isyanın tekrarlanmaması ve güvenliğin kesin bir şekilde sağlanması ama aslında sınır müzakerelerinde elinde güçlü bir koz oluşturması amacıyla bölgenin kontrolünü bir süre daha elinde tutacaktı.

Başbakan İnönü, harekâtın tamamlanmasının ardından, mecliste yaptığı konuşmasında, İran'ın Türkiye'nin taleplerini karşıladığını ve asilerle mücadelede Türkiye ile ortak hareket ettiğini belirterek, isyan sürecinde İran ile oldukça gerginleşen ilişkilerin bundan sonra olumlu yönde ilerleyeceğini ve dolaylı yoldan İran'ın mevcut statükoya uyması durumunda geçmişte Türkiye zararına gelişen olayları görmezden gelineceği mesajını verdi.[123] Bu mesaja rağmen İran'ın Küçük Ağrı'yı kendi sınırlarında

---

[120] Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Türkiye'de Kürt Sorunu 1924-1938**, s.218.

[121] T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi**, a.g.e.,** s.345.

[122] " (...) İşte tam o zaman İran sınır karakolunun bulunduğu Aybey tarafından önce top, ardından tüfek ve mitralyöz sesleri yükseldi. Bizim için İran askerleriyle de bir yandan çatışmak çok kötü olacaktı. Ben durumun yanlış anlama sonucu meydana geldiğini düşünerek meseleyi halletmek için o tarafa doğru gittim. Oraya vardığımda, Türk kuvvetlerinin İran tarafından Ağrı'ya saldırıya başlamış olduklarını gördüm. İran devletinin Türkiye Cumhuriyeti'nin isteği üzerine Kürt Milli Kurtuluşçularını yani İrani Aryen ırkını ortadan kaldırmak için bu topraklarını Türk ordusuna verdiği anlaşılıyordu." İ. N. Paşa**, a.g.e.,** s.91.

[123] "Bütün komşularımız Türkiye ile iyi dostluk, iyi komşuluk ve hudutların emniyeti noktalarından aramızdaki mukavelâta riayeti; serserilerin bekledikleri ümitlere her hangi bir fırsatı vermemeğe tercih etmişlerdir. Demek istiyorum ki; bütün komşularımız; bu mütecavizler tedip olunduktan ve yerlerine firar ettikten sonra hiç yüz vermediler ve hareketlerine kafiyen müsamaha etmiyeceklerini kendilerine ihtar ettiler. Hatta birçok yerlerde takip, tedip ve nefyedildiler. Bu hal Türkiyenin beynelmilel münasebatta haiz olduğu itibarı gösterdiği gibi kendisinin diğer komşularına karşı sadıkane ve halisane emniyet, dostluk ve iyi komşuluğa müstenit hattı hareketini, fesatçı anasıra kendisinin bizzat müsait olmaması tarzındaki faaliyetinin mukabelesi addolunabilir. (…) Eğer Türkiyenin beynelmilel münasebatında ihtilâtatı düşünmüşlerse bu ümitleri tamamen kırılmıştır. Bilakis iltica ettikleri memleketler Türkiye ile dost bulunmak ve aradaki mukavelata riayet etmek gibi mütekabil taahhüdünü tuttukça kendileri Türkiycye tecavüzde takip olunduğu gibi fesat ilka etmek için iltica ettikleri yerlerde de fesat ilka imkânından mahrum kaldıklarını görmüş olacaklardır." TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 3.Dönem, 3.Yasama Yılı, 81.Oturum, 22.09.1930, s.4-5.

bırakan 1913 İstanbul Protokolü'nde ısrarcı olması ve Türkiye ile gerilimi göze almasının altında yatan sebep, bu protokolün sağladığı Şattülarap üzerinde belirlenmiş olan Irak-İran sınırında elde ettiği kazanımların ortadan kalkması riskidir. Bu riske karşı uzunca bir süre direnen İran, nihayet 1931 yılının sonlarında Küçük Ağrı'ya karşılık Van'ın Kotur bölgesinden toprak değişimine ikna edildi.[124] İran'ın ikna edilmesiyle hız kazanan görüşmeler, Ocak 1932'de bir antlaşmayla sonuçlandı. 1932 Türkiye-İran Sınır Antlaşması[125] ile Türkiye'nin beş yıl boyunca toprak bütünlüğünü, egemenliğini ve bölgedeki otoritesini tehdit eden ayrılıkçı hareketlerin doğmasını sağlayan coğrafi dayanaklar ortadan kaldırıldı. Türkiye, söz konusu güvenlik tehdidiyle mücadele etmek için iç politikada adli, siyasi ve askeri birçok girişimde bulunmuş ve nihayetinde istediği sonuçlara zorlayıcı diplomasiyle[126] ulaşmıştır.

Türkiye'nin statükocu dış politika anlayışında, İran'ın güç kullanılarak ve diplomatik baskıyla ikna edilmesi bir istisna oluşturmaktaydı. Kritik bir güvenlik sorunu olan isyancı Kürt aşiretlerinin, eylemlerinin ardından İran'a kaçması ve bu durumu kendi çabalarıyla önlemekte başarısız olması, Ankara'nın diplomatik yollarla İran'dan destek veya izin alarak bu isyanı kontrol altına almayı denemesini zorunlu hale getirmişti. Bu zorunluluğun bir sonucu olarak sıklaşan diplomatik girişimlerde istenilen sonuca ulaşılamamıştı. Bu noktada, Türkiye'nin kritik sorunlarda, diplomasinin işe yaramadığı durumda askeri seçeneği masaya getirme stratejisinin bir örneğiyle daha karşılaşıldı. Daha önce Musul'da olduğu gibi diplomasinin tıkandığı durumda askeri müdahale için ordunun hazır edilmesi, bir kez daha gündeme getirildi. Önceki paragraflarda belirtildiği üzere, İran'ın ikna edilmesi için diplomatik girişimlerde kullanılan dil sertleşmiş, basında

[124] G. Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1926-1938)", **Avrasya Dosyası: Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, cilt.5, sayı.3, 1999, s.166.
[125] Antlaşmanın maddeleri için bknz: http://www.mfa.gov.tr/data/Kutuphane/Kurucu_Anlasmalar/turkiye-ile-iran-arasinda-hudut-hattinin-tayinine-dair-itilafname-23-01-1932-tahran-fransizca-protokol-turkce-fransizca-matbu.pdf (Erişim tarihi 19.05.2025)
[126] Şener, **a.g.m.**, s. 409.

İran'ı eleştiren ve suçlayan yazılar kaleme alınmış ve askeri hazırlık içinde bulunulduğunun Tahran tarafından bilinmesi amacıyla "bilgi sızdırılmıştı". Diplomasinin istenen etkiyi yaratmadığının anlaşılmasının ardından Küçük Ağrı ve Aybey Dağları'nın işgal edilmesi, Türkiye'nin Lausanne'ı dışarıda bırakırsak Musul'dan (başarısız bir girişim olsa da) sonraki ikinci ve başarıya ulaşan birinci revizyonuydu. Türkiye'nin dış politikasının genel anlamda statükocu olduğu yönünde bir kanı söz konusu olsa da Küçük Ağrı ve Aybey Dağları'nın işgal edilerek Türk topraklarına katılması ve bu işgalin İran tarafından tanınması için yapılan diplomatik baskı, Türkiye'nin güvenliği söz konusu olduğunda revizyonist bir devlet olabileceğini göstermekteydi. Türkiye'nin bu hareketi, daha önce uygulamakta olduğu ve söylemlerine yansıyan diplomatik perspektifine aykırı bir gelişmeydi. Fiili durum yaratarak kabul ettirme stratejisi, Türkiye açısından çok sık gerçekleşmeyen ve küçük boyutlu da olsa etkili bir revizyon ile sonuçlandı. Bu bağlamda, 1923'ten bu yana uygulanmakta olan diplomatik hareket tarzında bir kırılmayı yansıtmaktaydı. Bir toprak değiş-tokuşu minvalinde uygulanmış olsa da işgal, anlaşmadan önce gerçekleşmiş ve İran'dan bunu tanıması istenmiştir. Bir *fait accompli* örneği olan bu durumun meşruluğu tartışmaya açık olmakla birlikte, söz konusu toprakların tamamen dağlık arazi olması ve bir irredantist girişim olma ihtimalini, yerleşime müsait ve üzerinde bir nüfus barındıran bir bölge olmaması nedeniyle dışarıda bırakması, bu revizyonun uluslararası kamuoyunda ilgi çekmesini önlemiştir. Nihayetinde revizyonun İran tarafından tanınması, konunun diğer ülkeler veya MC nezdinde gündeme gelmemesini sağlayacaktı.

İran'ın başından bu yana gösterdiği direnç ve isteksiz tavır, Türkiye'nin diplomatik baskısı kadar İran'ın içinde ve dışında gerçekleşen gelişmelerin etkisiyle de değişime uğramıştır. Önceleri İran, Türkiye gibi Kürt aşiretlerini bir sorun olarak görmekteydi. Kürt aşiretlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'ndakine benzerlik gösteren sosyo-politik durumları, Türkiye gibi İran'ın da merkezi otoriteyi tesis etmesi açısından

sorun teşkil etmekteydi. İran, bir süre bu halkı merkeze entegre etmek için çaba harcamışsa da başarılı olamamış, bu nedenle ilerleyen süreçte Türkiye'nin İran'da yaşayan Türkleri kışkırtarak iç karışıklık çıkarması ihtimaline karşı bir denge unsuru olarak kullanmaya karar vermiştir. Persleştirme politikasında kendi sınırları içerisinde yaşayan Türklere odaklanan Tahran, Kürtleri görece özerk bırakarak Türkiye Türkleri ile İran Azerbaycan'ındaki Türkler arasında bir tampon bölge yaratmayı hedeflemiştir.[127] İran Kürtlerinin bu tampon bölge için kullanılmasının yanı sıra yapılabilirse Türkiye'deki Kürtlerin de Tahran'ın yanına çekilmesiyle Ankara'ya karşı bir baskı unsuru meydana getirilebilir ve böylece Türkiye'nin İran'daki Türklere yönelik olası irredantizmine[128] caydırıcılık sağlanabilirdi.

İran'ın, özellikle Musul Sorunu devam ederken, Türkiye'nin irredantist politika izlediği, Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması'nın İran'ı hedef aldığı ve İran Azerbaycan'ındaki Türkleri, SSCB'nin desteğiyle Türkiye ile birleştirmek amacıyla yapıldığı yönünde ciddi şüpheler beslediğini görmekteyiz.[129] Bu şüphenin dışında literatüre "Büyük Oyun"[130] olarak geçen ve Afganistan-İran-Orta Asya coğrafyasının kontrolü üzerine İngiltere ve SSCB arasında süregelen rekabet, İran'ın egemenliğinin ve güvenliğinin iki büyük güç tarafından tehdit edildiği algısına sebep olmuştu. SSCB tarafından yürürlüğe konan Litvinov Protokolü'ne katılmış olmasına rağmen İran'ın SSCB'ye karşı güvensizliğinden kaynaklanan tehdit algısının güncelliğini koruması ve İngiltere'nin Hindistan'ın güvenliği için İran'ın kontrol altında tutma politikası, Türkiye ile ilişkilerin olumsuz seyrinin sonunda Türkiye'nin askeri seçenekleri gündeme

[127] Çetinsaya, **a.g.m.**, s.150-151.
[128] İran, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde etki etmeye başlayan Türkçülük ve Turancılık fikirlerinin Türkiye'de de kabul gördüğüne dair bir kanıya sahipti. Bu fikirlerin etkisinde Türkiye'nin, İran'ın genelindeki ve özellikle Güney Azerbaycan olarak adlandırılan bölgesindeki Türklerin bağımsızlık hareketlerini destekleyeceği ve nihayetinde bağımsız olacak bu halkın Türkiye ile birleşeceği yönündeki endişe, İran Şahı'nın Türkiye'ye karşı şüphe duymasına neden olmaktaydı.
[129] R. K. Ramazani, **The Foreign Policy of Iran 1500-1941**, Charlottesville, University Press of Virgina, 1966, s.216-241.
[130] L. Kleveman, **Yeni Büyük Oyun: Orta Asya'da Kan ve Petrol**, (çev. H. Güldü), İstanbul, Everest Yayınları, 2004, s.21-22.

getirmesiyle birleşince İran'ı zor duruma düşürdü. İki büyük güce karşı yalnız kalma endişesi, Tahran'ı Ankara ile ilişkilerini gözden geçirmeye iterken, Kürtlere yönelik politikalarını, istediği sonuçlara ulaşma noktasında sorgulamak zorunda bıraktı.

İran askerleri ile Kürt aşiretleri arasında ortaya çıkan bazı çatışmalar, İran'ın Kürt politikasının beklediği kazançlardan ziyade kayıpları beraberinde getireceğine dair fikirlerin kabul görmesine neden oldu. Bunun yanında Kürtlerin, İngiltere ve SSCB ile kurduğu temaslar İran'ın şüphelerini daha çok körüklemişti. Aynı zamanda, İran'ın Türkiye ile ilişkilerini düzeltmesi halinde, İran mallarına Türkiye'nin olumsuz giden ilişkiler nedeniyle koyacağı sınırlama, gümrük vergisi artırımı veya ambargo gibi yaptırımlar söz konusu olmayacak ve bu malların Türkiye üzerinden batıya açılmasının önünde bir engel kalmayacaktı. Yukarıda sayılan nedenler hesaba katıldığında, Türkiye ile bozulan ilişkiler, İran'a faydadan çok maliyete neden olurken, çok boyutlu sorunları da beraberinde getiriyordu. Bu doğrultuda Tahran, bir süre direnç göstermesine rağmen Türkiye'ye yönelik politikasında gönülsüz de olsa değişikliğe gitmek zorunda kalmıştır. İran'ın bu süreçte izlediği strateji, pasiflik-direnç-pazarlık gibi aşamalardan geçtiği için bir tutarsızlık içeriyor gibi görünebilir. Bu durum, İran'ın dar bir düşmanlık anlayışından kaynaklanmamakla birlikte, Türkiye'nin olası bir irredantizminden çekinen, çıkarları doğrultusunda bazen fırsat odaklı bazen uzlaşmaz bazen de dengeci siyasetinin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

1932 Türkiye-İran Sınır Antlaşması, her iki ülkenin de uzun süredir çözülemeyen sınır problemlerini nihayetinde barışçıl bir şekilde çözmeye yönelik attığı bir adımdı. Antlaşmanın en önemli sonucu, sınırların kesin bir şekilde çizilmesi ve bu sınırların her iki devlet tarafından da kabul edilmesiydi. Sınır güvenliği, antlaşmanın en önemli amaçlarından biriydi. Özellikle Kürt aşiretlerinin yarattığı güvenlik sorunlarına karşı iki ülkenin de önlem almasını kolaylaştıracak ve denetimi mümkün kılacak bir sınır hattı öngörmesi önemli bir gelişme olmuştur. Bu, Orta Doğu'nun coğrafi yapısının

kolaylaştırdığı yağma, eşkıyalık, kaçakçılık ve silah ticareti gibi tehditlere karşı ortak bir mücadele anlayışını güçlendirmiştir. Antlaşma, sadece iki ülke arasındaki sınırları kesinleştirmekle kalmamış, aynı zamanda bölgedeki barış ve güvenliğin sağlanmasında da kritik bir rol oynamıştır. Söz konusu antlaşma, her iki devletin de egemenliğini tanıyan, sınırlarını güvence altına alan ve karşılıklı iş birliğine dayalı bir güvenlik anlayışını pekiştiren bir metin olmuştur. Hem hukuki hem de diplomatik anlamda Türkiye ve İran'ın ortak çıkarlarını korurken, bölgenin karmaşık politik yapısında taraflar arasındaki ilişkilerin gelişmesi için de bir dönüm noktası teşkil edecektir. Sonraki bölümde de görüleceği üzere, bu antlaşma karşılıklı güvensizlik çerçevesinde yürütülen siyasetten vazgeçilmesi ve Sadabad Paktı'na giden süreci başlatması açısından önemlidir.

Ağrı İsyanı ve Kürt aşiretleri sorununun, İran ile sınır düzenlemesiyle çözüme kavuşması ve doğrudan İran-Türkiye ilişkilerine etki etmesi nedeniyle dış politikayla ilgili olduğu düşünülmektedir. Bunun tam tersi bir durum ise, sonraki başlıkta incelenecek olan ve Musul Sorunu sürecinde ortaya çıkan Nasturi İsyanı'nın bir iç politika konusu olarak anlaşılabilecek olmasıdır. Fakat Ağrı İsyanı ve Kürt aşiretleri sorunlarının, doğrudan rejime, devletin otoritesine, ilkelerine ve kurumlarına yönelik birer tehdit olarak ortaya çıkmasının ötesinde İran bu sorunun üçüncü bir tarafı konumundadır. Ağrı İsyanı doğrudan İran'ı etkilememiş ya da İran tarafından doğrudan desteklenmemişse de Kürt aşiretlerinin sosyo-politik belirsizlikleri İran için de bir güvenlik sorunu olmuştur. Türkiye, bu sorun çerçevesinde İran'dan birlikte çözüme kavuşturmak için iş birliği talep etmiş ve İran, bu süreçte Türkiye için doğrudan bir tehdit olarak görülmemiştir. İran'ın iç politik dengeleri farklı bir perspektifte görmesi ve topraklarında yaşayan Kürtleri Türkiye'nin aksine daha özerk bir anlayışla kontrol altına almaya çalışması, Türkiye tarafında İran'ın yanlış yürütülen politikaları olarak görülmüşse de İran'ı bir tehdit haline getirmemiştir. Ağrı İsyanı'nı, Nasturi İsyanı'ndan ayıran nokta temelde budur. Sonraki başlıkta ayrıntılarıyla görüleceği üzere Nasturi

İsyanı, hükümetçe doğrudan İngiltere tarafından ortaya çıkarılan bir isyan olarak tanımlanmış, Musul Sorunu ve İngiltere tehdidiyle bir arada değerlendirilmiştir. Bu nedenle Ağrı İsyanı ve Kürt aşiretleri sorunu iç politika konusunu oluştururken Nasturi İsyanı'na diğer başlıkta yer verilecektir.

1.2. İç Politikanın Etkisinde Dış Politika Sorunları

1923-1932 yıllarını, Türkiye'nin yeni kurulan devletin yapısını inşa etme ve siyasi rejimini yerleştirme çabalarının yanı sıra uluslararası alanda meşruiyetini ve egemenliğini kabul ettirme süreci olarak tanımlamıştık. Bu dönemde iç politikada meydana gelen olaylar ve bunlara yönelik tehdit algısı, dış politikayı doğrudan etkileyerek Türkiye'nin diğer devletlerle ilişkilerinde önceliklerini ve stratejilerini şekillendirmiştir. Güvenlik kaygılarının başat olduğu bu süreçte, özellikle ulusal birliğin tesisi, rejim ve sınır güvenliği konuları önem kazanmış, bu da Türkiye'nin çevresindeki büyük devletlerle olan ilişkilerine etki etmiştir.

Bu dönemde Türkiye'nin dış politikasını şekillendiren temel unsurlar, iç politikadaki güvenlik odaklı yaklaşımın etkisiyle belirlenmiştir. Güvenlik odaklı yaklaşım, yalnızca iç politikadaki dinamiklerle değil, bölgesel ve küresel güç dengeleriyle de doğrudan bağlantılı olmuş, bu da Türkiye'yi çok boyutlu bir strateji benimsemeye yöneltmiştir. Bu bağlamda Nasturi İsyanı ve Musul Sorunu, Türkiye'nin İngiltere'den algıladığı tehditte en kritik meseleler olarak öne çıkmıştır. Nasturi İsyanı, Türkiye'nin iç politikada karşılaştığı ilk büyük güvenlik sorunlarından biri olarak iç ve dış politikanın kesişim noktasında yer almıştır. Bu isyanın bastırılması süreci, Türkiye'nin sınır bölgelerindeki hakimiyetini pekiştirme ve uluslararası alanda güvenlik kaygılarını gidermeye yönelik bir adım olmuştur. Musul Sorunu ise, Türkiye'nin Misak-ı Milli hedeflerini gerçekleştirme çabası ile İngiltere'nin Orta Doğu'daki stratejik çıkarları arasında keskin bir çatışma ortamı potansiyeli yaratmıştır. Bu mesele, diplomasi ve

müzakerelerin yanı sıra askeri güç gösterilerinin de dahil olduğu çetrefilli bir süreç olarak Türkiye'nin durumunu doğrudan etkilemiştir.

Diğer yandan, İtalya faktörü de Türkiye'nin dış politik stratejilerinde belirleyici bir unsur olmuştur. Benito Mussolini liderliğindeki faşist İtalya'nın Doğu Akdeniz ve Ege Denizi'ndeki yayılmacı politikaları, Türkiye'nin güvenlik kaygılarını artırmış ve bölgedeki dengeleri yakından takip etmesini gerektirmiştir. İtalya'nın bu dönemdeki politikaları, Türkiye'yi sadece diplomatik ilişkilerde değil, aynı zamanda askeri hazırlıklar ve savunma stratejileri geliştirme konusunda da harekete geçirmiştir. Bu doğrultuda Türkiye'nin hem İngiltere hem de İtalya ile olan ilişkileri, iç politikanın yönlendirdiği güvenlik ve tehdit algılarının sınırları çerçevesinde şekillenmiştir.

Bu başlıkta, İngiltere'nin etkisinde meydana gelen Nasturi İsyanı ve Musul Sorunu ile İtalya'nın Akdeniz'deki siyaseti, Türkiye'nin iç politik güvenlik kaygılarının dış politikadaki yansımaları ve etkileri çerçevesinde ele alınacaktır. Bu bağlamda, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası sistemde karşılaştığı zorluklar, iç politik güvenlik kaygılarının dış politikadaki yansımaları ve iç politika-dış politika etkileşimi perspektifinden değerlendirilerek, bu süreçlerin Türkiye'nin uluslararası konumunu nasıl şekillendirdiği analiz edilecektir.

1.2.1. İngiltere: Nasturi İsyanı, Musul Sorunu ve Sovyet Kartını Oynamak I

Musul, Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandığı sırada Türk askerinin kontrolü altında olmasına rağmen, ateşkesten dört gün sonra İngiltere tarafından işgale uğramıştır. Lausanne'da Türkiye'nin itirazlarına neden olacak bu işgal, Musul'un müzakereler sürecinde İngiliz kontrolünde kalmasını ve İngiltere'nin müzakerelerde avantajlı

konumunu güçlendirmesini sağlamıştır. Lord Curzon'un "İngiltere'nin batı sınırı"[131] olarak adlandırdığı Fırat Nehri'nin gerisinde kalan Musul, Hindistan'ın güvenliği açısından İngiltere için kritik öneme sahip bölgelerden biriydi. Bu nedenle buradan vazgeçmek İngiltere için kolay değildi. Musul, iki taraf için de taşıdığı önemle paralel olarak Lausanne görüşmelerinde tarafların uzlaşmaz tutumlarına konu oldu. İnönü başlangıçta, Musul konusunun barış antlaşmasının önüne geçebileceğini düşündüğünden, ikili görüşmelerde konuşulması gerektiğini belirtmişti. Bu talep olumlu karşılansa da ikili görüşmeler bir sonuca kavuşamamış ve konferansın çok taraflı oturumlarında görüşülmüş fakat bir karara varılamamıştı. Bu durum da konferansın tıkanmasına neden olan olgulara yenisini eklemiştir. Boğazların durumu ve kapitülasyonlarla birlikte Lausanne görüşmelerinin kesintiye uğramasının nedenlerinden olan Musul, iki tarafın da vazgeçmeye hazır olmadığı bir konuydu.[132] Nihayetinde tekrar başlayan görüşmeler sırasında Ankara, İngiltere'nin tavizsiz tutumu ve bu tutumun barışa engel olması ihtimaline karşın, bu sorunun dokuz ay içinde İngiltere ile Türkiye arasında gerçekleşecek ikili görüşmelerle çözüme bağlanmasına razı oldu. Bu rızanın bir sonucu olarak Lausanne Barış Antlaşması'nın 3/2.maddesince[133] taraflar, konuyu ikili görüşmelerle çözmeyi deneyecek, eğer bu sonuçsuz kalırsa MC'ye başvuracaklardı. Böylece Musul, Lausanne'da "çözüme ulaşamaması üzerinde uzlaşılan" bir olgu olarak kalacaktı.

Türkiye'nin İngiltere ile yaşadığı gerilimli sürecin temelinde yer alan Musul Sorunu'nun Lausanne Barış Konferansı'nda çözülememesi, dönemin uluslararası siyasi

---

[131] İ. Uzgel ve Ö. Kürkçüoğlu, "Batı Avrupa'yla İlişkiler: İngiltere ile İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt.1 (1919-1980)**, (ed. B. Oran), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s.259.

[132] Oran, **a.g.e.**, s.221.

[133] "Türkiye ile Irak arasındaki sınır, Türkiye ile Büyük Britanya arasında dokuz ay içinde yapılacak dostane bir düzenleme ile belirlenecektir. Eğer belirtilen süre içinde iki Hükümet arasında bir anlaşma sağlanamazsa, ihtilaf Milletler Cemiyeti Konseyi'ne sunulacaktır. Türk ve Britanya Hükümetleri, sınırın belirlenmesine ilişkin karar alınana kadar, bu kararın nihai sonucuna bağlı olarak mevcut toprak durumunu değiştirecek herhangi bir askeri ya da diğer hareketliliğin yapılmaması hususunda karşılıklı olarak taahhütte bulunurlar." https://www.mfa.gov.tr/lausanne-peace-treaty-part-i -political-clauses.en.mfa (Erişim tarihi 04.12.2024)

güç dengeleri, tarafların çıkarları, politik öncelikleri ve çözüm sürecinin karmaşık yapısıyla doğrudan bağlantılıydı. Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan barış antlaşmalarıyla şekillenen yeni uluslararası düzen ve İngiltere'nin Orta Doğu'daki hedefleri, bu sorunun Lausanne'da sonuca ulaşamamasına neden olan faktörlerin başında gelmekteydi. Aynı zamanda, yeni kurulmuş bir ülke olarak Türkiye'nin içeride ve dışarıda karşılaştığı ekonomik, siyasi ve askerî zorluklar da sorunun Türkiye'nin lehine çözülmesini güçleştirmiştir.

Zengin petrol kaynakları ve stratejik konumu nedeniyle Musul, Mondros Ateşkesi'nin hemen ardından İngiltere'nin uluslararası hukuku göz ardı ederek işgal ettiği önemli bir bölgeydi. İngiltere, Musul bölgesini Irak Mandası'nın önemli bir parçası olarak görürken, Türkiye, Misak-ı Millî haritasına dahil olan bu bölgenin kendi toprakları içerisinde bulunduğunu savunmuştur. Bu durum, taraflar arasındaki görüşmelerin açmazla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Türkiye adına Lausanne Barış Konferansı'na katılan heyet, Musul'un Türk toprağı olduğunu iddia ederken, bölgedeki demografik ve tarihsel realiteye vurgu yapıyordu. İngiltere ise petrol rezervlerinin kontrolünü elde tutma hedefi ve bölgedeki politik-askeri çıkarları nedeniyle Musul'un Irak Mandası'na dahil edilmesinde diretmekteydi. Bu noktada, Türkiye'ye karşı tutumunda İngiltere'nin, Hindistan yolunun güvenliği hedefinin de belirleyici olduğu görülmektedir.

Sorunun Lausanne'da sonuca ulaşamamasında diğer bir kritik faktör, bu dönemdeki uluslararası hukuk mekanizmalarının sınırlı oluşu ve taraflar arasındaki güvensizliktir. Musul konusunda taraflar, Lausanne'da ortak bir çözüm bulamadı ve bunun sonucunda konunun konferans ve barış antlaşmasından bağımsız bir şekilde, daha sonra iki taraf arasında uzlaşmayla çözülmesini kararlaştırdılar. Bu karar, İngiltere'nin diplomatik baskıları nedeniyle barış antlaşmasının müzakerelerinin zora girmesinin önüne geçmek

amacıyla alınmış olup, uzun vadede sorunun Türkiye aleyhine sonuçlanacak süreci başlatmıştır. İlerleyen kısımlarda detaylandırılacağı üzere müzakerelerin başarısız olması sonucunda sorunun taşındığı MC'nin, yapısal dinamikleri ve büyük güçlerin etkisindeki karar alma mekanizmaları, Musul Sorunu'nun Türkiye açısından müspet bir çözüme ulaşma ihtimalini oldukça düşürmüştü.

Musul Sorunu'nun Lausanne'da çözüme kavuşamaması, aynı zamanda Türkiye'nin içeride yaşadığı sorunlar ve iç politik öncelikleriyle de bağlantılıydı. Yeni kurulmuş devletin ekonomik ve askerî kaynaklarının kıtlığı, merkezi otoritenin tam anlamıyla tesis edilememesi ve iç karışıklıklar bu dönemde Ankara'yı çok cepheli bir mücadeleden kaçınmak zorunda bırakmıştır. Lausanne'da Musul konusunda İngiltere ile yaşanması olası bir ihtilaf, Türkiye'nin edindiği diplomatik kazanımlarını riske sokabileceği gibi, çözüme ulaşmayı geciktirerek iç siyasetteki istikrar gayretlerini boşa çıkartabilirdi. Bu nedenle, Türkiye, Musul konusunu daha sonra ve daha elverişli koşullarda ele almayı uygun görmüştü. Nihayetinde, Musul Sorunu'nun Lausanne'da çözülememesi, gerek uluslararası düzeydeki güç dengeleri gerekse Türkiye'nin iç ve dış politikadaki sınırlayıcı sosyo-politik ortamı bağlamında değerlendirilmelidir. Musul, Lausanne'dan sonraki dönemde de çözüm bekleyen diplomatik bir sorun olmaya devam etmiş ve Türk-İngiliz ilişkilerine uzun yıllar etki etmiştir. Bu durum, Türkiye'nin uluslararası sistemdeki yerini ve bölgesel ilişkilerdeki pozisyonunu da derinden etkilemiştir.

Musul Sorunu devam ederken iç politikadaki gelişmeler, Musul konusunda Türkiye'nin politikalarını belirlemiştir. Musul konusundaki anlaşmazlığı çözmek için başlatılan 1924 Haliç Konferansı'nda Musul'un Türkiye sınırları içerisinde kalması gerektiğini savunan Türk tarafı, bölgenin demografik olarak Türk ve Kürtlerin çoğunluğa sahip olması, Mondros Ateşkesi'nden sonra işgal edilmesi, tarihinde uzunca bir dönem Türk egemenliği altında olması, ekonomik ve coğrafi olarak Anadolu ile bağlantısı, askeri

güvenlik açısından konumu gibi gerekçeler ileri sürdü.[134] Bu gerekçelere İngiltere'nin karşılığı, abartılı rakamlarla demografik verileri saptırmak, Mondros'un 7.maddesini[135] dayanak göstermek, Irak'ın Türkiye tarafından işgali ihtimalini öne sürmek ve Nasturiler için Hakkâri'den toprak talep etmek olunca bir uzlaşmaya varılamadı.[136] Konferansın hemen ardından gerçekleşen ve Türkiye'nin Musul'daki isteklerini zora sokan ilk gelişme Nasturi İsyanı oldu. Ağustos 1924'te Hakkâri valisinin kaçırılması ve beraberindeki askerlerin öldürülmesiyle başlayan Nasturi İsyanı'nın önemi, bu isyandaki İngiliz etkisidir.[137] Kaçırılan Hakkâri valisinin, üniformalı İngiliz askerlerinin bu eylem sırasında gruba destek verdiğini belirtmesine ek olarak İngiliz Dışişleri belgelerinde de bu desteğin varlığından söz edilmektedir.[138] Bunun yanı sıra, Nasturi meselesi[139] Musul'da İngiltere'nin elini güçlendirmek dışında da bir süredir İngiliz Dışişlerinin gündemini işgal ediyordu. Çünkü Nasturiler ile Araplar arasındaki anlaşmazlık[140] bölgede İngiliz kontrolünü engellemekteydi. Arapların çoğunlukta olması bölgeden Nasturilerin göç ettirilmesi fikrinin gündeme gelmesine neden olurken, İngiltere'nin mali durumu bu göçü

[134] Uzgel ve Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.262-263.

[135] "Madde 7 — Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda herhangi sevkulceyşi noktasını işgal hakkını haiz olacaklardır." N. Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri cilt.I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953, s.520-521.

[136] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 2. Dönem 2. Yasama Yılı, 45.oturum, 18.10.1924, s.5.

[137] Türkiye, Haliç Konferansı'nın ardından İngiltere'nin Hakkâri'deki Nasturileri kışkırtarak isyana teşvik ettiğini iddia edecektir. Öke, **Musul Komplosu**, s.317.

[138] **Foreign Office**, 371/10114 E 8549/5711/65, 29.IX.1924.

[139] Hristiyan bir halk olan Nasturiler, Irak-İran-Türkiye sınırları içerisinde dağınık bir şekilde yaşamaktaydılar. Bu coğrafyadaki Müslüman halklarla uzun süredir bir arada yaşamalarına rağmen, bölgeye Batılı devletlerin ve özellikle İngiltere'nin ilgisinin yoğunlaşmasıyla ayrılıkçı politikalar izlemeye başladılar. Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin bölgeye girmesiyle Nasturiler, Hristiyan olmaları nedeniyle İngiltere açısından önem kazandılar. Müslüman yöneticiler tarafından yönetilmekten hoşnutsuz olan bu halkın yerel liderleri, İngiltere'nin desteğiyle bir araya gelmeyi ve ayrı bir devlet kurmayı hedeflemişlerdir. Bu hedefleri, onların İngiltere için bölgede Müslümanlara karşı bir denge unsuru olarak ileri sürülmelerini sağlamış ve gerektiğinde bu halk askeri bir unsur olarak kullanılmıştır. İngiltere'nin kolluk kuvveti gibi görevlendirildikleri bölgelerde Sünni Araplarla yaşadıkları sorunlar nedeniyle bölgede istenmeyen Nasturiler, İngiltere için bir yönetsel bir problem haline gelmekteydi. Müslümanların baskın çoğunluğu ve kendilerini yönetme yeteneklerinin kısıtları nedeniyle Nasturiler, İngiltere açısından bağımsız bir halk olmaktan ziyade Türkiye ile Irak'taki Türkler-Kürtler arasında bir tampon olarak görülmüştür. Bu doğrultuda, İngiltere başarılı olabilseydi Nasturileri Hakkâri'ye yerleştirerek Musul'daki Türkler-Kürtlerle Türkiye arasındaki bağlantıyı kesmek için kullanacaktı. Öke, **Musul Komplosu**, s.282-284.

[140] 1920'de Nasturi lideri Ağa Petros, Türkiye-Irak-İran arasında Hakkâri merkezli bir Nasturi devleti kurmak için silahlı mücadeleye başlamış ve Araplarla çatışmıştı. Bu durum Araplarla Nasturilerin birbirleriyle düşman olmalarına neden olmuştur. **Ibid.**, s.s.284.

finanse etmesini imkânsız kılıyordu. Bu doğrultuda İngiltere'nin, Türkiye'yi ikna ederek Nasturileri Hakkâri'ye yerleştirmek ya da Irak'taki tüm Nasturileri bir araya toplayarak belli bir bölgede iskân edip himaye altına almak gibi iki seçeneği bulunuyordu.[141] Bu seçeneklerden birincisini tercih eden İngilizler, kendileri için en maliyetsiz sonuca ulaşmayı ve diğer yandan da Musul konusunda koz elde etmeyi amaçlamışlardı.

Musul Sorunu, Lausanne'da planlandığı gibi ikili görüşmelerle çözüme kavuşmayınca İngiltere'nin konuyu MC'ye taşımasının hemen ardından çıkan isyanda Nasturiler, İngiltere'nin siyasi desteğinin yanında askeri desteğini[142] de elde edince, Türk ve İngiliz askerleri arasında birçok çatışma meydana geldi. Nasturiler, isyan sırasında yalnızca İngilizlerin değil, aynı zamanda bölgedeki bazı Kürt aşiretlerinin de desteğini alırken, Türk ordusu birçok takviye askerle bölgeye yaptığı operasyonda isyanı bastırmayı başardı. Bu isyan hareketi ve Türkiye'nin müdahalesi,[143] "Türkler Musul'u ele geçirmek için Kürtlerle birlikte, Hristiyanları öldürüyor."[144] iddiasıyla İngiltere'nin MC'ye başvurmasını beraberinde getirmiştir. Bu ve sınır hattının ihlal edilerek Türkiye'nin bir işgal girişimi başlatacağı iddialarına cevap olarak Atatürk, "Hiçbir zaman saldırgan olmayı düşünmemiş fakat sürekli bir haksız taarruza maruz kalacağını öngören bir milletin ordusu olarak, askerimiz uzun ve zor bir seferden sonra dahi başka bir sefere çıkacakmışçasına hem maddi hem de manevi olarak hazırlıklıdır."[145] sözleriyle bir

[141] **Ibid.**, s.284.
[142] Olaylar yaşanırken TBMM'ye bilgi veren İsmet İnönü, dış desteği şu cümlelerle anlatmıştır: "Nazarı dikkatimizi celp etti ki, bu eşkıya ile olan müsademe esnasında ecnebi tayyareleri bunların üzerinde dolaşıyorlardı. Bu hadise Musul Vilâyeti ile hiç alâkası olmayan Hakkâri Vilâyeti dahilinde cereyan etmektedir. Heyeti Celilenin bu noktaya sureti mahsusada nazarı dikkatini celp ederim. Hükümet; Irak hududu hakkında Meclisi Akvamda hükümetler arasında muzakerat cereyan ederken hudutla hiç münasebeti olmadığı halde Hakkâri Vilâyeti dahilindeki tedibat esnasında hiç bir suitefehhüme mahal vermemek için azamî gayret sarf etti." TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 2. Dönem 2. Yasama Yılı, 45.oturum, 18.10.1924, s.6.
[143] Daily Telegraph'ın haberine göre Türkiye, Goyan'da yaşayan Nasturileri bölgeden sürmeye devam etmekte ve bölge halkları İngiltere'den yardım istemektedir. **TDA**, 534, 36981 - 148423 – 24, 18.09.1925.
[144] **TDA**, 534, 36981 - 148423 – 34, 29.08.1925.
[145] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 2. Dönem 3. Yasama Yılı, 1.Oturum, 01.11.1924, s.2.

yandan iddiayı yalanlarken, diğer yandan İngiltere'nin saldırılarını beklediklerini ve buna hazırlıklı olduklarını ilan etmiştir.

Musul konusunda Türkiye'nin hareketlerini sınırlayan ikinci iç politika olayı daha önce detaylarıyla anlatılan Şeyh Said İsyanı'dır. Bu isyanın dış politika bakımından önem arz eden kısmı Türkiye'nin Musul'a yönelik askerî harekât planını ortadan kaldırması ve isyanda dış desteğin varlığı iddiasıdır. Öncelikle isyanın dış desteğine yönelik delillere, Şark İstiklâl Mahkemesi zabıtlarında rastlamak mümkündür. Bu zabıtlardan birinde Şark İstiklâl Mahkemesi yargıçlarından Örgeevren, sorgulamalarda isyanın uzun süreli bir hazırlık aşamasının var olduğunu ve İstanbul'daki merkezlerinde isyancıların İngiltere ile görüşerek silah ve para yardımı istediğine işaret eden ifadelere ulaştıklarını belirtmiştir. Örgeevren bu iddiasını, isyanın önde gelen isimlerinden Palulu Sadi'nin, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda şark bürosu memurlarından Templen (aslında Kürt Teali Cemiyeti ile temas etmesi ve bu iddiayı soruşturmak amacıyla istihbarat toplaması için görevlendirilen Türk ajanı) ile yaptığı görüşme sonucunda İngiltere ile Kürtlerin bir ittifak içerisinde yer alması, Kürtlere Rusya veya İran'dan bir müdahale olursa İngiltere'nin Kürtleri koruması, Türk hükümetinin ortadan kaldırılarak Kürtlere Akdeniz'e çıkış alanı sağlanması ve kredi temini gibi isteklerde bulunmasıyla ilişkilendirmekteydi.[146] Bunun yanında, isyancıların Diyarbakır'a saldırmasından iki gün sonra bir İngiliz silah şirketinden Diyarbakır postanesine gönderilen "Kürdistan hükümeti Harbiye Nezareti'ne" başlıklı teklif mektubu[147] ve isyana katılanlardan Kasım Bey'in ifadesinde Şeyh Said'in aceleci davranarak hata yaptığını, Suriye'deki komitacıların Fransızlarla, Irak'taki komitacıların da İngilizlerle anlaşmak üzere olmasına rağmen

[146] TBMM, **Şark İstiklal Mahkemesi**, Cilt 6/1, 2016, s.45-46.
[147] Örgeevren**, a.g.e.,** s.40.

beklemeyip harekete geçtiğini belirtmesi[148] isyanın dış desteğine dair diğer kanıtlara[149] örnek teşkil etmektedir. Fakat Kürkçüoğlu'na göre, bu isyanda İngiltere'nin direkt olarak dahlini kanıtlayacak bir belge bulunmamakta, bu iddialara yönelik kanıtlar, isyanda İngiliz desteğini somut bir şekilde yansıtmamaktadır ve aksine İngilizler isyanı dikkatle takip ederken desteklemekten kaçınmak için çaba harcamışlardır.[150]

Oran'a göreyse bu isyanda İngiliz rolünün varlığını iddia etmek, Musul Sorunu'nun İngiltere lehine çözülmesinde fayda sağlaması nedeniyle "sonuçtan sebebe giden bir tez" ileri sürmektir.[151] Gösterilen kanıtların dolaylı olması ve İngiltere'nin bu dönemde Irak'ta Kürt direnişi ile karşılaşması bu görüşlerde haklılık payı olduğunu düşündürse de, İngiltere'nin bu isyandan özellikle Musul konusunda fayda sağladığını reddetmek doğru olmayacaktır. Diğer yandan İngiliz Dışişleri raporunda, a) isyanın liderlerinin Irak sınırından içeri girerek Musul'daki Kürtleri kurtarmak için bölgeyi ele geçirip daha sonra Türkiye'ye teslim etmek, b) Musul'daki Kürtlerin Türkiye'deki isyanın başarıya ulaşmasını gerekçe göstererek Türkiye'deki Kürtlerle birleştiklerini ilan edip ardından bu birleşmeden doğan "devlet"i bir bütün halinde Türkiye'ye bağlamak ve c) Türkiye'nin isyanı gerekçe göstererek Irak sınırında askeri yoğunluğunu artırmak gibi sebeplerle Şeyh Said İsyanı'nın Türkiye tarafından çıkarıldığı iddia edilmektedir.[152] Bu iddia, Şeyh Said İsyanı'nın doğrudan Türkiye tarafından organize edildiği ve amacının Musul üzerinden İngiltere'ye baskı kurmak olduğu fikrine dayanmaktaydı. Bu durum,

[148] **Ibid.**, s.252.

[149] Ankara İstiklâl Mahkemesi'ndeki yargılamalar sırasında yazılan bir raporda bu durum şu şekilde anlatılmaktadır: "Dahilde Şark İsyanının memleketin her tarafına sirayetini temin maksadıyla bu yolda bir gayret-i hainane sarf eden heyet-i fesadiyenin haricdeki mesaisi daha büyük bir mahiyet-i hıyanetkarane iktisab etmiştir. Tarikat-ı Salahiye divan-ı süadâsı Şark İsyanına ecnebi ordularının iştirak-i muzaharetkaranesini yani memleketin bir ucundan düçar-ı istila olmasını istihdaf eylediği gaye ve maksadlarına hadim add ederek Kürd meşayihiyle temas eylemek üzere murahhaslar i'zam ettiği gibi bazı memurîn-i ecnebiyeye takdim ve teklif edilmek üzere bir harb planı dahi ihzar eylemistir." TBMM, **İkinci Dönem Ankara İstiklal Mahkemesi (1925-1927)**, cilt. 7/1, 2020, s. 99.

[150] Ö. Kürkçüoğlu, **Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 2006, s.382-383.

[151] B. Oran, **Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme**, 5.Baskı, Ankara, Bilgi Yayınları, 1999, s.214-220.

[152] **Foreign Office**, 371/10867 E 1360191/44.

görünüşte Türkiye'nin isyanı İngiltere destekli bir hareket olarak tanımlamasıyla çelişkili gibi görünse de, temelde dönemin karmaşık uluslararası ortamında farklı aktörlerin olayları nasıl algıladığı ya da değerlendirdiğini gösteren önemli bir örnekti. Aslında, İngiltere'nin bu tür bir iddiayı ortaya koyması, hem Türkiye'nin Musul konusundaki taleplerini gayrimeşru göstermeye yönelik bir diplomatik söylem çabası hem de isyana doğrudan destek vermediğine dair kendi pozisyonunu meşrulaştırma çabasıydı. Bu bağlamda, Türkiye isyanın İngiliz desteğiyle gerçekleştiği yönünde söylem oluştururken, İngiltere hem bu desteği yalanlamaya hem de olayın sorumluluğu Türkiye'ye yükleyerek Musul üzerindeki Türk iddialarını zayıflatmaya çalışmıştır. Dolayısıyla, isyanın aktörleri, hedefleri ve dış bağlantılarına dair farklı ifadelerin oluşmasının temelinde, olayların içeriğinin yanı sıra dönemin güç dengeleri ve diplomatik mücadeleleri de belirleyici olmuştur. Bu nedenle, Şeyh Said İsyanı'nda doğrudan bir dış destek varlığı açıkça ispatlanamamış olsa da, hem Türkiye'nin hem de İngiltere'nin bu isyanı kendi lehlerine yorumlama çabası, olayın uluslararası düzeydeki önemini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Şeyh Said İsyanı, yalnızca bir iç güvenlik sorunu değil, aynı zamanda Musul Sorunu'nun çözüm sürecinde tarafların kullandığı stratejik bir araç olmuştur.

Haliç Konferansı'nın başarısız olmasının ardından Nasturi İsyanı'na Türkiye'nin müdahalesi ve sınırda Türk-İngiliz çatışmasının başlamasıyla meselenin ciddiyetinin tırmanışa geçmesi, İngiltere'nin Musul'daki konumunu daha da güçlendirmek için karar alma sürecine direkt etki edebildiği MC'yi konuya dahil etme planını devreye sokmasına neden olduğunu söylemiştik. İngiltere'nin Musul konusunu Lausanne'ın 3/2.maddesine dayanarak MC'ye taşımasından sonra görevlendirilen komisyon, Eylül 1924'ten Temmuz 1925'e kadar bölgede incelemeler yaparak bir rapor hazırladı. Bu raporda, Iraklı yetkililerin verileri geçerli kabul edilmiş ve Türkiye'nin demografik, coğrafi ve ekonomik gerekçeleri göz ardı edilmiştir. Raporun ilk sayfalarında, Musul'daki ziyaret sırasında Türkiye'yi destekleyen gösterilere şahit oldukları, bu göstericilerin bir kısmının Irak

makamlarınca tutuklandığı fakat Irak'ı destekleyen gösterilere herhangi bir müdahalede bulunmayarak kolluk güçlerinin yetkilerini tarafsız bir şekilde kullanmadıkları ve komisyonun bu durumu Iraklı yetkililerin teşvik ettiği şeklinde algıladığı, İngiliz ve Iraklı kolluk güçlerinin komisyonun görüşmeleri gerçekleştirdiği alanda bulunma şartını koşmaları nedeniyle sağlıklı bir değerlendirmenin mümkün olamayacağı, tartışmaya konu olan bölgenin taraflardan birinin işgali altında bulunmasının o tarafa güçlü bir konum kazandırdığı ve burada yaşayan Türklerin Türkiye Türkleriyle aynı ırktan oldukları gibi Türkiye'nin argümanlarını haklı çıkaracak ifadeler yer alıyordu.[153] Raporun devamındaysa, Aryan dili konuşan Kürtlerin ne Türk ne de Araplarla akrabalık bağının bulunmadığı, etnik argümanlar tek başına geçerli kabul edilseydi en ideal çözümün Kürtlerin ayrı bir devlete sahip olması gerektiği, ekonomik açıdan en ideal çözümün bölgenin Irak'a bağlanması olduğu, Brüksel Hattı'nın[154] sınır kabul edilmesinin stratejik olarak Türkiye'nin Irak'ı işgal etmesini imkansız hale getireceği, olgun bir Irak ulusal bilinci olmadığı için farklı toplulukların farklı görüşleri olduğu ve bu görüşlerden Arapların yabancılar yerine Türkiye'yi tercih ettiği, Kürtlerin daha çok bağımsızlık yanlısı olduğu, Hristiyanların Avrupa kontrolünde bir manda yönetimi istediği, Irak'a katılmaya yönelik görüşlerin ılımlı olmasının yanı sıra Türkiye'nin görüşlerinin doğru olmadığının görüldüğü, Kürtlerin en az yarısının Irak içinde özerklik istediği hatta Türklerin arasında da Bağdat'a bağlanmayı isteyenlerin olduğu, İngiltere'nin argümanlarını tamamen haklı çıkarmamakla birlikte Türkiye'nin görüşlerinin zayıf olduğu gibi sonuçlara vardıktan sonra, Irak'a bağlanmayı isteyen tarafların birçoğunun

[153] **League of Nations Archives**, R607/11/45571/25888, 16.07.1925.

[154] Nasturi İsyanı'nı bastırmak için operasyonlar düzenleyen Türkiye'nin askeri birliklerine sınır ihlali yaptıkları gerekçesiyle İngiltere tarafından hava saldırıları düzenlenirken, isyanı bastırdıktan sonra bölgede kalan Türk askerleriyle, Türkiye-Irak sınırını daha kuzeye ilerletmeye çalışan İngiliz askerleri arasında yer yer çatışmalar olmaktaydı. Çatışmaların tırmanmasıyla MC, Ekim 1924'te Brüksel'de olağanüstü toplantı kararı aldı. Bu toplantıda Türkiye-Irak arasına "geçici" bir sınır çizilmiştir. Bu sınıra da Brüksel Hattı ismi verilmiştir. İlgili MC raporu için bknz: https://archives.ungeneva.org/question-of-the-frontier-between-turkey-and-iraq-situation-in-the-locality-of-the-provisional-line-fixed-at-brussels-on-october-29th-1924-2 (Erişim tarihi 17.12.2024)

eğer manda yönetimi kısa sürede sona ererse Türkiye'ye geri dönmeyi tercih edeceklerini belirttiği ve Türkiye'nin haklarından vazgeçmediği sürece tartışmalı bölge üzerindeki hukuki egemenliğini koruduğunun tartışmasız olduğu da belirtiliyordu.[155]

Türkiye'ye karşıt konumda bulunan aşiretlerin reisleriyle yapılan görüşmelerin yanı sıra evrakta "Ligue Kurde" mahlasını kullanan Hoybun'un MC'ye gönderdiği memorandumun komisyonun görüşleriyle benzerliği göz önüne alındığında, bir dayanak olarak kabul edildiği yorumuna ulaşmak mümkündür. Bu memorandumda Kürtlerin Türkiye'nin baskıcı boyunduruğundan yeni kurtuldukları, çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu Musul'u talep etmekte Türkiye'nin haksız olduğu, Kürtlerle Türklerin akraba olmadıkları, aksine Kürtlerin Hint-Avrupa dillerinden birini konuşan bir topluluk olarak Türklerle ne dilsel ne de ırksal bir yakınlığının olmadığı, Türklerle tek ortak noktalarının zaman zaman kendilerini Hristiyanlara karşı kışkırtmak için kullandıkları Müslümanlık olduğu, Kürtlerin Irak'ta siyasal katılım, eğitim ve ekonomik hayat açısından daha özgür bir durumda olmasına karşılık Türkiye'de hiçbir hakka sahip olmadığı, Kürtlerin yaşadığı yerlerin Sèvres Antlaşması ile Kürtlere tanınan özerkliğe rağmen Türkiye'nin kontrolüne verilmesinin bir çatışmayı muhtemel hale getireceği iddia ediliyordu.[156] Rapor, İngiltere'nin talep ve söylemleriyle büyük bir benzerlik içermesi ve Türkiye'nin gerekçelerinin dikkate alınmaması nedeniyle Türk hükümetinin tepkisine neden oldu. Rapora dayanarak MC'nin vardığı karar, Musul'u Irak sınırları içerisinde bırakırken, Türkiye cevap olarak Cenevre'deki temsilcisini çekerek bu kararda rızasının olmadığını

[155] Raporun 88.sayfasındaki "Komisyon, ihtilaflı bölgenin, söz konusu Devlet haklarından vazgeçinceye kadar, hukuki açıdan Türkiye'nin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmesi gerektiği görüşündedir. (…) Komisyon, kendisini bu hukuki hususlara ne kadar ağırlık verilmesi gerektiğine karar verme yetkisine sahip hissetmiyor; bu, Konsey'in meselesidir. Bu nedenle Komisyon, nihai sonuçlarında bunları dikkate almayacaktır." şeklindeki görüşü Türkiye açısından umut verici olmakla birlikte, devamında bölgenin genelinin istekleri göz önüne alındığında Irak'a katılmasının daha çok tercih edildiği belirtilmektedir. Raporda bu istek, Irak'a duyulan sempati ve iş birliği isteğinden ziyade manda yönetimiyle elde edecekleri kazançlardan kaynaklandığı ve bu kazançlar etkili olmasaydı Türkiye'yi tercih edecekleri ve Irak-İngiltere arasındaki antlaşmanın sona ermesini izleyen dönemde Kürtlere yerel yönetimler konusunda garantiler verilmemesi durumunda çoğunluğunun Türk egemenliğine sıcak bakacağı da iddia edilmektedir. **League of Nations Archives**, R607/11/45571/25888, 16.07.1925.

[156] **League of Nations Archives**, R605/11/39891/25888, 01.10.1924.

ve Musul'daki egemenlik haklarının son bulmadığını ilan etti.[157] Türkiye'nin Musul Sorunu'nda izlediği ya da izlemek zorunda kaldığı politikanın diplomasiyle sınırlı kalması ve askeri seçeneğin uygulamaya konmaması durumu tartışılan bir konu olarak uzun bir süre geçerliliğini korumuştur. Bu duruma neden olan gerekçeleri, ilke ve realite kaynaklı olarak iki şekilde açıklamak mümkündür.

Öncelikle ilkesel olarak, yeni rejimin kuruluş felsefesi, diplomasiye ağırlık veren barışçıl imaja sahip bir dış politika (Ağrı İsyanı sırasında İran'a karşı zorlayıcı diplomasi, askeri güç gösterisi ve *fait accompli* uygulanacak olsa da) izlemekti ve Lausanne'da da dünyaya vermeye çalıştığı mesaj buydu. Doğu Trakya ve Ege'nin Mudanya Ateşkesi ile, İstanbul ve Boğazların Lausanne Barışı ile kurtarılmasının ardından Türk ordusunun Musul'u almak için harekât düzenlemesi fikri birçok komutan ve milletvekili tarafından dile getirilmiştir. Yönetici kadro, Türkiye'nin uluslararası kamuoyu nezdinde yaratmaya çalıştığı barış yanlısı, gerekmedikçe savaşı bir seçenek olarak kullanmayan ve savaş anında dahi diplomatik süreci sonuna kadar deneyen bir devlet görünüşünün tutarlılığı için Misak-ı Millî sınırları içerisinde kalan fakat henüz alınamamış toprakları diplomasiyi önceleyerek elde etmeyi amaçlamıştı.

Realite açısından bakıldığında, yönetici kadroya göre, Türkiye'nin Musul'u almak için girişeceği bir harekât kazanımdan çok zarara neden olabilirdi. Çünkü, öncelikle askeri olarak Türkiye, İngiltere ile bir savaşa girme riskine hazırlıklı değildi. Kurtuluş Savaşı'nın ardından büyük zorluk ve imkânsızlıklarla –yeniden- oluşturulmaya çalışılan ordu, Nasturi ve Şeyh Said İsyanları gibi önemli ve pahalıya mâl olan sınavlardan geçmiş ve yeni bir harekât için maddi yetersizliklerle mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bunun yanında bir savaş anında düşmanın yalnızca İngiliz ordusuyla sınırlı kalmayacağı korkusu hâkimdi. İngiltere'nin içeride rejim karşıtları ve ayrılıkçıları kışkırtarak yeni bir isyan

[157] Uzgel ve Kürkçüoğlu**, a.g.e.,** s.265.

hareketi başlatması muhtemel görünürken, batıda Yunanistan ile sorunlar (mübadillerin emlakları, *établi*, patrik seçimi) henüz çözülememişti. İngiltere'nin geçmişte Yunanistan ile kurduğu ittifakın, Türkiye ile ortaya çıkacak bir savaşta tekrar yürürlüğe girmesi ihtimali Türk yöneticileri nezdinde beklenen bir olguydu. Bunun yanı sıra, İngiliz hükümeti ile İtalya ve Fransa hükümetleri sıklıkla Versailles düzeni hakkında görüşmeler gerçekleştirmekteydi ve bu durum Türkiye tarafından ortaklaşa bir işgal planının inşası olarak şüpheyle karşılanmaktaydı.[158] İtalyan hükümetinin yayın organı olarak görülen *Il Giornale d'Italia* gazetesinin Aralık 1928 tarihli, Türkiye'nin 1926'da Musul konusunda İngiltere ile uzlaşma sebebinin İtalya'nın Anadolu topraklarını işgale kalkışacağı söylentisinin ciddi bir şekilde gündeme gelmesi[159] olduğunu iddia eden haberi bu şüpheyi göz önünde bulunduranın yalnızca Türkiye olmadığını kanıtlamaktaydı. Bu söylentiye dair istihbarat ve araştırma faaliyeti yürütüldüğünü gösteren birçok dışişleri belgesi[160], hükümetin bu söylentiyi oldukça ciddiye aldığını ve İngiltere ile İtalya'yı bu dönemde tehdit olarak algıladığını ortaya koymaktadır.

İç politikada rejim karşıtları ve isyan hareketiyle mücadelenin, Türkiye'nin dış politikasında sınırlayıcı etki yarattığını söylemiştik. Hükümet, bu sınırlılık halini ortadan kaldırmak için içeride ve dışarıda birçok girişimde bulunuyordu. İngiltere'nin içeride ayrılıkçı hareketleri desteklediği bir ortamda, muhalif kesimin rejimi eleştiren tutumu (kasıtlı veya kasıtsız olarak) ayrılıkçıların ve rejim karşıtlarının siyasi ve toplumsal destek tabanını güçlendirmesine yol açtı. Bu durum da Türkiye'nin Musul konusunda İngiltere'ye karşı güçlü ve caydırıcı bir duruş ortaya koyması açısından zayıf bir konumda görünmesine neden oldu.[161] Musul için görüşmelerin hızlandığı ve Şeyh Said İsyanı'nın

[158] **TDA**, 36973 - 148635 – 29, 15.12.1924; **TDA**, 36973 - 148635 – 20, 29.12.1924. ; **TDA**, 36973 - 148635 – 19, 20.12.1924.
[159] **TDA**, 44101 - 208966 – 19, 28.12.1927.
[160] **TDA**, 36973 - 148633 – 3, 27.04.1925.
[161] Bu durumu kanıtlar nitelikte İngiltere Büyükelçisi Ronald Lindsay, bu dönemde Türkiye'nin dikkatini iç sorunlara, kalkınmaya ve inkılapların uygulanmasına çevirdiğini, bu nedenle dışarıda bir çatışmayı göze alamayacağını, askeri yığınağın bir blöf olduğunu iddia etmiştir. **Foreign Office**, 371/10114 E 8640/5711/65, 01.10.1924

ortaya çıktığı bu dönemde Türkiye'nin konumunu güçlendirmek için içeride başvurduğu yöntem Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri'ydi. Şeyh Said İsyanı'nın sorumlularının yargılandığı Şark İstiklâl Mahkemesi'nde verilen cezalar, daha sonraki isyan hareketlerine caydırıcılık sağlamak için oldukça sertti.

Takrir-i Sükûn'a dayanarak yargılamaların yapıldığı Ankara İstiklâl Mahkemesi de muhalif siyaset ve basını susturarak rejimin güçlü ve siyasi yapının yekpare olduğu mesajının hem içeriye hem de dışarıya verilmesi amacına hizmet ediyordu. İçeride bu gelişmeler olurken dış politikada da MC'nin Musul'u Irak'a bırakma kararına karşı Türkiye'nin verdiği cevap Sovyetler Birliği (SSCB) ile ilişkileri güçlendirmek oldu. Özellikle Musul gibi dış politikada kritik öneme sahip olan bir konunun çözümüne odaklanıldığı bu dönemde, iç siyasette ortaya çıkan istikrarsızlıklar Türkiye'yi İngiltere gibi güçlü bir rakip karşısında daha kırılgan bir pozisyona itmiştir. Ancak hükümet, bu kırılganlığa çözüm bulmak için yalnızca iç politikadaki bu sert tedbirlere değil, aynı zamanda dış politikada yeni iş birliği ve uluslararası dengeleri lehine çevirebilecek müttefik arayışına yönelmiştir. Bu doğrultuda, içeride Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri atılımları, rejimi tahkim etme amacına hizmet ederken, dışarıda SSCB ile geliştirilen ilişkiler, dış tehditlere karşı caydırıcılık sağlamayı hedeflemiştir. SSCB ile yakınlaşma stratejisi hem bölgesel güvenliğin sağlanması hem de İngiltere ve İtalya gibi olası tehditlere karşı caydırıcılık oluşturmak için kritik bir adım olmuştur. Bu iki yaklaşımın bir aradalığı, Türkiye'nin içerideki ve dışarıdaki tehditlere karşı çok boyutlu bir strateji geliştirdiğini ve SSCB'nin Batı ile ilişkilerindeki güvensizlik halinden faydalanmayı hedeflediğini göstermektedir. Bu noktada, Türkiye ile SSCB arasında imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması, dış tehditlere karşı oluşturulan bu stratejik denge politikasının önemli bir delili olarak karşımıza çıkmaktadır.

17 Aralık 1925 tarihinde (MC'nin Musul kararından hemen bir gün sonra) imzalanan antlaşma hem Türkiye hem SSCB hem de uluslararası politika açısından önem

arz etmektedir. Bu antlaşmayla ikili ilişkileri güçlendirmenin yanında taraflar, içlerinden birine yönelecek bir veya birkaç devletin askerî harekâtlarında birbirlerine karşı tarafsız kalmayı ve herhangi bir saldırıda bulunmamayı taahhüt ettiler.[162] Türkiye, iç siyasette kritik tehditler olarak görülen rejim karşıtı ve ayrılıkçı hareketlerin henüz tam olarak ortadan kaldırılamadığı şartlarda, dışarıdaki tehditler olarak görülen İngiltere ve İtalya'ya karşı bir dayanak arayışıyla hareket etmiştir. Türk hükümeti, uluslararası sistemin büyük güçlerini karşısına almak zorunda kaldığında, kendisi gibi sistemin dışına itilmiş bir aktörle[163] ortak paydada buluşmayı mümkün görmüştür. İngiltere, Yunanistan ve İtalya'nın yalnız ya da kolektif saldırısı durumunda SSCB'nin desteğini ya da en azından tarafsızlığını sağlayarak, Karadeniz ve Kafkasya sınırlarını güvence altına alacağını düşünen Türkiye, bu yolla tehdidin boyutunu bir nebze azaltmayı başarmıştır. Diğer taraftan, barış antlaşmalarıyla oluşturulan yeni düzene alternatif bir düşünce ve rejim sunması nedeniyle yalnızlaştırılan SSCB, ilk olarak Almanya ile yapılan 1922 Rapallo Antlaşması'nda[164] karşılık bulan Avrupa siyasetinde yalnızlıktan kurtulma çabasını, Türkiye ile yaptığı bu antlaşma ile sürdürmüştür. Moskova, 1925 Locarno Antlaşması'nın Almanya'nın batı sınırlarını değiştirmemeyi taahhüt etmesine rağmen doğu sınırları hakkında herhangi bir taahhütte bulunmamasının yarattığı güvensizlik durumunda, en azından güney sınırını Türkiye ile anlaşarak güvence altına almayı başarmıştır.[165] Ayrıca

[162] Soysal**, a.g.e.,** s.276.

[163] Türk hükümeti, özellikle SSCB'nin İtilaf Devletleri ile yürüttükleri müzakereleri yakından takip ederek bu yalnızlığı iyi değerlendirmiştir.

[164] Komünizmin evrensellik iddiası ve kapitalist rejimlerin ortadan kalkması için işçi ve köylü hareketlerine verdiği politik destekten vazgeçmeyeceğini III. Enternasyonal'de ilan eden SSCB ile ülkelerindeki siyasi sistemi yıkmayı ana hedef belirleyen bir yönetimle karşı karşıya kalmaları nedeniyle Batılı ülkeler arasındaki ilişkiler savaş sonrasında da düzelmemişti. Diğer tarafta büyük savaşın müsebbibi olan Almanya'nın uluslararası sistemdeki dışlanmış konumu devam etmekteydi. Bu iki dışlanmış ülkeyi bir araya getirense Batılıların tutumuydu. Batılı ülkeler öncelikle iki ülkeyi de askeri ve politik birer tehdit olarak görüyorlardı. Bunun yanında Almanya'dan savaş borçlarını ve SSCB'den Çarlık Rusya'nın borçlarını talep ediyorlardı. Bu ortak kader iki devletin birbiriyle temas kurmasını sağlamıştır. Bu temaslar sonunda 1922 Rapallo Antlaşması ortaya çıkmıştır. Rapallo Antlaşması iki devletin ilişkilerini normalleştirirken, birbirlerine karşı iddialarından vazgeçmelerini öngörüyordu. Bu antlaşmayla iki devlet siyasi yalnızlıktan kurtuluyor ve Batı'ya karşı protestolarını "öteki"yle yakınlaşarak gösteriyordu. F. Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, 26.Baskı, İstanbul, Kronik Kitap, 2019, s.131-132.

[165] E. Tellal, "SSCB ile İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt.1 (1919-1980),** (ed. B. Oran), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s.315.

SSCB, Avrupa'nın üç büyük devletinin Almanya'yı tekrar uluslararası sisteme entegre etmeye çabalamalarını Sovyet karşıtı bir hareket olarak algıladığından, güvenliğini sağlamak için komşu devletlerle Locarno ve Briand-Kellogg Paktı'na benzer tarafsızlık antlaşmaları yapma yoluna gitmiştir. Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması da bu yolda atılan adımlardan biridir.[166] Türkiye ise SSCB ile yaptığı bu antlaşmayı, yalnızca güvenliğini sağlamak için kısa vadeli bir hamle olarak değil, aynı zamanda uluslararası siyasette kendisine yeni bir manevra alanı açma girişimi olarak görmüştür. Dolayısıyla söz konusu antlaşma, Türkiye ile SSCB'nin farklı nedenlerle de olsa stratejik hedeflerinin birbiriyle uyumlu olmasının bir sonucudur.

1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması, Türkiye'nin Sovyetlerin zor durumunun farkında olarak Musul Sorunu çerçevesinde Batılılara karşı Sovyet desteğini sağlamaya çalıştığı,[167] MC kararını tanımayacağı ve askeri operasyon hazırlığında bulunduğu, bu operasyon için SSCB'nin silah yardımı yaparak Türkiye'yi İngiltere ile çatışması konusunda teşvik ettiği[168] ve Türkiye'nin Musul'da milliyet tezine dayanarak aslında ekonomik çıkarlarını gizlemeye ve meşruiyet zemini yaratmaya çalışırken, SSCB'nin dostluk antlaşması ve silah yardımıyla Türkiye'yi İngiltere'ye karşı güçlendirdiği ve Musul'da desteklediği[169] iddialarını beraberinde getirdi. Bu iddialar, MC'nin Musul kararına misilleme olarak Türkiye'nin Sovyet kartını oynama siyasetinin Batı'da karşılığını bulduğunu göstermektedir. Fakat yukarıda sayılan ilkesel ve realite kaynaklı sebeplerin yanı sıra SSCB'nin olası bir savaş durumunda Türkiye'ye doğrudan bir destek sağlayacağı Ankara tarafından pek mümkün görülmediği için askeri seçeneğe sıcak bakılmamıştır. Türkiye'nin Sovyet kartını oynama siyaseti, Musul konusunda MC'nin veya İngiltere'nin bir politika değişikliğine neden olmasa da Batılı devletlere, bir

[166] Kürkçüoğlu, **Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri**, s.365.
[167] **TDA**, 36981 - 148423 – 24, 18.09.1925.
[168] **TDA**, 44223 - 210223 – 41, 02.12.1925.
[169] **TDA**, 44223 - 210223 – 2, 21.08.1925.

tehdit söz konusu olduğunda Türkiye'nin prensipte de olsa Sovyet desteğini elde edebileceğini düşündürmesi açısından önemlidir.

Sovyet kartını oynamanın Musul konusunu Türkiye'nin yararına çözmeye yaramayacağı anlaşıldığında Ankara, Musul nedeniyle İngiltere ya da İngiltere-İtalya koalisyonu ile bir savaş ihtimalinin[170] Türkiye'yi geri dönülmez bir zarara sokabileceğinden endişe ediyordu. Ayrıca, Ağrı'da meydana gelen isyanın sınırlayıcı etkisi altında Batılı devletlerle ilişkilerini geliştirmenin önündeki engelleri kaldırmak için[171] İngiltere ile uzlaşmak zorunda kalmıştı. 1926'nın Haziran ayında "Türkiye-Irak Sınırı ve İyi Komşuluk Antlaşması" ile Musul Sorunu, Türkiye'nin talep ve çıkarlarının çok uzağında sonuçlanmıştır. Kürkçüoğlu, bu tavize giden süreçte Atatürk'ün, Batılı güçleri Türkiye için bir tehdit olmaktan çıkarmak için Musul müzakerelerinin kızıştığı bir dönemde hilafeti kaldırmak gibi riskli bir stratejiyi tercih ettiğini belirtir.[172] Türkiye'nin Musul'u alarak geçmişte olduğu gibi Arap dünyası ile tekrar bağ kurma ihtimali, İngiltere için önemli bir tehditti. Türkiye, bu politikayı izlemeyeceğini ortaya koymak için İslam ile olan hilafet bağını koparark, Musul'u başka sebeplerle[173] istediğini ve İngiltere'ye karşı Müslümanlığı kullanmayacağını ilan etmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda Türkiye'nin Batı ve özellikle İngiltere'yle olan sorunlarını çözerken hem Batı'ya "benzeyerek" hem de Avrupalılar tarafından kabul görmesine önayak olacak iç siyasi değişimlerin (laikleşme) Türkiye'nin dış güvenliğine katkı sağladığını belirten Kürkçüoğlu, Osmanlı'dan bu yana Avrupa topraklarından hem dini hem de siyasi açıdan

[170] R. Lindsay, İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği raporda, Türkiye'nin Musul konusunda uzlaşmak üzere karar vermesinin İtalya'nın saldırma ihtimalinden kaynaklandığını ve Mussolini'nin bu ihtimali güvenceler vererek azaltması durumunda Türkiye'nin yeniden Musul'da ısrarcı olmasının mümkün olduğunu belirtmiştir. **Foreign Office**, 371/11461 E 2575/62/65.

[171] İngiltere ile olan sorun aynı zamanda Türkiye'nin Fransa ve İtalya ile olan ilişkilerine de etki etmekteydi. Fransa ile yapılan 1926 tarihli Suriye sınırı ve iyi komşuluk anlaşmasının Fransız Meclisi tarafından onaylanmasının Türkiye'nin İngiltere ile anlaşamaması nedeniyle geciktiği söylentisi Türkiye'de ciddi bir şekilde kabul görmekteydi.

[172] Kürkçüoğlu, **Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri**, s.373.

[173] İnönü, Lindsay ile yaptığı görüşmede "Türkiye, toprak ihtirası içinde olmayıp güvenliği için gerekli olandan fazla bir şey istememektedir." ifadesiyle Türkiye'nin Musul'daki önceliğini dile getirmiştir. **Foreign Office**, 371/11459 E 884/62/65.

"farklı olduğu için sürülmeye çalışılan" Türklerin, Avrupalılara "benzedikçe" kabul görecek olmasıyla, Türkiye'nin Musul'u kaybetse bile güvenliği için önemli bir adım attığını iddia etmiştir.[174]

Kürkçüoğlu'nun değerlendirmesi, Türkiye'nin modernleşme ve laikleşme adımlarının, yalnızca uluslararası alanda kabul görme hedefinde değil, aynı zamanda güvenlik açısından da bir fırsat sunduğu ve Türkiye'nin Batı kaynaklı reformlarının, Musul Sorunu'nda İngiltere'ye kıyasla zayıf olan askeri ve diplomatik pozisyonunun neden olduğu dezavantajları azaltabileceği fikrine dayanmaktadır. Fakat Musul Sorunu'nun sonuçları, kısa vadede Türkiye'ye İngiltere tehdidini bertaraf etme açısından fayda sağlasa da Türkiye'nin askeri, ekonomik ve kimliksel güvenliği üzerinde uzun vadede ortaya çıkacak olumsuz etkileri de beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda Musul'un Irak'a terkinin, Türkiye'nin güvenliği açısından sonuçları, bölgenin fiziki coğrafyasından kaynaklanan askeri zorluklar, petrol, ticaret ve nüfustan kaynaklı kaybedilen iktisadi potansiyel ve ulus inşa sürecinde ve sonrasındaki kimlik krizleri gibi çok boyutlu olmuştur. Türkiye'nin Musul konusundaki uzlaşma kararı, Batı ile ilişkilerini düzeltme çabası olarak düşünülse de bu kararın yaratmış olduğu askeri zafiyet, iktisadi kayıplar ve iç siyasetteki kimlik sorunları,[175] Türkiye'nin uzun vadeli güvenliği açısından olumsuzluklara yol açmıştır.

Bu olumsuz sonuçlara bakıldığında, öncelikle askeri güvenlik doğrultusunda Türkiye-Irak sınırının belirlenmesinde coğrafyanın özellikleri göz önüne alınmamıştır.

[174] Kürkçüoğlu, **Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri**, s.376.

[175] Mili Mücadele ve cumhuriyetin kuruluşu sürecinde Müslümanlık üzerinden sağlanan bağ, hilafetin ilgasıyla ortadan kalkmıştı. Din üzerinden oluşturulan bağa alternatif olarak sunulan Türk-Kürt akrabalığı olgusu, Musul'da işletilmeye çalışıldı. Musul'un kaybıyla Kürtlerin, Türklerle akraba bir topluluktan ziyade ayrı bir etnisite olduğu dolaylı da olsa kabullenilmiş oldu. Böylece Kürtlerin ayrı bir halk olarak Türklerden ayrı yaşama isteğinin olduğu Avrupalı devletlerce kabul görmeye başladı ve bu durum Kürt milliyetçiliğine çıkış noktası yarattı. Bundan sonraki süreçte, yine Türk-Kürt akrabalığı savunulmaya devam etmişse de zamanla yerini Türk üst-kimliğinde toprak temelli vatandaşlık olgusuna bıraktı. Ağrı ve Dersim İsyanları'nda görüleceği üzere, bu strateji de zaman zaman sekteye uğradı. Bu bağlamda Musul'un kaybı, Türkiye'nin kimlik sorunlarında bir dönüm noktası oldu.

Süleymaniye Sancağı'nın tamamını Irak'a bırakan ve Musul'dan küçük bir toprak parçasıyla Hakkâri'yi Türkiye sınırında kabul eden Brüksel Hattı'nın, Türkiye'nin askeri olarak sınırlarını savunmasını oldukça zorlaştıracak şekilde dağlık arazinin bir kısmının Türkiye'ye, bir kısmının da Irak'a vermesi, kontrolünün ve denetiminin zorluğu nedeniyle bu araziyi kullanarak gerçekleştirilecek işgale, isyan hareketlerine ve kaçakçılık faaliyetlerine karşı düzenlenecek operasyonların etkili olmasını engellemiştir. Ekonomik açıdan bakıldığında, Musul'daki ticari güzergâhların potansiyel kazançlarının yanında petrol yataklarından vazgeçmek zorunda kalınması[176], Türkiye'nin o dönemde çok ihtiyaç duyduğu ekonomik darboğazı ortadan kaldıracak gelir kaynaklarından birisini kaybetmesine neden olurken, bu durum da 1929 Ekonomik Buhranı ile birleşince Türkiye'ye daha fazla zorluk olarak geri dönmüştür.

İç politika açısından, Misak-ı Millî'den verilen bir ödün olarak Musul, Türk hükümetinin muhalefetin yoğun eleştirilerine maruz kalmasına neden olurken, ulus inşa sürecinin bileşenlerinden olan Türk ve Kürtlerin akrabalığı, bir arada yaşama istekleri ve Türk üst-kimliği çerçevesinde yaratılmaya çalışılan ulusta Kürtlerin yeri tartışmalarına yol açmıştır. Bu durum Kürtlerin, devletin kurucu unsurlarından biri olduğu ve Türk üst-kimliğinin Kürtleri kapsamına aldığı kabulünün sorgulanmasını beraberinde getirerek Türkiye'nin homojen bir nüfusa sahip olma açısından kimliksel güvenliğine bir zafiyet yaratmıştır. Bu zafiyet, önce 1926-1930 Ağrı İsyanları'nda, daha sonra Dersim İsyanı'nda

[176] 1926 Antlaşması'nın 14. maddesi uyarınca; iki ülke arasındaki ortak çıkarları genişletmek amacıyla, antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 25 yıl süreyle Irak Hükümeti'nin belirtilen gelirlerinin %10'unun Türkiye'ye ödenmesi kararlaştırılmıştı. Soysal'a göre; Türkiye'nin 25 yıllık payının 500.000 Sterlin'e tekabül ettiği ve bu tutarın nakit olarak ödenebileceğine dair daha önce mektup yoluyla sunulan opsiyon, dört yıl sonra Türkiye tarafından kullanılmıştır. Soysal, **a.g.e.**, s.321.
Buna karşılık Uluğbay, Soysal'ın iddiasının aksine, Türkiye'nin Irak ile ilişkilerine paralel olarak Musul'daki petrol payını dönem dönem tahsil etmeye devam ettiğini belirtmektedir. Nitekim 1934-1985 yılları arasındaki Bütçe Kanunlarında Musul petrollerinin payı bir gelir kalemi olarak yer almıştır. Ancak Irak ile ilişkilerin düzeldiği 1954-1958 yılları arasında ve daha sonra Turgut Özal döneminde bu kalem bütçeden çıkarılmıştır. Yapılan düzenlemenin bir sonucu olarak, Özal döneminden itibaren Musul petrolleri payı, bütçede bir gelir veya alacak kalemi olmaktan çıkmıştır. H. Uluğbay, **İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik**, 2.Basım, Ankara, Ayraç Yayınları, 2003.

ve en son olarak 1984'ten günümüze PKK'nın terör eylemleriyle Türkiye'nin güvenliğine tehdit oluşturacak zemini yaratacaktır.

Musul Sorunu bir çözüme kavuşsa da sonuçları dikkate alındığında, "Musul başka türlü çözülseydi" yani Türkiye lehine bir çözüme ulaşılmış olsaydı, sonraki dönemlerde yaşanacak güvenlik krizlerinin tümü ortadan kalkmasa da, özellikle sınır güvenliği ve kimliksel güvenlik açısından daha avantajlı bir konum oluşabilirdi. Alternatif bir çözümde Musul'un Türkiye'ye katılması, özellikle dağlık ve geçişken sınır hattının daha kontrollü hale gelmesini sağlayarak hem kaçakçılığı hem de isyanların sınır dışı aktörlerden destek alarak veya isyancıların sınır dışına kaçmasıyla büyümesini engelleyebilirdi. Bu durum, 1926-1930 Ağrı İsyanları ve daha sonra gelişen PKK gibi hareketlerin lojistik açıdan destek bulmasını zorlaştırabilir ve bölgenin kontrol altına alınmasıyla isyanlar daha kolay bir şekilde etkisiz hale getirilebilirdi.

Diğer yandan, bu tür bir çözüm tek başına yapısal bir güvenlik inşası anlamına gelmeyecektir. Kürkçüoğlu'nun belirttiği gibi, bu isyanlarda İngiltere'nin doğrudan dahline dair güçlü ve somut belgeler bulunmamaktadır.[177] Dolayısıyla, bu isyan hareketlerinin dış destekten veya kışkırtmadan bağımsız olarak bir toplumsal hareket olarak ortaya çıkma olasılığını göz ardı etmek, Türkiye açısından hatalı olacaktır. Bu bağlamda, Musul'un Türkiye'ye bırakılmasının bölgedeki direniş dinamiklerini tamamen bastıracağı varsayımı spekülatif kalır. Oran'ın da ifade ettiği üzere, İngiltere'nin rolünü abartmak "sonuçtan sebebe gitmek" gibi hatalı bir tarihsel okuma riski taşır.[178] Ancak yine de, İngiltere'nin siyasi gücü sayesinde Musul'un Irak'a bırakılması ve Türkiye'nin bölgeyle olan bağının koparılması, uzun vadede kimliksel güvenlik açıkları doğurmuştur.

Dolayısıyla, Musul Türkiye'ye katılmış olsaydı, kısa vadeli askeri ve ekonomik kazanımlar sağlanabilir, Kürt kimliğinin ulus inşası sürecine entegre edilmesi açısından

[177] Kürkçüoğlu, **Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri**, s.382-383.
[178] Oran, **Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme**, s.214-220.

daha güçlü bir zemine sahip olunabilirdi. Ancak bu senaryo, Türkiye'nin uygulayacağı kapsayıcı politikaların niteliğine bağlı olarak yine farklı güvenlik sorunlarına yol açabilirdi. Türkiye'nin yalnızca toprak kazanımıyla değil, aynı zamanda kimlik politikalarında dönüşümle desteklenmiş bir strateji izlemesi etkili olabilirdi. Musul'un Türkiye'ye katılması hâlinde bölgesel güvenlik ortamında kısa vadede bir iyileşme yaşanması mümkün olabilirdi. Ancak dönemin siyasal sınırları, uluslararası dengeler ve özellikle İran'daki Kürt nüfusa ilişkin benzer sorunlar, bu çözümün kalıcılığını ve genişletilebilirliğini sınırlayabilirdi. Üstelik böyle bir senaryonun Türkiye'nin irredantist olmayan ve barışçıl dış politika çizgisiyle uyumlu olup olmayacağı, dönemin aktörlerinin dış algı yönetimi açısından da tartışmalı bir zemin doğurabilirdi. Musul'un Türkiye'ye katılması, sınır ötesi güvenlik sorunlarını ortadan kaldırsa bile, bu kez Türkiye'nin İran sınırındaki Kürt nüfusu benzer bir güvenlik açığı oluşturabilirdi. Dönemin uluslararası dengeleri, Türkiye'nin dış politikasındaki temkinli ve barışçıl söylemi ve bölgesel ilişkiler göz önüne alındığında, Türkiye'nin bu alanda daha ileri bir jeopolitik hamlede bulunması olası görünmemektedir. Bu nedenle, Musul'un farklı bir şekilde çözülmesi, Türkiye'nin güvenliği açısından bazı yönlerden avantaj sağlayabilirdi, fakat bu çözüm, yeni tehdit alanlarını da beraberinde getirebilirdi. Güvenlik, yalnızca toprak denetimiyle değil, aynı zamanda kimliklerin kapsayıcılığı, merkezi yönetimin meşruiyeti ve dış politikanın uluslararası algısı gibi çok katmanlı dinamiklerle sürdürülebilir hale gelir.

1.2.2. İtalya: Si Vis Pacem, Para Bellum[179]

Türkiye'nin İtalya'dan algıladığı tehdit de, iç siyasetteki sorunların etkisinde şekillenmiştir. Lausanne Barış Antlaşması ile Türkiye'nin elde ettiği kazanımlara rağmen Oniki Ada'daki İtalyan varlığı, Türkiye'nin güvenlik kaygılarında önemli bir yer edinmiştir. Musul Sorunu, Şeyh Said İsyanı ve iç siyasette meydana gelen diğer

[179] "Barış istiyorsan, savaşa hazır ol" anlamına gelen Latince deyiş.

sorunların geçerliliğini koruduğu bu dönemde, İtalya'nın agresif siyaseti, Türkiye'nin Ege ve Doğu Akdeniz'de sürekli bir teyakkuz haline neden olmuştur.

Lausanne Barış Antlaşması, Türkiye'nin uluslararası sistemin egemen bir aktörü olarak var olduğunu tüm dünyaya ilan etmesi açısından devletin kurucu belgesidir. Yaklaşık bir yıl süren ve tarafların taleplerinde direnmeleri ve tavizsiz tutumları nedeniyle kesintiye uğrayan bir konferansın sonunda ortaya çıkan antlaşma, Türkiye'nin hayati çıkarlarını büyük ölçüde karşılayan bir metin olmuştur. Büyük ölçüde karşılama durumu, temel düzeyde Türkiye'nin kurucu kadrosunun tahayyüllerinin, realite ve kısıtlı imkanlar çerçevesinde optimum düzeyde sağlanması anlamında düşünülmelidir. Çünkü büyük güçlere karşı çok cepheli bir kurtuluş mücadelesi vermiş olan ülke ekonomisinden askeriyesine, nüfusundan yeraltı-yerüstü kaynaklarına kadar son raddeye varırcasına tükenmişti. Bu şartlar göz önüne alındığında, ütopik sayılacak "mutlak güvenlik" idealine ulaşmak imkansızdı. Kısa veya uzun vadede bir güvenlik sorunu haline gelecek büyük güçlerle çevrili bir coğrafyada, bu güçlere rağmen kurulan Türkiye, görünürde bir uzlaşı sonucunda barış antlaşması yapsa da güvensizlik halinden kurtulamadı. Bu güvensizliğin devletin kuruluşunun daha ilk gününden itibaren belki de en somut kaynağı, İtalya olmuştur.

İtalya, Uşi Antlaşması ile 1912'den bu yana elinde tuttuğu ve Türkiye'den çıplak gözle görülebilecek bir uzaklıkta olan Oniki Ada[180] bölgesine yerleşirken, Türkiye de bu durumu Lausanne Barış Antlaşması'nda tanımak zorunda kaldı. Lausanne'daki müzakerelere giden süreçte, İtilaf Devletleri arasında bu bölgenin İtalya'ya mı yoksa

[180] Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyetinde bulunduğu dönemde kuzeyde İmroz'dan güneyde Meis'e kadar olan bölgedeki Anadolu'ya yakın olan bu adalar Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz Adaları) olarak adlandırılmıştır. 1912'de İtalya tarafından işgal edilen adalar, Yunanca "Dodecanissas" (Türkçesi oniki ada) ismiyle kabul görmeye başlamıştır. Söz konusu Oniki Ada bölgesi, Rodos başta olmak üzere, Patmos, Lipsos, Leros, Kilimli (Kalimnos), İstanköy (Kos), Astropalya (Stampalia), İncirli (Nisyros), İlyaki (Aleki, Tilos, Piskopi), Sömbeki (Symi), Herke (Harki, Kharki, Calchi), Kerpe (Karpe, Karpathos, Scarpanto), Kaşot (Kasos) adalarından oluşmaktadır. Ş. Turan, "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", **Belleten**, Türk Tarih Kurumu, cilt.29, sayı.113, 1965, s.77.

Anadolu'da kendisine vaat edilmiş toprakların Türkler tarafından geri alınması nedeniyle telafi taleplerini dile getiren Yunanistan'a mı bırakılacağı yönündeki tartışmalar yoğunlukta olsa da bu adaların Türkiye'ye bırakılmayacağı konusunda aralarında fikir birliği vardı. İtilaf Devletleri'ne göre, Misak-ı Milli sınırları içerisinde bulunmayan ve 1912'den bu yana İtalya'nın egemenliğinde bulunan adalar, Mondros Ateşkesi imzalandığında da Türklerin kontrolü altında değildi. Bu nedenle Türkiye'nin müzakerelerde bu adaları istemesine bir dayanak bulunamayacak ve bu adalar dışında halletmesi gereken birçok sorunun arasında bu konuda kazanç elde etmesine izin verilmeyecekti.[181] İtilaf Devletleri'nin bu beklentileri ve tavizsiz tutumları sonuç vermiş ve Türkiye'nin adalar konusundaki talepleri hem yukarıda sayılan dayanaklarla hem de bölgenin demografik yapısının Yunan çoğunlukla olması nedeniyle Wilson İlkeleri çerçevesinde reddedilmiştir. Bunun bir sonucu olarak Türkiye, görece kritik önem addettiği Boğazlara yakın adalara ve Meis'e odaklanmak zorunda kalırken, diğer adaların silahsızlandırılması doğrultusunda çaba harcamıştır.[182]

Oniki Ada tanımının içinde kabul edilen bazı adalar, Türkiye'ye yalnızca birkaç deniz mili uzaklıkta bulunurken, bu adalar Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi ve Anadolu'nun birçok bölgesinin işgali için birer üs olarak kullanılmıştı. Savaş sırasında Fransa ve İngiltere tarafından işgal edilerek deniz üssü görevi gören irili ufaklı adaların dışında özellikle Rodos ve Meis kritik öneme sahipti. Stratejik konumları gereği bu iki adanın, öncelikle coğrafi özellikleri sayesinde diğer adalara kıyasla limanlarının kullanımı kolaydı ve deniz üssü kurmaya elverişliydi. Bunun yanı sıra adalar, Anadolu'ya yakınlıkları sayesinde işgal güçlerine doğal bir kolaylık sağlıyorlardı ve Doğu Akdeniz-Ege'nin kontrolü için ileri karakol işlevi görüyorlardı. İtalya da özellikle Rodos ve Meis'e

[181] H. Papuççular**, Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947**, 5.Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024, s.28-29.
[182] **Ibid.**, s.29.

bu avantajlarla orantılı bir şekilde ziyadesiyle önem vermiş ve Lausanne'da bu adaların kontrolünü sürdürmek için çetin bir direniş göstermiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nda oynadığı aktif rol göz önüne alındığında Oniki Ada, olası bir işgal durumunda kuvvetle muhtemel yine aynı görevi üstleneceği için bu bölgenin önemi, Lausanne'dan sonra da Türkiye tarafından göz ardı edilememiştir. Dışişleri Bakanlığı'nın diplomatik arşivi incelendiğinde, bu bölgenin sürekli olarak gözetim altında tutulduğu görülecektir. Bu nedenle bölgeyle ilgili istihbarat ve durum raporları bir araya getirildiğinde oldukça hacimli bir kaynak ortaya çıkması şaşırtıcı değildi. Oniki Ada'nın, Türkiye'nin güvenliği açısından hassas konumunu ve bölgeye verdiği önemi göstermektedir. Adaların Türkiye'ye yakınlığı, Anadolu topraklarının coğrafi yapısı ve Türkiye'nin teknik ve askeri imkanları ile birleştiğinde söz konusu hassasiyet artmaktadır. Türkiye'nin bu hassasiyette haksız olmadığı, sonraki yıllarda İtalya'nın Oniki Ada'yı ve özellikle Rodos ile Leros'u silahlandırması, Akdeniz'deki etkinliği için ileri karakol kabul etmesi ve 1935'teki Habeşistan işgalinde üs olarak kullanması gibi gelişmelerle anlaşılacaktır. İtalya'nın uygulamaya koyduğu ilk işgalci girişimin Habeşistan olması, Türkiye için geçici bir rahatlama sağlasa da adaların Anadolu'ya yakınlıkları ve stratejik önemleri Ankara'nın her an kullanılmaya hazır bir silahın kendisine doğrultulduğu hissinden kurtulmasını sağlayamadı.

Lausanne görüşmeleri sırasında, Oniki Ada bölgesi içinde Meis Adası'nın özellikle tartışma konusu olduğunu belirtmiştik. Türk heyetine göre, Meis, Türk karasuları içinde kaldığı için, yüzölçümü açısından küçük bir ada olsa da Türkiye'nin anakarasının güvenliği açısından önemliydi.[183] Türkiye'nin Meis'i istemesine karşılık, İngiltere bu adanın nüfusunun Rum Ortodoks olduğunu, bu nedenle Türkiye toprağı olamayacağı cevabını vermişti. İnönü, Türk karasuları içerisinde bulunduğu ve

[183] C. M. Bilsel, **Lozan**, Cilt:2, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1998, s.249.

Türkiye'nin güvenliği açısından kritik bir konumda olduğu için Meis'in etnik durumunun daha az önem arz ettiğini belirtmişse de İtalya, konferansın ilk kısmında hiç gündeme getirilmediği ve Türk karasularının dışında olduğu için bu talebi reddetmiştir.[184] Türkiye'nin tüm bu çekincelerine rağmen Lausanne Antlaşması'nın 15.maddesi[185] ile Oniki Ada ve bu adalar grubunun içinde olan Meis İtalya'ya bırakılmıştır.[186] İtalya, Türkiye'nin çekincelerini ortadan kaldırmak için, adada bulunan Fransız askeri üslerini yıkacağını, yıkılan yerleri tekrar silahlandırmayacağını ve adanın asayişi için gerekli kolluk kuvvetleri dışında asker bulundurmayacağını belirtmiş, buna karşılık Türkiye'nin de adanın karşısındaki sahillere askeri tahkimat yapmamasını istemiş ve sonunda iki devlet bu şartlar üzerinde anlaşmıştı.[187] Ortaya bir uzlaşma çıkmış olsa da Mussolini'nin, vaatlerini yerine getirmeyip Oniki Ada'ya askeri tahkimat yapması, İtalyan tehdidinin Türkiye'de gündemi işgal edeceği dönemi başlattı.[188]

Türkiye'nin Musul'a yönelik askerî harekât ihtimalinin ciddiyet kazandığı bir dönemde ortaya çıkan Şeyh Said İsyanı'nın ardından ülkenin batısında da İtalya ve Yunanistan, istihbarat raporlarına konu oluyordu. Bu raporların bazılarında Yunanistan ve İngiltere'nin Karadeniz ve Akdeniz'de askeri tatbikatlar yaptıkları ve adalarda asker toplamaya başladıkları belirtilmekteydi.[189] Şeyh Said İsyanı'nı bastırmak için halihazırda ekonomik ve teknik imkansızlıklar nedeniyle zor durumda olan ordunun kullanılması ve bu nedenle olası bir savaşa hazırlıksız olma durumu, batıda algılanan tehdidin

[184] Papuççular**, Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947,** s.30.

[185] "Türkiye, İtalya'nın şu anda işgal altında tuttuğu aşağıdaki adalar üzerindeki tüm hak ve mülkiyet iddialarından İtalya lehine feragat eder: Stampalia (Astrapalia), Rodos (Rhodos), Calki (Kharki), Scarpanto, Casos (Casso), Piscopis (Tilos), Misiros (Nisyros), Calimnos (Kalymnos), Leros, Patmos, Lipsos (Lipso), Simi (Symi) ve İstanköy (Kos) ile bu adalara bağlı küçük adacıklar ve ayrıca Castellorizzo (Meis) Adası." https://www.mfa.gov.tr/lausanne-peace-treaty-part-i_-political-clauses.en.mfa (Erişim Tarihi 18.12.2024)

[186] Mussolini ve İnönü arasında geçen özel görüşmelerde Mussolini, Oniki Ada konusunun açılması durumunda kapitülasyonlar konusunda geri adım atmayacaklarını ve bunun Türkiye için de taviz verilemez bir konu olması nedeniyle savaşa varacak bir sorunu beraberinde getireceğini belirtmiştir. Papuççular**, Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947,** s.33.

[187] **Ibid.,** s.32.

[188] **Ibid.,** s.36.

[189] **TDA**, 534, 36980 - 148421 – 60, 24.09.1925; **TDA**, 534, 36980 - 148421 – 51, 16.11.1925.

yoğunluğunu artırmıştı. Yunanistan ile çözümlenmemiş mübadele ve Patrikhane sorunlarından kaynaklanan ve karşılıklı misillemelerle süregelen gergin ilişkiler, Şeyh Said İsyanı'nın yarattığı iç karışıklık ve İtalya'nın Oniki Ada'daki askeri varlığı, İngiltere ile çatışma riskiyle birleştiğinde Türkiye'nin elini oldukça zora sokmuştu. Bunun yanı sıra yine Dışişleri Bakanlığı'na ulaşan istihbarat raporlarına göre, İtalya'nın SSCB ile anlaşarak Türkiye'yi işgale kalkışacağı söylentileri ortaya çıkmış (daha sonra bunun İngiliz istihbarat birimlerinin girişimleri olduğuna kani olunmuş), kısa bir sürenin ardından SSCB tarafından bu iddia yalanlansa da[190] Türkiye'nin İtalyan tehdidine ve SSCB'ye bakışını etkilemiş ve Sovyet makamlarına sorulma gereği duyulmuştur.

Şeyh Said İsyanı ve iç muhalefetin durumu nedeniyle Türkiye'nin, iç siyasette bütünlüğü sağlayamadığı ölçüde dış politikada da yeteri kadar dikkate alınabilecek bir güç olarak görülmediği yukarıda belirtilmişti. Musul meselesinde hem İngiltere'nin etkin konumda olduğu MC'de hem de dışarıda Türkiye'yi destekleyecek bir güç bulunmamaktaydı. SSCB'ye yönelme stratejisi gündeme gelmesine rağmen istenen düzeyde bir desteğin elde edileceği kesin değildi ve Musul konusunda askeri bir seçeneği gündeme getirmeye kalktığı durumdaysa batıdaki istihbarat bilgileri (söylentiler de buna dahil edilebilir) Türkiye'yi iki cepheli bir savaşa sokma ihtimalini ortaya çıkarıyordu. Aynı zamanda Mussolini'nin, Türkiye'nin iç muhalefet ve isyan hareketleri nedeniyle kısa bir zamanda ortadan kalkacağına olan inancı, Oniki Ada'yı daha da silahlandırmasına sebep olurken, Musul konusunun kızıştığı dönemde İngiliz Dışişleri Bakanı Austen Chamberlain ile yaptığı görüşmeler de İtalya'nın Oniki Ada'yı güçlendirmesine -en azından Musul konusu gündemde olduğu sürece- İngiltere tarafından göz yumulacağını gösteriyordu.[191] Bunun yanında İtalya'nın Türkiye'yi işgal etmek için

[190] **TDA**, 44235 - 210271 – 2, 01.11.1925.

[191] İtalyan Savunma Bakanı hatıratında Chamberlain-Mussolini görüşmesinin hemen ardından Mussolini'nin kendisinden Türkiye'yi işgal için bir savaş planı hazırlamasını istediğini yazmıştır. P. Edwards, "The Austen Chamberlain-Mussolini Meetings", **The Historical Journal**, 14, 1, 1971, s.153-154

Sicilya'da asker ve mühimmat yığınağı yaptığına ve doğruluğu oldukça şüphe götürmekle birlikte İtalya-Yugoslavya-Yunanistan ittifakının Türkiye'ye saldırmak için gerekli zeminin oluşmasını beklediğine dair söylentiler de Ankara'ya ulaşmıştı.[192] Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda D. Osborne, Ankara'nın İtalyanların olası bir saldırısından çekindiğini iddia ediyordu ve ona göre Türkiye, Musul'a askeri harekât düzenlemesi durumunda İngiltere ile olan savaştan faydalanarak İtalya'nın Antalya'yı işgal edeceğini düşünüyordu.[193]

Bu sırada Türkiye ile Yunanistan arasında uzun süren müzakerelerin ardından mübadele kaynaklı sorunları ortadan kaldırmayı amaçlayan ve 21 Haziran 1925'te imzalanan Ankara Antlaşması, *établi* konusuna umut vadeden bir çözüm getiriyor olsa da Michalakopoulos hükümetinin General Pangalos tarafından 25 Haziran 1925'te düşürülmesi ve antlaşmanın onaylanmaması nedeniyle yürürlüğe girememişti. General Pangalos'un iktidarı ele geçirmesiyle Türkiye, bu dönemde Yunanistan'ı askeri bir tehdit olarak görmeye başladı. Çünkü Pangalos'un, Mussolini'nin iş birliği teklifinden güç alarak Lausanne'da revizyon taleplerini dile getirdiğine ve Musul nedeniyle zor durumda olan Türkiye'ye karşı Trakya ve İstanbul'u hedef alan harekât planları yaptığına dair söylentiler ortaya çıkmıştı. Pangalos, Mussolini ile doğrudan bir askeri pakt imzalayarak Türkiye'ye karşı Akdeniz ve Balkanlarda güç kazanmayı amaçlasa da Mussolini'nin bu pakta mesafeli davranması nedeniyle istediği sonuca ulaşamamıştır. Türkiye'nin, Ege'de asker sayısını artıran, askeri yığınak[194] ve tatbikatlar yapan[195] Yunanistan'dan algıladığı askeri tehdit Temmuz 1925-Ağustos 1926 arasında tırmanışa geçmişti. General Pangalos'un İtalya ile yakınlaşması ve Türkiye karşıtı bir siyaset izlemeye başlamasıyla, Türkiye'nin İtalya ve İngiltere'ye ek olarak Yunanistan'a karşı da tedbirler alması

[192] Öke, **Musul Komplosu**, s.398.
[193] **Foreign Office**, 371/10826 E 8061/32/65, 22.12.1925.
[194] **TDA**, 44094 - 208947 – 22, 21.12.1926.
[195] **TDA**, 36980 - 148421 – 72, 07.09.1925.; **TDA**, 36980 - 148421 – 54, 14.10.1925.; **TDA**, 36980 - 148421 – 33, 02.12.1925.; **TDA**, 36980 - 148421 – 16, 30.03.1926.

gerektiği anlaşılmıştı. Pangalos'un hatıratında, Türkiye topraklarına bir saldırı planı için İngiltere ve İtalya ile anlaşmaya çaba gösterdiğini belirtmesi[196] bu tedbirlerin haklı olduğunu ortaya koymaktadır. İngiliz belgelerinde de İtalya, İngiltere ve Yunanistan'ın Türkiye konusunda ortak hareket etmek için anlaştığına dair kanıtlar[197] bulunmaktaydı. Türkiye'ye ulaşan diğer istihbarat raporlarındaysa, Yunanistan'ın Lausanne'da silahlandırılması yasaklanmış olan adalara askeri tahkimat yaptığı belirtiliyordu.[198] Türkiye, bu gelişmelere karşılık kısıtlı imkanları çerçevesinde Güneybatı Anadolu'yu askerî açıdan güçlendirmeye çalışmıştır. Bütün bunlara rağmen İngiltere, Musul konusunun çözümü sürecinde Türkiye'deki İtalya ve Yunanistan tehdidi algısının tırmanmasını isterken, İtalya'nın Türkiye'yi işgaline taraftar değildi ve bu isteksizlik Musul Sorunu çözümlenince kendini daha net gösterecekti.[199]

Türkiye, İtalya ve İngiltere tehditlerini yoğun bir şekilde hissetmeye başladığı bu süreçte, iç politik tehditlerle de karşı karşıyaydı. Hilafetin kaldırılmasıyla ortaya çıkan ve genel rahatsızlıktan güç bulan muhalefetin TCF çatısı altında bir araya gelmesi, ülkenin doğusunda dini söylemlerle ortaya çıkan Şeyh Said İsyanı ve savaş ekonomisinin etkisini üzerinden henüz atamamışken doğudaki isyanı bastırmak ve İngiltere ile Musul Sorunu'ndan kaynaklanan olası bir savaş için hazırda tutulan ordunun maliyeti halkta hoşnutsuzlukların yükselmesine neden oldu. Bu hoşnutsuzlukla birlikte, TCF'ye olan desteğin büyümesi ve reformlar önünde olası muhalefet endişesi, hükümetin özellikle ekonomide reform faaliyetlerini hızlandırmasını beraberinde getirdi. Burjuvaziyi millileştirme ideali hem halkın tepkisini azaltmak hem de halihazırda sorunlu olduğu Yunanistan'a misilleme yapmak için Ankara'ya kestirme bir yol sundu. Şeyh Said İsyanı'nın bastırılmasına ve TCF'nin kapatılmasına rağmen yoluna koyulamayan

[196] T. Pangalos, **Arheion Theodoru Pangalu**, Tomos Defteros (1925-1952), Athina, Ekdosis Kedros, 1974. Aktaran: Papuççular**, Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947,** s.52.
[197] The National Archives, FO 286/1024, "Situation in the Dedocanese Islands", 22.02.1928.
[198] **Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 253 - 708 – 64, 07.09.1925.
[199] Papuççular**, Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947,** s.52.

ekonomik durum, Yunanistan ile olan gerilim ve mübadele kaynaklı sorunların devam etmesiyle birleşince ülkenin zengin azınlığı olarak İstanbul Rumları üzerindeki baskının artmasına neden oldu. Bu baskının ve Pangalos kaynaklı tehdidin perdelediği fakat ardında devletin kurumlarını millileştirme idealinin bir sonucu olarak memuriyete "Türklük" şartı getiren Mart 1926 tarihli Memurin Kanunu ile Rumların memur olmasının önüne set çekilirken, memuriyet dışında da çeşitli sektörlerde gayrimüslimlerin çalışmasını zorlaştıran uygulamalara başvuruldu.[200]

Musul Sorunu'nun çözülmesiyle İngiltere artık bir tehdit olmaktan çıktı ve aynı tarihlerde Yunanistan'da Pangalos iktidarı yine bir darbeyle ortadan kalktı. Nihayet Pangalos iktidarının son bulmasıyla başlayan ikili görüşmeler sonucunda 1 Aralık 1926'da imzalanan Atina Antlaşması, mübadillerin ve yerleşiklerin mülkiyetleri konusunu düzenlerken, Türkiye ile Yunanistan arasında çözülememiş *établi* sorununa bir çözüm getiremese de, en azından ikili ilişkilerin misillemelerden ziyade diyalog boyutuna döndüğüne işaret etmekteydi. Bu gelişmeler, Türkiye'ye hem Şeyh Said İsyanı ve muhalefet nedeniyle yaşadığı iç sıkıntıların hem de İngiltere ve Yunanistan'dan kaynaklanan çok cepheli savaş ihtimali ve dış ilişkiler sorunlarının gündemden kalkmasıyla geçici bir rahatlama evresi yaşattı.[201] İngiltere gibi ciddi bir tehdidin olmaması, Türkiye'nin İtalya tehdidine dikkatini vermesini sağlarken, doğu sınırından çektiği askerlerle Güneybatı Anadolu'yu tahkim etme imkânı oluştu. Şeyh Said İsyanı'nın bastırılması, Takrir-i Sükûn ile hedeflenen reformların uygulanmasının hız kazanması, muhalefeti bastırarak içeride kontrolün sağlanması ve Musul Sorunu'nun çözümlenerek İngiltere tehdidinin ortadan kalkmasıyla Türkiye, olası bir İtalyan tehdidine karşı gerektiğinde tüm gücünü bu yöne odaklayabileceği için daha dirayetli bir görüntü çizmeye başladı.

---

[200] M. Fırat, "Yunanistan ile İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt.1 (1919-1980)**, (ed. B. Oran), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s.335-336.
[201] Kürkçüoğlu, **Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri**, s.391-395.

1928 yılı, Türkiye'nin Batılı devletlerle ve özellikle de Yunanistan ile ilişkilerinde önemli bir eşik teşkil etmiştir. Bir eşik olmasını sağlayan gelişmeleri, Şeyh Said İsyanı'nın bastırılmasıyla içeride geçici de olsa bir sükûnet ortamının sağlanması, dışarıdaysa Musul Sorunu'nun çözülmesi, Osmanlı'dan kalan borçların ödenmesinde yaşanan anlaşmazlığın çözümlenmesi ve Eleftherios Venizelos'un iktidara gelmesiyle Yunan dış politikasının Türkiye'ye karşı çözüm odaklı pozitif bir anlayış kazanması şeklinde sıralamak mümkündür. Venizelos hükümetinin Yunan irredantizminden vazgeçmesi ve 1924'ten bu yana yükselişte olan İtalya'nın revizyonist eylemlerinin[202] Akdeniz ve Balkanlardaki barışı bozacağında hemfikir olan iki devletin, aralarındaki sorunların diyalogla çözülebileceği ve asıl sorunun revizyonizm olduğu konusunda uzlaşmalarıyla 1928 yılı Türk-Yunan ilişkilerinde olumlu seyrin başlangıcı olmuştur. İtalya'nın Ege ve Akdeniz'deki adaları silahlandırması, Arnavutluk'taki siyasi ve ekonomik etkisini artırması, Yugoslavya'ya politik baskı sonucunda Fiume'nin İtalya'ya katılması gibi gelişmeler Türk ve Yunan devletlerine somut bir tehditle karşı karşıya kaldıklarını göstermiş ve bu iki devletin iş birliğine yönelik siyaset izlemesini beraberinde getirmiştir. Mussolini'nin girişimlerinin[203] ve Akdeniz'deki İtalyan tehdidinin yükselişinin etkisiyle Türkiye ve Yunanistan, Eylül 1928'de Tarafsızlık, Uzlaşma ve Yargısal Çözüm Antlaşması'nı imza etmiş ve antlaşmayla olumlu seyir izleyen ilişkiler, 1930 yılında imzalanan Ankara Antlaşması'nın mübadeleden kaynaklanan sorunlara çözüm getirmesiyle zirve noktasına ulaşmıştır. İki ülke arasındaki sorunların ortadan kalkmasıyla oluşan pozitif atmosferin yanında İtalyan yayılmacılığının Akdeniz ve Ege'de tekrar gündeme gelmesi,[204] Ankara'nın Balkanlardaki barışın ve iş birliğinin

[202] Meis, Leros, Midilli, Rodos gibi adaların silahlandırılması, Mussolini'nin Savaş Bakanı Di Giorgio'dan Türkiye ile olası bir savaş planı hazırlamasını istemesi bu eylemlere örnek gösterilebilir. Edwards, **a.g.m.**, s.153-154.

[203] **TDA**, 44115 - 208924 – 15, 27.12.1928.

[204] Yunan kâtibinin, İtalya'nın Ege adalarına askeri tahkimat yaptığı konusunda Türkiye'yi uyarması. **TDA**, 44226 - 210241 – 47, 13.01.1930.

korunmasını hedefleyen Balkan Antantı projesini hayata geçirmesi için gerekli adımları atmasını sağlayan ortamı yaratacaktır.

Türkiye'nin siyasi olarak içeride ve dışarıda güç kazanmasının yanında Fransa'nın Doğu Avrupa ve Balkanlarda etkisini artırması, İngiltere'nin İtalya'nın Akdeniz'deki etkisini sınırlamaya başlaması gibi gelişmeler, İtalya'nın bir Anadolu macerasına kalkışma isteğinde duraksamaya neden oldu. İtalya'nın İngiliz desteğini kaybetmesi ve Fransa'nın Balkanlarda bir anti-revizyonist blok oluşturma çabası, İtalya'yı Ege ve Akdeniz'de politika değişikliğine itti; Yunanistan ve Türkiye ile ilişkilerini düzeltmek için girişimlerde bulundu. İtalya, bir yandan bölgede emperyal emeller güderken diğer yandan Fransa'nın Doğu Avrupa ve Balkanlar üzerindeki etkisinin Yugoslavya, Çekoslovakya ve Romanya ile geliştirdiği ilişkiler sayesinde artmasına cevaben bu etkiyi kırmak ve kendi etki alanını yaratmak amacıyla Balkan ülkeleriyle iyi ilişkiler kurma çabası içerisine girdi. Bu çabanın bir sonucu olarak 1926'da Arnavutluk ve Romanya ile paktlar imzaladı. Türkiye ve Yunanistan üzerindeki yayılmacı söylemlerini bir kenara bırakarak bu iki devletle yakınlaşmaya çalıştı. Bu doğrultuda 1928'de Tarafsızlık, Uzlaşma ve Yargısal Çözüm Antlaşması ve 1929'da Meis ile diğer tartışmalı adaların statüsünü belirleyen bir protokol imzalayarak, Türkiye'yi kendisine karşı yayılmacı bir siyasetinin olmadığına ikna etmeyi amaçladı.[205]

Taraf devletlerin aralarındaki sorunları diplomatik yollarla çözmeyi ve taraflardan birine bir taarruzun gerçekleşmesi durumunda diğer tarafın tarafsız kalacağını taahhüt ettiği antlaşmanın hemen ardından Mussolini, İtalyan Meclisi'nde yaptığı konuşmada, Türkiye ile olan sorunlarının yabancı güçlerin (İngiltere ve Fransa) yanlış yönlendirmesi sonucunda ortaya çıktığını, Tevfik Rüştü Aras ile yaptığı görüşmenin ve imzalanan anlaşmanın ardından hiçbir sorunun kalmadığını belirtti.[206] Konuşmasının devamında,

[205] Fırat**, a.g.e.,**s.344-345.
[206] **TDA**, 44239 - 210172 – 10, 12.06.1928.

Sovyetler Birliği'nin tüm silahların tamamen ortadan kaldırılmasına yönelik teklifini kabul etmediğini ifade etti. Ancak mevcut statükonun da korunmasından yana olmadığını vurguladı. Temel olarak silahların azaltılması fikrini desteklediğini belirten Mussolini, bu azaltmanın karşılıklı şekilde gerçekleştirilmesi gerektiğini söyledi. Ayrıca, komşu ülkelerden hiçbirinin silahlı gücünün, kendi ülkesinin silahlı kapasitesini aşmaması koşuluyla, asgari seviyede bir silahlanma düzeyini kabul etmeye hazır olduğunu ilan etti.[207] Ayrıca, 8 Kasım 1928 tarihli *Il Giornale d'Italia* gazetesinde yayınlanan makaleye göre, Türkiye ile Yunanistan arasında geçmekte olan silahların azaltılması görüşmeleri yalnızca iki tarafı ilgilendirmiyordu, aksine tüm Balkan ülkelerini ilgilendiren hassas bir konuydu. Çünkü iki devlet, silahlarını karşılıklı olarak azaltsa dahi diğer Balkan devletlerinin silahlarını azaltmaması durumunda dezavantajlı konumda kalacaklardı ve bu nedenle Balkanların güvenliği için bu görüşmelerin çok taraflı olması gerekiyordu.[208]

Mussolini'nin konuşmaları ve İtalyan hükümetine yakınlığıyla bilinen gazetenin haberi göz önüne alındığında, İtalya'nın Türkiye politikasının ciddi bir değişime uğradığı görülmektedir. İtalya'nın bu döneme kadar olan Türkiye politikasındaki değişimi, önceki politikalarını da özetleyerek, üç boyutta açıklayabiliriz. İlk olarak, bir İtilaf Devleti olarak Lausanne'da ve Musul Sorunu sırasında izlediği politikaya, Oniki Ada'nın her an bir işgalde üs olarak kullanılmaya hazırlanması da eklendiğinde, durum Türkiye'nin aleyhindeydi ve Türk makamlarının her an teyakkuzda kalmasına neden olacak kadar da ciddiydi. Türkiye'nin iç siyasetteki sorunları aşıp, ekonomik istikrarsızlık, isyanlar ve muhalefetin etkisiyle çok kısa bir sürede yıkılacağı yönündeki öngörünün boşa çıkmasıyla, İtalya'nın kolaylıkla işgal edebileceği bir ülke olmadığı görülmüştür. Diğer yandan Boğazların statüsü, Batı Trakya, Musul, Sancak gibi "gönülsüz" bir şekilde taviz verdiği konular nedeniyle Türkiye, revizyonist kanada yaklaşmaya ve sonunda İtalya'nın

[207] **TDA**, 44239 - 210172 – 10, 12.06.1928.
[208] **TDA**, 44115 - 208924 – 16, 15.11.1928.

güdümüne girmeye uygun görünebilirdi. Bu nedenle Mussolini, Türkiye'ye yaklaşmayı tercih etmişti. Bunun yanı sıra Türkiye'ye yaklaşırken de asıl tehdit olarak Türkiye'yi yanlış yönlendirdikleri gerekçesiyle Fransa ve İngiltere'yi -Musul Sorunu sırasında Oniki Ada'yı silahlandırma ve Türkiye'yi işgal etme yönünde kendisini cesaretlendirdiği için de olabilir- işaret etmekteydi.

İkinci olarak, Türkiye ile arasındaki sorunları çözmek için 1928'deki antlaşmayı imzalamak gibi olumlu bir adımı atarken, silahsızlanma konusunda "komşu hiçbir devletin silahlı gücünün kendisini aşmamak" kaydını koyarak yalnızca Yugoslavya'ya değil aynı zamanda Yunanistan ve Türkiye'ye olan güvensizliğini de göstermekteydi. Bununla bağlantılı olan üçüncü gelişmeyse, Türkiye ve Yunanistan'ın silahsızlanma konusunda görüşmelerini tıkayan durumun Balkanlardaki diğer devletlerin silahlarını azaltmaya yanaşmaması olarak açıklayarak, bir yandan Yunanistan ve Türkiye'ye diplomatik destek mesajı verirken, diğer yandan Balkanlarda özellikle Fransa güdümündeki Yugoslavya tehdidini azaltmayı amaçlıyordu. Bu konuda samimi olmadığını, Oniki Ada'yı silahlandırarak ve Leros'taki deniz üssünü kuvvetlendirerek gösterirken, Türkiye'yi kazanmak ve revizyonizme yaklaştırmak için Türk Deniz Kuvvetleri'ne Ege'de avantaj sağlayacak olan denizaltıları İtalya üretmiştir.

Mussolini, revizyonist blokta görmek istediği Türkiye ve Yunanistan'ın aralarında devam eden mübadele sorununda, çözüme ulaşılması için diyalogu sıkılaştırma ve süreci kolaylaştırma çabalarıyla[209] 1930'da Ankara Antlaşması'nın imzalanmasında etkin bir diplomasi yürüterek, Balkanlar ve Akdeniz'de "barışın şampiyonu" görüntüsü çizmeye başlamıştı. Bunun yanında İtalya ile Türkiye arasında Meis Adası'nın çevresindeki adacıkların statüsü, belirsizliğini koruyan bir konuydu. Türkiye, Lausanne Antlaşması'nın 15.maddesiyle Oniki Ada'yı İtalya'ya bırakırken Meis'in çevresindeki

[209] D. Barlas, "Friends or Foes? Diplomatic Relations between Italy and Turkey, 1923-1936" **International Journal Middle East Studies**, vol.36, no.2, 2004, s.242-243.

adacıklar hakkında bir hüküm içermediği gerekçesiyle bu adacıkların kendisine ait olduğunu iddia ediyordu.[210] İtalya ise bu adacıkların Meis'e bağlantılı parçalar olduğu ve Meis halkının ekonomik gereksinimlerini karşılamakta kritik önem arz ettiği için kendisine ait olduğunu belirtiyordu. Bu konudaki belirsizlik zaman zaman tarafların adacıklara asker çıkarmaları, balıkçıları tutuklamaları gibi egemenlik gösterileri nedeniyle diplomatik gerilimlere neden oluyordu. Türkiye'ye göre, Meis ve çevresindeki toprak parçalarının ekonomik bir değeri yoktu, aksine güvenlik açısından ciddi bir öneme sahipti.[211] Güneybatı Anadolu'ya yapılacak bir taarruzda bu bölge bir ikmal ya da aktarma noktası olarak kullanılmaya müsaitti. Güvenlik gerekçesiyle Türkiye'nin gündeminde yer edinen bu konuya çözüm İtalya'dan geldi. İtalya, ekonomik gerekçelerle kendisi için önem arz eden bu toprakların Türk-İtalyan ilişkilerine ve Akdeniz ve Balkanların güvenliğine zarar verecek kadar değerli olmadığını belirterek[212], Türkiye'yi bir antlaşma yapmaya davet etti. Hem İtalya'nın hem de Türkiye'nin karşılıklı olarak bazı adalardan vazgeçip bazılarını elde ettiği, Anadolu Sahilleri ile Meis Adası Arasındaki Ada ve Adacıkların ve Bodrum Körfezi Karşısındaki Adanın Akıbeti Hususunda Anlaşma, Ocak 1932'de imzalandı. Bu antlaşmayla Türkiye, İtalya'dan gelen tehdide karşı kısa süreli de olsa bir rahatlama hissetmiş, fakat bu durum fazla uzun sürmemiştir. Çünkü Japonya'nın 1931'de Mançurya'yı işgali, MC sisteminin zafiyetlere sahip olduğunu göstermiş, 1929 Büyük Buhran'ın etkisi altında İtalya'nın sınırlarını genişletmesinin ve sömürgeler edinmesinin zorunlu olduğu fikrinde Mussolini'yi cesaretlendirmiştir. Bu doğrultuda Mussolini, Dino Grandi'yi dışişleri bakanlığından almış, hem başbakanlık hem de dışişleri bakanlığı görevlerini uhdesinde birleştirerek dış politika yapımında tam kontrolü sağlamaya karar vermiştir. Bu durum da Türkiye'de İtalyan tehdidi algısının tekrar tırmanmasına neden olmuştur.

[210] Papuççular**, Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947,** s.68.
[211] **Ibid.**, s.67.
[212] **Ibid.**, s.82.

Bu doğrultuda, Türkiye'nin İtalyan tehdidine yönelik izlediği siyasetin oluştuğu süreç, yalnızca bir dış tehditle mücadele veya rekabeti yansıtmamakta, aynı zamanda iç siyasi sorunların, İtalya dışındaki dış tehditlerin ya da uluslararası sistemin ahvalinin etkisinde şekillenmiş çok boyutlu bir güvenlik perspektifiyle ele alınmalıdır. 1923-1932 yılları arasında yaşanan isyanlar, ekonomik sorunlar ve muhalefetin güç kazanması gibi gelişmeler, Türkiye'nin dış tehditlere yönelik hassasiyetini artırarak ve kapasite bağlamında sınırlılıklar yaratarak bu tehditlere yönelik politikaları doğrudan etkilemiştir. İtalya'nın Oniki Ada'daki tahkimatı ve agresif siyaseti, bir yandan Türkiye'nin Ege ve Akdeniz güvenliğine bakışına etki ederken, diğer yandan Türkiye'yi Yunanistan ile iş birliğine, İngiltere ve Fransa ile ilişkilerini düzeltmekte daha aceleci ve hatta uzlaşmacı davranmaya itmiştir. Bu gelişmeler, Türkiye'nin iç politikadaki güvenliği önceliğini bir süreçte, önce İngiltere ve sonrasında İtalya'nın tehdidiyle başa çıkmak için yürüttüğü politikaların, iç ve dış tehditlerin birbiriyle etkileşimi altında şekillendiğini ortaya koymaktadır. İç güvenlik sorunlarının büyük ölçüde çözülmesi ve "Yurtta Sulh"ün sağlamasının yanı sıra İtalyan tehdidinin yoğunlaşması, Türkiye'nin dikkatini dış tehdit ve politik sorunlara vermesi yani "Cihanda Sulh"e odaklanması için gerekli şartları yaratmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. CİHANDA SULH I: DIŞ TEHDİTLER VE GÜVENLİK ODAKLI DIŞ POLİTİKA (1932-1937)

> "Uçurum kenarında yıkık bir ülke... Türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar... Yıllarca süren savaş... Ondan sonra, içeride ve dışarıda saygı ile tanınan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet ve bunları başarmak için arasız devrimler... İşte Türk genel devriminin bir kısa diyemi..." [213]

1930'lu yıllar, Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikada yeni bir evreye geçişine sahne olmuştur. Bu evrede, Türkiye Cumhuriyeti uluslararası sisteme entegrasyon sürecinde, dış politikada yeni bir paradigma değişimi yaşamıştır. 1923-1932 döneminde, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından yurt genelinde istikrarın ve merkezi otoritenin tesis edilmesi, sınırların garanti altına alınması ve içerideki "barış"ın sağlamasını amaçlayan "Yurtta Sulh" ilkesi çerçevesinde hareket edilmiştir. 1932'den itibaren ise, uluslararası sistemde ortaya çıkan yeni tehditler, Türkiye'nin güvenlik önceliklerini yeniden tanımlamasına neden olmuştur. Bu dönem, Atatürk'ün "Cihanda Sulh" anlayışıyla, Türkiye'nin dış tehditlere karşı daha aktif ve çok taraflı bir diplomasi izlemesini beraberinde getirmiştir. "Cihanda Sulh" anlayışı, bir yandan uluslararası sistemde barışçı bir duruş sergilerken diğer yandan ortaya çıkan tehditlere karşı etkin bir güvenlik stratejisi geliştirme amacı taşımıştır.

1930'ları, kısaca küresel siyasette milliyetçiliğin ve totaliter rejimlerin yükselişi ve revizyonistler ile statükocuların mücadelesi şeklinde tanımlamak mümkündür. Birinci Dünya Savaşı'ndan süregelen çözülmemiş sorunların etkisiyle şekillenen bu dönemde uluslararası sistem, faşizm, nasyonal sosyalizm ve komünizmin arasında geçen bir

[213] Atatürk'ün 1935 yılında CHP'nin 4.Büyük Kurultayı'nın açılış konuşmasından alıntılanmıştır. Atatürk Araştırma Merkezi, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri cilt.1**, 4.Basım, Ankara, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1989, s.398.

ideolojik rekabet ortamına dönüşmüştü. Bu mücadelenin içinde, İtalya'da Mussolini önderliğindeki faşist rejimin Akdeniz'i yayılma sahası olarak görmesi ve bu doğrultuda yürüttüğü politikalar, Türkiye'nin güvenlik kaygılarını derinleştiren en önemli faktör oldu. Bu durum, Türkiye'nin uluslararası sistemde önceki döneme kıyasla daha aktif bir rol üstlenerek bölgesel ve çok taraflı güvenlik girişimlerine yönelmesini sağladı. 1932-1939 yılları arasında ortaya konan dış politika, hem bu dönemin şartları hem de önceki dönemden devralınan -daha kapsayıcı bir ifadeyle bir sonraki aşaması olan- güvenlik anlayışı çerçevesinde şekillendi. Türkiye, 1932'de Milletler Cemiyeti'ne üye olarak uluslararası sisteme uyumlanma yönünde önemli bir adım attı, fakat yürürlüğe girmese de Dört Güç Paktı girişimi, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan kalma travması olan Batı'ya yönelik şüphelerini yoğunlaştırdı. Bu şüphe, Türkiye'yi SSCB ile yakınlaşmaya ve çok yönlü güvenlik stratejileri geliştirmeye itti. Bu, sadece Türkiye'nin milli güvenlik stratejilerinde değil, aynı zamanda dış politikada çok taraflılık ve denge arayışında da belirgin bir dönüşümü temsil etmektedir.

Uluslararası sistemdeki gelişmeler ve bu gelişmelerin Türkiye'nin güvenlik anlayışı üzerindeki etkileri, "Yurtta Sulh"ten "Cihanda Sulh" aşamasına geçişin temellerini oluşturdu. Bu aşamaya geçildiği dönemde Türkiye'nin güvenlik politikaları, saldırmazlık, dostluk, tarafsızlık antlaşmaları, bölgesel ittifaklar ve çok taraflı güvenlik girişimleri gibi geniş bir yelpazeye yayıldı, Sadabad Paktı ve Balkan Antantı gibi bir nevi güvenlik garantileri sistemi şeklinde karşımıza çıktı. Bu yönelim, bölgesel ve uluslararası dinamikler tarafından şekillenen bir denge siyaseti gütme zorunluluğunu beraberinde getirdi. Bu dönem, yalnızca Türkiye'nin güvenlik politikalarının yeniden şekillenmesi değil, aynı zamanda uluslararası sistemde yaşanan köklü değişimlerin yansıdığı kritik bir süreçtir. Bu doğrultuda bu bölüm, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1932-1937 yılları arasındaki dönemde ortaya koyduğu dış politikanın temel dinamiklerini, uluslararası sistemdeki dönüşümler, tehdit algısı ve güvenlik stratejileri bağlamında inceleyecektir.

1932 yılı, Türkiye için İki Savaş Arası dönemdeki güvenlik politikaları açısından dönüm noktası teşkil eder. Önceki bölümde detaylandırıldığı üzere cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin tehdit algısı ve bu tehditlere yönelik güvenlik politikaları, iç tehditlerin şekillendirdiği şartlar altında ortaya konmuş ve bu tehditler, dış politik hamleleri etkileyen, hatta zaman zaman sınırlandıran bir konuma sahip olmuştu. Merkezi otoritenin egemenliğini tesis etme hedefi ve bu hedefi gerçekleştirme sürecinde önüne çıkan tehditleri devletin varoluşuna yönelik tehditler olarak görme eğilimi, Lausanne'dan 1932'nin ilk yarısına kadar Türkiye'nin iç güvenliğini önceledeği bir dönemi beraberinde getirmiş ve bu dönemi yurtta egemenliğin tesisi ve "Türk barışı"nın sağlanması açısından "Yurtta Sulh Dönemi" olarak adlandırmıştık.

Bu dönemde, Nasturi, Şeyh Said ve Ağrı İsyanları bastırılmış, Menemen Olayı failleri yargılanmış ve bunlar gerçekleşirken merkez-kaç kuvvetler ve alternatif iktidar odakları ortadan kaldırılmış, muhalefet nötralize edilmiş, devrimlerin yerleşmesi sağlanmış, mübadele ve Patrikhane sorunları çözülerek mümkün olduğunca homojen bir nüfus yaratılmış, Musul ve İran sınırı sorunları sonuca kavuşturularak "Yurtta Sulh"e erişilmişti. İç tehditlerin ortadan kaldırılmasının ve iç kontrolün sağlanmasının ardından İtalya'nın batıda bir tehdit olarak yükselmesiyle paralel olarak Türkiye'nin güvenlik politikalarının yönü dışa dönmeye başladı. İç tehdit ve güvenlik zafiyetlerinin ortadan kaldırılmasıyla içeride sağlanan "sulh", 1932'nin ikinci yarısından itibaren bu sefer de Bulgaristan, SSCB, Almanya, Fransa ve özellikle İtalya gibi dışarıdan meydan okumalarla tehdit edilmeye başlayınca Türkiye, hem bu tehditlerle başa çıkmak hem de içeride sağlamlaştırmış olduğu egemenliğini dışarıya da tanıtmak için ikili veya çok taraflı girişimlere yöneldi. Bu doğrultuda MC'ye üyelik, Balkan Antantı, Akdeniz Paktı, Sadabad Paktı, dostluk ve saldırmazlık antlaşmaları gibi girişimlere ön ayak olarak ya da katılarak "Cihanda Sulh" anlayışı için politikalar oluşturdu. Bu dönemde Türkiye'nin "Cihanda Sulh" için izlediği siyaset üç aşamalıdır. İlk aşamada, İtalyan tehdidine karşı

MC'nin şemsiyesi altında kolektif güvenlik doktrini mekanizmalarını kullanmak için örgüte üye oldu ve güvenliğini ilgilendiren konularda örgütten faydalanmaya çalıştı. Fakat Dört Güç Paktı girişimi ve Habeşistan işgali gibi gelişmeler, MC sisteminin tek başına Türkiye'nin güvenliğini sağlamakta yeterli olamayacağını gösterince, ikinci aşama olan bölgesel güvenlik arayışına geçildi. Bölgesel güvenlik için yapılan ikili-çok taraflı antlaşmalar, güvenlik garantileri ve paktlar, tarafların değişken politikaları ve öncelikleri nedeniyle Türkiye'nin güvenliğini sağlamakta istenilen düzeyi yakalamayınca da son aşama olan güvenlik için öncelikle kendi gücüne dayanmak ve diğer güvenlik mekanizmalarını bu stratejiyle uyumlandırmak anlayışı devreye sokuldu. Bu doğrultuda, bu bölümde Türkiye'nin güvenlik politikalarında meydana gelen üç aşamalı değişim analiz edilecektir.

2.1. Tehditlerin Dışsallaşması ve Uluslararası Sisteme Entegrasyon: Kolektif Güvenlik Doktrini ve Türkiye'nin MC Üyeliği

ABD Başkanı Wilson'ın ortaya koyduğu açık diplomasi, serbest ticaret, denizlerin serbestisi, toprak işgallerinin yasaklanması ve self-determinasyon ilkeleri çerçevesinde 10 Ocak 1920'de Cenevre'de kurulan MC, ABD'nin örgüt dışında kalmasıyla İngiltere ve Fransa'nın etkisinde oluşturulan yeni uluslararası düzeni sağlamanın en önemli araçlarından biri oldu. İngiltere ve Fransa'nın öncülüğündeki yeni uluslararası düzen, bu iki devletin MC'yi bir kontrol aracı olarak kullanarak, çıkarlarını diğer devletlere hem rıza hem de zorla kabul ettirebilecekleri bir ortam yarattı. Birinci Dünya Savaşı'nda yenilen devletlere imzalatılan barış antlaşmalarına MC Misakı'nın dahil edilmesi, MC'nin ve onunla kurulan sistemin yenilen devletlere zorla kabul ettirilmesi anlamına gelmekteydi. Rıza ise, MC'nin yeni uluslararası düzende sunduğu uluslararası hukuk ilkeleri ve kolektif güvenlik anlayışına uyumlanma isteğiyle oluştu. MC Statüsü'nün 10.maddesi, üye bir devletin başka bir devlet tarafından saldırıya uğraması durumunda, MC'nin, saldırıya uğrayan devleti koruma sorumluluğu olduğunu ve saldırgana karşı

alınacak tedbirleri belirleyeceğini öngörmekteydi.[214] Wilson'ın gizli antlaşmaların yapılmaması ve antlaşmaların kamuoyuna şeffaflıkla bildirilmesine işaret eden 1.ilkesinin[215] bir yansıması olarak, MC Statüsü'nün 18.maddesi[216] gereğince devletlerin yaptıkları antlaşmaların yürürlüğe girebilmesi için MC Sekreteryası'na bildirimde bulunmaları zorunlu kılındı. Bu maddeyle Birinci Dünya Savaşı'na neden olan gizli ittifaklar ve toprak paylaşımlarının önüne geçilmesi amaçlanmış ve bu durumun da MC tarafından güvence altına alınması hedeflenmişti.

Polanyi, MC'nin, Birinci Dünya Savaşı'nın galiplerinin "geliştirilmiş ve genişletilmiş bir Viyana Düzeni"ni yeniden yürürlüğe koyma çabası olduğunu iddia eder.[217] MC'nin kuruluşu sırasında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın savaşı önlemekten ziyade gecikmesini sağlayacak bir sistem önerisinde bulunmasını[218], bu iddiaya ciddi bir kanıt olarak görmek mümkündür. Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkımın tekrar yaşanmasının önüne geçmeyi -daha doğru bir ifadeyle kendi gördükleri zararın tekrar etmemesini- sağlamanın yanı sıra İngiltere ve Fransa'nın statükoyu sürdürme hedefinin bir sonucu olan kolektif güvenlik anlayışı, saldırgana geniş çaplı bir karşılık verme potansiyeli ortaya koyması açısından caydırıcılık sunmaktaydı. MC'nin kolektif güvenlik anlayışına tamamlayıcı olarak Locarno Antlaşması ve Briand-Kellogg Paktı ile o dönemde henüz MC üyesi olmayan SSCB'nin girişimleriyle Litvinov Protokolü

[214] "Madde 10-Cemiyet'in üyeleri, tüm üyelerin mevcut siyasi bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü dış saldırılara karşı korumayı ve saygı göstermeyi taahhüt eder. Böyle bir saldırı durumunda veya böyle bir saldırı tehdidi ya da tehlikesi söz konusu olduğunda, Konsey, bu yükümlülüğün nasıl yerine getirileceğine dair tavsiyede bulunacaktır."
https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv13/ch10subch1 (Erişim tarihi 18.12.2024)
[215] "İlke 1- Açıkça varılan barış antlaşmaları sonrasında, hiçbir biçimde özel uluslararası mutabakatlar tesis edilmeyecek; diplomasi daima şeffaf bir şekilde ve kamuoyunun gözü önünde yürütülecektir." Wilson, **a.g.e.**
[216] "Madde 18-Bundan sonra herhangi bir Lig Üyesi tarafından imzalanan her anlaşma veya uluslararası katılım, Sekreterliğe derhal kaydedilecek ve mümkün olan en kısa sürede Sekreterlik tarafından yayınlanacaktır. Böyle bir anlaşma veya uluslararası katılım, tescil edilene kadar bağlayıcı olmayacaktır."
https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv13/ch10subch1 (Erişim tarihi 18.12.2024)
[217] K. Polanyi, **The Great Transformation**, Boston, Beacon Press, 2001, s.21-22.
[218] R. Henig, **The League of Nations**, London, Haus Histories, 2010, s.48.

imzalandı, bu antlaşmalarla savaşın önlenmesi ve sınır anlaşmazlıklarının karşılıklı garantilerle çözümü amaçlandı.

Türkiye'nin MC'nin uluslararası hukuk ve güvenlik anlayışıyla uyumlanması 1926'dan 1932'ye kadar sürdü. MC Statüsü'nün Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan barış antlaşmalarına eklenerek dikte edilmesi durumu, Türkiye'nin Sèvres Antlaşması'nı Kurtuluş Savaşı ile hükümsüz kılması ve statünün Lausanne Barış Antlaşması'na eklenmemesiyle Türkiye için söz konusu olmamıştı. MC'nin İngiltere ve Fransa etkisinde bir örgüt olması ön kabulünün yanı sıra, kuruluşunun ilk yıllarında iç sorunlarına yoğunlaşmasının etkisiyle Türkiye, örgüte üye olmadı ve mesafeli bir tutum izledi. Özellikle Musul konusundaki anlaşmazlığın, iki taraf arasındaki müzakerelerle çözülememesi durumunda MC'ye taşınması yönündeki Lausanne Barış Antlaşması'nın 3/2.maddesi uyarınca, konunun MC'ye gitmesi ve Ankara aleyhine karara bağlanması, Türkiye'nin MC ile ilişkilerinde kötü bir başlangıç yapmasına yol açsa da, 1926 Ankara Antlaşması'nın imzalanmasıyla bu olumsuz hava dağılmaya başladı. 1928'de silahsızlanma görüşmelerine davet edilen Türkiye, uluslararası güvenliğin tesisi için aktif siyaset izleyeceğini tam bir silahsızlanma görüşünü savunarak ortaya koydu. İspanya temsilcisi Salvador de Madariaga'nın Türkiye'ye yönelik sözlerini bir davet olarak değerlendiren Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın konferans sırasında MC'ye üye olma yönündeki eğilimi dile getirdiği konuşması da Türkiye'nin dışa yönelmesi açısından bir dönüm noktasıydı.[219]

Aras'ın konferansta yaptığı konuşmayla başlayan süreç, Temmuz 1932'de MC'nin resmi olarak Türkiye'yi örgüte davetiyle devam etti ve TBMM'de örgüte katılım

[219] Aras'ın hitabının ardından Madariaga, konuşmasının davet olarak algılanmasına rağmen bir ülkenin tek başına bir ülkeyi örgüte davet etme yetkisinin olmadığını belirtse de devamında Aras'ın sözlerinin etkisinde Türkiye'nin örgüte katılması yönünde birçok ülkenin olumlu bir bakış açısına sahip olduğunu söylemiştir. League of Nations, **Verbatim Record of the Special Session of the Assembly**, Sixth Plenary Meeting, 01.07.1932, s.1-2

yönünde karar çıktı. Kararın görüşüldüğü oturumda, Türkiye'nin örgüte davet edildiği toplantıdaki MC üyelerinin Türkiye hakkındaki olumlu görüşleri okundu ve ardından SSCB'ye bu süreç hakkında bilgi verilmesi ve ikili ilişkilerin mevcut seyrinin hiçbir değişikliğe uğramayacağına dair güvencede bulunulması gerektiği yönünde hemfikir olundu.[220] Bu noktada SSCB'nin MC'ye ve Avrupalı güçlere bakışını incelemek gerekmektedir. Çünkü SSCB, Türkiye'nin taraflarla ilişkilerinde doğrudan etkiye sahipti. Önceki bölümde SSCB'nin hem ideolojik (komünizmi beşiğinde boğma girişimleri) hem de askeri (Almanya'yı doğuda serbest bırakma algısı) nedenlerle Avrupa'ya güvenmediği belirtilmişti. Bu güvensizliğe rağmen SSCB, ekonomisinin devrim ve iç savaş sonrası yaşadığı yıkımı telafi etmek için Batılılarla ticarete ihtiyaç duymaktaydı.

Ekonomik sorunları çözüme kavuşturmak ve diplomatik tanınırlık kazanmak için Batılılarla uzlaşmaya açık olduğunu 1922-1925 yılları arasında gerçekleşen Cenova, Cenevre ve Londra'daki uluslararası konferanslara katılarak göstermişti. Bu konferanslarda asker sayılarının karşılıklı olarak azaltılması ve savaşın önlenmesi için silahsızlanma çağrılarında bulunmuşsa da bir karşılık bulamamıştı.[221] Çarlık döneminden ve savaştan kalan borçları ödemeyeceği ve bu konuda herhangi bir anlaşmaya imza atmayacağı noktasında tavrında değişiklik olmamakla birlikte Çarlık'ın yayılmacı politikalarının izlerini silmek için Finlandiya, Estonya, Letonya, Litvanya ve Polonya'ya asker sayısını karşılıklı olarak azaltmak, sınırlarda tarafsız bölgeler kurmak gibi öneriler getirmiş fakat bunda başarılı olamamıştı. Yine Çarlık izlerini silmek ve ikili ilişkileri düzeltmek için Çin ve Japonya ile Mançurya ve Kuzey Sahalin'de uzlaşmaya varmış ve buralarda karşılıklı tavizlerle sorunları çözüme kavuşturmuşlardı. Josef Stalin'in "Tek Ülkede Sosyalizm" politikasına yönelmesiyle kesişen dönemde dünya genelinde SSCB'yi diplomatik tanımaların birbiri ardına gelmesi, Batı ile ilişkilerin temel düzeyde

[220] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 4.Dönem 2.Yasama Yılı, 81.Oturum, 09.07.1932, s.536-543.
[221] U. Bekcan, "Devrimden Sonra: Bolşeviklerin Zorunlu Dış Politikası", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, cilt.68, no.4, 2013, s.88-94.

de olsa kurulmaya başladığına işaret ediyordu. Fakat 1925'teki Dawes Planı ve Locarno Antlaşması, SSCB tarafından, Almanya'nın tekrar güçlendirilmesi ve batı sınırının aksine doğu sınırının güvencesiz bırakılması böylece SSCB'ye doğru bir saldırı ihtimaline göz yumulması olarak değerlendirildi.

SSCB'nin halihazırda mevcut bulunan Batılılara karşı güvensizliği, Locarno sürecinde hızla artış gösterse de Moskova silahsızlanma görüşmelerine katılarak barışçı politikasını sürdürmek istemiştir. 1926'da da Almanya ile bir saldırmazlık ve tarafsızlık antlaşması imzalamış olması, SSCB'yi tatmin etmeye yetmedi.[222] 1928'deki silahsızlanma görüşmelerine Türkiye'nin de davet edilmesini isteyen SSCB, radikal bir şekilde tüm silahların ortadan kaldırılmasını teklif etmiş ve bu teklif Türkiye tarafından da desteklenmiştir. Aslında, Türkiye'nin MC ile ikili ilişkiler geliştirmek açısından başlangıç noktasını SSCB'nin girişimi oluşturdu demek yanlış olmayacaktır. Silahsızlanma görüşmeleri dışında oldukça düşük düzeyde kalan Türkiye-MC ilişkileri, Türkiye'nin bu görüşmelere katılması ve barışçı siyasetini uluslararası kamuoyuna tanıtması, SSCB'nin görüşmelere Türkiye'nin de davet edilmesi yönündeki talebiyle gerçekleşti. Buna rağmen SSCB, Batılılara karşı güvensizliği çerçevesinde Türkiye'nin bu ülkelerle ve örgütle ilişkisini, kendi kabul ettiği sınırlarda istiyor, fazlasına hoş bakmıyordu. Bu doğrultuda 1925 Dostluk Antlaşması 1929'daki protokolle uzatılırken, tarafların diğer devletlerle yapacağı siyasi antlaşmalarda karşılıklı olarak birbirlerinin rızasını edinme yükümlülüğüne vurgu tekrarlanıyor ve SSCB, Türkiye'nin Batılılarla ve MC ile kurduğu ilişkilerin kendi nezdindeki sınırlarına tekrar işaret ediyordu.

SSCB-Türkiye-Batı arasındaki bu denge çerçevesinde normal karşılanacak bir şekilde, MC'nin davetinin ardından Türkiye, örgüte katılma sürecinde SSCB'nin de rızası aldı. 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması ve 1929 Protokolü gereği, SSCB karşıtı bir

[222] Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.238.

ittifaka veya düşmanca girişime katılmayacağına dair verdiği taahhüt doğrultusunda, MC'ye katılımının SSCB ile ilişkilerinde herhangi bir değişimi beraberinde getirmeyeceği ve MC Misakı'nın 16.maddesinde belirtilen yaptırımları SSCB'ye karşı uygulamayacağı yönünde garanti verdi. Aras da buna paralel olarak kitabında, Türkiye'nin MC'ye katılımında SSCB ile anlaştığını belirtmektedir.[223] Nihayet 18 Temmuz 1932'de MC Genel Kurulu'nun kararıyla Türkiye resmen MC üyesi oldu. Aras'a göre, Türkiye'nin MC'ye üye olmasının altında yatan neden, uluslararası uyumun, benzer düşünen devletlerle beraber bir gerçeklik haline gelmesini sağlamaktı.[224] Barlas, Aras'ın MC'ye yaptığı hitabında uluslararası ilişkilerde güç dengesinden ziyade uyumdan bahsetmesine dikkat çekerek, güç dengesi gibi hiyerarşi içeren bir yapı yerine uyumu işaret etmesiyle, eşitlikçi bir uluslararası düzene vurgu yaptığını iddia etmektedir.[225] Kurtuluş Savaşı'ndan MC'ye üye olduğu 1932 yılına kadar diplomasi kapısını sürekli açık tutan Türkiye'nin, MC'nin uyuşmazlıkların barışçıl yollarla çözümü yönündeki temel ilkelerine Uluslararası Sürekli Adalet Divanı (USAD) Statüsü'ne katılımı[226] ile uyumlanmasının yanında savaş karşıtı girişimlere yakın durması da şaşırtıcı değildi. Briand-Kellogg Paktı'na[227] SSCB'nin girişimiyle davet edilen Türkiye, savaşı politika

[223] T. R. Aras, **Görüşlerim cilt.I**, İstanbul, Semih Lûtfi Kitabevi, 1945, s.130.

[224] Société des Nations, **Journal Officiel**, Supplement Officiel, No.125, Actes de la Quinzieme Session Ordinaire de L'assemblée, Geneve, 1934, s.86.

[225] D. Barlas, "Milletler Cemiyeti'nde Türkiye: İyimserlik ve Kuşku Arasında", **Uluslararası İlişkiler**, cilt.14, sayı.55, 2017, s.103.

[226] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 1.Yasama Yılı, 33.Oturum, 03.06.1935, Ek: S. Sayısı 123.

[227] Literatürde Paris Paktı olarak da adlandırılan bu pakt, ismini Fransa Dışişleri Bakanlı Aristide Briand ve ABD Dışişleri Bakanı Frank Kellogg'dan almıştır. ABD'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişinin onuncu yıl dönümü nedeniyle yaptığı bir konuşmada Briand, Fransa ve ABD'nin ikili ilişkilerini geliştirmek ve savaşı bu iki devlet arasında yasaklamayı taahhüt eden bir antlaşma teklifinde bulundu. İki ülke arasındaki ilişkiler göz önüne alındığında savaş ihtimali uzak görünmekle birlikte bu teklif pratikte fazla bir anlam ifade etmese de teoride savaşı yasaklama açısından önemli bir adımdı. Kellogg ise bu paktın yalnızca bu iki devletin değil tüm devletlerin katılabileceği bir hale gelmesi karşı önerisinde bulundu. Bu önerinin kabul edilmesi ve bu iki ülkenin davetlerinin ardından ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Belçika, Polonya ve Çekoslovakya'nın katıldığı bir pakt imzalandı. 27 Ağustos 1928'de Paris'te imzalanan bu pakta göre taraflar, birbirleriyle ilişkilerinde savaşı bir politika aracı olarak kullanmayı yasakladıklarını belirttiler. Bu dokuz devletin dışında, aralarında SSCB ve Türkiye'nin de bulunduğu kırk altı devletin de antlaşmaya katılmasıyla altmış üç devletin bulunduğu geniş çaplı bir pakt halini aldı. Savaşı yasaklama ve uyuşmazlıkların barışçıl yollarla çözümü açısından önemli bir belge olmakla birlikte Pakt, 1931'de Japonya'nın Mançurya'yı işgali ve 1935'te İtalya'nın Habeşistan'ı işgaliyle uzun ömürlü olmadı. E. H. Carr, **International Relations Between The Two World Wars 1919-1939**, Londra, MacMillan, 1990, s.117-123.

aracı olarak kullanmayı yasaklamaya yönelik bu uluslararası antlaşmaya taraf oldu. Silahsızlanma görüşmelerinde silahların tamamen yasaklanması yönündeki radikal tutumunun yanında MC'nin herhangi bir "saldırı" tanımı yapmamasından kaynaklanan kavramsal boşluğu doldurmak için Litvinov'un öne sürdüğü görüş çerçevesinde[228] oluşturulan, SSCB ve komşularıyla 1933 yılında "Mütecavizin Tarifi Antlaşması"na dahil olarak, uluslararası güvenliğe katkı sağlayacak projelere açık olduğunu gösterdi. 1935 yılında Güney Amerika devletleri arasında yürürlüğe giren ve savaşı önlemeyi amaçlayan Saavedra Lamas Paktı'na kendisini doğrudan ilgilendirmese de, 1936 yılında katıldı.[229] Bu paktın Türkiye açısından sembolik bir değer taşıdığını ve barışçı dış politika izlediği imajını pekiştirme hedefinin sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki, Pakt'a katılımın gündeme geldiği meclis oturumunda, katılım için tartışma ya da itiraz hiç gerçekleşmemiş, oylamaya katılan tüm milletvekilleri olumlu oy kullanmışlardı.

Aras'ın uluslararası uyuma vurgu yapan konuşmasına ve MC'ye üyeliğe rağmen, Türkiye'nin örgüte karşı şüpheleri oldukça kuvvetliydi. Aras, Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan MC örgütünü, birçok eksiği ile birlikte alternatif bir yol (dünya halklarının müşterek çalışması ve yeni bir harmoni yaratmak) için bir eşik olarak tanımlarken, hem insanlığa ümit veren hem de savaşın ardından yapılan barışın bozuk dengesini ve uyumunu yüzeysel onarımlarla sürdürme çabası olmakla özdeşleştiriyordu.[230] MC'nin, büyük sorunların üzerini küçük çaplı önlemlerle kapattığına ve kalıcı çözümler getiremediğine işaret etmesine rağmen Türkiye'yi örgüte üyeliğe götüren neden, Aras'ın belirttiği uluslararası uyumdan ziyade güvenlik

[228] Litvinov'un 6 Şubat 1932'deki Silahsızlanma Konferansı sırasında dile getirdiği görüşte, mütecavizin tanımı yapılmaktaydı: Başka bir devlete harp ilanında bulunan, topraklarını işgal eden, bombalayan, deniz ve hava üslerine saldıran, sınırlarını izinsiz olarak geçen, liman ve sahillerini abluka altına alan devlet, "mütecaviz-saldırgan" olarak tanımlanacaktı. Bu tanım, 1933 Mütecavizin Tarifi Antlaşması'nda kullanıldı. Bu tanımın oluşturulmasında Aras'ın da önemli katkıları vardı. Y. Mengeş, "Türkiye-İtalya İlişkileri (1928-1940)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, İzmir, 2021, s.263.

[229] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 3.Yasama Yılı, 6.Oturum, 20.11.1936, s.52.

[230] T. R. Aras, **Atatürk'ün Dış Politikası**, 3.Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2024, s.85.

anlayışlarına uyumlanma isteği ve zorunluluğuydu. Musul Sorunu'nda görüldüğü üzere MC'ye üye olan ve hatta onun kontrol mekanizmalarında bulunan bir devletle rekabet etmek, üye olmayan bir devlet için oldukça zordu ve bu zorlukla başa çıkmanın yolu da mümkün olduğunca şartları eşitlemekti. Türkiye, Sancak meselesinde Fransa, Akdeniz'deki gerilimde İtalya gibi MC'de söz sahibi daimî üyelerle karşı karşıyaydı ve söz konusu Boğazlar olduğundaysa bu denkleme SSCB, İngiltere, Fransa, İtalya gibi neredeyse tüm büyük güçler dahil oluyordu. Bu nedenle, MC'ye üye olarak bu örgütün şemsiyesi altında ilkesel de olsa hem hukuki bir zemin elde ediyor hem de kolektif güvenlik anlayışı sayesinde caydırıcılık kazanıyordu. Bunların yanı sıra uluslararası topluma, barış yanlısı ve diplomasiyi önceleyen bir devlet imajı yansıtarak saygınlığını artırıyor ve olası bir uluslararası politika sorununda "kendi gibi düşünen" devletlerden oluşan bir bloğun desteğini elde edebilmeyi mümkün kılmaya çaba harcıyordu.

Atatürk, Amerikalı gazeteci Baker ile yaptığı mülakatta, barışın korunması için medeni ulusların, barış fikrinin dünyanın selameti açısından ne kadar önemli olduğunu insanlığa anlatacak ortak bir teşkilat içinde olması gerektiğini belirtmişti.[231] Atatürk'e göre, halklara önceki savaşların yıkıcılığının sıklıkla hatırlatılarak onları savaşa başvurmaktan caydırmak gerekliydi ve bunun için de medeni uluslar sürekli bir iş birliği içinde olmalı, saldırganın eylemlerini devam ettiremeyeceğini gösterecek bir uluslararası teşkilat var olmalı ve etkin bir şekilde hareket etmeliydi. Bu doğrultuda, saygın imajı ve diğer devletlerin desteklerinin etkisiyle Türkiye, MC Konseyi dönem başkanlığına seçilecek, sonraki başlıklarda detaylarıyla bahsedilecek olan Habeşistan'ın işgali nedeniyle İtalya'ya uygulanan yaptırıma dahil olarak İtalya'yı MC çatısı altında caydırmaya çalışacak, Montreux'de isteklerini kabul ettirecek, Nyon'da statükocu MC üyeleriyle ortak hareket edecek, Sancak'ta hedefine ulaşacaktır.

[231] **TDA**, 42803 - 193030 – 22, 26.06.1935.

Aras'ın MC Konseyi Başkanlığı'nı yürüttüğü dönemde, Saar bölgesinde yapılan plebisit sonucunda bölgenin Almanya'ya devri kararının kabul edilmesi, Türkiye için heyecan verici bir gelişme oldu. Musul'un kaybının ardından şüpheyle yaklaştığı MC'nin temsil ettiği ve barış antlaşmalarıyla oluşturulan düzende, diplomatik ve hukuki yollarla yapılan bu revizyon, Türkiye'yi taleplerini dile getirmek yönünde cesaretlendirmiş ve Türkiye'nin Boğazların statüsünün değiştirilmesi konusundaki diplomatik girişimlerine hız kazandırmıştır.[232] Bu girişimler, sonraki başlıklarda detaylarıyla bahsedileceği üzere Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ne giden süreci başlatacak ve Türkiye bu süreçten olumlu sonuçlar elde edecektir.

Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen Barlas'ın "ikircilikli tutum"[233] olarak değerlendirdiği durum, Japonya'nın Mançurya'yı, İtalya'nın da Habeşistan'ı işgallerine verilen cevabın yetersizliğiyle devam etti, bu da Türkiye'nin MC'ye güvenerek hareket etmesinin güvenliğini sağlamakta yeterli olmayacağını düşünmesine neden oldu. Türkiye, MC'ye üye olmasına rağmen güvenliğini farklı girişimlerle de sağlamanın yollarını aramaya başladı. Bu doğrultuda Balkan ülkeleri ile ilişkilerin geliştirilmesine verilen önemin etkisiyle, İtalya'nın Akdeniz'de bir tehdit olarak yükselişine cevap olarak 1934 yılında Balkan Antantı projesi hayata geçirilecek ve Türkiye, MC'nin uluslararası düzeyde kolektif güvenlik doktrininden ziyade daha gerçekçi ve uygulanabilir gördüğü bölgesel stratejiler geliştirmeye yönelik adımlar atacaktı.[234]

[232] Barlas, "Milletler Cemiyeti'nde Türkiye: İyimserlik ve Kuşku Arasında", s.103.
[233] **Ibid.**, s.93.
[234] D. Barlas ve S. Güvenç, **Türkiye'nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939)**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2014, s.170.

2.1.1. İtalyan Tehdidi ve Batı'ya Karşı Güvensizlik

2.1.1.1. Oniki Ada'nın Tahkimatı ve Türkiye'nin Güvenlik Kaygıları

1922'de Kara Gömlekliler'in Napoli'den Roma'ya yürümesiyle hükümeti ele geçiren Mussolini, 1923 yılında "Acerbo Yasası" olarak adlandırılan seçim reformunun yürürlüğe girmesinin ardından yapılan 1924 seçimleriyle meclisteki çoğunluğu sağlayarak yasama organını da kontrol altına aldı.[235] 1926 yılında muhalefet partilerini kapattı. Böylece, 1946 yılına kadar olan seçimler bir nevi plebisitten öteye gitmedi. 1926 yılında muhalefetin ortadan kaldırılmasıyla daha serbest bir dış politika izleme imkânı elde eden Mussolini, sıklıkla İtalya'nın Adriyatik'te kısılıp kalamayacağını, Adriyatik dışında Akdeniz'in de var olduğunu ilan ederken,[236] önceki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde bahsedildiği üzere Türkiye'nin Musul Sorunu nedeniyle yaşadığı sıkıntılı durumdan ve uluslararası konjonktürden faydalanma doğrultusunda cesur adımlar atmaya başladı. Fakat Türkiye'nin İngiltere ile bu sorunu çözmesi ve Londra'nın İtalya'ya olan dolaylı desteğini çekmesiyle durum değişti. Fransa'nın Küçük Antant[237] ülkeleriyle -

[235] Giacomo Acerbo tarafından teklif edilen, seçimlerde birinci olan ve oyların %25'ini alan partinin meclisin 2/3'ünü, diğer partilerin 1/3'ünü almasını öngören yasa teklifidir. Mengeş, "Türkiye-İtalya İlişkileri (1928-1940)", s.87.

[236] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.250.

[237] Küçük Antant, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla kurulan Çekoslovakya'nın girişimleriyle oluşturulan ittifaktır. Çekoslovakya Dışişleri Bakanı Edvard Beneş'in teşebbüsüyle kurulmuştur. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yıkıntıları arasından çıkan mütevazi bir devlet olarak Çekoslovakya, barış antlaşmalarıyla oluşan statükonun korunması taraftarıydı. Romanya ve Yugoslavya ise barış antlaşmalarıyla Avusturya-Macaristan topraklarından önemli kazanımlar elde ederek sınırlarını genişletmişlerdi. Bu üç devleti de bir araya getiren olgu, statükonun korunması ve Macaristan'ın olası saldırısı ve toprak taleplerinin önüne geçmekti. Beneş, önce Romanya ve Yugoslavya'ya ayrı ayrı birer ittifak antlaşması yapmayı teklif etti. Fakat bu teklif henüz müzakere aşamasındayken SSCB ve Polonya arasında savaş çıkınca Fransa, Macaristan üzerinden Polonya'ya destek götürdü ve bu desteğe sağlanan izin karşılığında Macaristan'ın toprak talepleri oldu. Bu talepler, Çekoslovakya ve Yugoslavya müzakerelerini hızlandırdı ve 14 Ağustos 1920'de bir ittifak antlaşması imzaladılar. Bu antlaşmaya göre Macaristan, taraflardan birine saldırırsa diğer taraf ona yardımda bulunacaktı. Romanya ise, SSCB ve Bulgaristan'ın olası bir saldırısından çekindiği için ittifaka bu iki devlete karşı da güvence isteyerek katılma şartını öne sürdü fakat bu şart diğer devletlerce kabul edilmedi. Macaristan'ın eski imparatoru Karl, iktidarı tekrar ele geçirmek için teşebbüste bulununca Romanya, bu şartı üçlü ittifak için geri çekti ve 23 Nisan 1921'de Küçük Antant kuruldu. Antant ile taraflar, Macaristan'ın olası bir saldırısı durumunda birbirlerine yardım etmeyi ve Macaristan ile ilgili her konuda birbirlerine danışmayı taahhüt ettiler. Romanya'nın SSCB ve Bulgaristan'a yönelik kaygılarını azaltmak için de Yugoslavya-Romanya ittifakı, Antant'ın hemen sonrasında imzalandı. Böylece üç devlet, statükocu bir ittifak meydana getirdi. Macaristan'ın talepleri ve diğer üç devletin statükocu siyaseti, Fransa'nın Antant'a sıcak bakmasını ve bu üç devletle ayrı ayrı ittifak

özellikle Yugoslavya ile- yaptığı dostluk antlaşmalarıyla Doğu Avrupa ve Balkanlara yerleşmesine paralel olarak İtalya, Arnavutluk ile 1927'de Tiran Paktı'nı imzalayınca Türkiye'ye ve Akdeniz'e yönelik politikaları önemli bir değişime uğradı. Arnavutluk üzerindeki etkisini diplomasi yoluyla kurması, İtalya'ya savaş veya agresif siyaset gibi yüksek maliyetli bir yoldansa, daha düşük maliyetli diplomasinin yeğlenebileceğini göstermişti. Bu doğrultuda Yunanistan ve Türkiye ile ikili ve çok taraflı ilişkileri geliştirme çabaları, İkinci Dünya Savaşı'na kadar devam etse de bu iki ülkenin tehdit algısında üst sıraya yerleşmesine engel olamadı. Bunda Mussolini'nin çelişkili söylem ve politikalarının etkisi yadsınamaz.

Rıza Nur'un iddiasına göre, Lausanne Konferansı'nın devam ettiği dönemde İtalyan temsilci Giulio Cesare Montagna, kendisiyle yaptığı özel bir görüşmede, Anadolu gibi geniş bir coğrafyada verimli topraklar üzerinde az bir nüfusun yaşamakta olduğunu belirterek İtalyan çiftçilerine Anadolu topraklarına göç etmesi için izin verilmesini talep etmişti.[238] Henüz devletin kurulduğu ilk yıllarda Montagna'nın bu sözleri, Türk karar alıcıları tarafından ciddiye alındı. Akşin, bunun bir sonucu olarak Atatürk'ün Türkiye'nin başkentini Ankara'ya taşırken İtalyan uçaklarının menzilini hesaba kattığını iddia etmektedir.[239] Gerçekten de İtalya'nın bu dönemdeki en uzun menzilli savaş uçağı yaklaşık 450-550 kilometre uçabilirken[240], Ankara'ya en yakın olan İtalyan hava üssü (Rodos), Ankara'dan kuş uçuşu yaklaşık 563 kilometre uzaktaydı. Bu durumda, yalnızca saldırı yapıp geri dönmemek üzere havalansa bile, bir uçağın Ankara'ya ulaşma ihtimali

antlaşmaları yaparak Antant'ı etkisi altına almasını sağladı. Bu etki sayesinde Fransa ve Küçük Antant neredeyse her konuda birlikte hareket ettiler. Antant, Macaristan nedeniyle taraflara bir güvenlik mekanizması oluştursa da Yugoslavya'ya karşı İtalya, Romanya'ya karşı SSCB ve Çekoslovakya'ya karşı Almanya tehditlerinden ve saldırılarından koruyamadı. Romanya ve Yugoslavya, bu tehditlere karşı Balkan Antantı'na dayansa da tam manasıyla koruma veya caydırma elde edemedi. **Ibid.**,s.147-149.

[238] R. Nur, "Lozan Konferansı 1922-1923", **Lozan Barış Konferansının Perde Arkası (1922-1923)**, (Ed. Ö. A. Uğurlu), İstanbul, Örgün Yayınevi, 2003, s. 265-267.

[239] A. Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.218.

[240] Ulaşılabilen veriler doğrultusunda en uzun menzilli savaş uçağı, Caproni Ca.5'in varyantlarından biri olan ve bu dönemde aktif olarak kullanılan Ca.46 modelidir. R. Abate, G. Alegi, G. Apostolo, **Aeroplani Caproni: Gianni Caproni and His Aircrafts 1910-1983**, First Edition, Trento, Museo Caproni, 1992.

çok düşüktü. Atatürk'ün bu hesaplamaları yaptığına dair bir kanıt bulunamamakla birlikte, o dönemdeki İtalyan savaş uçaklarının teknik kapasiteleri göz önüne alındığında Ankara güvenli bir şehir kabul edilebilirdi. Yine de gelişen silah teknolojisi birkaç yıl içerisinde, Ankara'nın dahi güvenliğini sorgulatacak seviyeye gelecekti. Bu nedenle, iddia doğru olsa bile İtalyan tehdidi ciddiyetini koruyacaktı.

İtalya, demografik açıdan bakıldığında bu dönemlerde nüfus artış hızında Avrupa'da ilk sıralarda yer alıyordu ve coğrafi şartları nüfusunu kaldıramayacak durumdaydı. Rekabet halinde olduğu Fransa'nın geniş toprakları ve önemli miktarda yeraltı-yerüstü zenginlikleri bulunmasına rağmen görece az nüfusa ve fazla sömürge topraklarına sahip olması, İtalyan yayılmacılığına Mussolini nezdinde haklılık kazandırıyordu.[241] Bu durum, Montagna'nın sözleri de hesaba katılınca Türkiye açısından yıllar sürecek bir şüpheyi beraberinde getirecektir. İtalya'daki demografik durum ve Mussolini'nin agresif siyaseti, hem yayılmacı tutumu hem de coğrafi yakınlığı nedeniyle İtalya'nın Türkiye tarafından tehdit olarak algılanması yönündeki dayanaklardan birini oluşturuyordu.

Ekonomik kapasitesinin hızla artan nüfusu taşıyamaması, faşist rejimin nüfusu daha elverişli bölgelere yönlendirme stratejisini gözetmesine ve bu bağlamda ilerleyen yıllarda Mussolini'nin yürürlüğe koyacağı "yaşam alanı" (*spazio vitale*)[242] doktriniyle, İtalya'nın yayılma alanları arayışına zemin hazırladı. Özellikle Akdeniz coğrafyası, bu arayışın odağında yer alırken, Türkiye'nin Ege ve Akdeniz kıyılarına oldukça yakın mesafedeki Oniki Ada'daki İtalya tahkimatı, Ankara tarafından bu arayış çerçevesinde

[241] Mengeş, "Türkiye-İtalya İlişkileri (1928-1940)", s.106.

[242] Faşist ideolog Giuseppe Bottai'nin ortaya koyduğu bu söylemde, İtalya, Roma İmparatorluğu ile bağlantılandırılarak, imparatorluğun eski topraklarında İtalya'nın sanatıyla, bilgisiyle ve idare yeteneğiyle sağlam bir yapı oluşturacağı ve bu toprakların İtalyan kolonileri haline getirileceği düşünülüyordu. Almanya'nın "Lebensraum" politikasıyla benzer amaçlara sahip olan ve benzer dönemlerde uygulamaya konan bu söylem, İtalya'nın Güneydoğu Avrupa, Akdeniz, Ege Denizi, Afrika gibi bölgelerdeki yayılma alanlarına ve ideolojik temellerine işaret etmektedir. D. Rodogno, **Fascism's European Empire: Italian Occupation During the Second World War**, (çev. A. Belton), Cambridge, Cambridge University Press, 2006, s.47-53.

değerlendirildi. Türkiye, İtalya'nın Oniki Ada'daki tahkimatı ve artan askeri hareketliliğini, Rodos ve Meis başta olmak üzere bu bölgedeki adaları, Anadolu kıyılarını işgal etmek için üs ve atlama tahtası olarak kullanacağını, böylece Montagna'nın yıllar önce işaret ettiği gibi nüfusunu buradaki elverişli topraklara yönlendireceğini düşünüyordu. Ankara'ya göre, az nüfuslu ve bereketli Türk toprakları İtalya'nın üzerindeki demografik-ekonomik baskıyı azaltabilirdi. Bu doğrultuda, en gerçekçi güvenlik tehdidi, Oniki Ada'daki varlığı ve coğrafyadaki emelleri nedeniyle İtalya'ydı. Bu nedenle, İtalya'nın agresif siyasetinin etkilerini tüm yoğunluğuyla hissedebilecek coğrafi yakınlığa sahip olan Türkiye, İtalyan dış politikasını ve özellikle Oniki Ada'daki askeri faaliyetlerini endişeyle izliyordu.

Mussolini'nin 1932 yılında yaptığı Türkiye'ye dair olumlu ifadeler içeren konuşması, Türkiye'nin endişelerini kısa süreliğine de olsa azaltacak nitelikteydi. Mussolini, Avrupa ve İtalya'nın, Bolşevizm karşısında güvenliğinin Türkiye tarafından sağlandığına, komşu ve birbirine güven duyan iki ülke olarak Türkiye ve İtalya'nın düşmanlarının teşvik ve propagandaları nedeniyle mağdur olduklarına, büyük nüfusuyla istikrarlı bir ülke olan Türkiye'nin, Batı'nın güvenliğine büyük fayda sağladığına işaret ediyordu.[243] Bu sözlerle aynı yıl ortaya konan, Meis'in durumundaki belirsizliği ortadan kaldıran antlaşma[244], bölgedeki bazı tartışmalı adaları Türkiye'ye bırakırken Meis ve bağlı adaları İtalya'nın egemenliğine vererek adaların hukuki konumunu netleştirdi. Böylece, Ege'nin güneydoğusunda sık sık iki ülke arasında diplomatik gerilime neden olan mülkiyet ve egemenlik ihtilaflarının önüne geçmek amaçlanıyordu. Anlaşma,

[243] Türkiye'nin Rodos Konsolosluğu tarafından tercüme edilen konuşma metninin ilgili kısmı şu şekildedir: "Birçok düşmanlarımızın teşvik ve propagandaları ile husule gelmiş olan bürudet yüzünden aynı denizle muhat ve birbirine ehemmiyetli münasebatı ticariye ile bağlı olan Türkiye ile İtalya'nın mağdur olacağına ihtimal vermezdik. Bugün Türkiye 14 milyonluk yekvücut ve muntazam bir kitledir. Bu kuvvet hini hacette şarktan Avrupa'yı tehdit etmesi muhtemel olan Bolşevik dalgasına karşı bir set olacaktır. Bu suretle Türkiye garp milletlerinin müdafaasına yardım etmiş olacaktır ki Avrupa medeniyeti, halkın hukukunu ve medeniyetin terakkisini himaye etmiş olacağından dolayı yeni Türk hükümetine minnettar kalacaktır. Binaenaleyh yeni Türkiye Avrupa ve bahusus İtalya milletinin emniyet ve itimadına layıktır." **TDA**, 44156 - 209367 - 20, 17.02.1932.

[244] Soysal, **a.g.e.**, s.348-351.

Ege'deki kara sularının belirlenmesi, kıyı güvenliği ve sınır hattının netleştirilmesi açısından Türkiye için de stratejik istikrar sağlamış, askeri planlamalarda öngörülebilirlik kazandırmıştır. Ayrıca, 1928 yılında imzalanmış olan Türkiye-İtalya Bitaraflık, Uzlaşma ve Adli Tesviye Antlaşması'nın 1933 yılında uzatılması, İtalya'nın Türkiye ile dostane ilişkiler sürdürme çabası olarak yorumlanmıştı. Fakat bu olumlu gelişmelerden kısa bir süre sonra, Rodos'ta askeri tahkimat yapıldığına dair istihbaratlar[245] Türkiye'nin Roma'ya şüpheyle yaklaşmasını beraberinde getirdi. İtalya'nın bir yandan iki ülke arasındaki ilişkilerinin seyrini iyileştirmeye yönelik çabalar yürütürken diğer yandan Oniki Ada'daki askeri tahkimatını artırması, Ankara açısından İtalya'nın olumlu tutumunun samimiyetine karşı ciddi şüphe duymasına ve güvenlik endişelerini diri tutmasına neden oldu.

Önceki bölümde tarihsel ve stratejik boyutlarıyla ele alındığı üzere, Oniki Ada'daki İtalyan askeri varlığı, Ankara'nın güvenlik algısında hayati bir mesele olarak kodlanmış durumdaydı. İtalya'nın diplomatik düzlemde sürdürdüğü dostane söylemler ile sahada (özellikle Rodos ve Leros'ta) devam ettirdiği askeri tahkimat arasındaki bu çelişki, Türkiye'nin Roma'ya yönelik güvensizliğinin temelini oluşturuyordu. Bu nedenle Türkiye açısından Oniki Ada'daki askeri hareketlilik ve tahkimatlar, yalnızca "dost/komşu bir ülkenin normal fiilleri ya da olağan gelişmeler" olarak görülmekten ziyade "bir savaş tehdidinin alametleri" olarak değerlendirilmiştir. Nitekim İtalyan makamları, bu silahlanma görüntüsünü hafifletmek ve Ankara'nın şüphelerini gidermek için, iki ülkenin dostluk bağlarına vurgu yapan ve Türkiye'nin üçüncü tarafların manipülasyonundan etkilenmemesi gerektiğini öğütleyen beyanlarda[246] bulunsalar da bu diplomatik manevralar sahadaki somut tehdidi perdelemeye yetmedi. Türkiye nezdinde İtalyan tehdidinin ciddiyetini korumasına ve güvensizliğin kronikleşmesine neden olan

[245] **TDA**, 44160 - 209597 – 4, 10.03.1933.; **TDA** , 44160 - 209597 – 2, 10.03.1933.
[246] **TDA**, 43948 - 207597 – 31, 07.05.1933.

asıl faktörler ise; tahkimat faaliyetlerinin kesintisiz sürmesi, Mussolini'nin Akdeniz'i "Mare Nostrum" (Bizim Deniz) olarak tanımlayan revizyonist retoriği, Dört Güç Paktı girişimi ve nihayetinde MC sistemine meydan okuyan Habeşistan işgali olmuştur.

2.1.1.2. Dostane Sözler, Şüpheli Eylemler: Dört Güç Paktı ve Sovyet Kartını Oynamak II

İtalya'ya karşı şüpheler aşılamamış olsa da 1928'deki tarafsızlık antlaşması ve 1929'daki Meis'in statüsünü belirleyen antlaşmaya ek olarak 1929'daki antlaşmadaki belirsizlik ve anlaşmazlıkları ortadan kaldıran 1932 tarihli Meis ve çevresindeki adaların durumuna ilişkin antlaşmayla Türk-İtalyan ilişkileri daha önce hiç olmadığı kadar yakınlaşmıştı. Bu yakınlaşmanın yarattığı diplomatik iklimde, 1932 yılının başında İtalya'nın davetine, daha sonra Mussolini'nin bir iade-i ziyaret yapması şartıyla, Türk hükümeti olumlu yanıt verdi. SSCB, bu davet ve devamındaki süreci dikkatle izlemiş olacak ki İnönü'yü Roma'ya gitmeden önce Moskova'yı ziyaret etmesi için ısrarla davet ediyordu. Davet, aslında SSCB'nin İtalya'nın komünizm karşıtı siyasetinden duyduğu rahatsızlıktan ve Türkiye'nin İtalya'nın güdümüne girmesi korkusundan kaynaklanmaktaydı.[247] Israrlı davetlerin sonucunda, önce Moskova'ya giden İnönü, buradaki temaslarının ardından SSCB'nin MC ve Balkan Antantı konusundaki çekincelerini ortadan kaldırdığını belirtmektedir.[248] Ankara, bu ziyaretle Türkiye'nin SSCB ile olan ilişkilerine öncelik verdiğini ve İtalya ile gelişen ilişkilerin Türk-Sovyet dostluğuna mâni olmayacağı mesajını veriyordu.

Diğer yandan, Türkiye ile İtalya arasındaki 1928-1932 yılları arasında gerçekleşen çeşitli düzeylerdeki görüşmeler ve ortaya konulan dostluk mesajlarına rağmen, 1933 yılının başlarında, İtalya tarafından Avrupa siyasetinde Türkiye'yi yeniden rahatsız

[247] K. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953**, 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, s.188
[248] İ. İnönü, **Hatıralar**, 5.Baskı, (Haz. S. Selek), Ankara, Bilgi Yayınevi, 2018, s.509-513.

edecek yönde çeşitli gelişmeler meydana gelmeye başladı. Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Vasıf Çınar raporunda, İtalya ve Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı nedeniyle aralarındaki sorunları çözmek için bir dizi anlaşma müzakereleri yürüttüklerini, Fransa'nın Afrika, Avrupa ve Balkanlardaki İtalyan çıkarlarına aykırı hareketlerinden duyduğu rahatsızlık nedeniyle Roma'nın Fransa'yı zayıflatma peşinde olduğunu belirtti.[249] Raporun devamında, revizyonist olduğu kadar realist ve esnek bir dış politika anlayışına sahip olan Mussolini'nin ülkesinin çıkarları doğrultusunda Fransa, İngiltere, İtalya ve Almanya arasında bir anlaşma ve iş birliğiyle küresel siyaseti yönetmek gayesinde olduğu iddia ediliyordu. Başlangıçta bu raporda ifade edilen düşüncelerin İtalya-Fransa rekabetine ilişkin olduğu ve Türkiye'yi doğrudan ilgilendirmediği izlenimi edinilse de, birkaç ay içinde Türkiye'nin Batı ülkelerine karşı güvensizliğini tekrar artıracak gelişmeler yaşandı.

23 Ekim 1932'de Mussolini, Torino'da büyük bir kalabalığa yaptığı konuşmasında, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından imzalanan antlaşmaların adaletsizlik yaratması nedeniyle revize edilmesi gerektiğini, Almanya'nın silahlanma ve egemenlik konusunda eşitlik taleplerinin meşru olduğunu, işlerliğini kaybeden MC'nin sunduğu yapının kötüye gittiğini belirterek, hiyerarşik bir sistem istemese de barış ve refah için İngiltere-Fransa-Almanya-İtalya arasında bir ortak girişim kurulması gerektiğini dile getirdi.[250] Bu girişim literatüre Mussolini Paktı veya Dört Güç Paktı olarak geçecekti. Mussolini, Versailles Antlaşması ile büyük güçlerin, Almanya'ya silahlanma konusunda eşitlik sağlanmamasıyla önemli bir sorunun çıkmasına neden olduklarını ve bu sorunun çözülmemesi durumunda, Almanya'nın Versailles'ı askıya alarak silahlanmaya başlayacağını ve Avrupa'yı bir savaşın eşiğine getireceğini düşünmekteydi. Bunu önlemenin yoluysa, dört büyük gücün bir konsensüs oluşturması, Versailles'ı birbirleriyle

[249] **TDA**, 38296 - 152911 – 62, 21.01.1933.
[250] Mengeş, "Türkiye-İtalya İlişkileri (1928-1940)", s.249.

uzlaşarak değiştirmesi ve Almanya'ya eşitlik tanınmasıydı. Gürün'e göre Mussolini, bir yandan Almanya'yı kontrollü bir şekilde sisteme katarken, diğer yandan dört devlet için de ortak tehdit olan komünizmi ve SSCB'yi Avrupa sisteminin dışında tutmayı amaçlamaktaydı.[251] Mussolini'ye göre, Avrupa'da barışı sağlamanın yolu, akamete uğraması muhtemel olan silahsızlanma konferanslarının haricinde dört büyük gücün iş birliği ve mümkünse ittifakından geçmekteydi.[252]

Uluslararası sistemde, devletler arasında adı konulmamış bir hiyerarşinin var olduğuna inanan Mussolini, büyük devletlerin küresel meseleleri kendi aralarında halletmeleri ve diğer devletlerin de buna uyması gerektiğini belirtirken, İtalya'nın bu süreçte etkin konumda olmasının zorunluluğuna işaret ediyordu. İngiltere ve Fransa'nın kontrolü altındaki MC sisteminde, İtalya'nın rolü sınırlı olduğundan, bu isteğini gerçekleştirecek yeni bir platform kurmayı amaçlıyordu.[253] Silahsızlanma görüşmelerinin kötüye gitmesinin ardından ortaya konan Dört Güç Paktı'nın Almanya'ya sağlayacağı eşitlik sayesinde barışın daha kolay yerleşeceği ve dört büyük gücün Avrupa barışı için önemli bir iş birliği oluşturacağını öngören[254] bu girişim, taraflardan biri olan İngiltere'de muhalefetin sert eleştirilerine maruz kaldı. Dört Güç Paktı'na İngiliz muhalefeti tarafından yöneltilen eleştiriler, Almanya'nın tekrar silahlandırılması ve Anschluss'un gerçekleştirilmesine göz yumulmasının yeni bir dünya savaşına davet çıkaracağı, bu durumda da İtalya ile Almanya'nın birlik olarak diğer iki devleti zor durumda bırakacağı şeklindeydi. Buna cevaben Başbakan Ramsay MacDonald, İngiltere'nin bu anlaşmaya henüz taraf olmadığını, herhangi bir taahhüde girmediğini, bu anlaşmayla İngiltere'nin herhangi bir sınır değişikliğini ve revizyonu kabul etmeyeceğini ve MC Misak'ına

[251] Gürün**, a.g.e.,** s.130.
[252] **TDA**, 37122 - 149053 – 11, 29.03.1933.
[253] Mengeş**,** "Türkiye-İtalya İlişkileri (1928-1940)", s.250.
[254] **TDA**, 44129 - 209165 – 10, 06.04.1933.

muhalif olacak hiçbir adımı atmayacağını belirtmişti.[255] Mussolini'nin taraf devletlere önerdiği ve Türkiye gazetelerinde bir "sızıntı" sonrası yayınlanan metinde[256], taraflar, Briand-Kellogg Paktı'na ve kuvvete başvurmama yönündeki diğer antlaşmalara uyarak barışın korunması için iş birliği yapmayı, MC Misakı çerçevesinde barış antlaşmalarını revize etmeyi, silahsızlanma görüşmelerinde bir sonuca ulaşılamaması durumunda kendi aralarında varacakları konsensüsla aşamalı bir şekilde Almanya'ya hukuki eşitlik sağlamayı ve sömürge konularında ortak hareket etmeyi taahhüt edeceklerdi. Türkiye'nin Roma Büyükelçisi V. Çınar'ın İtalyan Dışişleri Müsteşarı Fulvio Suvich ile yaptığı görüşmede Suvich, Mussolini'nin amacının dünyayı dört büyük gücün birlikte yönetmesinin aksine Avrupa'daki büyük güçlerin birbirleriyle olan rekabet ve anlaşmazlıkları nedeniyle küçük devletlerin zarar görmesini önlemek ve sorunları çözebilecek bir platform oluşturmak olduğunu belirtmiş, revizyona dair bir hareketin yalnızca dört devletin anlaşması ve birlikte hareket etmesiyle mümkün olacağını, bu pakt sayesinde dört devletin her konuda konsensüs sonucunda olaylara yaklaşacağını iddia etmiştir.[257]

Pakt'ın taraflara gönderilen metni üzerinde İngiltere ve Fransa'nın revizyon teklifleri olmuş, bu teklifler Mussolini'nin arabuluculuğunda görüşülmüş ve düzenlenmiştir. Bu metin hakkında yapılan müzakerelerin ardından Fransa, Almanya ve İtalya'nın Pakt üzerinde anlaştığı fakat İngiltere'nin çekince koyduğu yönünde iddialar[258] gündeme gelmişse de doğruluğu hakkında kesin kanıtlar bulunamamıştır. Mussolini'nin ısrarlı ikna çabalarının etkisiyle devam eden görüşmeler sonucunda, 1933 yılının Mayıs ayının son gününde İngiliz, Fransız ve Alman büyükelçileri ve Suvich'in katılımıyla Dört

[255] Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Mehmet Münir Ertegün, Başbakan'ın Avam Kamarası'nda yapmış olduğu beyanatı ve muhalefetin bu beyanata yönelik eleştirilerini çevirerek Dışişleri Bakanlığı'na rapor olarak sunmuştur. Başbakan'ın beyanatı ve buna ilişkin rapor için bknz: **TDA**, 37154 - 149113 – 18, 15.04.1933.
[256] N. Sadık, "Harp Tehlikesi Var mı?" **Akşam**, 04.04.1933, s.1-2.; "Roma Mülâkatında Neler Tespit Edildi?", **Milliyet**, 05.04.1933, s.1.
[257] **TDA**, 44152 - 209348 – 15, 27.05.1933.
[258] **TDA**, 44152 - 209348 – 23, 27.05.1933.

Güç Paktı nihai metninde anlaşmaya varılmış ve Pakt'ın imza süreci başlatılmıştır. Tam adı *Agreement of Understanding and Cooperation* olan Dört Güç Paktı, 7 Haziran 1933'te, Venedik Sarayı'nda Alman, Fransız ve İngiliz büyükelçileri ile Mussolini tarafından parafe edildi ve Pakt'ın nihai metni, takip eden günlerde tarafların yüksek tirajlı gazetelerinde yayımlandı.[259] Pakt'ın imzalanması ise 15 Temmuz 1933'te yine Venedik Sarayı'nda gerçekleşti.[260] Bu süreçte Mussolini'nin tutumu, Avrupa'da "barışın şampiyonu" imajının yanı sıra İtalya'nın Avrupa siyasetinin kilit aktörlerinden biri olduğunu gösterme çabası doğrultusunda oldukça hevesli ve kararlıydı. Buna paralel olarak, paraf ve imza süreci diplomatik bir gösteri haline gelmiş, bu da Pakt'ın yalnızca bir uzlaşı değil, aynı zamanda uluslararası kamuoyuna verilen "İtalya'nın Avrupa için önemi" konulu bir mesaj olduğunu göstermiştir. Bu mesaj, Türkiye için daha çok büyük güçlerin diğer devletleri dışlayıcı ve hiyerarşiyi olumlayan bir tavrı olarak yorumlanıyordu.

On yıllık geçerlilik süresi öngörülen Pakt'ın nihai metninde taraflar, diğerlerini ilgilendiren meselelerde birbirlerine danışacaklarını, silahsızlanma görüşmelerinin başarıya ulaşması ve barışın sağlanması için MC Misakı'na uygun olarak reaktif ve/veya proaktif iş birliği içerisinde olacaklarını, MC Misakı'nın 10, 16 ve 19.maddeleri[261]

[259] Mengeş, "Türkiye-İtalya İlişkileri (1928-1940)", s.258-259.
[260] "Dörtler Misakı İmzalandı", **Cumhuriyet**, 16.07.1933, s.1.
[261] Madde 10- Milletler Cemiyeti'nin üyeleri, tüm üyelerin toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi ve mevcut siyasi bağımsızlığına karşı dış saldırılara karşı korumayı taahhüt eder. Böyle bir saldırı durumunda veya böyle bir saldırı tehdidi ya da tehlikesi söz konusu olduğunda, Konsey, bu yükümlülüğün nasıl yerine getirileceğine dair tavsiyede bulunacaktır.
Madde 16/1. Eğer Milletler Cemiyeti'nin herhangi bir üyesi, 12, 13 veya 15. Maddelerdeki taahhütlerini göz ardı ederek savaşa başvurursa, bu durum kendiliğinden tüm diğer Milletler Cemiyeti üyelerine karşı bir savaş eylemi olarak kabul edilecektir. Bu doğrultuda, diğer üyeler derhal söz konusu devlete karşı tüm ticari veya mali ilişkileri kesmeyi, kendi vatandaşları ile sözleşmeyi ihlal eden devletin vatandaşları arasındaki her türlü etkileşimi yasaklamayı ve bu devletin vatandaşları ile diğer devletlerin vatandaşları (ister Milletler Cemiyeti üyesi olsun ister olmasın) arasındaki tüm mali, ticari veya kişisel ilişkileri engellemeyi taahhüt eder.
2. Böyle bir durumda, Konseyin görevi, ilgili hükümetlere, Milletler Cemiyeti üyelerinin Cemiyet'in taahhütlerini korumak amacıyla kullanılacak silahlı kuvvetlere hangi etkili kara, deniz veya hava kuvvetlerini ayrı ayrı sağlayacaklarını önermektir.
3. Milletler Cemiyeti üyeleri, bu madde kapsamında alınan mali ve ekonomik tedbirlerden kaynaklanan kayıp ve sıkıntıları en aza indirmek amacıyla birbirlerine karşılıklı destek sağlayacaklarını, sözleşmeyi ihlal

doğrultusunda alınacak kararlar hakkında birbirleriyle görüşerek hareket edeceklerini, Avrupa'nın iktisadi problemlerini MC çerçevesinde çözmek için istişarede bulunacaklarını taahhüt etmişlerdir.[262] Pakt'ın bu yapısı, MC sisteminden ziyade, ayrı bir "büyük güçler ligi" kurulmaya başladığını gösteriyordu. Pakt'ın imzasından sonra tarafların başbakanları Mussolini'ye ayrı ayrı tebrik mesajları gönderdiler. Adolf Hitler, Mussolini'nin diplomatik başarısını övdüğü telgrafında Pakt'ın Alman-İtalyan dostluğuna büyük katkı sağladığını[263], Fransa Başbakanı Edouard Daladier Pakt'ın imzasından memnuniyet duyduğunu[264], İngiltere Başbakanı MacDonald ise Pakt'ın Avrupa'da savaşa neden olma ihtimaline sahip girişimleri önlemek için sağlam bir gayretin sonucu olduğunu belirtti.[265]

Tüm bu olumlu mesajlara rağmen, Pakt'a birçok eleştirinin gelmesi uzun sürmedi. Eski Fransız Başbakan Edouard Herriot, *Ere Nouvelle* gazetesinde yayınlanan yazısında, İtalya'nın Dört Güç Paktı'nda ortaya koyduğu projenin "sulh siyasetinin dört devlet tarafından tayin olunup, gerektiğinde diğer devletlere cebren kabul ettirilmesi" hususunu MC Misakı ile çatışır ve kabul edilmesi zor bir madde olarak değerlendirdi.[266] Herriot'un çıkışı, Pakt'ın henüz başında "eşitlik" ilkesini ihlal eden bir girişim olarak algılandığını gösteriyordu. Böylece Herriot, hem uluslararası hukuk açısından bir tutarsızlığa hem de büyük güçler dışındaki devletlerin ve MC'nin karar alma mekanizmalarından dışlanma

---

eden devlet tarafından herhangi bir üyeye yönelik özel tedbirlere karşı birlikte direneceklerini ve Milletler Cemiyeti'nin taahhütlerini koruma amacıyla iş birliği yapan herhangi bir üyenin kuvvetlerine kendi topraklarından geçiş imkânı tanımak için gerekli adımları atacaklarını kabul ederler.
4. Milletler Cemiyeti'nin herhangi bir taahhüdünü ihlal eden bir üye, Konseyin tüm diğer üyelerinin temsilcilerinin oy birliğiyle alacağı bir kararla artık Milletler Cemiyeti üyesi olmadığı ilan edilebilir.
Madde 19- Genel Kurul, zaman zaman Milletler Cemiyeti üyelerine artık uygulanamaz hale gelen antlaşmaların yeniden gözden geçirilmesini ve dünya barışını tehlikeye atabilecek uluslararası koşulların değerlendirilmesini tavsiye edebilir.
https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv13/ch10subch1 (Erişim tarihi 30.12.2024)

[262] Pakt'ın metni için bknz: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1933v01/d308 (Erişim tarihi 30.12.2024)

[263] "Italian Hopes: Bringing In Poland", **The Times**, 17 Temmuz 1933.

[264] Mengeş, "Türkiye-İtalya İlişkileri (1928-1940)", s.270.

[265] **Ibid.**, s.270.

[266] **TDA**, 44152 - 209348 – 31, 01.09.1933.

ihtimaline işaret ediyordu. Başka bir deyişle Pakt, büyük devletlerin iş birliğinin yanı sıra, diğer devletlerin iradelerinin göz ardı edilmesi olarak öne çıkıyordu.

Benzer şekilde Küçük Antant ülkeleri, ortak yaptıkları açıklamada bu pakta karşı çıktılarını belirttiler. Polonya ve Küçük Antant ülkelerine göre, Dört Güç Paktı'nın yapılış amacı, dört devletin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözmenin yanında kendileri dışındaki devletlerin çıkarlarını gözetmeksizin onların zararına kararlar almaya niyetlenmeleriydi.[267] Bu tepki, küçük ve orta büyüklükteki devletlerin uluslararası sistemde ikinci plana itilme endişesini yansıtmaktaydı. Polonya ve Küçük Antant'ın bu endişeleri ve çıkışları, Avrupa'nın siyasi görünümü açısından da anlamlıydı. Çünkü Küçük Antant ve Polonya, güvenliklerini büyük ölçüde Fransa'ya bağlamışlardı. Pakt'ın Fransa'yı Almanya ile "yakınlaştırması" ihtimali, bu ülkelerin güvenlikleri açısından ciddi bir kaygı yaratıyordu. Dolayısıyla tepkiler, hem ilkeli bir karşı çıkış hem de hayati güvenlik kaygılarının bir yansımasıydı.

Türkiye, Pakt'a yönelik eleştirileri yalnızca bir karşı çıkma veya meydan okuma olarak değil, aynı zamanda büyük güçlerin diğer devletleri dışlamasına karşı bir dayanışmanın fitilinin ateşlenmesi olarak değerlendirdi.[268] Türkiye'nin diplomatik duruşu, eşit ve egemen devlet olma bağlamında ilkelerin ve devletlerin hayati çıkarlarının korunmasını temel alıyordu. Bu doğrultuda Ankara, Pakt'a eleştiriler yönelten bu devletlerle, kısa zaman içinde, benzer politikalar geliştirmeye başlayacak, onları destekleyen söylemlere başvuracak ve bunlara o devletler nezdinde de karşılık bulacaktı. Türkiye'nin bu yaklaşımı, yalnızca Dört Güç Paktı'na karşı bir tutum değil, aynı zamanda Balkan Antantı'nda da karşılığını bulan bir eğilimin parçasıydı: büyük güçlerin dayatmalarına alternatif olarak küçük ve orta ölçekli devletlerle dayanışma arayışı. Böylece Türkiye, yalnızca kendi güvenliğini değil, aynı zamanda daha geniş bir bölgesel güvenlik anlayışını da savunmuş oluyordu.

[267] **TDA**, 37170 - 148360 – 42, 14.08.1933.
[268] Mengeş, "Türkiye-İtalya İlişkileri (1928-1940)", s.274.

Mussolini ise, Pakt'a yönelik itirazların haklılığını kabul edercesine İtalyan meclisinde yaptığı konuşmasında, Locarno'nun zorunlu bir devamı olan Dört Güç Paktı'nın, devletler arasında herhangi bir hiyerarşi ortaya koymamasına rağmen, MC'nin yapısı, dünyanın mevcut durumu ve tarihin bir yansıması olarak dört devlet ile dünyanın geri kalanı arasında hiyerarşi olduğunu bir gerçek olarak tanımladı ve bu paktın hem Avrupa hem de dünya barışı için gerekli olduğunu iddia etti.[269] Bu ifadeler, İtalyan dış politikasının temel yaklaşımını yansıtıyordu: Barış, aslında eşitlik temelinde bir işbirliği değil, büyük güçlerin çıkarlarını garanti altına alan bir düzen demekti. Mussolini, Pakt'ı bu bağlamda Avrupa'da "kaçınılmaz bir gerçeklik" olarak sunarak, eleştirileri siyaseten meşru ama pratikte önemsiz göstermeye çalıştı.

Ayrıca, Türkiye'nin Roma büyükelçisi V. Çınar ile yaptığı görüşmede, Türkiye'ye karşı dostluk siyasetine zarar verecek herhangi bir girişimde bulunmayacağına dair garanti vererek, İtalya'nın Balkan ve Doğu Akdeniz siyasetinin temelini Türkiye ile olan dostluğu üzerine kuracağını belirtti.[270] Mussolini'nin Türkiye'ye yönelik görünürdeki dostane tutumu ve ikili antlaşmalarla yaratılan olumlu hava, Oniki Ada'daki askeri tahkimat ve Dört Güç Paktı gibi girişimler ile birlikte düşünüldüğünde, kendisine karşı birleşik bir cephe yaratmayı önlemek açısından stratejik bir oyalama ve yumuşatma siyaseti olarak değerlendirilmelidir. Usta bir manipülatör olarak, birkaç ödünle ve dostane söylemlerle Ankara'yı, İtalya'ya yönelik tehdit algısı ve şüphelerinde haksız olduğuna inandırmaya çalışmış ve böylece yumuşamasını amaçlamışsa da bunda başarılı olamamıştır. Mussolini'nin oyalama ve yumuşatma stratejisi, Ankara tarafından kısa sürede anlaşılacak ve bu dönemden itibaren İtalya'nın olumlu bir görüntü çizse de her faaliyeti şüpheyle karşılanacak, olası riskler gözetilerek önceden önlemler alınmaya başlayacaktır.

[269] **TDA**, 44152 - 209348 – 31, 01.09.1933.
[270] **TDA**, 44152 - 209348 – 31, 01.09.1933.

Aras, kitabında, Pakt hakkında görüşmelerin başladığına dair söylentilerin çıktığı ilk günlerde Atatürk'ün Dışişleri Bakanlığı'na bu girişimin önlenmesi için çaba harcanması gerektiği yönünde talimat verdiğini belirtmektedir.[271] Benzer şekilde, İtalya'nın Ankara Büyükelçisi Vincenzo Lojacono, Mussolini'ye ilettiği raporunda, Türkiye'nin Dört Güç Paktı'na kati bir surette karşı çıktığını, Türk yöneticilerinin bu girişimi, Avrupalı büyük güçlerin kendi aralarında anlaşarak Türkiye karşıtı eski politikalarına tekrar yöneldikleri şeklinde gördüklerini, Türkiye'nin Lausanne ve Boğazlara dair kazanımlarına zarar verecek durumları beraberinde getireceğinden çekindiğini yazmaktadır.[272] Dört Güç Paktı, büyük güçlerin çıkarları uyuştuğunda, aralarındaki sorunları göz ardı ederek Birinci Dünya Savaşı'nda ve sonrasındaki barış görüşmelerinde ortak hareket edebildiklerini Türkiye'ye ikinci kez gösteren gelişme oldu. Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda cephe hattında büyük güçlerle askeri mücadele yürütmüş ve Lausanne'da da diplomatik mücadelede yer almış olan kadro, Dört Güç Paktı'nın potansiyelini önceki tecrübeleriyle birleştirerek değerlendiriyorlardı. Türkiye'nin Lausanne'da önüne çıkan İngiltere-Fransa-İtalya ittifakına bu sefer Almanya'nın da dahil olmasıyla tekrar zorlu bir mücadeleyle karşı karşıya kalma ihtimali söz konusuydu. Tek başına İtalya'nın Doğu Akdeniz ve Balkanlarda Türkiye için bir tehdit olması, bir de Roma'nın girişimiyle dört büyük devletin birlikte hareket ederek kendileri dışındaki devletlerin kaderi hakkında karar vermeyi öngören bir pakt ortaya koyması, Türkiye tarafından son derece olumsuz karşılandı.[273] Aras'ın şu sorusu aslında Pakt'ın gayesini sorgulamakta önemli bir çıkış noktası oluşturur: Locarno Antlaşması'na taraf olan ve MC'de daimi üye olarak bulunan bu dört devletin, iş birliği yapmak için yeterince fırsatı, münasebeti veya aracı yok muydu?[274]

[271] Aras, **Görüşlerim cilt.I**, s.58-59.
[272] Mengeş**,** "Türkiye-İtalya İlişkileri (1928-1940)", s.262.
[273] **Ibid.**, s.255.
[274] Aras, **Atatürk'ün Dış Politikası**, s.25.

Türkiye açısından Pakt, yalnızca makro düzeyde büyük devletlerin dışlayıcı ve hiyerarşik bir uluslararası düzen kurma girişimi değil, aynı zamanda mikro düzeyde Türkiye'nin aleyhine gelişebilecek güvenlik tehditlerinin bir başlangıç noktası olarak görülmekteydi. Türkiye'nin bu pakta yönelik tepkisi, uluslararası sistemdeki büyük güçler tarafından çevrelenme ve bu güçlere karşı izleyeceği politikalarda yalnız kalma endişesinden kaynaklanmaktaydı. Bu doğrultuda, Türkiye, güvenliğine yönelebilecek olası bir tehdit halini, daha olayların başında önlemek istemiş ve önleyememesi durumundaysa sonrası için yapılabilecekler hususunda stratejiler geliştirmek zorunda kalmıştır. Bu durumla başa çıkmak için Ankara, Dört Güç Paktı dışında kalan birçok devletle temaslarda bulundu ve bu devletlerden özellikle SSCB ayrı bir önem arz ediyordu.

Litvinov tarafından ortaya konan projenin, Aras'ın girişimleriyle yapılan toplantı sonucunda Türkiye, SSCB ve Romanya dışişleri bakanlarının ortak kararıyla, MC Misakı, Locarno Antlaşması ve Briand-Kellogg Paktı'nda yapılmamış olan "saldırgan" kavramının tanımını yapmak üzere, Polonya, Küçük Antant ülkeleri, Türkiye ve SSCB arasında bir antlaşma hazırlanması hedef olarak belirlendi. Aras, kendi aracılığıyla bir araya gelen bu grubun, literatüre "Mütecavizin Tarifi Antlaşması" olarak geçen çok taraflı antlaşmayı, Dört Güç Paktı'na karşı yaptığını ve bu gruba sonraları İran ve Afganistan'ın da kendisinin tavsiyesiyle dahil olduğunu belirtmektedir.[275] Başka bir devlete savaş ilanı, silahlı kuvvetler tarafından savaş ilan edilmeksizin başka bir devletin topraklarının işgali, kara-deniz-hava kuvvetleriyle savaş ilanı olmaksızın başka bir devletin topraklarına, gemilerine ve uçaklarına saldırı, başka bir devletin sahil veya limanlarının abluka altına alınması, kendi veya başka bir devletin toprakları üzerinde örgütlenen silahlı çeteleri koruma, kollama ve silahlandırma, işgal edilen devletin talep etmesine rağmen kendi topraklarındaki çetelerin örgütlenmesini engellememek fiillerini işleyen devletleri

[275] T. R. Aras, **Görüşlerim cilt.II**, İstanbul, Yörük Matbaası, 1968, s.143-144.

"mütecaviz" olarak tanımlayan antlaşma, Londra'da 4 Temmuz 1933'te imzalandı.[276] Antlaşmaya taraf olan devletler Türkiye, SSCB, Polonya, Yugoslavya, Çekoslovakya, Estonya, Letonya, Romanya, İran, Afganistan ve Finlandiya (sonradan dahil oldu)'ydı.

Dört Güç Paktı dışında kalan bu devletler, Londra'da imzaladıkları antlaşmayla, dört büyük devletin, diğer devletleri ilgilendiren hususlarda, özellikle de toprak paylaşımına dair konularda kendi aralarında karar alırsa bunun bir saldırı fiili olacağını ilan ederek Pakt'a karşı çıktılar. Bu antlaşmanın, Dört Güç Paktı'nı imzalayan devletleri rahatsız ettiğini Türkiye ve İtalya'nın dışişleri belgelerinde görmek mümkündür. İtalya'nın Dışişleri Bakanlığı Kabine Şefi ve eski Ankara Büyükelçisi Pompeo Aloisi'nin Türkiye'nin Roma büyükelçisi V. Çınar'a, Türkiye ile SSCB ve Küçük Antant devletleri arasında imzalanan mütecavizin tarifi anlaşmalarının ne anlama geldiğini anlamadıklarını ve İtalya'nın bu antlaşmadan rahatsız olduğunu, Macaristan'ınsa protesto edeceğini söylemesi[277] ve Suvich'in İtalya ve İngiltere'nin aralarında bulunduğu birçok devletin bu antlaşmaya karşı olduğunu belirtmesine[278] dair belgeler, bunlara verilebilecek birkaç örnektir. Yine bir İtalyan dışişleri belgesinde Türkiye'nin bu antlaşmalara katılma sebebinin, doğrudan doğruya Dört Güç Paktı olduğu belirtilmektedir.[279] Alman büyükelçi Ulrich von Hassell de, Türkiye'nin Roma büyükelçisiyle yaptığı görüşmede, Mütecavizin Tarifi Antlaşması'nın aslında Fransa'nın teşvikiyle Almanya'nın izole edilmesi için yapıldığını ve Dört Güç Paktı'na rağmen Fransa'nın bu siyasetine devam etmesinin Almanya tarafından hoş karşılanmayacağını dile getirmiştir.[280]

Büyük güçlerin bu antlaşmadan rahatsızlığına rağmen Türkiye'nin kararlı tutumunu ve memnuniyetini Atatürk, TBMM'nin açılışında yaptığı konuşmasında "(…) Londra'da imzalanan, mütecavizin tarifi muahedeleri, beynelmilel ademi tecavüz fikrini

[276] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 4.Dönem, 4.Yasama Yılı, 17.Oturum, 23.12.1933, Ek: Sıra No 35.
[277] **TDA**, 44144 - 209527 – 49, 01.12.1933.
[278] Mengeş, "Türkiye-İtalya İlişkileri (1928-1940)", s.268.
[279] **Ibid.**, s.268.
[280] **TDA**, 44152 - 209344 – 4, 20.07.1933.

tevsik eden diğer mukavelelere hakikî bir canlılık vermektedir. Büyük Millet Meclisinin bu mühim eseri takdir buyuracağına şüphe yoktur. (…) Mütecavizin tarifi muahedesine ademi tecavüz ve tecavüze ademi iştirak ve tecavüzü takbih fikirlerini tebarüz ettiren muahedenin memleketler arasında hakikî bir emniyet havası yaratmakta olduğuna şüphe yoktur."[281] sözleriyle açıklamıştır. Bu sözler, Türkiye'nin, güvenlik politikasında dış tehditlerden kaynaklı endişelerini, çok taraflı ve kolektif güvenlik mekanizmalarıyla gidermeye çalıştığını ve Türkiye açısından söz konusu antlaşmanın, savaşın önüne geçmeyi amaçlayan diğer antlaşmalarla uyumlu, hatta onları tamamlayıcı bir işleve sahip olduğunu gösteriyordu.

Temelde Litvinov'un bir projesi olsa da Türkiye, Mütecavizin Tarifi Antlaşması'nın imzalanması ve daha geniş katılımın sağlanması için yoğun bir diplomasi yürütmüştü. Aras'ın kararlılıkla yürüttüğü bu süreçte Türkiye, hem bölgesel hem de küresel ölçekte kabul gören barış yanlısı devlet imajını ortaya koymuştur. Bu durum, Türkiye'nin yalnızca bölgesindeki statükoyu korumayı amaçlayan değil, aynı zamanda barışın korunması için aktif rol üstlenen bir aktör olma yönünde çaba harcadığını gösteriyordu. Elbette bunu salt barışsever bir devlet imajı için yapmıyordu, aynı zamanda güvenliğiyle doğrudan ilişkili olduğu için bu girişimlerde aktif rol üstleniyordu. Dört büyük gücün yaratmak istediği hiyerarşik düzende Türkiye, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki gizli antlaşmalarla yapılan paylaşımın izlerini görüyordu ve bu nedenle sürecin içinde yer alıyordu.

Aras'ın arabuluculuk girişimleriyle Polonya, SSCB ve Küçük Antant ülkeleriyle başlayan süreç, Baltık ülkeleri, İran ve Afganistan'ın katılmasıyla geniş bir coğrafyayı kapsayacak bir antlaşmalar zincirine evrildi. Burada, Türkiye'nin barış yanlısı aktif dış politikasının yanı sıra Musul Sorunu'nda olduğu gibi yine "Sovyet kartını oynama"

[281] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 4.Dönem, 4.Yasama Yılı, 1.Oturum, 01.11.1933, s.3.

siyaseti öne çıkmaktadır. Dört Güç Paktı'nın, SSCB gibi büyük bir devlete rağmen yapılması ve dört devletin "tüm dünyanın kaderi" hakkında diğer devletlerin fikirlerini gözetmeksizin ortak hareket etmesini öngörmesi nedeniyle başta SSCB'nin tepkisini çekmesi doğaldı. Türk diplomasisi, dört büyük gücün SSCB'yi dışarıda bırakan ve ideolojik temelde onu ötekileştiren tutumlarını bir kez daha kullanmayı ve etki yaratmayı amaçlamıştı. İtalyan ve Türk dışişleri belgelerinde görüleceği üzere bunda başarılı da oldu. Mussolini'nin SSCB ve komünizm karşıtı söylemleri, İtalya'nın bu devleti ve ideolojisini tehdit olarak gördüğünü açıkça ortaya koyduğu gibi, uygulama farklılıklarına rağmen temelde kapitalizmde birleşen dört devlet, komünist sistemin bir tehdit olduğu konusunda hemfikirlerdi. Türkiye, dört büyük güç ve SSCB arasındaki yapısal olarak çözümü mümkün olmayan bu sorunu tekrar kullanarak, güç dengesinde kendi aleyhine olan durumu bozmak için elindeki kozları oynamıştı.

Mütecavizin Tarifi Antlaşması, Dört Güç Paktı'na verilen güçlü bir mesaj olmanın yanı sıra uluslararası hukuk alanında da önemli bir gelişmedir. Silahsızlanma ve savaşın önlenmesi çerçevesinde yapılan antlaşmalar ve düzenlemelerde hukuki bir boşluk olan saldırganın ve saldırının tanımını yaparak antlaşmaların uygulanmasında ortaya çıkabilecek yorum farklılıklarını ve belirsizlikleri önleyecek, caydırıcılık ve yaptırımları başlatacak sürecin daha etkin bir şekilde yönetimine önayak olacaktı. Nitekim, İkinci Dünya Savaşı sonrasında savaş suçlularının yargılanması için kurulan Nürnberg Mahkemeleri'nde, saldırgan ve saldırı fiilinin tanımında Mütecavizin Tarifi Antlaşması temel alınarak sanıklara suçlamalar yönetildi.[282] Bu doğrultuda Mütecavizin Tarifi Antlaşması, hem uluslararası hukuk hem de uluslararası siyaset açısından önemli sonuçlar doğuran bir girişim oldu. Bu sonuç, Türkiye'nin aktif rol üstlendiği bu diplomatik

[282] Z. M. Alsan, "Tecavüzün Tarifi Problemi", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, cilt.XI, sayı.1-2, 1954, s.62-63.

girişimin yalnızca bu dönem için değil, aynı zamanda sonraki dönemler için de uluslararası hukuk açısından önemli bir gelişme olduğunu göstermektedir.

Dört Güç Paktı, tarafların büyükelçilerince imzalanmış ve fiili olarak yürürlüğe girmiş gibi görünmesine rağmen tarafların meclislerinde onaylanmadığı için henüz hukuken yürürlüğe girmemişti. Bu pakt, Mussolini'ye göre, Cenevre'de çözüme uzak olan, hatta "can çekişen"[283] silahsızlanma görüşmeleriyle birbirine sıkı sıkıya bağlıydı. Mussolini'nin Pakt'a yüklediği bu anlamı, silahsızlanma görüşmelerinin geçirdiği aşamalara kısa bir bakışla açıklamak mümkündür. Çünkü, 1926'dan bu yana devam eden görüşmelerde, taraflar çeşitli konularda çözüme ulaşmış ve uzlaşmaya varmış olsa da Almanya'nın silahlanma talebi tartışılmaya 1932 yılında da devam ediyordu. Eşit silahlanmaya izin verilmesi talebinin görüşmelerde reddedilmesiyle, 1932'nin sonlarında Almanya'nın görüşmelerden çekileceğini belirtmesinin ardından silahsızlanmaya dair beklentiler oldukça azaldı. Yine de ABD, Fransa, İtalya, İngiltere ve Almanya'nın müzakerelerinin sonunda ilan edilen ve tüm ulusların güvenliğini sağlaması noktasında eşit haklara sahip olduğunun duyurulduğu bildiri, eğer diğer devletler taahhüt ettikleri gibi silahsızlanmazsa Almanya'nın silahlanma hakkına sahip olacağını öngörüyordu. Bu vaat sayesinde Almanya, silahsızlanma görüşmelerine dönüyordu fakat bu tarihlerde Hitler Almanya'da iktidarı ele geçirecek ve görüşmeler daha çetrefilli bir hal alacaktı.[284]

Almanya'nın eşitlik noktasında artan ısrarı, görüşmelerin yeniden kontrolden çıkmasına neden oldu. Buna karşılık İngiltere Başbakanı MacDonald, görüşmelerin devam etmesi için, hiç anlaşamamaktansa sınırlı da olsa anlaşmayı tercih ederek daha önce bildiride sunulan teklifi, silahların miktarının somut rakamlar üzerinden belirlenmesi yönünde yeni bir teklifle geliştirdi. Almanya ile bu teklifin görüşmeleri devam ederken, Başbakan MacDonald ve Dışişleri Bakanı John Simon'ın Roma'ya

[283] H. J. Burgwyn, **Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918-1940**, London, Praeger, 1997, s.83.
[284] **Ibid.**, s.83.

düzenlediği ziyaret, bundan sonra ne yapılacağının tartışılması amacını taşıyordu. Bu ziyaret sırasında, 17 Mart 1932'de Mussolini, çözümün Dört Güç Paktı olacağını belirterek yeni bir yol önermiş ve Pakt'ın silahsızlanma görüşmeleriyle bağlantısını sağlamıştır. Taraflara sunulan önerinin sonunda Hitler, Mussolini'nin Almanya'nın silahlanmasını kademeli de olsa desteklemesi ve hareket alanı sağlaması açısından taviz ve teşvikler içerdiğini ya da içereceğini düşündüğünden Pakt'a sıcak bakmıştı.[285] Pakt, silahsızlanma görüşmelerinde Almanya'nın eşit taraf olarak bulunacağını öngörmesine rağmen, Almanya'yı tatmin etmemişti. Fransa, Almanya'ya sağlanacak yeni haklar sonunda güvenliğine dair yeni güvenceler talep ediyordu. İngiltere ise, hem Almanya ile karşı karşıya gelmek hem de kıta Avrupa'sında yeni bir sorumluluk yüklenmek istemiyordu. Bu nedenle İtalya'nın Almanya'ya sınırlı da olsa tavizler veren tutumunu daha gerçekçi bir çözüm olarak gördü. Mussolini'ye göre, Fransa'nın önleyici bir savaşa kalkışmaya cesaret edemediğinin görüldüğü bir ortamda, Almanya'nın uzlaşmacı ve barışçı bir politika izlemesinin yolu, sınırlı da olsa silahlanmasına izin vermekten geçiyordu. Çünkü Mussolini, Birinci Dünya Savaşı'nın "mağdur ülkeleri" kaçınılmaz olarak silahlanarak kendilerine dikte edilmiş olan barışa karşı ayaklanacaklarını düşünmekteydi.[286] İngiltere ikna olsa bile Fransa, güvenliğini sağlayacak güvenceler edinemediği için silahsızlanma görüşmelerinde Almanya'nın taleplerini reddetmeye devam etti. Bunun üzerine Almanya, bu görüşmelerden ve MC'den çekildi. Almanya'nın silahsızlanma görüşmelerinden ve MC'den çekilmesi, Pakt'ın Fransız meclisinde onaylanmamasını beraberinde getirdi ve nihayetinde Pakt devre dışı kaldı.[287]

İngiltere Dışişleri Bakanı Simon, İngiliz Avam Kamarası'nda 8 Kasım 1933 tarihinde yaptığı konuşmada, Dört Güç Paktı'nın onay sürecinin İtalya ve İngiltere

[285] **Ibid.**, s.82.
[286] **Ibid.**, s.80-84.
[287] C. J. Lowe and F. Marzari, **Foreign Policies of The Great Powers Volume VIII: Italian Foreign Policy 1870-1940**, London and New York, Routledge, 2002, s.227.

nezdinde tamamlanmasına karşılık, Fransa ve Almanya tarafından onaylanmadığını duyurdu.[288] Bu açıklama, Pakt'ın daha ilk aşamada işlevsizleştiğinin göstergesi olarak yorumlanabilir. Pakt'ın amacı büyük güçler arasında uzlaşı sağlamakken, taraflardan ikisinin onaylamaya yanaşmaması, anlaşmanın ölü doğmuş bir girişim olduğunu göstermekteydi. Kısa süre içerisinde, Almanya'nın MC'den ayrılması üzerine Mussolini MC'nin artık işlevini kaybettiğini belirtirken, örgütün hayatta kalabilmesi için yalnızca Avrupalı devletlerden oluşması gerektiğini iddia etti.[289] Bu açıklama, temelde MC'nin evrensellik iddiasına karşı bir meydan okumanın yanı sıra, İtalya'nın Avrupa'da "büyük güçler kulübü" fikrine tutunma çabasının bir yansımasıydı. Böylece İtalya, küçük ve orta büyüklükteki devletleri karar mekanizmasının dışına iterek kendi hareket alanını genişletmeyi amaçlıyordu.

Ayrıca, 14 Kasım 1933'te İtalya Meclisi'nde yaptığı MC'yi sert bir şekilde eleştirdiği konuşmasının ardından, MC'nin tekrar aktif bir rol oynayabilmesi için yapılması gerekenleri sıraladığı bir rapor hazırladığına ve Fransa-Almanya-İngiltere hükümetlerine bu raporu gönderdiğine dair iddialar bulunmaktaydı.[290] Bu tür iddiaların basına yansıması dahi dönemin diplomatik atmosferi açısından dikkate değerdi. Çünkü İtalya'nın reform adı altında sunduğu öneriler, aslında uluslararası sistemde küçük devletlerin tamamen etkisizleştirilmesine yönelikti. İddialara göre, raporda, barış antlaşmalarını Misak'tan ayırarak galip-mağlup ayrımının vurgulanmasından vazgeçilmesi, Meclis'ten orta ve küçük devletlerin çıkartılması, küçük devletlerin müsavi oy haklarının elinden alınması, bir anlaşmazlık sırasında yalnızca büyük devletlerin çözüm için devreye girmesi şeklinde düzenlemeler öngörülmekteydi. Fakat doğruluğuna dair kesin kanıtlar bulunmasa da Mussolini'nin dile getirdiği ve basına sızdırıldığı

[288] Y. Mengeş, "Mussolini'nin 'Dört Güç Paktı' Projesi ve Türkiye'nin Siyasal Eylemciliği", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** cilt.36, sayı.102, 2020, s.187.
[289] **TDA**, 44144 - 209527 – 47, 28.11.1933.
[290] **TDA**, 44152 - 209349 – 28, 29.12.1933.

muhtemel olan bu rapor,[291] Dört Güç Paktı'nın başarısızlığının ardından diğer devletlerin ilgisini çekmemiş olacak ki, bir daha gündeme gelmedi. Dört Güç Paktı'nın başarısız olması ve Mussolini'nin prestij kaybı, Türkiye için olumlu gelişmelerdi. Çünkü bu başarısızlık, hem büyük güçlerin Türkiye'yi dışlayarak kendi başlarına bir düzen inşa etme ihtimalini zayıflatıyor, hem de İtalya'nın Doğu Akdeniz'de artan etkisinin törpülenmesini sağlıyordu. Bu tarihten sonra birkaç kez daha Pakt'ın tekrar inşası için çabalar olduğuna dair söylentiler ortaya çıkmışsa da bu bir sonuç vermedi. Söylentiler ve sonrasında yürüttüğü girişimler İtalya'nın bu projeyi tam manasıyla rafa kaldırmadığını gösterse de bunu bir daha açıkça dile getirmedi.

Türkiye, Musul Sorunu'nda Sovyet kartını oynayarak geçici bir başarı elde ettiyse de SSCB yetkililerinin İngiliz ve İtalyan diplomatlarla yaptığı görüşmelerdeki tutumları, Türk hükümetinin olası bir savaş durumunda Sovyet gücüne tam anlamıyla güvenemeyeceğini göstermişti. Bu durum, Türkiye'nin büyük güçler arasındaki rekabetten faydalanma çabasının, kısa vadede kazanımlar getirse de, uzun vadede sürdürülebilir güvenlik stratejileri için yeterli temeli sunmadığını kanıtlıyordu. Türkiye'nin, Musul'dakine benzer şekilde büyük güçlere karşı uygulamaya koyduğu Sovyet kartını oynama siyaseti, Dört Güç Paktı'na karşı da geçici bir başarı sağladı. Ancak bu başarı, yapısal bir ittifaktan ziyade anlık çıkarların kesişmesine dayandığından, aynı Musul meselesinde olduğu gibi kalıcı olamadı. Bu başarının geçiciliği yine SSCB'nin çıkarları söz konusu olduğunda değişken politikalar uygulamasından kaynaklandı. Bu durum, özellikle İtalya'nın Mütecavizin Tarifi Antlaşması'na yönelik tepkilerinde kendini gösterdi.

İtalya'nın Mütecavizin Tarifi Antlaşması'nı kendisine karşı bir girişim olarak görerek Sovyet makamlarına tepkisini belirttiği görüşmelerin ardından Roma'daki

[291] Büyük Faşist Kongresi'nin, İtalya'nın MC'de kalmaya devam etmesi için raporda geçen talepleri şart olarak sunan bir karar alması, bu raporun varlığını destekler niteliktedir. **TDA**, 44152 - 209349 – 24, 28.12.1933.

Sovyet büyükelçisi, Mütecavizin Tarifi Antlaşması'nın Dört Güç Paktı aleyhine yapılmadığına İtalya'yı ikna etmek için görevlendirildiğini ve söz konusu antlaşmanın Almanya'ya karşı yapıldığını, çünkü Fransa'nın SSCB karşıtı bir siyaset izlediğini ve Almanya'ya SSCB'yi hedef alan bir ittifak talebinde bulunduğunu bildirdi.[292] İtalya'yı ikna etmeye yönelik bu diplomatik hamle, Sovyet dış politikasının esnekliğini ortaya koyuyordu. Bunun yanı sıra Mütecavizin Tarifi Antlaşması'ndan kısa bir süre sonra İtalya ve SSCB arasında İtalyan-Sovyet Paktı olarak bilinen 2 Eylül 1933 tarihli İtalya-SSCB Dostluk, Tarafsızlık ve Saldırmazlık Paktı imzalandı. Mussolini'ye göre, bu pakt, Dört Güç Paktı'nın bir devamı olmamakla birlikte, Pakt'ın SSCB karşıtı bir girişim olduğu iddiasına güçlü bir cevap olmuştu.[293] İtalyan-Sovyet Paktı, SSCB'nin politika değişimlerini göz ardı etmemesi gerektiğini Türkiye'ye bir kez daha göstermişti. Bu nedenle Türkiye, Batı'ya karşı duyduğu güvensizlik kadar olmasa da SSCB'ye karşı da temkinli olmayı sürdürdü.

Birkaç yıl sonra gündeme gelen ve Fransa-İngiltere-Belçika-Almanya-İtalya arasında yapılması planlanan "hava Locarnosu"nun, Dışişleri Bakanlığı'nın Paris büyükelçisine gönderdiği talimatnamede "Dört Güç Paktı girişiminden farksız"[294] şeklinde yorumlanması, Türkiye'nin Batılıların girişimlerine duyduğu şüpheyi yansıtması açısından önemlidir. Türkiye, büyük güçlerin inisiyatifinde geliştirilen bu tür girişimlerin, küçük ve orta büyüklükteki devletlerin güvenliğini gözetmekten ziyade, onları karar mekanizmalarının dışında bırakma riski taşıdığına inanıyordu. Bu durum, erken Cumhuriyet dış politikasının özünde yer alan "ihtiyat ve kuşku" eğiliminin bir yansımasıydı.

Türkiye'nin önce Musul'da, sonra da Dört Güç Paktı'nda Sovyet kartını oynaması, yalnızca diplomatik bir manevra değildi, aynı zamanda büyük güçlerin Birinci

[292] **TDA**, 44158 - 208701 – 47, 11.07.1933.
[293] **TDA**, 44144 - 209527 – 38, 15.09.1933.
[294] **TDA**, 38092 - 154919 – 8, 28.02.1935.

Dünya Savaşı öncesindeki gizli antlaşmalarla oluşturdukları ittifakın bir benzerini tekrar inşa etme çabalarına karşı bir denge arayışıydı. Fakat bu stratejinin zafiyeti, SSCB'nin ideolojik farklılıkları geri plana iterek klasik devlet çıkarlarını önceleme yönündeki adımlarıydı. 1929'daki protokolü istikrarsızlaştıran SSCB-İtalya Paktı, Türkiye'nin SSCB'ye olan güvenini sarsacak bir gelişmeydi. Ankara, diğer büyük güçleri dengeleme noktasında Moskova ile kurduğu hassas ilişkide, bu büyük güçlerden biri olan İtalya ile SSCB'nin yakınlaşmasını ve Moskova'nın diplomatını Dört Güç Paktı aleyhine hareket etmediği noktasında İtalya'yı ikna için görevlendirmesini, SSCB'nin çıkarları için gerektiğinde esnek bir tutuma sahip olabileceği şeklinde değerlendirdi. SSCB'nin Türkiye açısından bu tutarsız durumu Ankara'ya, büyük güçlere ideoloji ayırt etmeksizin devlet çıkarları nedeniyle sürekli bir şüphe duyulması gerektiğini ve bu devletleri çıkarları uyuşmadığı ya da çatıştığı noktada birbirine karşı dengeleyici olarak kullanabileceğini gösterdi. "Hava Locarnosu"na verilen tepki de bu sürekli şüphe halinin bir yansımasıydı. Dört Güç Paktı taraflarına ek olarak Belçika'yı içeren bu antlaşma girişimi, doğrudan Türkiye'yi ilgilendiren bir durum yaratmamakla birlikte, tarafların birbirlerine verdikleri taahhütlerde "bencil" hareket etmesi ve diğer devletleri bu sürece dahil etmeden, onların çıkarlarını gözetmedikleri bir girişimde bulunmasını Ankara, şüpheyle karşılıyordu. Diğer bir deyişle, Ankara'nın bu şüphesi, yalnızca bu antlaşmanın içeriğine değil, aynı zamanda büyük devletlerin güvenliklerini sağlama yönündeki girişimlerin birçok devleti dışlayacak şekilde oluşturulmasına tarihsel tecrübeler dolayısıyla duyulan güvensizlikten kaynaklanıyordu. Türkiye, Dört Güç Paktı ve bundan kısa süre sonra ortaya çıkan bu ve buna benzer antlaşmaları, yalnızca Batı Avrupa'daki güvenliğin önemsendiğini ve diğer bölgelerin güvenliğinin önemsizleştirildiğini, hatta güvenlik dışı alanlar haline getirildiğini düşünüyordu.

Antlaşmanın tasarı halinde kalan maddeleri, İngiltere'nin Locarno Antlaşması'nda Belçika sınırlarına verilen garantiyi, Almanya'nın uçak teknolojisinde

sağladığı hızlı gelişim sayesinde yetersiz bulması ve olası bir Alman saldırısının artık İngiltere anakarasını da tehdit edebileceğini anlamasıyla gündeme gelmişti. Görüleceği üzere, Batı Avrupa ile ilgili bir girişim olmasına rağmen Türkiye, bu antlaşmayı dolaylı sonuçları bakımından değerlendirmiş ve bir saldırganın, yalnızca Batı Avrupa'ya yönelik eylemlerini caydırmak için güvenceler içeren fakat diğer coğrafyalar ve devletleri hedef alan saldırılarında serbest bırakan bir uzlaşı olarak, ziyadesiyle şüpheci bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. Türkiye, bundan sonraki süreçte de büyük güçlerle olan ilişkilerini sürekli bir şüphe üzerinden değerlendirecek, tarafların çıkar çatışmalarını incelikli bir şekilde analiz ederek, birbirlerine karşı dengelemekte normatif ya da ideolojik kaygılara güvenmektense bu çıkar çatışmalarını temel alan gerçekçi bir politika izleyecektir.

2.1.1.3. 1934 Büyük Faşist Kongresi'nin ve 1935 Habeşistan İşgalinin Türkiye'ye Etkileri

Dört Güç Paktı girişiminin başarısızlığından sonra Türkiye'nin İtalya'ya yönelik güvensizliği artmaya devam etti. Dört Güç Paktı'ndan kısa bir süre sonra İtalya'dan gelen bir haber, bu güvensizliğin dozunu artırdı. 18 Mart 1934 tarihinde Büyük Faşist Kongresi'nde konuşma yapan Mussolini, İtalya'nın "tarihi gayeleri" olarak Afrika ve Asya'yı işaret ederek, "İtalya'dan birkaç saatlik deniz seyahati uzaklıkta bulunan toprakların" İtalyanların ilgi ve isteklerini uyandırması gerektiğini belirtti.[295] Konuşmasının devamında komşu ülkelerin bu sözleri bir toprak işgali ve fethi olarak algılamaması gerektiğini ve Asya-Avrupa-Afrika arasında İtalya'nın köprü vazifesi

[295] Mussolini'nin konuşmasında en dikkat çeken kısım şu şekildedir: "İtalya'nın tarihi gayelerinin iki ismi vardır: Afrika ve Asya. Cenup ve şark, İtalyanların alakalarını ve iradelerini uyandırması lazımgelen iki asli cihettir. Şimal'de pek az veyahut hiç iş yoktur, garpte keza. İtalya'nın Avrupa'da ve Atlas Okyanusu'nun ilerisinde de işi yoktur. Gayelerimizi coğrafya ve tarih de muhakkak göstermektedir. Avrupa'nın büyük devletlerinden Afrika ve Asya'ya en yakın olanı İtalya'dır. Birkaç saatlik deniz seyahati ve daha kısa hava seferiyle İtalya'yı buralara bağlamak için kafidir. Hiç kimse bu dediklerimi yanlış anlamasın. Arazi fütuhatı mevzubahs değildir. Bunu uzak ve yakın komşularımızın anlaması gerekir. Mevzubahs olan İtalya'nın Afrikalılar, Uzak ve Yakın Şarktaki halklarla teşriki mesai içerisinde olmasıdır. Özellikle Afrika'nın zenginliklerini daha da değerli hale getirmek, Asya-Afrika ve Avrupa arasındaki köprü vazifesini Akdeniz aracılığıyla tekrar yerine getirmek İtalya'nın yapabileceği şeylerdir." "M. Mussolini'nin Nutku", **Hakimiyeti Milliye**, 20.03.1934, s.2.

göreceğini belirttiyse de bu açıklama dışarıdan bakanlar için konuşmanın ilk kısmı kadar önem taşımıyordu. Mussolini'nin açıklamaları, Türkiye tarafından Ege, Akdeniz ve Anadolu'nun dolaylı biçimde hedef alındığı bir girişim olarak değerlendirildi. Her ne kadar konuşmasının devamında ifadelerinin komşu ülkelere yönelik bir tehdit içermediğini belirtmiş olsa da, Ankara bu açıklamaları, Akdeniz'de güç kazanmaya çalışan bir tehdit odağının ileride atabileceği adımlar hakkında erken bir uyarı işareti olarak yorumladı.

Türkiye Mussolini'nin konuşmasını, Roma İmparatorluğu'nu canlandırma ülküsünde Ege, Akdeniz, Balkanlar ve Anadolu coğrafyasını yayılma sahası olarak işaret etmek olarak anladı. Dışişleri Bakanı Aras, TBMM'ye bu konu hakkında yaptığı açıklamada[296], Mussolini'nin konuşmasını dikkatli bir şekilde takip edip değerlendirdiklerini ve Roma'dan açıklama talebinde bulunduklarını belirtti. Devamında, bu konuşmayı, yaklaşan seçimlerin yarattığı iklimde yapılmış bir iç siyaset hamlesi olsa da dış politika açısından Türkiye'nin hayati çıkarlarına doğrudan bir kasıt olarak tanımladı. Aras'ın bu sözleri, hayati bir tehdide rağmen Türkiye'nin bir yandan Roma ile diplomatik teması sürdürmek isteğini, diğer yandan da alt metindeki güvenlik tehdidinin farkında olduğunu ve bu tarz bir ifadeyi yalnızca retorik bağlamda görmediğini gösteriyordu.

Aras, Roma'ya iletilen talebin ardından Mussolini'nin Türkiye'ye dair yaptığı açıklamaları TBMM'ye okudu: "Size samimiyetle ve eminlikle garanti veririm ki,

[296] "İç siyasetle ilgili olan ve özellikle İtalya'da seçimlerin arifesinde yapılan bu konuşmanın dış siyasete temas eden kısmında Afrika ve Asya'dan bahsedilmişti. Bilindiği üzere hem coğrafi konumu hem de kaderi açısından Avrupa devleti olan ülkemizin, Asya'da vatanımızın ayrılmaz parçası kıymetli dostları ve büyük menfaatleri vardır. Bu nedenle özellikle Ön ve Orta Asya ile bağlantılı her siyasi gelişmeyle ilgilenmemiz alışkanlığımızdır. Konuşmasında bundan bahsetmese bile Mussolini'nin büyük bir Akdeniz devletinin fikirlerini temsil etmesi ve ülkemizin gövdesinin Akdeniz'e kıyıdaş iki büyük yarımadada bulunmasından dolayı, kendisinin dış politikaya temas eden konuşmasıyla ilgilenecektik. Bu sebeplerden dolayı İtalya Başbakanı'nın nutkunu dikkatle okuduk. Diğer devletlerin ve basınlarının değerlendirmelerini takip ettik. Kendisi ile bir dostluk ve tarafsızlık antlaşması ile bağlı olduğumuz ve iyi münasebette bulunduğumuz Roma hükümetinin konuyu aydınlatmasını talep ettik." "Duçenin Nutku ve Türkiye", **Cumhuriyet**, 06.04.1934, s.1.

nutkumda Türkiye'yi hiç kastetmedim. Bunu bir an bile düşünmedim. (…) Asya'dan bahsederken Büyük Asya'daki bazı memleketlerle bir iş birliğine işaret etmek istedim. Ben Türkiye'nin hakikî bir dostu olduğumu ve hiçbir gizli niyet taşımadığımı size tekrar tekrar söyledim. Dost olduğum zaman hakikî dost olurum, bahusus Türkiye ve daima çok takdir ettiğim inkılâpçı rejiminize karşı derin bir sempatim vardır. Emin olunuz ben sizleri Avrupalı bilirim ve eğer nutkumda münhasıran müşterek hududumuz olan devletlerden bahsetmek kararını almasaydım Türkiye'den ve Yunanistan'dan çok dostane bahsederdim, ilk dostluk antlaşmamızın imzasından bu yana siyasetim ve dostluğum hiçbir şekilde değişikliğe uğramamıştır."[297] Fakat bu açıklama, Ankara'yı ikna etmedi. Aras'ın konuşmasından da anlaşılacağı üzere, Türk hükümeti, Mussolini'nin yaptığı konuşmayı doğrudan Türkiye'yi ve komşularını hedef alır nitelikte görüyordu. Birkaç saatlik gemi seyahati mesafesindeki Asya topraklarıyla Anadolu'nun kastedildiğini düşünen Türk hükümeti, Mussolini'nin teskin etmeye yönelik açıklamasına rağmen İtalyan makamlarından tekrar izahat istedi. Bu talebe karşılık Suvich, Türkiye'nin Roma büyükelçisiyle yaptığı görüşmede, Mussolini'nin 18 Mart 1934 tarihli nutkunda çıkarlarının Asya'ya doğru genişleyeceğini belirtirken Türkiye'yi bir Asya ülkesi olarak kastetmediğini belirtti.[298] Suvich'in açıklaması da Türk makamlarını tatmin etmedi. Türk Dışişleri Bakanlığı, Roma büyükelçiliğine gönderilen yazıda, İtalya'nın seferberlik ya da buna benzer herhangi bir girişimi ve her türlü askeri hareketliliği durumunda acil bir şekilde Ankara'ya bilgi verilmesini ve bu istihbaratların yalnızca Trablus ve Oniki Ada ile sınırlı kalmamasını tüm bölgeyi kapsayacak şekilde dikkate alınmasını istedi.[299] Bu gelişmeler, Mussolini'nin nutku sonrasında Türk hükümetinin İtalya'dan algıladığı tehdidin, bir işgal beklentisine vardığını göstermektedir.

[297] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 4.Dönem, 4.Yasama Yılı, 35.Oturum, 05.04.1934, s.14-15.
[298] M. Doğar, "The Place of Italy in Turkish Foreign Policy in the 1930s", **Middle Eastern Studies**, 58/1, 2022, s.50-51.
[299] **TDA**, 44226 - 210241 – 37, 24.03.1934.

Mussolini, Türkiye'nin Roma büyükelçisi V. Çınar ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin bu algısını yatıştırmak için nutkunda Asya ile kesinlikle Türkiye'yi işaret etmediğini, Türkiye'nin Avrupalı bir devlet olduğunu, Türkiye'ye karşı samimi bir dostluktan başka hiçbir his beslemediğini, Asya ile kastının Hindistan ve Çin olduğunu, konuşmasında komşularına güven verici ifadelerde bulunmaya çalıştığını, samimiyet hissetmediği Romanya ve Yugoslavya'yı ayrı ele aldığını belirtti.[300] Bu açıklamalar da Türkiye için yeterli değildi ve Ankara'nın gözünde temkinli bir diplomatik manevra olarak yorumlandı. Türkiye açısından sorun, yalnızca Mussolini'nin kelimelerle yarattığı algı değil, İtalya'nın aynı dönemdeki askeri hazırlıkları ve yayılmacı emelleriydi. Dolayısıyla Mussolini'nin dostane açıklamaları, güven vermekten ziyade şüphe uyandırıyordu. Bu doğrultuda, Türkiye'nin İtalya'ya karşı müttefik arayışına geçeceği İtalyan makamlarınca beklenen bir gelişmeydi. Nitekim, İtalya ile olası bir sorun yaşanması halinde SSCB'nin tepkisinin ne olacağı Sovyet makamlarına soruldu ve Litvinov'dan böyle bir durumda Türkiye'nin Sovyet desteğine güvenebileceği cevabı alındı.[301] Bu cevap, Türkiye açısından umut verici olmakla birlikte, Sovyet siyasetinin değişkenliği bilindiği için temkinli bir iyimserlikten öteye gidemedi. Dolayısıyla Moskova'dan alınan güvence, Türkiye için bir güvenlik sigortasından çok, olası bir kriz anında kullanılabilecek bir koz anlamına geliyordu.

Bu hususta diplomatik trafik devam ederken, Atatürk İzmir'e bir seyahat düzenledi ve burada yapılan bir askeri tatbikata askeri üniformasıyla katıldı. Mussolini'nin konuşmasının ardından yapılan bu tatbikat sonrasında bazı Avrupa gazetelerinde Atatürk'ün İzmir'e düzenlediği seyahatin amacının, İtalya'nın olası bir saldırısına karşı deniz ve hava tatbikatlarını denetlemek olduğu yönünde iddialar yer

[300] Doğar, **a.g.m.**, s.50-51.
[301] **TDA**, 43948 - 207599 – 36, 02.04.1934.

aldı.[302] Böylece, Türkiye yalnızca sözlü tepkilerle değil, askeri hazırlıklarını görünür kılarak da İtalya'ya mesaj vermekteydi.

Mussolini'nin nutkuna karşı Türk basınında da birçok eleştirel yazı çıktı. İtalya'nın Dışişleri Bakanlığı Kabine Şefi Aloisi, nutka yöneltilen eleştiriler ve suçlamalar nedeniyle Türkiye'nin Roma Büyükelçisi V. Çınar ile yaptığı görüşmede, Türk-İtalyan dostluğunun eskisi gibi olmadığını, Türkiye'nin Milano'da yapılan görüşmedeki ilkelerden uzaklaştığını, İtalya aleyhinde bir inancın hakim olmaya başladığını ve Balkan Antantı'nın gizli protokollerinin İtalya'yı hedef aldığını belirtti.[303] Ancak Türkiye, diplomatik üslubunda dikkatli davranarak hem İtalya ile doğrudan bir gerilimden kaçındı hem de Balkan Antantı'nın savunmacı niteliğini öne çıkardı.

Bu konuşmaya cevap olarak Türk Dışişleri Bakanlığı'ndan gönderilen telgrafta, Türkiye'nin İtalya ile dostane ilişkiler kurmak istediği, Balkan Antantı'nın hiçbir şekilde herhangi bir maddesiyle İtalya'yı hedef almadığını ve Antant'ın inşa amacının Balkanlardaki barış ve huzuru artırmak olduğu belirtildi.[304] Bu cevap, Ankara'nın bir yandan bölgesel ittifaklar yoluyla güvenliğini pekiştirirken, diğer yandan büyük güçlerle olumlu diplomatik ilişkiler sürdürme stratejisini yansıtıyordu. Mussolini'nin ve dolayısıyla İtalyan diplomatlarının Türkiye'yi teskin etmek için harcadığı çaba, Suvich'e göre, İtalya'ya büyük bir prestij kaybı olarak dönüyordu.[305] Bu nedenle İtalya, bir süre Türkiye'ye yönelik açıklamalarına ara verdi. Roma'nın bu geri adımı, Ankara'nın izlemiş olduğu çift yönlü stratejinin etkinliğini ortaya koymaktaydı. Hem diplomatik hem de askeri düzeyde verilen mesajlar, Türkiye'nin pasif bir aktör olmadığını ve gelişmeleri dikkatle yönlendirdiğini göstermekteydi.

---

[302] **TDA**, 31800 - 125577 – 33, 14.04.1934.
Türkiye'nin Sovyet makamlarına müracaatı ve söz konusu haberlerin bir sonucu olarak Suvich, Sovyet elçisine Türkiye'nin Mussolini'nin nutkundan rahatsızlığını ortadan kaldırmak için birçok kez samimi söylemlerde bulunmasına rağmen Aras'ın meclisteki konuşmasındaki sertlikten ve Atatürk'ün İzmir'deki tatbikatlara askeri üniformayla katılmasından şikayetini iletecekti. **TDA**, 43948 - 207598 – 20, 20.04.1934.
[303] **TDA**, 44145 - 209532 – 10, 24.04.1934.
[304] **TDA**, 43948 - 207598 – 41, 27.04.1934.
[305] **TDA**, 43948 - 207597 – 16, 03.05.1934.

Diğer yandan, Türk Dışişleri Bakanlığı'nın İtalya'daki elçilik ve konsolosluklarına İtalya'nın herhangi bir askeri hareketliliği durumunda istihbarat edinmeleri ve raporlarını Ankara'ya göndermeleri yönündeki talimatları da sonuç vermeye başlamıştı. İtalya'nın Rodos'u yoğun bir şekilde silahlandırdığı, asker ve askeri ekipman miktarında ciddi artışa gittiği, İtalya'nın Eritre ve Habeşistan ile hava ve kara bağlantısı sağlamak için Sudan, Mısır ve Fransız Ekvatoral Afrikası sömürge topraklarından alan istediği ve bu doğrultuda askerlerini o bölgeye kaydırmaya başladığını belirten istihbarat raporları, İtalya'nın Afrika ve Akdeniz'de hareketliliğini artırdığını gösterdi.[306] Gerçekten de İtalya, 1932'nin Ağustos ayından itibaren Afrika'da yayılmak için hazırlıklara başlamıştı. Afrika'daki mevcut durum ve askeri hazırlıkların etkin bir şekilde yapılması için gerekli düzenlemeler hakkındaki raporla başlayan süreç, General De Bono'nun Afrika ve Ege'deki üsleri Habeşistan'a yönelik bir harekatta kullanma imkanlarını araştırmak için düzenlediği ziyaretle devam etti. Ardından De Bono, sömürge savaşı başlaması halinde askeri komutan olmak üzere atandı ve savaş planlarını hazırlamak için de Genelkurmay Başkanı Pietro Badoglio görevlendirildi. Addis Ababa'ya atanan yeni büyükelçi Luigi Vinci Gigliucci'ye, İtalya'nın Afrika'daki yayılmacı niyetlerini gizleyecek bir dostluk politikası uygulamak, toprak değişimi yoluyla anlaşmazlıkları çözmeye yönelik talepleri tartışarak tarafları oyalamak ve İtalya'nın planlarını gizlemek şeklinde üç talimat verildi. 1934 yazının sonunda İtalya Dışişleri Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı ve Faşist Parti'nin üst kademesi Habeşistan'ın işgal planlarını tamamlamıştı ve bu planların uygulanması için Habeşistan'ın uygun bir provokasyonu ve büyük güçlerin sessizliğini sağlayacak siyasi iklim bekleniyordu.[307]

İtalya'nın Akdeniz'deki faaliyetlerinin Ankara'da yarattığı kaygı, Roma'nın yayılmacılığının yalnızca Afrika kıtasıyla sınırlı kalmayacağı, Doğu Akdeniz ve Anadolu

[306] **TDA**, 44336 - 211406 – 177, 25.04.1934.; **TDA**, 44144 - 209527 – 23, 02.05.1934.
[307] Lowe and Marzari, **a.g.e.**, s.248-250.

kıyılarına doğru genişleyeceği yönündeki beklentiden kaynaklanmaktaydı. Ankara, Mussolini'nin 18 Mart nutkunu, retorik bir iç politika hamlesi olmaktan ziyade, Roma İmparatorluğu'nun eski topraklarından biri olduğu için Anadolu'ya yönelik tecavüzün, ideolojik dayanağının bir ifadesi olarak gördü. Bu değerlendirme, İtalya'nın bu nutuktan sonraki teskin edici açıklamalarını yetersiz, hatta bir oyalama taktiği olarak görmesine neden oldu. Bu doğrultuda Türkiye, hem İtalya'nın hem de diğer büyük güçlerin dostane söylemlerinden ziyade, eylemlerini ve niyetlerini, kendisine yönelebileceğini varsayarak temkinli bir şekilde değerlendirmiştir. Dolayısıyla Türkiye, İtalya'nın teskin edici açıklamalarındansa, birbiri ardına gelen olumsuz söylem ve eylemlerini göz önünde bulunduracaktır.

İtalya'nın Akdeniz'deki faaliyetleri hakkında gelen raporları izleyen günlerde, Habeşistan'ın münferit bölgelerinde İtalyan ve Habeş askerleri arasında çatışmalar yaşandı. İtalyan konsolosluğuna düzenlenen saldırı sonucunda Habeş-İtalyan ilişkileri gerildi. Bu olaylardan birkaç ay önce, İtalya'nın Ekim 1934'te Habeşistan'ı işgale başlayacağına ve İngiltere ile Fransa'nın İtalya'ya bu konuda müsaade sağlayacağına, İtalya'nın Habeşistan'ı baharda işgal etmek için askeri hazırlıklar içerisinde olduğuna ve bu hazırlıklar kapsamında Akdeniz'de İtalyan askeri manevralarının olabileceğine dair haberler Ankara'ya ulaşmıştı.[308] Yine bu tarihlerde Roma'daki Amerikan ateşesi, ABD Dışişleri Bakanlığı'na, İtalya'nın Habeşistan'ı işgal etmek için planlar hazırladığını ve Habeşistan'ın "açık bir eylem"de bulunması durumunda uygulamaya geçeceğini bildirmişti.[309] Benzer şekilde, Türkiye'nin Avrupa'daki büyükelçiliklerinden gelen raporlarda, yerel gazetelerde herhangi bir bilgi olmamasına rağmen diplomatik alanda İtalya'nın Habeşistan'a askeri bir harekatta bulunacağına dair genel bir inanışın hâkim olduğu, Fransa ile İtalya'nın Çad Gölü havzası konusunda müzakerelerinin İtalya'yı

[308] **TDA**, 44162 - 209451 – 3, 30.08.1934.; **TDA**, 44162 - 209451 – 13, 15.09.1934.
[309] Lowe and Marzari, **a.g.e.**, s.250.

Habeşistan'da serbest bırakmaya doğru ilerlediğine dair söylentilerin söz konusu olduğu yazıyordu.[310]

Mussolini, Habeşistan'a yapacağı harekatta Türkiye'nin sükûnetini sağlamak istercesine, Türkiye'nin Roma büyükelçisine, İtalya'nın Türkiye'ye karşı ne geçmişte ne de gelecekte herhangi bir kötü niyetinin olmadığını, İtalya'nın ilgisinin başka coğrafyalarda olduğunu belirtiyordu. Sözlerinin devamında, Türkiye'nin yakınlarındaki adalarda yaptığı askeri tahkimatların oldukça küçük çaplı olup buradaki askerlerle değil Türkiye'ye, küçük bir memlekete bile saldırılmasının mümkün olmadığını, Fransa ve İngiltere'nin Akdeniz'de birçok üsse sahip olurken İtalya'nın neden sorun olarak görüldüğünü anlamadığını, bunun dışında Akdeniz'deki güvenlik meselesinde yalnızca Türkiye ve Yunanistan ile olan ilişkilerinin şu anda bağlayıcı olduğunu ekleyerek Türkiye'yi teskin etmeye çalışıyordu.[311] Ancak bu açıklamalar, Ankara'nın şüphelerini gidermekten ziyade artırdı. Çünkü Mussolini'nin sözleri ile İtalya'nın sahadaki askeri faaliyetleri arasındaki çelişki fazlasıyla göze çarpıyordu. Türkiye, büyükelçiye verilen güvenceleri bir "oyalama siyaseti" olarak değerlendirdi. Bu noktada İtalya'nın diplomatik olarak "dostane" söyleminin, somut olgularla desteklenmediği takdirde Ankara nezdinde bir inandırıcılığının kalmadığı görülmektedir.

Ankara, İtalya'nın Oniki Ada'daki askeri tahkimatı ve nutuktaki ifadelerini göz önünde bulundurarak, bu açıklamaları yeterli bulmadı, hatta bir oyalama taktiği olarak yorumladı. Bu doğrultuda Ankara hükümeti, İtalya'nın olası bir saldırısını caydırmak için MC'nin kolektif güvenlik doktrinine ek olarak, çok taraflı güvenlik mekanizmalarını gündemine alıyordu. Türkiye'nin buradaki büyük güçlere tek başına güvenmek yerine, bölgesel ittifaklarla caydırıcılığını artırmak tercihi dikkat çekicidir. Bu yaklaşım daha

[310] **TDA**, 44154 - 209353 – 19, 25.09.1934.
[311] **TDA**, 43948 - 207598 – 40, 13.10.1934.

sonra Balkan Antantı ile somutlaşacak, Ankara'nın güvenlik arayışının yalnızca Batı'ya yaslanmadığını gösterecektir.

Türk Dışişleri Bakanlığı'na ulaşan raporlara ve Mussolini'nin açıklamalarına rağmen Türk hükümeti, hedefin Türkiye olduğuna neredeyse emindi. Bu doğrultuda Balkan Antantı girişiminin yürürlüğe konulması yönündeki hazırlıklar hız kazandı. Aras, Dışişleri Bakanlığı'na hazırladığı raporda, "İtalya'nın entrikaları"nın önüne geçerek bir an önce Yunanistan'ı askeri anlaşmayla Türkiye'ye bağlamak gerektiğini yazdı.[312] Avrupa'daki siyasi gerilimi bastırmak için İtalya-Fransa müzakerelerinin ne noktaya geleceğinin tahmin edilemediğini belirten Aras, Yugoslavya-İtalya müzakerelerinin yarattığı iklimden faydalanarak, Balkan devletlerini kapsayan bir güvenlik ahengine İtalya'nın da dahil edilmesi gerektiğine işaret etti. Türkiye, bu girişimlerle temelde İtalyan tehdidine karşı çok taraflı güvenlik antlaşmaları yaparak denge ve caydırıcılık sağlamayı amaçlamakta ve Balkan Antantı'nın yanı sıra Sovyet desteğini de aramaktaydı. Bu rapor, Ankara'nın İtalya tehdidini yalnızca ikili ilişkilerle sınırlı görmediğini, aksine bölgesel bir güç dengesi meselesi olarak değerlendirdiğini ortaya koymaktadır. Türkiye, bir yandan İtalya'yı dengelemek için Balkanlarda güvenlik ağı örmeye çalışırken, diğer yandan SSCB ile ilişkiler üzerinden çok yönlü bir denge siyaseti izlemekteydi. Burada dikkat çeken nokta, Türkiye'nin güvenlik stratejisinde ilk kez bu kadar açık biçimde çok yönlülük vurgusunun ortaya çıkmasıdır. İtalya'ya karşı duyulan kaygı, Ankara'yı yalnızca Batı'ya değil, Moskova'ya da yönelten bir motivasyon haline gelmiştir.

Türkiye'nin İtalya'ya yönelik kaygıları, SSCB nezdinde başlangıçta (2 Nisan 1934'te Litvinov ile Moskova'da yapılan görüşmede) olumlu karşılık bulsa da sonraları bu durum değişti. Litvinov, (önceki görüşmeden yaklaşık iki hafta sonra) İtalya'nın hedefinin Türkiye olmadığını, bunun yerine Yugoslavya'nın asıl hedef olduğunu ve bir

[312] **TDA**, 38250 - 153174 – 23, 14.12.1934.

ittifak anlaşmasının Türkiye'den ziyade Yugoslavya'ya yarayacağını, Mussolini'nin konuşmasında Türkiye'yi kastetmediğini, SSCB'nin Türkiye'nin kaygılarını anladığını fakat Türkiye'nin İtalya'ya karşı izleyeceği siyaseti tehlikeli bulduğunu belirtti.[313] Bu değişim, Moskova'nın kısa süre içinde Ankara'nın dostluğundan ziyade çıkar temelli bir pozisyona geçtiğini göstermektedir. Türkiye, SSCB'nin yaklaşımındaki bu değişimlerin güvenilir bir ortaklık için yeterli olmadığını anlamış, ancak Sovyet kartını tamamen elden bırakmamıştır.

Litvinov ile paralel bir şekilde İtalya'nın Ankara Büyükelçisi V. Lojacono, Balkanlarda İtalya'nın Bulgaristan ile birlikte Türkiye karşıtı bir cephe oluşturacağı söylentileri hakkında, İtalya'nın Türkiye karşıtı bir siyasete girişmesinin akıl karı olmadığını, Bulgar-İtalyan ittifakının Türkiye'yi değil, olsa olsa Yugoslavya'yı hedef alabileceğini ve Türkiye'nin İtalya'ya olan güvensizliğini aşmak için İtalya'nın çok çaba harcadığını söyledi.[314] Dolayısıyla hem Sovyet hem İtalyan temsilciler, farklı motivasyonlarla da olsa, Ankara'nın güvenlik kaygılarını yatıştırmaya çalışmışlardır. Ancak İtalya'nın bu açıklamaları, Türkiye'nin gözünde Roma'nın yayılmacı niyetlerini gizlemeye yönelik bir çabadan ibaretti.

İtalyan ve Sovyet temsilcilerinin açıklamaları neticesinde İtalya'nın hedefinin Türkiye'den ziyade Yugoslavya'ya yöneldiği düşünülse de, 18 Mart nutkundan hemen sonra yayınlanan mülakatında Mussolini, İtalyan çiftçilerini yerleştirmek için Mısır ve Filistin'in aksine "Lübnan, Maverayı Erden (Ürdün) ve Anadolu" gibi yerlerin tercih edilmesi gerektiğini ve buradaki insanların, tarımın az olması nedeniyle kötü durumda kaldığını dile getirerek,[315] Türkiye'nin kaygılarını pekiştirmeye devam etti. Türkiye açısından bu söylem, İtalya'nın yayılmacı siyasetini açıkça yansıtmaktaydı. Bu tür söylemler, Mussolini'nin ikili görüşmelerdeki dostane ifadeleriyle kamuya açık

[313] **TDA**, 35054 - 138114 – 50, 14.04.1934.
[314] **TDA**, 43948 - 207597 – 15, 21.05.1934.
[315] **TDA**, 44145 - 209532 – 3, 14.07.1934.

nutuklarındaki saldırgan alt metin arasındaki çelişkiyi bir kez daha ortaya koyuyordu. Bu çelişki, Türkiye'nin İtalya'ya güvenmemekte ne kadar haklı olduğunu kanıtlamaktaydı. SSCB ile Türkiye arasında İtalyan tehdidinin yönü açısından anlayış farkı olduğu görülmeye başlamıştı. Bu doğrultuda Türkiye, SSCB ile arasında oluşan görüş farklılığının etkisiyle, çok yönlü güvenlik mekanizmalarını ve bölgesel denge stratejilerini temel alan politikaları değerlendirmeye başladı. Sonuçta Ankara, Mussolini'nin yayılmacı söylemlerini ve SSCB'nin çıkar temelli değişken tutumunu bir arada değerlendirerek, güvenlik politikasında bağımlılığı en aza indirme yoluna gitti. Çok taraflılık ve bölgesel dayanışma, bu dönemde Türkiye'nin güvenlik stratejisinin ana eksenini oluşturdu.

Diğer yandan SSCB, başlangıçta Türkiye'nin İtalya'ya yönelik kaygılarını haklı bulmuş olsa da kısa bir süre sonra bu fikirden uzaklaşmıştı. Litvinov, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi V. Çınar ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin İtalya'yı bir düşman olarak görmesinin gereksiz olduğunu, İtalya'nın Türkiye'ye saldırmasının muhtemel olmadığını, bu hareketlerin daha çok İtalya'yı Almanya'nın kucağına atmak olacağını, İtalya ile Türkiye için konuşmak istediğini fakat Türkiye'nin Yugoslavya ile ittifak yapmasının bu zemini ortadan kaldırdığını belirtti.[316] Litvinov'un bu açıklaması, Türkiye ile SSCB'nin İtalyan tehdidine yaklaşımlarının tamamen birbirinden ayrıştığını göstermektedir. Bu ayrışmanın sebebini, İtalya-SSCB ilişkilerinin seyrinde bulabiliriz. Çünkü bu iki ülke arasındaki ilişkiler SSCB'nin diğer ülkelerle olan ilişkilerinden biraz farklıydı. İtalya, diğer büyük güçlerin aksine SSCB ile doğrudan ilişkiler geliştirmeye 1921'de ticaret antlaşmasıyla başlamış ve 1924'te SSCB'yi resmi olarak tanımıştı. İki ülke arasında kurulan ekonomik ilişkiler, Avusturya ile birleşme girişimleri nedeniyle Almanya'nın İtalya tarafından tehdit olarak görülmesiyle de birleşince SSCB ve İtalya'yı yakınlaştırmıştı. Bu yakınlaşmayı 2 Eylül 1933'te Dostluk, Tarafsızlık ve Saldırmazlık

[316] **TDA**, 35054 - 138114 – 4, 13.12.1934.

Paktı'nın imzalanması izledi. Bu pakt, İtalya açısından Avrupa'da Fransız etkisiyle mücadele etmek ve iki ülke açısından da gerektiğinde Almanya'yı dengelemek için işe yarayabilirdi.[317]

Mütecavizin Tarifi Antlaşması'na önayak olarak SSCB, İtalya'nın Dört Güç Paktı projesine karşı olduğunu dolaylı da olsa göstermişti. İtalya da bu antlaşmadan rahatsızlığını dile getirmişti. İki ülke arasındaki anlaşmazlığa ve ideolojik temeldeki tezatlığa rağmen, Hitler'in iktidara gelişi ve Almanya'nın Avusturya ile birleşmesi yönündeki isteklerini dile getirmesi, daha büyük bir sorun olarak görülmüş olacak ki, İtalya ve SSCB, tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşması imzaladılar. SSCB'yi İtalya'ya karşı temkinli hareket etmeye ve onu karşı cepheye daha çok itmemeye zorlayan diğer sebep Japonya'ydı. Japonya, 1905'te Çarlık Rusya'yı yenilgiye uğratarak, Asya'da dikkate alınması gereken bir güç olduğunu göstermişti. Japonya'nın yükselmekte olan milliyetçilik ve anti-komünist akımların yanı sıra yayılma sahası olarak Asya'yı görmesi ve Mançurya, Sahalin, Yakutsk gibi bölgeler nedeniyle SSCB'yle çatışma ihtimali, Almanya'nın da bulunduğu denklemde, Moskova açısından iki cepheli bir savaş endişesine neden oluyordu. Bu cepheye bir de İtalya'nın katılması ihtimali SSCB için önemli bir sorundu. Bu nedenle İtalya'ya yönelik siyasetinde temkinliydi.

Diğer yandan SSCB, Almanya tehlikesine karşı uzanan her ele açıktı. Uzanan ilk el, İtalya'ydı. Daha sonra da Fransa tarafından uzanan ele olumlu yanıt verecekti. SSCB'nin Fransa ile geliştirdiği ilişkiler (2 Mayıs 1935 Fransız-Sovyet Karşılıklı Yardım Antlaşması) İtalya'nın SSCB ile arasını büsbütün açmaya başlayacaktı.[318] Fakat bu antlaşmaya ve ilişkilerin gerilimli hal almasına kadar SSCB, İtalya'ya karşı bir konum almaktan sakındı. SSCB ile oluşan görüş farklılığının derinleşmesinin yanı sıra İtalya'nın Oniki Ada'da, Bulgaristan'ın da Trakya'da askeri tahkimata gitmesi, Türkiye'nin Trakya

[317] Burgwyn, **a.g.e.**, s.81.
[318] **Ibid.**, s.104.

ve Boğazlardaki askersizleştirilmiş bölgelerin güvenliği konusunda halihazırda var olan güvenlik endişesinin artmasına neden oldu. Bu doğrultuda Aras, İngiliz diplomat James Morgan ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin Trakya ve Boğazlardaki gayri askeri durumun tüm devletler için geçerli olmasını istediğini fakat Bulgaristan'ın Trakya'da, İtalya'nınsa Oniki Adalar'da silahlanmasının Türkiye için Boğazları silahlandırmasını zorunlu hale getirdiğini belirterek bu endişeyi dile getirdi.[319] İtalya ve Bulgaristan'ın yürüttüğü askeri faaliyetlerin yanı sıra SSCB ile oluşan görüş ayrılığı, Türkiye'nin yumuşak karnı olarak gördüğü Boğazları, daha savunmasız bir hale getiriyordu. Boğazlar ve Trakya'nın askersizleştirilmesi, Türkiye'nin bu devletlerden herhangi biriyle yaşayabileceği bir sorunda, karşı koyma kapasitesini zayıflatırken, antlaşmalarla ve güvencelerle oluşturulan taahhütlere, diğer devletlerin riayet etmemesi, Türkiye'nin güvensizlik hissini pekiştirdi. Aras'ın sözleri, bu bağlamda değerlendirilmeli ve Türkiye'nin dış politikasında statükoyu korumaktan ziyade, güvenliğini sağlamak noktasında gerekli gördüğü bir revizyon talebinin bir yansıması olarak anlaşılmalıdır.

Bu dönemde Ankara'ya ulaşan istihbarat raporları, Roma görüşmeleri sonucunda Fransa'nın İtalya'yı Habeşistan'da serbest bıraktığı ve her an işgale başlayabileceği yönündeydi.[320] Fransa Başbakanı Pierre Laval ile Mussolini arasında, Afrika ve Avrupa'daki sorunları konu alan görüşmenin ardından bir dizi antlaşma imzalandı. Bu görüşme ve antlaşmalar, istihbarat raporlarının dayanağını oluşturuyordu. Mussolini-Laval Antlaşmaları olarak adlandırılan bu antlaşmalarda, Fransa ve İtalya karşılıklı siyasi tavizlerde bulunuyorlardı. Mussolini, antlaşmalarla Fransa'nın Habeşistan'daki İtalyan ekonomik nüfuzunu tanımasını, aynı zamanda askeri ve siyasi nüfuzuna izin vermesi olarak yorumlamıştı. Bu yorum, yalnızca Mussolini tarafından değil, bu konuda "içi rahat olmayan" gruplar tarafından da kabul edilecekti. Aslında Laval, Mussolini'ye bir saldırı

[319] **TDA**, 37398 - 150256 – 5, 14.05.1934.
[320] **TDA**, 44162 - 209451 – 18, 20.01.1935.; **TDA**, 44162 - 209450 – 59, 15.01.1935.

anlamında açıkça bir rıza göstermemiş, Mussolini de doğrudan böyle bir talepte bulunmamıştı.[321] Yine de bu durum, ortaya çıkan haberlere ve Mussolini'nin cesaret bulmasına engel olmayacaktı. Fransa'nın rızası ihtimaline karşılık Aras, İngiltere Dışişleri Bakanı ile görüşmesinde, Türkiye'nin Habeşistan'a olası bir İtalyan taarruzunda MC'nin alacağı tedbirleri destekleyeceğini ve mevcut durum göz önüne alındığında askeri ve ekonomik yaptırımlar olmak üzere iki ihtimalin öne çıktığını söyledi. Askeri yaptırımlar konusunda Ankara'nın görüşü, MC üyesi ülkelerin serbestçe yapacağı oylama sonucu alınan karar dışında, otomatik olarak Türkiye'nin bu yaptırıma katılmasının mecburi olmadığı ve MC'ye katılırken ortaya koyduğu çekincenin, bu hakkı Türkiye'ye sağladığı şeklindeydi. Ekonomik yaptırımlar konusunda MC Sözleşmesi'nin 16/3.maddesi gereğince, Türkiye sözleşmeye taraf olarak bu maddenin uygulanacağını taahhüt etti. Bu doğrultuda Türkiye, bu maddenin kolektif olarak uygulanmasını kabul etmekteydi.[322] Bu yaklaşımıyla Türkiye, uluslararası yükümlülükleri yerine getirme noktasında ahde vefanın yanı sıra İtalya'ya uygulanacak yaptırımlarda yalnız hareket etmeyeceğini, sorumluluğu yüklenerek İtalya'nın tepkisini tek başına göğüslemek istemediğini göstermiştir. Böylece Türkiye, MC'nin yaptırımlarına katılarak yalnızca İtalya'nın agresif siyasetini bastırmak için çaba harcamış olmayacak, aynı zamanda kolektif bir kararın içinde yer alarak İtalya'nın doğrudan tepkisini çekmeyecekti.

İtalya'nın Akdeniz'de bir askerî harekât planı içerisinde olduğu haberleri Türk diplomasisinin gündemini meşgul ederken, Almanya ile kurulan iktisadi ilişkiler de Fransa ve SSCB'nin gündemindeydi. Fransa ve SSCB'nin temasları sonucunda Laval'in, Türkiye'nin Almanya ile yakınlaşmasının önüne geçilmesi gerektiğini söylemesine üzerine Litvinov, Türkiye'de Almanya ile askeri mahiyette anlaşmak konusunda yoğun bir havanın hakim olduğunu, bu nedenle Fransa ve Türkiye'nin bir an evvel bir saldırmazlık anlaşması yapmasını teklif etmişse de Laval, şu anda İtalya ile oluşan hassas

[321] Lowe and Marzari, **a.g.e.**, s.259.
[322] **TDA**, 37282 - 149616 – 35, 01.01.1935.

dengenin gözetilmesi nedeniyle bunun biraz beklemesi gerektiğini söyledi.[323] Bu noktada, Türkiye ve SSCB arasında İtalya'ya karşı izlenecek politikada oluşan görüş farklılığı bir kez daha öne çıkacaktı. Türk Dışişleri Bakanlığı, Litvinov'un sözlerine anlam veremediğini, Türkiye'nin Fransa ile halihazırda tarafsızlık anlaşması yaptığı için saldırmazlık anlaşmasına gerek olmadığından Aras'ın böyle bir girişiminin olamayacağını, Fransa-Türkiye ilişkilerinin iyileşmesinin İtalya'nın çıkarlarına neden aykırı olacağını anlamlandıramadıklarına dair Moskova büyükelçiliği üzerinden Sovyet makamlarına cevap verdi.[324] Laval-Litvinov görüşmesinde ortaya çıkan tablo, İtalya-Fransa arasında gerçekleştiği düşünülen gizli antlaşma müzakereleri söylentisine rağmen Sovyet makamlarının Türk-Sovyet dostluk antlaşmasına aykırı olarak iki devletle pakt girişiminde bulunması Türk hükümetinin olumsuz tepkisine neden oldu. Türkiye, SSCB'nin yürüttüğü bu müzakereleri hem dostluk antlaşmasına aykırı bir eylem hem de İtalya'nın agresif siyasetine karşı yetersiz, hatta teşvik edici bir hareket olarak tanımladı.

Yine bu müzakerelere atıfla İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, MC toplantısı için Cenevre'de bulunan Aras'a, Fransa'nın bir ademi tecavüz anlaşması teklif etmesi durumunda bu teklifi kabul etmemesi konusunda hükümetin kesin talimatını iletti.[325] Fransa'nın İtalya'ya Akdeniz'de hareket serbestisi tanıdığı yönünde söylentilerin ve İtalya'yı Türkiye'ye tercih eden politikasının etkisiyle Türk hükümeti, Fransa'ya ve dolayısıyla SSCB'ye mesafeli bir duruş izlemeye başladı. Bu noktada, Ankara'nın diplomatik duruşu yalnızlık hissiyle birleşiyordu. Fransa'nın İtalya karşısındaki sessizliği, Türkiye'nin üç büyük devlet karşısında kendisini daha da kırılgan hissetmesine yol açtı. Bu duruşun bir sonucu olarak Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi V. Çınar, Fransız elçiyle görüşmesi sırasında "Fransa'nın Türkiye aleyhinde hiçbir emeli yoktur" cümlesine cevaben, "Fransa'nın Türkiye ile yaklaşmasına engel olarak işaret edilen

[323] **TDA**, 35030 - 138267 – 9, 16.05.1935.
[324] **TDA**, 35030 - 138267 – 1, 19.05.1935.
[325] **TDA**, 38314 - 153897 – 24, 20.05.1935.

İtalya'nın durumuna bakılırsa Fransa'nın yoksa bile, belli ki İtalya'nın yayılmacı emelleri var" şeklinde tepki gösterdi.[326] Türkiye'ye göre, Fransa, İtalya'nın agresif siyasetine karşı sessiz kalıyor ve gereken önlemleri almıyordu. Ayrıca, gizli bir şekilde yürütüldüğü söylenen görüşmelerde, tarafların birbirlerine ne tür vaat ve tavizlerde bulunduğuna dair belirsizlik, ortaya çıkan söylentilerle de birleşince, Fransa'nın İtalya'yı bazı tavizler karşılığında agresif siyasetinde serbest bıraktığı şeklinde yorumlanıyordu. Bu durum da Türkiye'nin güvenlik kaygılarının artmasına ve üç devletin karşısında kendisini yalnız hissetmesine neden oluyordu. Dolayısıyla Ankara'nın güvenlik refleksi, söylentiler ve şüpheler üzerinden şekillendi. Bu da dönemin uluslararası siyasetine hâkim olan belirsizlik ortamının Türkiye açısından ne kadar yıpratıcı olduğunu ortaya koymaktadır.

İngiltere ve Fransa'nın İtalya'ya karşı yürütmekte olduğu siyasetin Mussolini'yi caydırmaktan ziyade dolaylı olarak ona hareket serbestisi sağladığı yönünde istihbaratların ve raporların gelmesi, Ankara'yı halihazırda Dört Güç Paktı nedeniyle ortaya çıkan güvensizlik ikliminde daha da şüpheye itmişti. Bu durum, dönemin büyük güçleri arasındaki politikaların çelişkisini yansıtıyordu: Paris ve Londra, İtalya'yı frenlemek isterken, uygulamada onun yayılma alanını genişleten bir tutum sergiliyorlardı. Bu çelişki, Türkiye açısından "niyetler" ile sonuçların birbirinden ayrıştığını gösteren kritik bir işaretti. Şüphelerin yoğunlaştığı bu dönemde, Yunan konsolosluğundan İtalya'nın Anadolu'yu işgal için askeri manevra yaptığına dair bir istihbarat alınmıştı.[327] Bu istihbarata istinaden Türkiye'nin Roma büyükelçiliğine bu bilginin doğru olup olmadığı, İtalya'dan Habeşistan'a sevk edilecek askerler için Oniki Ada'nın bir menzil teşkil edip etmediği, mevcut durumda bu adalarda bulunan askeri kuvvetlerin artırılıp artırılmadığının soruşturulması yönünde talimat verilmesi,[328] Ankara'nın bu iddiayı

[326] **TDA**, 35030 - 138267 – 6, 23.05.1935.
[327] **TDA**, 44160 - 209592 – 29, 29.07.1935.
[328] **TDA**, 44160 - 209593 – 6, 30.07.1935.

ciddiye aldığını ve Oniki Ada'nın Habeşistan için mi yoksa Türkiye'ye olası bir saldırı için mi kullanılacağı konusunda ihtimalleri araştırdığını göstermektedir.

Diğer yandan Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği'nin Sovyet kaynaklarından aldığı bilgiye göre, Paris'teki İngiltere-Fransa-İtalya arasında yapılan üçlü konferans başarısızlıkla sonuçlanmış, bu nedenle İtalya'nın Habeşistan ile savaşma ihtimalinin kesine yakın olduğu ve İngiltere'nin buna karşılık İtalya'nın Ege adalarını işgal etmeye hazırlandığı, Malta ve Sudan'daki tahkimatını güçlendirdiği iddia edilmekteydi.[329] Görüleceği üzere, Avrupa'da üç devlet arasında yürütülen müzakereler hakkında farklı kaynaklardan birbirinden uzak birçok haber, Ankara'ya ulaşmaktaydı. Aslında bu tablo, 1930'ların uluslararası sistemine özgü normalleşen bilgi kirliliğini yansıtıyordu. Devletler yalnızca diplomatik raporları değil, söylentiler ve çelişkili istihbaratları da göz önünde bulundurarak politika üretmek zorundaydılar. Ankara'nın eline ulaşan verilerin çeşitliliği, doğru bilginin seçilmesini zorlaştırıyor ve karar alma sürecinde belirsizlik unsurunu artırıyordu. Bu durum, yürüteceği siyasette taraf seçmek bir yana, tarafların kimlerden oluştuğuna dair belirsizlik nedeniyle Ankara'nın elini zora sokmaktaydı. Bu belirsizlik içerisinde Ankara, taraflardan birini tercih etmektense, tarafsız ve çok yönlü bir strateji izleyerek, iki taraftan da gelebilecek riskleri azaltmayı ve sorunu çözmek için oluşturan diplomatik girişimlere dahil olarak sürecin kontrolü ve bilgisi dışında gelişmesini önlemeyi amaçlamıştır. Böylece Türkiye, ittifakların içine çekilmek yerine, tarafsız görüntüsüyle hem büyük güçlerin baskısını azaltmayı hem de bölgesel düzenlemelerde söz sahibi olmayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda Türkiye, Habeşistan sorununu çözmek için 1935'te MC bünyesinde oluşturulan ve Fransa, İngiltere, Polonya ve İspanya'dan mürekkep komiteye beşinci üyesi olarak dahil oldu.[330] Atatürk, Türkiye'nin komiteye dahil olmasına istinaden burada yapılacak müzakereler konusunda Aras'a "bizim prensiplerimize veya MC Misakı'na uymayacak bir karara ve teklife

[329] **TDA**, 44144 - 209528 – 9, 21.08.1935.
[330] Türkiye'nin katılımıyla komitenin ismi Beşler Komitesi oldu. **TDA**, 44165 - 209552 – 57, 08.09.1935.

diğerleri iştirak etse bile biz imza koymamalıyız" şeklinde talimat verdi.[331] Bu talimat, Ankara'nın dış politikada bağımsızlık ilkesine sıkı sıkıya bağlılığını göstermekteydi. Türkiye, kolektif güvenlik sistemine katılırken bile kendi prensiplerinden ödün vermemeyi, diplomatik katılım ile ulusal çıkar arasında denge kurmayı öncelik kabul etmiştir.

Aras, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bilgi notunda, Beşler Komitesi'nin yayınladığı ara raporun maddelerinin içinde Habeşistan'ın MC'ye girerken taahhüt ettiği köleliğin ve silah kaçakçılığının yasaklanması şartlarına uymadığına dair ifadeler bulunduğunu belirtti.[332] Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Suat Davaz ile görüşmesi sırasında İtalyan büyükelçinin, Habeşistan'ın kölelik ve silah kaçakçılığı konusunda başarısız olması ve Habeş imparatorunun ülkenin tamamında etkin olmaması nedeniyle İtalyan mandasının gerekli olduğunu belirtmesi,[333] İtalya'nın MC'de ve komitede bu hususu kullanmaya hazırlandığını gösterecekti. Bu argüman, bu dönemde sıklıkla kullanılan "medenileştirme" söyleminin bir yansımasıydı. İtalya, kendi emperyal çıkarlarını meşrulaştırmak için Habeşistan'daki toplumsal sorunları gerekçe göstermekteydi. Bu da Türkiye'ye, İtalyan yayılmacılığının yalnızca askeri değil, ideolojik bir boyutu olduğunu göstermiştir.

İtalya'nın amacı, başlangıçta Habeşistan konusunu MC dışında bırakmaktı fakat bunda başarılı olmayınca yeni hedef, Habeşistan'ı MC'de yalnız bırakmak, hatta örgütten çıkarılmasını sağlamak oldu.[334] İtalya, Beşler Komitesi görüşmeleri sırasında Habeşistan'daki siyasi istikrarsızlık ve sorunları sebep göstererek, "medenileştirme" misyonu çerçevesinde bu bölgenin kontrolünü talep etti. Mussolini, MC'nin mevcut önlemlerinin sorunu çözmekte yetersiz olduğunu belirterek, İtalyan mandasının gerekliliğini vurguladı ve Fransa-İngiltere'nin sunduğu toprak değiş-tokuş önerilerini de

[331] **TDA**, 44165 - 209552 – 56, 14.09.1935.
[332] **TDA**, 44166 - 209560 – 1, 17.09.1935.
[333] **TDA**, 42791 - 193110 – 185, 08.09.1935.
[334] Lowe and Marzari, **a.g.e.**, s.262.

İtalyan çıkarlarına aykırı bularak reddetti. Türkiye'yi teskin etmek içinse, İtalya'nın Oniki Ada'da ve Akdeniz'de yaptığı manevra, tatbikat ya da asker nakliyesinin Türkiye ile hiçbir ilgisi olmadığını söylerken, Türkiye'nin dost bir ülke olarak bu dostluğun ruhu çerçevesinde İtalya'yı değerlendirmesini rica etmişti.[335] Fakat bu noktada Ankara için kritik olan, İtalya'nın "dostane söylemleri" ile "sahadaki eylemleri" arasındaki çelişkiydi. Türkiye, İtalya'nın diplomatik düzeyde verdiği güvenceyi samimi bulmadı ve bunu bir oyalama taktiği olarak yorumladı.

İnönü, Mussolini'nin bu notasından birkaç gün önce, İtalyan ataşemiliter ile yaptığı görüşme sırasında, Türkiye'nin İtalya'dan bir olumsuz tavır algılamadıkça, ne İtalya'ya karşı bir siyaset içinde, ne de İngilizlerin siyasetine alet olacağını, MC'ye karşı taahhütlerinin bulunduğunu, bunun çerçevesinde ve bağımsız hareket edeceklerini söyledi.[336] İnönü, İtalya'nın Habeşistan ile meşgul olmasının ve İngiltere ile müzakere ve rekabete girişmesinin Türkiye'nin yararına olacağını, fakat İtalya Habeşistan'dan olumsuz bir şekilde dönerse İngiltere'nin İtalya'yı kazanmak için tavizlerde bulunma ihtimali olduğunu düşünüyordu. İnönü'ye göre, İngiltere'nin bu tavizleri, İtalya'nın Türkiye'ye karşı saldırgan tutumuna göz yumma şeklinde olabilirdi ve bu nedenle Türkiye'nin İtalya'ya yapılacak askeri yaptırımlardan uzak durması gerekiyordu.[337] Fakat İnönü ile Atatürk'ün görüşlerinin uyuşmadığı kısa sürede anlaşıldı. Atatürk'e göre, İtalya'nın Oniki Ada'daki tahkimatı, Akdeniz'deki askeri faaliyetleri ve Habeşistan'ı işgali, Türkiye açısından İtalyan tehdidin ciddiyetini artırıyordu ve bu tehdide net bir karşılık verilmeliydi.[338] İtalya ve Türkiye'nin birbirine karşı kullandığı dil uzlaşmacı ve teskin edici gibi görünmesine rağmen Atatürk, İtalya'nın hem Oniki Ada'daki hem de Habeşistan'daki faaliyetlerinden rahatsızdı. Bu rahatsızlık, kendisini İtalya'ya uygulanacak yaptırım kararlarına kısa bir sürede dahil olmasıyla gösterecekti. Sonuçta

[335] **TDA**, 44050 - 208976 – 115, 26.09.1935.
[336] **TDA**, 44050 - 208976 – 117, 23.09.1935.
[337] A. Us, **Hatıra Notları**, (haz. İ. Dervişoğlu), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012, s.185.
[338] R. Metel, **Atatürk ve Donanma**, Deniz Basımevi, İstanbul, 1966, s.149-151.

Türkiye, İtalya'nın görünürde olumlu söylemlerine rağmen eylemlerini göz önünde bulundurarak MC'nin İtalya'ya yönelik yaptırımlarına hızlı bir şekilde dahil oldu.

İtalya'nın Habeşistan'daki askeri operasyonlarına hız kazandırması ve işgal edilen toprakları genişletmesi üzerine, uzun süren tartışmalar ve müzakerelerin ardından MC'de İtalya'ya ekonomik yaptırım uygulama kararı alındı.[339] Dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Samuel Hoare'a göre, İtalya'ya ekonomik yaptırımlar uygulayarak savaşı devam ettiremeyecek düzeye getirmek ve böylece barışı sağlamak mümkündü.[340] Bunun yanı sıra İngiliz hükümeti, liman ablukası ya da askeri bir harekatta bulunmaktan ziyade İtalya'nın ekonomisini sarsarak Roma'yı barışa zorlayacağını belirtirken, Türkiye'ye de bu şekilde politika yürütmesini tavsiye etmekteydi.[341] Buna karşılık Mussolini, Cenevre'de İtalya'ya karşı yaptırımlar tatbik edilmeye karar verildiği durumda, ülkesinin derhal MC'yi terk edeceğini ve İtalya'ya karşı yaptırım ittihazına kalkışan herhangi bir kuvvetin askeri mukavemetle karşılaşacağının şüphe götürmeyecek surette anlaşılması gerektiğini ilan etti.[342] Mussolini, bu restinin başarıya ulaşacağını düşünüyordu, çünkü ona göre, İngiltere'nin Habeşistan'da doğrudan bir yaşamsal çıkarı bulunmuyordu. Habeşistan, uzun zamandır İtalyan etki alanı içerisindeydi ve bu nedenle Londra'nın resmi olarak Habeşistan'ın bağımsızlığını korumaya yönelik bir çıkarı yoktu.[343] Bu durum, Mussolini'nin restlerini kolaylıkla dile getirmesini sağlıyordu.

İngiltere ve İtalya'nın karşılıklı meydan okumalarıyla geçen bu dönemde, MC'de İngiltere'nin başını çektiği, İtalya'ya karşı yaptırım uygulama görüşü genel kabul görmeye başladı. Buna istinaden yaptırımların görüşüldüğü MC toplantısının ardından Aras, İtalya'ya uygulanacak yaptırımların, iyi komşuluk ve ticari ilişkiler nedeniyle Türkiye'yi zor durumda bırakacağını, bundan öte İtalya'nın "gazabı"nı üzerine

[339] **League of Nations Archives**, R3665/1/22162/20306, 22.01.1936.
[340] **Foreign Office**, 371 J 4223/1/1, 30.08.1935.
[341] **TDA**, 44162 - 209450 – 9, 11.10.1935.
[342] **TDA**, 44050 - 208976 – 74, 11.10.1935.
[343] Lowe and Marzari, **a.g.e.**, s.269.

çekmemek için Türkiye'nin İtalya'yı "gücendirmeyecek/rencide etmeyecek" düzeyde yaptırımlara iştirak etmesi gerektiğini belirtmekteydi.[344] Buna paralel olarak Aras, TBMM'ye yaptığı açıklamasında, Türkiye'nin İtalya ile olan iyi ilişkilerini korumakla, MC'ye karşı hissettiği sorumluluk arasında zor bir tercihle karşı karşıya kaldığını ve uluslararası barışın kolektif güvenlik önlemleriyle, MC ve Briand-Kellogg Paktı çerçevelerinde yapılan bölgesel antlaşmalarla, devletlerin herhangi bir saldırı anında kuvvetle karşı koyabilme yeteneği ve araçlarını ihmal etmemeleriyle korunabileceğini söyledi.[345] Aras'ın konuşması, Ankara'nın dış politika yapım sürecinde, uluslararası taahhütleri ile ulusal çıkarları arasındaki ince dengeyi sağlama açısından zor bir dönemden geçtiğini göstermekteydi. Bu dengenin sağlanmasındaki zorluk, aslında Türkiye'nin İtalya'ya karşı ortaya koyacağı siyasetin sonuçlarındaki belirsizlikten kaynaklanıyordu. Habeşistan işgali sürecinde MC'nin etkisizliği ve hantal karar alma süreci, Ankara'nın MC'ye olan güvenini ziyadesiyle sarsmıştı ve İtalya'ya uygulanacak yaptırımlar sonucunda Roma'nın sıradaki hedefinin Türkiye olması halinde, örgütün etkili bir destek ya da caydırıcılık sağlayacağı şüpheliydi. Bu durum, Türkiye'nin karar almasını zorlaştıran en temel sorundu. Bu nedenle Ankara, tam olarak güvenemediği kolektif güvenlik sistemine, bölgesel antlaşmaların ve devletlerin kendi güçlerine dayanma stratejisinin tamamlayıcılığına yöneleceğinin sinyallerini veriyordu.

İtalya'nın Habeşistan'da ilerleyişi neredeyse sona yaklaşırken MC'den ayrılma resti ve çatışma ihtimalinin ciddiyet kazanması nedeniyle İngiltere, Akdeniz ve Balkanlarda, İtalya'yı tehdit olarak gören devletlerle iş birliği arayışına girdi. İngiliz Genelkurmayı'nın diğer ülkelerden ve dolayısıyla Dışişleri Bakanlığı'ndan beklentileri şu şekildeydi: Fransa'dan, İngiltere Doğu Akdeniz ile meşgul olurken Batı Akdeniz'de sorumluluk alması ve gerekirse Kuzey Afrika'daki İtalyan üslerine hava saldırısı düzenlemesi, Yugoslavya'dan Kuzey İtalya'ya hava saldırısı ve Adriyatik'te Otranto

[344] **TDA**, 44208 - 209914 – 44, 15.10.1935.
[345] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 2.Yasama Yılı, 5.Oturum, 13.11.1935, s.52.

Boğazı'nın kapatılması, Yunanistan'dan liman ve havaalanlarının kullanımı ve Doğu Akdeniz'de askeri nakliyenin güvenliğine destek, Romanya'dan petrol tedariği ve İspanya'dan askeri nakliye desteği, Türkiye'den Oniki Ada'ya hava saldırısı.[346] Bu doğrultuda Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya elçiliklerine gönderdiği notada İngiltere, İtalya'nın olası bir taarruzu sırasında iş birliği talep etti.[347] Bu notaya cevaben Türkiye, diğer Balkan Antantı devletleriyle müşterek verdiği kararla, MC üyesi bir devlete gerçekleşecek saldırıda MC Misakı'nın 16/3.maddesi[348] çerçevesinde diğer akit taraflarla kolektif askeri tedbirleri uygulamayı kabul ettiğini bildirdi.[349] Bu notanın öğrenilmesi üzerine İtalya'nın olası bir soruşturmasına karşılık Türk Dışişleri Bakanlığı, elçiliklere, Türkiye'nin İtalya'ya karşı herhangi bir ittifaka girmediğini fakat MC tarafından alınacak kararları uygulamak konusunda taahhütleri olduğunu iletmesi talimatı verdi.[350] Bu tutum, Ankara'nın bir yandan MC'nin bir üyesi olarak kolektif güvenlik anlayışı çerçevesinde yüklendiği sorumluluklarını yerine getirdiğini, diğer yandan da tarafların birine dahil olarak bölgesel, hatta küresel bir savaşa sürüklenmeme noktasında esnek politika oluşturabileceği bir alan yaratmaya çalıştığını göstermekteydi.

İngiltere, bir yandan İtalya'ya karşı Akdeniz ve Balkanlarda müttefik ararken diğer yandan İtalya ile anlaşmanın yolunu bulmaya çalışıyordu. Bu arayış çerçevesinde başlayan müzakereler, iki devletin prensipte anlaşmasıyla sonuçlandı: Taraflar, Akdeniz'de seyrüsefer serbestisi sağlamayı, birbirlerinin çıkarlarına aykırı hareket etmemeyi ve birbirlerine veya başka bir devlete karşı emellerinin olmadığını taahhüt ediyorlardı.[351] Bu antlaşma, görünürde iki devletin çatışmasının önüne geçmeyi amaçlasa

---

[346] **Foreign Office**, 371 J 9156/J861/1, 06.12.1935.
[347] **TDA**, 37282 - 149616 – 14, 07.12.1935.
[348] Madde 16/3. Milletler Cemiyeti üyeleri, bu madde kapsamında alınan mali ve ekonomik tedbirlerden kaynaklanan kayıp ve sıkıntıları en aza indirmek amacıyla birbirlerine karşılıklı destek sağlayacaklarını, sözleşmeyi ihlal eden devlet tarafından herhangi bir üyeye yönelik özel tedbirlere karşı birlikte direneceklerini ve Milletler Cemiyeti'nin taahhütlerini koruma amacıyla iş birliği yapan herhangi bir üyenin kuvvetlerine kendi topraklarından geçiş imkânı tanımak için gerekli adımları atacaklarını kabul ederler. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv13/ch10subch1 (Erişim tarihi 30.12.2024)
[349] **TDA**, 37282 - 149616 – 15, 08.12.1935.
[350] **TDA**, 37282 - 149616 – 19, 09.12.1935.
[351] Burgwyn, **a.g.e.**, s.189-190.

da İtalya'nın, Habeşistan'daki durumunun tanınması konusunda yaptığı ısrara İngiltere'nin itirazı ve İtalya'nın Fransa'yı bu anlaşmanın dışında bırakmak istemesi,[352] bu antlaşmanın etkisini ve kalıcılığını etkileyecekti. Ankara açısından bu antlaşma, büyük devletlerin çıkarları doğrultusunda aralarındaki sorunları, diğer devletlerin çıkarlarını gözetmeksizin ikili düzenlemelerle çözmeye eğilimli olduklarının, kolektif güvenlik doktrinin ve MC'ye verilen taahhütlerin esnetilebilen olgular olması nedeniyle tekinsiz ve muğlak olmaya başladığının göstergesiydi.

Karşılıklı restleşmeler, müttefik arayışları ve müzakerelere sahne olan bu hareketli dönemin ardından, 1936 yılının ortalarında İtalya, Habeşistan'ın işgalini tamamladı ve işgalin tamamlandığını ve Habeşistan'ı ilhak ettiğini Türkiye'nin de içinde bulunduğu birçok devlete gönderdiği notalarla bildirdi.[353] Bu adım, İtalya'nın yayılmacı siyasetinin artık geri dönüşü olmayan bir aşamaya geçtiğini gösteriyordu ve aynı zamanda Mussolini'nin "*fait accompli*"lerinin en tipik örneklerinden birini oluşturuyordu. Türkiye açısından mesele, Afrika'daki bir toprağın el değiştirmesinden ziyade, Akdeniz'de İtalya'nın gücünü artıran ve bölgesel dengeleri sarsan bir gelişme olarak okunuyordu. Bu notalardan sonraki dönemde İtalya, yaptırımların kaldırılması için çaba harcamaya başladı. Mussolini, Habeşistan'ın işgaliyle sorunun ortadan kalktığını düşündü ve diğer devletlerle yürüttüğü müzakerelerde yaptırımların artık kaldırılması gerektiği yönündeki ısrarını sürdürdü. MC'de yaptırım kararıyla ilgili görüşmeler devam ederken, Mussolini MC'den ayrılma restini bir kez daha tekrarladı.[354] Bu restten kısa bir süre sonra, Mussolini'nin restinin mi yoksa MC üyesi bir devletin ortadan kalkmasının bir sonucu mudur tartışılır olsa da İtalya'ya yaptırım uygulayan devletler, birer birer yaptırımları sona erdirdiklerini duyurdular. Nihayetinde, Temmuz 1936'da, içerisinde Türkiye'nin de bulunduğu birçok devlet İtalya'ya uyguladıkları yaptırımları kaldırdılar. Bu gelişmeler,

[352] **TDA**, 44178 - 209579 – 10, 01.11.1935.
[353] **TDA**, 44186 - 209621 – 39, 11.05.1936.
[354] **TDA**, 44178 - 209581 – 51, 03.06.1936.

Ankara'nın uluslararası hukuk normlarının ve ilkesel önlemlerin, tek başına uluslararası güvenliği sağlamakta yetersiz olduğunu, büyük devletlerin çıkarlarının çatışması durumunda bağlayıcılığı olmayan kolektif kararların etkisiz kaldığını görmesini sağladı. Böylece Türkiye, güvenliğini yalnızca MC çatısı altında kolektif güvenlik doktriniyle değil, aynı zamanda ikili ya da çok taraflı antlaşmaların ve bölgesel güvenlik mekanizmalarının da yardımıyla sağlayabileceğini anladı. Bu doğrultuda Ankara, MC'nin yanı sıra ikili ve çok taraflı güvenlik girişimlerine dahil veya ön ayak olarak kolektif güvenlikle bölgesel güvenliği eklemleme yönünde arayışlar içerisine girdi. Sonraki başlıklarda inceleneceği üzere Türkiye, güvenliğini sağlamak için henüz İtalya'nın Akdeniz'deki askeri hareketliliğinin başında, komşularıyla tarafsızlık, dostluk, iyi komşuluk ve saldırmazlık antlaşmaları, antantlar ve paktlar gibi birçok girişimde bulunmuştu. Kolektif güvenliği umut etse de, tehdit eden-edilen ayrımını iyi gözeterek, bir dizi antlaşmayla güvenlik garantileri sistemi inşa etmeye ve bölgesel güvenliği öncelemeye başlamıştı.

2.2. Kolektif Güvenlik Doktrininden Bölgesel Güvenliğe: Türkiye'nin Yeni Güvenlik Arayışları

1931 yılında Japonya'nın Mançurya'yı işgali, MC'nin kolektif güvenlik sisteminin aldığı ilk kritik yaraydı. Bu tarihten itibaren gerçekleşen olaylar, MC ile yaratılmaya çalışılan sistemi parça parça yıkmaya başladı. Aslında, Ocak 1933'te Hitler'in iktidara gelişi, statükoyu öngören bu örgütün uzun süre hayatta kalamayacağına bir işaretti. Hitler, Almanya'nın mevcut siyasi-ekonomik durumundan ve Versailles'ın yarattığı düzenden şikayetlerini sıklıkla dile getirerek güç kazandı. Bu şikayetlerin sonucunda, Versailles düzenine aykırı hareket etmemesini beklemek pek mümkün değildi.

Hitler'in iktidara geldiği dönemde, Paris Barış Konferansı ve MC'de temelleri atılan ve bir süredir devam eden silahsızlanma görüşmeleri tıkanma noktasına gelmişti.

Hitler'in ilk icraatlarından biri, Ekim 1933'te, tıkanan bu silahsızlanma görüşmelerinden ve MC'den çekilmek oldu. Bunun sebebiyse, Almanya'nın eşit silahlanma hakkı talep etmesi ve bu talebin İngiltere ve Fransa tarafından kabul edilmemesiydi. Yine bu tarihlerde Mussolini'nin Dört Güç Paktı girişimi, silahsızlanma görüşmeleriyle paralel olarak başarısızlığa uğradı ve bu girişim, başarısız olmasına rağmen diğer devletlerin büyük güçlere duyduğu güveni sarstı.

Nazilerin yaratacağı sorunların potansiyelini ilk gören devletler Fransa ve SSCB olmuştu. Daha sonra bunlara İtalya eklendi, İngiltere'nin bu gruba katılmasıysa diğerlerine kıyasla biraz zaman aldı. Hitler'in agresif siyaseti, Almanya ile Polonya arasındaki önemli sorunlardan biri olan Danzig koridorunun gündeme gelmesi ve yine radikal bir yolun tercih edileceği ihtimalini akıllara getirdi. Fakat bunun için biraz beklenmesi gerekiyordu, çünkü Hitler öncelikle Almanya'nın batısı ve Avusturya ile ilgilenmeyi düşünüyordu.[355] Bu doğrultuda Almanya, doğu sınırını güvence altına almak ve gerginliği yatıştırmak için Polonya ile Ocak 1934'te saldırmazlık antlaşması imzaladı. Avusturya'da monarşinin restorasyonu, Habsburgların tekrar iktidara getirilmesi ve Anschluss'un tartışıldığı siyasi iklimde, İtalya-Avusturya-Macaristan arasında Mart 1934'te Roma Protokolü imzalandı ve bu protokol, taraflar arasında ekonomik iş birliğine dair maddeler içerirken, aslında İtalya'nın bu iki ülkeyi koruması altına aldığını Almanya'ya gösterme amacını taşıyordu.[356]

Mussolini'nin, yeni bir yayılmacıya karşı (Almanya) alanını işaretlemesi olarak anlaşılabilecek 18 Mart 1934 tarihli Büyük Faşist Kongresi'ndeki konuşması, Akdeniz, Afrika ve Asya'da İtalyan çıkarlarının bulunduğunu ve eski Roma İmparatorluğu'nun varisi olarak İtalya'nın bu bölgelere yönelik hedeflere sahip olduğunu ilan ediyordu. Roma Protokolü'ne ve Mussolini'nin nutkuna, Hitler'in cevabı gecikmedi. Temmuz

[355] R. Uçarol, **Siyasi Tarih 1914-2014 II.Cilt**, 11.Basım, İstanbul, DER Yayınları, 2019, s.119.
[356] A. Eyicil, **Siyasi Tarih 1789-1939**, 3.Baskı, Ankara, Altınordu Yayınları, 2020, s.462.

1934'te Avusturya'da Naziler tarafından bir darbe girişiminde bulunuldu ve Şansölye Engelbert Dolfuss'a suikast düzenlendi. Suikast başarılı olsa da failler tutuklandı ve darbe girişimi bastırıldı. Bu olay, Avusturya üzerindeki Alman emellerinin kolay kolay bitmeyeceğini göstermekteydi. Almanya'nın bu hareketine İtalya'nın cevabı, Alman müdahalesi ihtimaline karşılık Brenner'e asker yığmak oldu. SSCB ise, Alman tehdidine karşı, Batı ile ilişkilerini geliştirmeye karar verdi ve Eylül 1934'te MC'ye üye oldu.[357]

Alman tehdidinin yükselişe geçmesi, Fransa ve İtalya'nın yakınlaşmasını sağladı. Bu yakınlaşmanın etkisiyle, Ocak 1935'te Laval-Mussolini Antlaşmaları imzalandı ve bu antlaşmayla taraflar Avusturya'nın bağımsızlığının korunacağını taahhüt ettiler. Antlaşma, Avusturya konusunda önemli bir gelişme olmakla birlikte, İtalya'nın Habeşistan'da serbest bırakıldığı söylentilerine (Mussolini açısından söylentiden ziyade bir izindi) neden oldu ve MC açısından kritik bir dönüm noktasına evrilecek süreci başlattı. Yine Ocak 1935'te, geçmişte Versailles Antlaşması'nda kararlaştırılmış olan Saar bölgesindeki plebisit gerçekleşti ve plebisitin sonucunda Saar'ın Almanya'ya bağlanması yönünde karar çıktı.[358] Bu gelişme, Hitler'in Almanları tek bir bayrak altında toplama ideali için önemli bir gelişme olurken, Fransa tarafından, Almanya'yı irredantizm konusunda cesaretlendirecek bir sonuç olarak görülerek endişeyle karşılandı.[359]

Almanya'nın silahsızlanma görüşmelerinden çekilmesinin ardından asker sayısını artırması ve deniz-hava silahlarının üretimine geçmesine karşılık İngiltere, Mart 1935'te silahsızlanmanın başarısızlığını ve Almanya'nın silahlanmasını sebep göstererek silahlarını artıracağını ilan etti. Fransa da İngiltere'yi izledi. Fransa ve İngiltere'nin bu hamleleri, Hitler'e aradığı fırsatı verdi ve Versailles'da yasaklanmış olan zorunlu askerlik

[357] O. Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, 24.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2014, s.47-48.
[358] Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.234.
[359] Uçarol, **a.g.e.**, s.120.

uygulamasını tekrar yürürlüğe koydu.[360] Bu gelişme, Hitler'in Versailles zincirlerinden kurtulma hedefine bir adım daha yaklaşması anlamına geliyordu. Almanya'nın silahlanması, Alman tehdidinden çekinen devletler tarafından ortak hareket etmeye başlamak için bir sinyal olarak algılandı ve İtalya, Fransa ve İngiltere'nin Alman tehdidine karşı birleşmesini beraberinde getirdi. Nisan 1935'te Stresa Cephesi olarak adlandırılan antlaşmayla taraflar, Almanya'ya karşı birlikte hareket etmeyi, Avusturya'nın bağımsızlığını korumayı ve Locarno Antlaşması'na uymayı taahhüt ediyorlardı. Almanya karşıtı bir cephe oluşturmanın dışında bu antlaşma, Hitler ile mücadelede kendisine duyulan ihtiyaç nedeniyle Mussolini'nin Habeşistan'da serbest hareket edebileceği ortamın sağlandığını düşünmesine neden oldu.[361] Önceki başlıklarda anlatıldığı üzere İtalya, bu gelişmelerin ardından hazır bulunan harekât planları için uygun vakti bekleyecek ve İtalyan-Habeş askerleri arasındaki olayları sebep göstererek Habeşistan'ı işgal edecekti.

Alman tehdidi, İtalya-Fransa-İngiltere dışında SSCB-İtalya ve SSCB-Fransa ilişkilerine de olumlu etki etti. SSCB'nin Eylül 1933'te İtalya ile yaptığı dostluk, saldırmazlık ve tarafsızlık antlaşmasını, Fransa ile Mayıs 1935'teki karşılıklı yardım antlaşması izledi. Yapılan iki antlaşma da tarafların, Alman tehdidine karşı önlem alma ihtiyacının sonucuydu. İngiltere'nin izlediği yol ise, bu devletlerden biraz farklı oldu. İngiltere, Haziran 1935'te Berlin ile anlaşarak, Almanya'nın deniz gücünün, İngiliz deniz gücünün %35'ini aşmayacağı taahhüdünü aldı.[362] Bu gelişmeler, Fransa ve İngiltere'nin birlikte hareket etme konusunda, tam olarak aynı fikirde olmadığını gösteriyordu. Fransa, İngiltere, İtalya ve SSCB'nin izlediği siyaset, MC'nin dışında güvenlik mekanizmaları kurmanın, ikili ve çok taraflı antlaşmalar ve güvencelerle, örgütün eksik kalan yönlerini tamamlamaya çalıştıkları anlamına geliyordu.

---

[360] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.188-189.
[361] A. Ş. Esmer, **Siyasi Tarih**, Ankara, Maarif Vekilliği Siyasal Bilgiler Okulu, 1944, s.636-637.
[362] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.191.

Bu gelişmeler ışığında Türkiye, büyük güçlerin, aralarındaki anlaşmazlıklar ve sonrasında yürürlüğe koydukları politikaları göz önünde bulundurarak, MC'nin ve dolayısıyla kolektif güvenlik doktrininin, devletlerin güvenliğini sağlamak konusunda yeterli olmadığını gördü. Bu doğrultuda, onlara benzer yollar izlemeye karar vererek, ikili-çok taraflı ve bölgesel güvenlik antlaşmalarının, Türkiye'nin güvenliğini sağlamada daha etkili olacağı görüşünü benimsedi. Böylece, MC'nin kolektif güvenlik doktrininin yanı sıra çok boyutlu güvenlik mekanizmalarını da devreye sokmaya başladı.

2.2.1. Türkiye'nin Güvenlik Kuşağının Batı Kanadı

2.2.1.1. Balkan Antantı: Esnetilen Güvenlik

19.yüzyılın başından itibaren, Sander'in deyimiyle Balkanlar "Avrupa'nın barut fıçısı" haline gelmişti.[363] Avrupa'nın büyük güçleri arasındaki siyasi gerilim ve anlaşmazlıkların büyük bir kısmı Balkanlar üzerinde şekillenmiştir. Prusya tarafından yenilgiye uğratılmasıyla Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun batıya genişleyemeyeceğini anlaması ve Çarlık Rusya'nın yayılma sahası olarak gördüğü bu bölgeye odaklanmasıyla başlayan gerilim, bölgedeki mevcut yerel milliyetçi gerilimlerle birleşince çatışmanın kaçınılmaz olduğu bir siyasi ortam yaratmıştı.[364] Bu dönemde etnik gruplar, özellikle Rusya'nın bölgeye ihraç ettiği Panslavizm ideolojisinin ateşlediği ve giderek artan bir biçimde milliyetçilik temelinde toprak taleplerinde bulundular. Bu talepler yalnızca bölgesel gerilimlerin kaynağını oluşturmakla kalmadı, aynı zamanda çatışmaların ve anlaşmazlıkların şiddetini artıran önemli bir unsur haline geldi.[365] Bu anlaşmazlıklar, rekabet ve siyasi ortam, I. Dünya Savaşı'nın başlamasında kritik bir öneme sahip oldu. Bölgeyi I. Dünya Savaşı'nın fitilini ateşleyecek kadar kritik yapan

[363] O. Sander, **Balkan Gelişmeleri ve Türkiye 1945-1965**, Ankara, İmge Kitabevi, 2018, s.14.
[364] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.652-654
[365] B. Akbay, "Güney Osetya ve Abhazya Çatışmaları Bağlamında Rusya-Gürcistan Savaşı", **Teoriden Pratiğe Uluslararası Çatışma**, M. Demiray ve S. Şahin (ed.), Ankara, Orion Akademi, 2022, s.208.

sebepleri Sander, Balkan ülkeleri arasında kolektif bir bilincin ve birliğin eksikliği ve bölgenin büyük güçler açısından jeopolitik önemi olarak sıralar.[366]

I. Dünya Savaşı'nın ardından kurulan yeni düzende, bölge ülkelerinde birçok iç ve dış sorun kendini hızlı bir şekilde gösterdi. İç sorunların kaynağı, iktidar mücadeleleri, ekonomik istikrarsızlık ve rejimlerin diktatörlüğe yatkınlığıyken, dış sorunlar ise hem Balkanlı hem de Balkanlı olmayan revizyonist devletlerin bölgeye yönelik revizyon talepleri ve büyük güçlerin bölgedeki çıkarlarıydı.[367] Ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklar, bölge ülkelerinin kolaylıkla büyük güçlerin etkisi altına girmesine neden olurken, yerel milliyetçi akımlar ve I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan barış antlaşmalarıyla yapılan toprak düzenlemeleri, birbirlerine karşı şovenist bir milliyetçi söylem ve düşmanlık hissini beraberinde getirerek bir "Balkan iş birliği" anlayışını engellemiştir.[368]

Bu gergin siyasi ortama rağmen, Balkan devletlerinin bir "Balkan iş birliği" için girişimlerde bulunmadığını ya da çaba harcamadığını söylemek doğru olmayacaktır. İlk örneğinin, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı I. Balkan Savaşı'nda askeri bir ittifak olarak görülebileceği iş birliği, I. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra ekonomik sorunlarla ve geniş toprak kayıplarıyla zayıflayan Bulgaristan'ın çabasıyla bu sefer siyasi bir girişim olarak ortaya konmuştur. Bulgaristan Başbakanı Aleksandır Stamboliyski tarafından başlatılan bu girişimde, Balkanların kritik sorunlarının temelinde yer alan Makedonya Sorunu'nun hakkaniyetli bir çözümü için Bükreş ve Belgrad hükümetleriyle ortak bir komisyon kurulması hedefleniyordu. Stamboliyski, bu sorunun çözümüyle Balkanlardaki çatışmaların ve anlaşmazlıkların son bulmasını ve güney Slavlarının birbirlerine yakınlaşmasını mümkün görüyordu. Fakat bu girişim, Yugoslavya'dan ziyade İtalya ile yakınlaşmayı ve uzlaşmanın aksine Makedonya'nın mutlak Bulgar egemenliğiyle

[366] Sander, **Balkan Gelişmeleri ve Türkiye 1945-1965**, s.14.
[367] **Ibid.**, s.17-19.
[368] J. Rothschild, **Communist Eastern Europe**, New York, Walker and Company, 1964, s.4-5.

çözümü gerekli gören İç Makedonya İhtilal Teşkilatı ve askerler tarafından 1923 yılında bir darbeyle Stamboliyski'nin düşürülmesi nedeniyle başarısız oldu.[369] Stamboliyski'nin ardından Bulgaristan'da revizyonist eğilimler güç kazandı ve iş birliğinden ziyade toprak kazanımı ya da yalnızca Bulgar çıkarlarının gözetildiği senaryolar üzerine yoğunlaşıldı. Balkanlar için diyalog ve iş birliğine dair girişimler, Yunanistan tarafından dile getirilene kadar gündem dışında kaldı. Önce Yunanistan, daha sonra Türkiye tarafından gündeme gelmesi içinse, 1930'lardaki siyasi gerilimlerin Balkanlarda etkisini artırmasının beklenmesi gerekecekti.

1930'larda MC'nin işlevini yerine getirmekte yeterli olmadığı görülünce, Türkiye güvenlik politikalarında çok yönlü bir anlayışı devreye sokarak, alternatif güvenlik mekanizmalarına yöneldi ve bunlardan biri olan Balkan Antantı'nın oluşturulmasında öncülük etti. Türkiye açısından bu yönelim, İtalya tehdidinin ciddiyetini artırdığı bu dönemde, Balkan sınırlarını güvence altına almak, iki cepheli bir savaş ihtimalini önlemek ve olası bir tehdide karşı birlikte hareket edebilecek siyasi iş birlikleri sağlamak amacı taşıyordu. Türkiye'nin bu çok yönlü güvenlik arayışı doğrultusundaki ilk adımı, yakın komşularıyla ikili ilişkilerini güçlendirmek ve potansiyel ortak tehditlere yönelik güvenlik iş birlikleri geliştirmek oldu. Yunanistan'da Venizelos'un iktidara gelmesine tesadüf eden Türk-Yunan ilişkilerindeki iyileşme, 1930'da Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması'nın yanı sıra Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol ile sonuçlanmıştı.[370] Bu antlaşmalar, Türkiye ve Yunanistan'ın birbirlerini tehdit olarak görmekten, gardını birbirine karşı indiren iki iyi komşu olmaya doğru ilerlediğini göstermekteydi. Olumlu gidişat, Ekim 1931'de, İnönü ve Aras'ın Atina'ya resmi bir ziyaret düzenlemesiyle devam etti. Ziyaret sırasında, Balkanların siyasi durumu ve

[369] Sander, **Balkan Gelişmeleri ve Türkiye 1945-1965**, s.20-22.
[370] Antlaşma ve Protokol metni için bknz: Soysal, **a.g.e.**, s.401-404.

statükonun korunması için Balkan güvenliğine katkı sağlayabilecek bir pakt kurulması konuları konuşuldu.[371]

İki ülke arasında gelişmekte olan ilişkiler, bu ziyaretler ve konuşulan konularla birlikte geniş bir coğrafyadaki halkların da yakınlaşması ve ortak çıkarları doğrultusunda hareket etmesi için bir zemin yaratıyordu. Yunanistan Başbakanı Panayis Çaldaris ve Dışişleri Bakanı Dimitrios Maximos, iade-i ziyarette bulunmak üzere Eylül 1933'te Ankara'ya geldiler.[372] Bu ziyaretler, Türk-Yunan ilişkilerin olumlu seyrini yansıtmanın yanı sıra, iki ülke arasındaki iş birliğinin kalıcı bir güvenlik ortamına dönüşebileceği noktasında umut vericiydi. 1932'de Venizelos'un iktidarının sona ermesiyle iki ülke arasındaki yakınlaşmanın istikrarlı bir şekilde devam etmeyeceğine dair şüphelerin gerçeği yansıtmadığı, 1933 Samimi Antlaşma[373] ile ortaya çıkacaktı.[374] İki ülke başbakanlarının Ankara'da imzaladıkları bu belge, direkt olarak belirtilmese de Bulgaristan'dan gelebilecek bir saldırıya karşı, ortak sınırların korunmasında ve diplomatik alanda dayanışmayı öngörmekteydi. Bu belgenin yarattığı olumlu diplomatik iklimde Balkan Antantı'nın inşası zor olmayacaktı. Türk-Yunan ilişkilerinin gelişimini yansıtan bu antlaşmanın, üçüncü bir devlete karşı Trakya sınırlarına dair garanti sunması, Bulgaristan'ın bu gelişmeye olumsuz bakmasına neden oldu. Çünkü Bulgaristan'ın Neuilly Antlaşması ile kaybettiği toprakları geri almak istemesi, bu tür antlaşmaları ve iş birliklerini kendisi için sorunlu hale getiriyordu.[375] Türkiye, aynı yıl içerisinde Yunanistan'ın ardından Romanya ve Yugoslavya ile de dostluk ve saldırmazlık antlaşmaları imzaladı.[376] Bu antlaşmalarla taraflar, aralarında çıkabilecek uyuşmazlıkları barışçı yollarla çözmeyi ve savaşa başvurmamayı taahhüt ediyorlardı. Bu taahhütler,

[371] Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.348.
[372] "Yeni Misak Bugün İmzalanıyor", **Vakit**, 14.09.1933, s.1
[373] Antlaşmanın metni için bknz: Soysal, **a.g.e.**, s.443-444.
[374] Fırat**, a.g.e.,** s.349.
[375] M. Türkeş, "The Balkan Pact and Its Immediate Implications for the Balkan States, 1930-34", **Middle Eastern Studies**, Vol. 30, No. 1, 1994, s.131.
[376] Soysal, **a.g.e.**, s.446-454.

birkaç yıl içerisinde kurulacak olan Balkan Antantı'nın zeminini hazırlamak noktasında önemli adımlar teşkil ediyordu, fakat Bulgaristan'ın revizyon talepleri doğrultusunda Balkan ülkeleri arasındaki iş birliklerine karşı olumsuz konumunda herhangi bir değişiklik söz konusu değildi. Aksine Bulgaristan, taraflar arasındaki görüşmeleri toprak revizyonları için bir fırsat olarak görüyordu.

Türk-Yunan yakınlaşması ve Türkiye'nin Yugoslavya ve Romanya ile geliştirmeye çaba harcadığı ikili ilişkiler, Balkan ülkelerinin bölgesel güvenlikte iş birliği içerisinde bulunabileceği bir güvenlik mekanizmasının inşasına uygun zemin yarattı. Bu zeminin kurumsallaşması yönündeki ilk adım Yunanistan'dan geldi. Balkan Antantı'nın temelleri, 1929'da Yunanistan'ın eski başbakanlarından Alexandros Papanastasiu'nun, Balkan ülkelerinin aralarındaki sorunları ve ortak çıkarları görüşebilecekleri çok taraflı bir girişim kurulması yönündeki teklifiyle atıldı.[377] Bu teklifin kabul görmesiyle I. Balkan Konferansı Ekim 1930'da Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya, Romanya, Arnavutluk ve Bulgaristan'ın katılımıyla Atina'da gerçekleşti.[378] Konferansta, savaşın yasaklanması, uyuşmazlıkların çözümünde barışçı yolların kullanımı ve taraflara bir saldırı gerçekleşmesi halinde karşılıklı yardımı öngören bir paktın yapılması ve Balkan halklarının ekonomik, kültürel ve politik alanlarda yakınlaşmasını ve iş birliğini sağlayacak sürekli bir örgütün kurulması kararı alındı.[379] Ekim 1931'de bu sefer İstanbul'da toplanan Balkan Konferansı'nda[380], ilk konferanstan farklı olarak bir görüş birliğinden ziyade Türkiye ve Yunanistan'ın bir Balkan birliği yönünde hareket etmesine karşılık İtalya'nın etkisi altına giren Arnavutluk[381] ve revizyonizme meyil göstermeye

[377] T. Turan and E. T. Turan, "The Rise of the Concept of a Balkan Pact and the first Balkan Conference", **History Studies**, vol.4, issue.4, 2012, s.437.
[378] M. Feyzi, "Balkan Konferansı", **Cumhuriyet**, 07.10.1930, s.2.
[379] Fırat**, a.g.e.,** s.350-351.
[380] "Balkan Konferansı", **Hakimiyeti Milliye**, 21.10.1931, s.4.
[381] Daily Telegraph'ın 29 Aralık 1932 tarihli haberine göre Yugoslavya, Arnavutluk ve İtalya bir gümrük birliği anlaşması yapmak üzereydiler ve bu anlaşmayla Arnavutluk bir İtalyan sömürgesi haline gelecekti. Arnavutluk dışişleri yetkilileri bu iddiayı yalanladılar ve yapılacak anlaşmanın bir ticaret anlaşması olduğunu, gümrük birliğinin söz konusu olmadığını belirtmiştir. Izvestia gazetesinin 5 Ocak 1933 tarihli

başlayan Bulgaristan'ın birliğe sıcak bakmamasıyla, bölünmüş bir görüntü çizmişti. Benzer şekilde Romanya ve Yugoslavya da önceliğini Küçük Antant'a veriyorlardı. Konferansta Türkiye temsilcisi Hasan Saka, Briand-Kellogg Paktı ve Locarno Antlaşması'nın bir savaşı engellemekte yeterli olmadığını, bir savaş durumunda tarafların kendilerini saldırıya uğrayan taraf olarak tanımlamasına izin veren bir hukuki boşluk içerdiğini ve MC'nin de savaşı engellemekten ziyade meşru kılacak birçok maddeye sahip olduğunu belirterek Türkiye'nin bu antlaşmalara ve örgüte olan güveninin sınırlarını ortaya koydu.[382] Konferansın sonunda, tarafların aralarındaki sorunları çözmek için samimiyetle temaslarda bulunmaları ve hızlı bir şekilde birbirleriyle dostluk antlaşmaları imzalamaları noktalarında karara varıldı.

III. Balkan Konferansı, Ekim 1932'de Bükreş'te toplandı ve bu toplantının en tartışmalı konusu azınlıklar oldu. Azınlıklar dışında, Bulgaristan'ın Ege Denizi'ne açılan toprak ve liman talebinde bulunması, bir diğer tartışma konusuydu. Bu tartışmaların sonucunda, istediğini elde edemeyen Bulgaristan konferanstan çekildi.[383] Bulgaristan'ın çekilmesi, Balkanlarda ortak bir güvenlik anlayışı oluşturma çabalarını boşa çıkarabilecek bir gelişmeydi. Bulgaristan'ın dahil olmadığı konferansın Balkanlardaki barış ve güvenlik için etkisiz kalacağı düşüncesi, İnönü ve Aras'ı Sofya'yı Pakt'a ikna etmek için temaslarda bulunmaya itmişse de bu girişimler Sofya'yı ikna etmeye yetmemişti. Bulgaristan'ın sürecin dışında kalması, Türkiye'nin güvenliğinin Balkanlar kanadını yalnızca ikili ilişkilerle değil, çok taraflı antlaşmalarla güvence altına alma isteğinin karşı karşıya kaldığı ilk büyük engel oldu. Bu doğrultuda, Türkiye'nin Balkanlardaki güvenlikli siyasi ortama ilişkin beklentileri, bölgesel antlaşmaların

haberine göre, İtalya'nın Arnavutluk ile yapmak istediği gümrük birliği anlaşmasının Arnavutluk makamları tarafından reddedildiğinin duyurulmasına rağmen Zogu hükümetinin İtalya'dan yardım istemesi ve farklı bir anlaşma metni üzerinde mutabakat olacağı söylentisi, Yugoslavya'yı işgal etmek için İtalya'nın Arnavut topraklarını üs olarak kullanacağı iddialarının yükselmesine sebep olmuştur. **TDA**, 44129 - 209165 – 25, 11.01.1933.

[382] "Balkan Konferansının Son Celsesinde Hararetli Tezahürler Yapıldı.", **Hakimiyeti Milliye**, 27.10.1931, s.1.

[383] "Balkan Konferansı", **Hakimiyeti Milliye**, 28.10.1932, s.3.

kapsayıcılığı bağlamında sınanıyordu ve bu durum devletlerin, bölgenin geneline olacak faydalardan ziyade özgün çıkarlarına odaklanmaya devam ettiğini gösterdi.

Dördüncü toplantıdan yaklaşık altı hafta önce, Ankara'da gerçekleşen Venizelos-Atatürk görüşmesi, antantın hangi devletleri kapsayacağının kararlaştırılması açısından önemliydi. Bu görüşme sırasında taraflar, kurulacak Balkan Antantı'nın Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya, Romanya ve Türkiye'den oluşan beşli bir yapıya sahip olması gerektiğinde anlaştılar. Çünkü Arnavutluk halihazırda 1926 Tiran Paktı ile İtalya'nın ekonomik ve siyasi etkisi altına girmişti. Bu nedenle Arnavutluk'un Antant'taki konumu, İtalya tarafından sınırlandırılmış olacaktı.[384] Henüz Arnavutluk gibi tam olarak "kaybedilmiş" olmasa da Bulgaristan'ın toprak taleplerinden vazgeçmemesi nedeniyle Antant'a katılımına fazla ihtimal verilmiyordu. Buna rağmen, Antant'a katılımına dair açık kapı bırakılması gibi bir orta yol bulundu. Nihayetinde IV. Balkan Konferansı, İtalya'nın Dört Güç Paktı girişiminin yarattığı kaygının hâkim olduğu bir iklimde gerçekleşti. Kasım 1933'te Selanik'te toplanan konferansta, Bulgaristan olmasa da Balkan birliği için çalışma kararı alındı ve bu birliğin tüm Balkan devletlerinin katılımına açık olduğu konusunda uzlaşı sağlandı.[385]

İtalya'nın büyük güçlerden kabul edilmeyen "küçük" devletleri yok sayan bir uluslararası sistem için girişimlerde bulunması ve İngiltere-Fransa ikilisinin prensipte bu girişime dahil olması, MC'nin kolektif güvenlik doktrinine eklemlenen Türkiye ile Yunanistan'ın ve Küçük Antant aracılığıyla da Fransa'ya bel bağlayan Romanya ve Yugoslavya'nın, mevcut mekanizmalara güvenini sarsmıştı. Dört Güç Paktı girişimi, büyük devletlerin kendi aralarındaki çıkar uzlaşısının, diğer devletlere dikte edilmesi eğilimi olarak görüldü. Bu güvensizliğin yanı sıra, IV. Balkan Konferansı'na giden süreçte, İtalya'nın Balkanlarda etkinliğini artırmak ve Fransa karşıtı bir koalisyon

[384] Türkeş, **a.g.e.**, s.133.
[385] "Dördüncü Balkan Konferansı", **Hakimiyeti Milliye**, 11.11.1933, s.4.

oluşturmak için Macaristan, Arnavutluk ve Bulgaristan'ı yanına çekmeye çalıştığına dair iddialar gündeme gelmekteydi. Bu iddialardan, İtalya'nın Dalmaçya ve Balkanlarda etkinliğini artırmak için Yugoslavya'yı savaşa tahrik etmeye çalıştığı, bu amacını gerçekleştirmek için Macaristan'ı silahlandırdığı[386] ve İtalya-Almanya-Macaristan arasında bir ittifak anlaşmasının yapıldığı iddiası[387], Yugoslavya ve Romanya'yı Balkanlarda Türkiye ve Yunanistan'a yaklaştırdı.

Bu gelişmeler sonucunda Türkiye, bölgesel düzeyde inşa edilecek bir güvenlik mekanizmasının, olası tehditlere karşı en etkin savunma yöntemi olduğunu düşünmeye başladı. Nitekim, konferansların yürütüldüğü süreçte ortaya çıkan, İtalya'nın Balkanlardaki statükodan hoşnutsuz devletleri yanına çekerek, Balkanları bir siyasi çatışma alanına dönüştürmeye başladığına dair iddialar, Türkiye ve diğer Balkan devletlerince tehdit olarak görüldü. Bu iddialar, Balkanlarda statükonun korunmasını isteyen devletleri yakınlaştırdı. Dolayısıyla IV. Balkan Konferansı, hem bölgesel güvenlik arayışlarının bir sonucu hem de Avrupa'da değişmekte olan güç dengesinin küçük devletler aleyhine değişim gösterdiği bu dönemde, Türkiye'nin potansiyel krizleri öngördüğü ve bu kriz anlarında bölgedeki diplomatik kanalların etkin bir şekilde kullanılması için çaba harcadığı önemli bir dönüm noktasıydı. Türkiye, olaylara tepki gösteren edilgen konumdaki bir aktörden ziyade, bölgesel güvenlik mimarisinin inşasına katkı sunarak, proaktif bir siyaset izliyordu.

IV. Balkan Konferansı'ndan çıkan Balkan birliği kurulmasına yönelik karar, İtalya'yı ve Bulgaristan'ı rahatsız etmişti. Mussolini, bu rahatsızlığı Dışişleri Bakanlığı Katibi Umumisi (genel sekreter) Numan Menemencioğlu ve Türkiye'nin Roma Büyükelçisi V. Çınar ile yaptığı görüşme sırasında, Balkan birliğinin Balkan devletleri için faydalı olabileceğini fakat Türkiye için ne faydası olduğunu anlamadığını,

[386] **TDA**, 44158 - 208695 – 114, 09.02.1933.
[387] **TDA**, 44144 - 209524 – 8, 18.02.1933.

Türkiye'nin kendisini durduk yere Balkan sorunları arasına soktuğunu söyleyerek ortaya koymuştu.[388] Bulgaristan ve İtalya'nın birliğe bakışlarındaki olumsuzluğa rağmen, Şubat 1934'te Belgrad'da yapılan görüşmede Yugoslavya, Romanya, Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan antlaşmayla Balkan Antantı kuruldu.[389] Dört devlet arasında imzalanan ve dönemin akademisyenlerinden Frederic Ogg'un İtalya'nın Dört Güç Paktı girişimi ile bağ kurarak ve bu girişime karşı olduğuna işaret ederek "Balkan Dört Güç Paktı"[390] olarak tanımladığı antlaşma, temel antlaşma metni dışında sekiz ek protokolden oluşmaktaydı. Bu protokollerden biri olan askeri nitelikteki gizli ek protokol, çalışmamız bakımından özel bir öneme sahiptir. Bu protokole göre, tarafların (Yunanistan hariç) bir saldırıya maruz kalması durumunda diğer taraf devletler, saldırganlardan biri, bir Balkan devletiyse, ortak sınıra sahip olduğu saldırgana karşı elindeki tüm imkanlarla harekete geçmeyi yükümlenmekteydi. Buna ek olarak, taraflar bu yükümlülüğü yerine getirirken, Balkanlı olan veya olmayan bir devletin saldırısına maruz kalırsa yine taraflar, saldırıya uğramış tarafa yardım etmeyi yükümleniyordu.[391] Bu doğrultuda söz konusu askeri protokol, Antant'ı Yugoslavya, Türkiye ve Romanya için askeri nitelikli bir savunma ittifakı haline getiriyordu. Yunanistan'ı bu askeri savunma ittifakı dışında bırakansa, Yunanistan'ın Bulgaristan nedeniyle İtalya ile bir savaşa girme kaygısından kaynaklanan gizli protokole konu olan çekincesiydi.[392] Bu çekince, saldırganın Bulgaristan olacağı ön kabulünün yanı sıra, Bulgaristan'ın İtalya ile bir ittifaka dahil olması veya ortaklaşa bir saldırıda bulunması ihtimalini gözetmekteydi. Bu nedenle Yunanistan, Antant'ta verdiği

[388] **TDA**, 43948 - 207598 – 23, 16.01.1934.
[389] "Balkan İtilafı Dün Atina'da İmzalandı.", **Hakimiyeti Milliye**, 10.02.1934, s.1.
[390] F. A. Ogg, "The Balkan Four-Power Pact", **Current History (1916-1940)**, vol.40, no.1, University of California Press, 1934.
[391] İlgili protokolün maddeleri şu şekildedir: "Madde-1: İmzacı iki Devletten biri, hangi koşullar altında olursa olsun, bir başka Balkan Devletinin yalnız başına ya da Balkanlı olan ya da olmayan bir Devletle birlikte saldırısına uğrarsa, öteki Bağıtlı Yüksek Taraf kendisini de saldırıya uğramış sayacak ve kendisiyle ortak sınırı bulunan saldırıcı Balkan Devletine ya da Devletlerine karşı derhal silahlı eyleme geçecektir.
Madde-2: Bağıtlı Yüksek Taraflardan biri, 1. Maddede öngörülen yükümlülüklerinin yerine getirilmesi sırasında Balkanlı olmayan bir Devletin bir savaş eylemiyle karşılaşırsa, öteki Bağıtlı Yüksek Taraf da bu saldırıcıya karşı savaşa girecektir." Soysal, **a.g.e.**, s.467.
[392] **Ibid.**, s.466.

taahhütler nedeniyle herhangi bir büyük güçle çatışmak istemediği yönünde çekinceyle durumunu garanti altına almak istemişti.

Balkan Antantı, tarafların Balkan sınırlarının güvenliğini karşılıklı olarak garanti ettikleri, çıkarlarına aykırı olma potansiyeline sahip konularda birbirleriyle görüşmeyi ve bu paktın dışında kalan bir Balkan devletine karşı diğerlerine bilgi vermeksizin hiçbir siyasal eylemde bulunmamayı taahhüt ettikleri bir antlaşma[393] olarak barış ve iş birliğini artırmayı hedeflemekteydi. Bunun dışında Antant'ın ek ve gizli protokolleri, tarafların tehdit algıları ve güvenlik politikaları hakkında ipuçları içermesi açısından önemlidir. İlk ek protokol tarafların, 1933 Mütecavizin Tarifi Antlaşması'nda belirtilen saldırı ve saldırgan tanımlarını kabul ettiğini, Antant'ın hiçbir devlete karşı kurulmadığını ve amacının Balkan sınırlarının bir Balkan ülkesi tarafından gerçekleşecek saldırıya karşı korumak olduğunu, taraflardan biri Balkan olmayan bir devletin saldırısına maruz kalırsa ve bir Balkan ülkesi bu saldırıya başında veya sonrasında dahil olursa Antant hükümlerinin o devlete karşı uygulanacağı, tarafların daha önce yükümlendikleri taahhütleri aynen devam ettirdiklerini ve Antant'ın bir savunma aracı olduğunu belirtiyordu.[394] Aras'ın, Antant'ın imzalandığı toplantıda, daha önce yüklendiği taahhüdün bir sonucu olarak Türkiye'nin, SSCB'ye yönelen hiçbir eyleme dahil olmayacağı şeklinde koyduğu şerh, diğer üç devlet tarafından tanınmıştı.[395] II sayılı gizli protokolde, Balkan sınırlarından kastedilenin Romanya-Bulgaristan-Yunanistan-Yugoslavya-Türkiye-Arnavutluk'un birbirleriyle olan sınırları olduğu ortaya konuyordu. Gizli olan ve onay belgesinde yer alan Yunanistan'ın koyduğu çekincede, Balkan Antantı'nın yalnızca Balkan devletlerinden gelecek bir saldırıya karşı koymayı amaçladığını ve "Antant'ın gereği olarak hiçbir durumda, Yunanistan'ın büyük

[393] **Ibid.**, s.462.
[394] **Ibid.**, s.463-464.
[395] Fırat**, a.g.e.,** s.352.

devletlerden birine savaş ilan etmeyeceği" belirtilmişti.[396] Balkan Antantı'nın protokolleri arasında en önemlilerinden biri olan ve Türkiye-Romanya-Yugoslavya tarafından imzalanan askeri nitelikli gizli sözleşme, taraflardan biri, bir başka Balkan devletinin tek başına veya Balkanlı olan ya da olmayan bir devletle ortaklaşa saldırısına maruz kalırsa, diğer iki devletin kendilerini de saldırıya uğramış sayarak, kendisiyle ortak sınıra sahip olan saldırgana karşı vakit kaybetmeksizin silahlı müdahalede bulunacağını yükümlendiğini belirtirken, bu yükümlülüğünü yerine getirirken Balkan olmayan bir devletin saldırısına maruz kalırsa diğer tarafların savaşa dahil olacağını öngörmekteydi.[397]

Antant'ın imzasının ardından TBMM'de yaptığı konuşmasında Aras, Balkan Antantı'nın Türkiye'nin başından beri benimsemiş olduğu barışçı dış politikanın ve komşularla iyi ilişkiler kurma eğiliminin somut bir sonucu olduğunu belirterek Antant'ı, Balkan halklarının yeni bir kardeşlik dönemine başlama noktası olarak tanımladı. Aras'a göre, Antant, herhangi bir devleti hedef almamaktaydı ve mevcut uluslararası taahhütlerle uyumlu bir çerçevede, taraflar arasındaki dayanışma ruhunu ve saldırgana karşı ortak tutumu amaçlamaktaydı. Antant'ın temel hedefini ise, geçmişte çatışma ve istikrarsızlıkla birlikte anılan Balkanları, refah ve barış coğrafyasına dönüştürmekti.[398] Aras ile paralel şekilde Atatürk, Amerikan gazeteci Gladys Baker ile yaptığı mülakatta, bölgesel paktları, küresel bir pakt yapabilmek için gerekli görürken, Balkan Antantı'nı örnek göstererek geçmişte birbirleriyle düşman olan devletlerin barışı ve insanlığı korumak gibi büyük bir amaç çerçevesinde birleşerek iyi ilişkiler geliştirmesinin daha büyük paktlara varmakta ümitvar olmayı sağladığını belirtti. Devamındaysa, MC'nin tam ve mutlak bir güce henüz erişemediğine fakat idealleri açısından büyük bir adım olarak varlığının çok değerli

[396] Soysal**, a.g.e.,** s.466.
[397] **Ibid.,** s.467.
[398] Dahiliye Vekaleti Matbuat Umum Müdürlüğü, **Ayın Tarihi**, sayı 4, Ankara, Nisan 1934, s.195-196.

olduğuna ve geliştirilmesi gerektiğine işaret etti.[399] Aras'ın ifade ettiği üzere, taraflar önceki antlaşmalarından kaynaklanan taahhütlerine bağlı kalmışlardı. Bu durum, tarafların MC'ye olan bağlılıklarını sürdürmenin yanı sıra, Yugoslavya ve Romanya'nın Küçük Antant'a ve Türkiye'nin SSCB'ye verdiği taahhütleri de devam ettirdiğini gösterdi. Aynı zamanda, Türkiye açısından Balkan Antantı'nın tek başına bir güvenlik sağlayıcısı olmadığı, aksine mevcut güvenlik mekanizmalarının tamamlayıcısı olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Türkiye, hem SSCB ile oluşturduğu karşılıklı taahhütleri, güvenliği bağlamında koruyor hem de antant gibi çok taraflı bir yapı üzerinden Balkan devletleriyle iş birliğini güçlendiriyordu. Bu da, çok boyutlu ve çok yönlü güvenlik politikalarının uygulamaya konduğunu ve Türkiye'nin salt bir blok veya tarafla tam anlamıyla bir bağ kurmadan bölgesel güvenlik için denge siyaseti izlediğini göstermektedir.

TBMM'de yaptığı konuşmasında Aras, Bulgaristan'ın Antant'ın dışında kalmasının geçici olacağı umudunu dile getirmiş ve bu doğrultuda Antant'a Balkan devletlerinin katılımını açık tuttuklarını ifade etmişse de,[400] Türkiye açısından bu durum önemli bir güvenlik açığıydı. Aras'ın ifadeleri, Türkiye'nin Bulgaristan'ı Antant'a katmayı kritik bulduğunu, bu katılımın Balkan barışı için gerekli olarak gördüğünü ortaya koymaktaydı. Türkiye açısından Bulgaristan'ın Antant'a dahil edilmesi yalnızca sembolik değil, aynı zamanda güvenlik bağlamında da gerekliydi. Çünkü Bulgaristan, Balkanlarda meydana gelen önemli savaşların ve tarihsel sorunların merkezinde yer alıyordu. Aynı zamanda, barış antlaşmalarıyla yaratılan yeni düzenden memnun değildi ve bu memnuniyetsizliği Bulgaristan'ı revizyonist devletlerin yanına itebilirdi. Bu nedenle Bulgaristan'ın Antant'a dahil edilmesi, hem sınır güvenliği hem de Balkanlardaki statükonun korunması açısından Türkiye'nin yararına olabilirdi. Bunun dışında, özellikle

[399] **TDA**, 42803 - 193030 – 22, 26.06.1935.
[400] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 4.Dönem, 4.Yasama Yılı, 24.Oturum, 06.03.1934, s.15.

Türk-Bulgar ilişkilerinde sorun haline gelen azınlıklar konusu, birkaç kez prensipte antlaşma ve ikili diyalog yoluyla çözüme kavuşturulmaya çalışılmışsa da Bulgaristan'ın Türk azınlığa karşı uyguladığı baskı ve yerel toplumsal olaylar, çözüm çabalarını sekteye uğratmıştı. İki ülke arasındaki ilişkilerin iyiye gideceğine dair umutları artıran, 20 Eylül 1933 tarihli İnönü ve Aras'ın Sofya ziyareti ve bu ziyaret sırasında 1929 Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması'nın beş yıl süreyle uzatılması yönünde varılan anlaşma oldu.[401] Türkiye açısından Bulgaristan'ı bir sorun olmaktan çıkarmaya yetmeyen bu gelişme, Bulgaristan'ın Antant dışında kalmasıyla büsbütün güvensizlik haline neden oluyordu. Bu güvensizlik halini Türkiye açısından hafifletecek ilerlemelere ulaşmak içinse, 1938'deki Balkan Antantı ile Bulgaristan arasında yapılan antlaşmayı beklemek gerekecekti.

TBMM'nin gizli celse toplantısı sırasında Balkan Antantı'nın kapsamı içerisinde Romanya ve Yugoslavya ile yapılan antlaşmalar hakkında Aras'tan istenen malumatlarda, Balkanlar ile nerenin kastedildiği, antlaşmaların kapsamının hangi sınırlardan oluştuğunun yanı sıra hangi şartlarda antlaşmaların devreye gireceği veya girmeyeceği, Yunanistan'ın geçmişteki fiillerinden hareketle antlaşmaya uymayıp saldırması durumunda ne yapılacağı, İtalya'nın veya Bulgaristan'ın saldırması durumunda ne gibi önlemlerin devreye gireceği soruldu. Buradan anlaşılacağı üzere, mevcut ikili ya da çok taraflı anlaşmalara rağmen mecliste Yunanistan, İtalya ve Bulgaristan'a karşı şüpheler mevcuttu. Aras, Antant'ın maddelerini aktararak, anlaşmaların yalnızca Balkan sınırlarını kapsadığı ve bu sınırların Yunanistan-Bulgaristan-Arnavutluk-Yugoslavya-Yunanistan ve Türkiye'nin Balkan coğrafyasındaki topraklarından ibaret olduğunu belirtti.[402] Konuşmasının devamında Aras, mecliste Antant'a taraf devletlere karşı güvensizlik haline ve tehditlere karşı izlenecek politikalara

[401] Y. Kaştan, "Atatürk Dönemi Türkiye-Bulgaristan İlişkileri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, cilt.24, sayı.72, 2008, s.678.
[402] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Gizli Celse, 4.Dönem, 4.Yasama Yılı, 80.Oturum, 25.10.1934, s.585-588.

cevap verirken, Türkiye'nin öncelikle kendi gücüne güvendiğini, ardından yapılan anlaşmalara tarafların uyacağını beklediğini, Balkanlarda bu anlaşmalar doğrultusunda barışın korunacağını ve Akdeniz'de ve Ege'de ortaya çıkacak bir tehdit durumuna karşı Akdeniz Paktı için müzakereler halinde olduklarını söyledi. Yapılan Antant'ın, SSCB, Fransa, İngiltere, MC'nin "barış yanlısı devletleri" tarafından olumlu karşılandığına fakat Almanya'nın tarafsız kaldığına, Bulgaristan, İtalya ve Macaristan'ın ise Antant'a karşı olduğuna da işaret etmişti. SSCB, Fransa ve İngiltere'nin Antant'ı olumlu karşılaması, bu devletlerin İtalya'nın agresif siyasetinin ve revizyon söylemlerinin Balkanlardaki istikrara zarar vermesini kendi çıkarlarına aykırı görmeleriyle doğrudan alakalıydı. Çünkü, İtalya'nın bu bölgedeki istikrarı sarsacak ve sonunda çatışmaya neden olacak olayların başlamasına neden olabilecek faaliyetleri, Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yer olduğu da göz önüne alındığında, bu bölgeyi kritik hale getirmekteydi.

Diğer yandan, Almanya'nın bu gelişmeye tarafsız bakması, bu dönemde Avusturya'ya dair planlarının söz konusu olmasından kaynaklanıyordu. Avusturya'ya yönelik taleplerini çözüme kavuşturmadan İtalya ya da Fransa ile karşı karşıya gelmek istemiyor, bu nedenle Antant'a tepkisiz kalıyordu. Bulgaristan, İtalya ve Macaristan'ın Antant'a karşı olmalarıysa, revizyon taleplerine dayanıyordu. Bulgaristan, Birinci Dünya Savaşı'nda kaybettiği ve artık Antant'a taraf olan devletlerin sınırları içerisinde kalan topraklarını geri almak istiyordu ve bu isteğinin tamamen zıttı olan, Antant'ın sunduğu sınırlara yönelik garanti, Antant'a katılımı çelişkili hale getiriyordu. Bu nedenle Bulgaristan, revizyon taleplerini diplomatik yollarla engelleyecek bir antlaşmaya taraf olmayı anlamsız görüyordu. İtalya ise, Balkanlardaki Fransa yanlısı durumu değiştirmek istiyordu ve Antant'ı, siyasi ve askeri yayılmacılığına bir engel olarak görüyordu. Ayrıca Antant'ın, İngiltere-Fransa eksenine yakın bir konumda ortaya çıktığı yönündeki kanaat, İtalya'nın kaygısına neden oldu. Macaristan ise, Bulgaristan'a benzer şekilde Birinci Dünya Savaşı'ndaki toprak kayıplarını telafi etmek istiyordu ve bu nedenle statükocu

anlayışa sahip yapılar onun için bir sorun teşkil ediyordu. Macaristan'ın kaybettiği topraklar, Romanya ve Yugoslavya sınırları içerisindeydi ve bu topraklarda birçok Macar yaşamaktaydı. Bu doğrultuda Macaristan da mevcut sınır düzenlemelerine itiraz ediyor ve revizyon taleplerinde bulunuyordu. Bu sebepleri göz önüne alırsak, diğer devletlerin destek ve itirazları daha anlaşılır görünmektedir.

Antant'ın kamuoyuna açık olan resmi antlaşmasına kıyasla, gizli sözleşmeler ve ek protokoller tarafların tehdit algısını ve güvenlik politikalarını daha belirgin hale getirmekteydi. Öncelikle Yunanistan, Balkanlarda Bulgaristan'ı bir tehdit olarak görmekte ve özellikle Antant'tan kaynaklı bir yükümlülük nedeniyle İtalya ile çatışmaktan kaygılanmaktaydı. Fakat Yunanistan'ın bu kaygıda hesaba katmadığı şey, ortaya koyduğu çekince ve Yugoslavya-Türkiye-Romanya arasında yapılan Antant'a ek gizli askeri protokole dahil olmaması nedeniyle, İtalyan işgali durumunda Balkan Antantı'nın işletilemeyecek olmasıydı. Nitekim Ekim 1940'ta İtalya, Arnavutluk üzerinden Yunanistan'a saldırmış, buna karşılık Yunanistan, Balkan Antantı'nı işletmek istese de koyduğu çekince ve askeri protokol dışındaki konumu nedeniyle bu isteği geri çevrilmişti. Bunun dışında Romanya ve Yugoslavya için tehdit oluşturabilecek ülkeler, Macaristan ve Bulgaristan'dı. Türkiye ile yaptıkları askeri sözleşme, Bulgaristan'ın saldırması durumunda Türkiye'ye sorumluluk yükleyebilirdi. Bu sorumluluk Türkiye açısından işletilemeyecekti çünkü Romanya, Kasım 1940'ta Mihver saflarına katılırken, Yugoslavya Nisan 1941'de İtalyan işgaline uğrayacaktı ve bu gelişmeler, Türkiye'nin müdahalesini doğuracak antlaşma şartlarının dışında kalıyordu. Bu sayede Türkiye, aktif savaş-dışı konumunu sürdürebilecekti.

Antant, aslında taraflar arasında en çok Türkiye'nin çıkarlarına hizmet edecek şekilde tasarlanmıştı. Türkiye'nin batısında tehdit olarak gördüğü veya saldırısına maruz kalma ihtimalinin söz konusu olduğu devletler İtalya ve Bulgaristan'dı. Yalnız veya İtalya ile ortaklaşa bir saldırı yapması durumunda Bulgaristan ile ortak sınıra sahip oldukları

için Romanya ve Yugoslavya'nın desteğini elde ediyordu ama Macaristan veya Almanya'nın saldırısı durumunda kendisi herhangi bir yükümlülüğe sahip değildi. Diğer yandan Yugoslavya, İtalyan veya Macar saldırısına, Romanya da Macar veya Sovyet saldırısına maruz kalması durumunda Türkiye'nin yine bir yükümlülüğü yoktu. Bu doğrultuda Türkiye'yi savaşa çekecek ihtimaller diğer devletlere kıyasla daha düşüktü ve Türkiye'nin olası bir saldırı durumunda diğer iki devletin desteğini sağlama ihtimali oldukça yüksekti. Bu bilgiler ışığında Antant, Türkiye'nin Balkan topraklarının güvenliğini sağlamak açısından kâğıt üzerinde kârlı bir belge izlenimi vermektedir. Bunun yanında Türkiye'ye fayda sağlayan bir diğer durum da Temmuz 1938 tarihli antlaşmayla, Lausanne'da kabul edilen Trakya sınırının askersizleştirilmiş statüsünün kaldırılması olmuştur.[403] Bu düzenlemeyle Türkiye, bir güvenlik zafiyetine daha çözüm buluyordu. Türkiye'nin Roma büyükelçiliğinden gelen rapora göre, Bulgar basını, Balkan Antantı'nın yalnızca diplomatik bir iş birliği değil, aynı zamanda TBMM Gizli Celse Zabıtları'ndan anlaşılacağı üzere askeri iş birliğini de içerdiğini ve bu iş birliğini gizli tutmak için Türk hükümetinin gizli celse zabıtları hakkında yayın yaptıkları için bazı gazeteleri kapattığını iddia etmişti.[404] Bu iddia, Türkiye-Romanya-Yugoslavya arasındaki Balkan Antantı'nın gizli askeri sözleşmesinden İtalyan ve Bulgar makamlarının da haberdar olduğunu göstermektedir. Bu bilgiye vakıf oldukları, İkinci Dünya Savaşı sırasında, İtalya'nın ve Bulgaristan'ın Balkanlardaki askeri hareketliliklerinde Balkan Antantı'nı devreye sokmayacak şekilde faaliyet göstermelerinden de anlaşılacaktı.

1937'de Bulgaristan ile Yugoslavya'nın imzaladığı "ebedi dostluk" antlaşması, Balkanlar açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilse de, Türkiye bu gelişmeye temkinli yaklaştı. Ankara, bu antlaşmayla Bulgaristan'ın revizyon taleplerini bir kenara bırakıp bırakmadığını sorgularken, Sofya'nın Balkan Antantı'nın diğer üyelerine yönelik

[403] Fırat**, a.g.e.,** s.353.
[404] **TDA**, 44150 - 209318 – 4, 09.11.1934.

siyasetine dair belirsizlikleri sürdürdüğünü düşünmekteydi. İtalyan basını, Yugoslav-Bulgar antlaşmasının, Balkan Antantı'nı zayıflatma potansiyeline sahip olduğunu ve Bulgaristan'ın Romanya, Yunanistan ve Türkiye üzerindeki tarihsel toprak taleplerinden vazgeçtiğini açıkça ortaya koymadığını iddia ediyordu.[405] Aslında bu iddialar iki açıdan değerlendirilebilirdi. İlk olarak, İtalyan basınında çıkan bu iddia, bu antlaşmanın yalnızca Türkiye tarafından şüpheyle karşılanmadığını ve Bulgaristan'ın Antant'ın diğer devletleri hakkındaki revizyon taleplerine dair duruşunun Türkiye dışında da belirsiz algılandığını gösteriyordu. İkinci olaraksa, İtalya'nın, Balkan Antantı'na karşı olduğu için, Antant ülkeleri arasında şüphenin körüklenmesinden ve karşılıklı güvenin sarsılmasından fayda sağlaması ihtimal dahilindeydi ve bu nedenle söz konusu iddiaları gündeme getiriyor olabilirdi. Benzer şekilde Amerikan basınında yer alan bir analiz, söz konusu antlaşmayı, Balkanlarda bir Slav bloku oluşturma çabası olarak tanımlarken, bu durumun Türkiye, Romanya ve Yunanistan tarafından tehdit olarak görülebileceğini belirtiyordu.[406] Bu kaygıları azaltansa, Balkan Antantı'nın olağan toplantısı oldu. Yugoslavya ile yapılan görüşmeler sonucunda, Antant'ın diğer üyeleri yatışmış olacak ki, Bulgar-Yugoslav antlaşması Balkan barışı için olumlu bir adım olarak tanımlandı ve 1936 İngiliz-İtalyan Centilmenler Antlaşması'nın Akdeniz'deki tansiyonu düşürmesine katkısı takdir edildi.[407] Bu tutum, Antant'ın dağılma ihtimaline ve İtalya'nın girişimlerine karşı sembolik bir birlik mesajıydı ve Türkiye'nin bölgedeki gelişmeleri, çatışmalara neden olabilecek gerginlikleri azaltması noktasında güvenliği açısından iyimser ama temkinli bir bakış açısıyla değerlendirdiğini gösteriyordu.

Balkan Antantı, yalnızca bir güvenlik antlaşması değil, aynı zamanda üyelerinin uyum içerisinde ortak kararlar doğrultusunda diplomasi yürütmeyi hedeflediği bir iş

[405] **TDA**, 44169 - 205979 – 6, 09.01.1937.
[406] **TDA**, 22218 - 105438 – 1, 23.02.1937.
[407] "Balkan Konseyi Dağıldı.", **Cumhuriyet**, 19.02.1937, s.7.

birliğiydi. Bu iş birliğinin en somut örneklerinden biri, İspanya İç Savaşı[408] sırasında MC bünyesinde gerçekleştirilen görüşmelerde Antant üyelerinin ortak hareket etmesiydi. Antant ülkeleri, İngiliz-Fransız tarafsızlık ve karışmazlık planına destek vererek[409] hem bu ülkelerle ilişkilerinin olumlu seyrini yansıtmış hem de bölgesel çatışmaların dışında kalma yönündeki kararlarını ortaya koymuşlardı. Ancak bu destek, İtalya tarafından, Antant'ın İngiliz-Fransız güdümünde hareket eden bir oluşum olduğuna kanıt olarak görüldü ve Roma'nın Antant'a yönelik antipatisini artırdı. Bundan sonraki süreç, İtalya'nın Antant'ı kendisine yönelik bir tehdit olarak tanımlaması ve dağılması için çaba harcamasıyla devam etti. Bu doğrultuda İtalya'nın ilk adımı, kendi güdümünde bir pakt oluşturma girişimi oldu. Roma, Antant'ı parçalayacak ve Antant ülkeleri üzerindeki İngiliz-Fransız etkisini dengeleyecek, kendi kontrolü altında bir Akdeniz Paktı kurmayı hedefledi. Türkiye, bu teklife olumlu yaklaştı ve iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerinin geliştirilmesine katkı sağlayacağını belirtti. Devamında Ankara, Roma'nın bu girişimini, Türk-İtalyan-İngiliz ilişkilerinin geliştirilmesi açısından bir fırsat olarak gördüğü yanıtını verdi.[410] Böylece Ankara, İtalya tarafından yöneltilen, Türkiye'nin İngiliz etkisi altına girdiği ve İtalya'dan uzaklaştığı iddiasına dolaylı bir cevap vermeyi amaçlamıştı. Fakat bu girişim, birkaç diplomatik görüşme dışında ciddiyetle üzerinde durulmadığı için yürürlüğe giremeden gündemden kalktı.

[408] 1931'de cumhuriyetçilerin belediye seçimlerinde ezici bir başarı elde etmesinin ardından Kral Alfonso'nun ülkeyi terk etmesiyle başlayan süreç, İspanya'da rejim değişikliğiyle sonuçlandı. Cumhuriyetçilerin önderliğinde kurulan cumhuriyet rejimine karşılık, rejim değişikliğinden kısa bir süre sonra yapılan seçimlerde yine cumhuriyetçilerin galip gelmesi, sağcıların tepkilerine neden oldu. Solcular/cumhuriyetçilerin izlediği seküler reformlar, sağcıların muhafazakarlığını radikalleştirdi. Bu siyasi kutuplaşma, ülkede şiddet olaylarının ve çatışmaların artışını da beraberinde getirdi. 1936'da cumhuriyetçilerin seçimleri kazanmasıyla sağcılar harekete geçti. General Francisco Franco önderliğindeki bir grup subay, cumhuriyetçi hükümete isyan etti. Bu isyan kısa sürede ülkenin geneline hızla yayıldı ve üç yıl sürecek olan bir iç savaşa dönüştü. Milliyetçiler, ordu, kilise yanlıları ve falanjistlerden oluşan sağcılara karşı, komünistler, sosyalistler, anarşistler, işçi ve köylülerin bir araya gelmesiyle cumhuriyetçi cephe kuruldu. Bu iki grup arasındaki savaşta, Almanya ve İtalya sağcılara destek verirken, SSCB ise cumhuriyetçileri destekledi. İngiltere ve Fransa, tarafsız kalacağını belirtse de gönüllüler göndererek cumhuriyetçilere yardım etti. Savaş 1939'da sağcıların Madrid'i ele geçirmesiyle sona erdi ve 1975'e kadar sürecek Franco diktatörlüğü kuruldu. Armaoğlu, **a.g.e.**, s.201-205.

[409] **TDA**, 8195 - 51807 – 2, 09.07.1937.

[410] **TDA**, 44165 - 209555 – 1, 01.05.1937.

Antant, yalnızca Balkanlarda değil, aynı zamanda Akdeniz coğrafyasında da barışın ve istikrarın sürmesi için çaba harcıyordu. Habeşistan işgali sonrasında İtalya'nın İngiltere ve Fransa ile ilişkilerindeki gerilim, Antant ülkeleri tarafından endişeyle izlendi ve Türkiye'nin aktif olarak katıldığı arabuluculuk girişimleriyle bu üç devlet arasındaki bozulan ilişkiler düzeltilmeye çalışıldı. Özellikle Türkiye, taraflar arasında objektif bir denge kurma açısından önemli bir başarı gösterdi ve tarafların diyalogu sürdürmeleri noktasında katkı sağladı. Böylece Türkiye, büyük güçler arasındaki bir çatışmanın hem Akdeniz hem de Balkanları etkileyeceğinin bilincinde olarak, tansiyonun düşürülmesini ve çatışmanın önlenmesini güvenliği için gerekli gördü ve bu yönde yatıştırıcı bir siyaset izlemeye çaba harcadı.

Yugoslavya'nın 1937'de Bulgaristan ve İtalya ile dostluk ve saldırmazlık antlaşmaları imzalaması, Antant'ın olağan toplantılarında olumlu karşılanmış mesajı verilse de özellikle Yunanistan ve Türkiye açısından endişeye neden oldu. Türkiye, ciddiyetini artıran tehditler karşısında Antant üyelerinin özgün çıkarlarını gözeterek, Antant'tan ve taahhütlerinden uzaklaştığını düşünürken, Yunanistan Antant'ın, Bulgaristan'ı içermemesi ve askeri hükümlerinin -aslında kendi tercihiyle- Yunanistan'ı korumaktan uzak kalması nedeniyle yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duydu.[411] Başbakan Ioannis Metaxas'ın Ekim 1937'de Ankara'ya yaptığı ziyaretten sonra, iade-i ziyaret için Atina'ya giden Celal Bayar, burada tarafların 1933 tarihli Yunanistan-Türkiye Samimi Antlaşması'nın tamamlayıcısı olarak tanımladığı Türk-Yunan Ek Antlaşması'nı imzaladı. 27 Nisan 1938 tarihli bu antlaşma, taraflardan birinin bir saldırıya uğraması durumunda diğer tarafın tarafsız kalmasını öngörmekteydi.[412]

Bu antlaşmanın önemini artıran ve güvenlik açısından anlamlı kılansa, tarafların saldırganın kendi topraklarından geçerek diğer tarafa saldırmasını engellemeyi ve

[411] S. Öztaş ve G. Kınalı, "Atatürk Dönemi Balkan Politikası Bağlamında Türkiye-Yunanistan Ek Antlaşması", **Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi**, cilt.10, sayı.2, 2021, s.582.
[412] Soysal, **a.g.e.**, s.597.

gerekirse tarafsızlığını korumak için silahlı direniş göstermesini taahhüt etmesiydi.[413] Böylece Yunanistan ve Türkiye, daha önce Balkan Antantı'ndaki gizli ek protokolle sağlanan askeri iş birliği kadar net olmasa da, birbirlerini iki cepheli bir savaşa sokmamayı ve karşılıklı olarak sınırlarını güvence altına aldıklarını, dahası bunu sağlamak için silahla karşı koymayı taahhüt ediyorlardı. Bu antlaşma, Yunanistan'ın güvenlik kaygılarını giderme maksadıyla ortaya çıkmışsa da Türkiye toprakları üzerinden Yunanistan'a bir saldırının gerçekleşme olasılığının, bunu yapabilecek bir devletin olmaması göz önüne alındığında, oldukça düşük olması doğrultusunda aslında Türkiye'ye fayda sağlamaktaydı.[414] İtalya'nın denizden bir çıkartma yapmak dışında Arnavutluk ve dolayısıyla Yunanistan üzerinden bir saldırıya kalkışması, Yunanistan'ın Türkiye üzerinden bir saldırıya uğrama ihtimalinden daha fazlaydı. Bu nedenle, bu antlaşma Yunanistan'a yalnızca Türkiye'nin tarafsızlık taahhüdünü güçlendirmek dışında bir katkı sağlamıyordu.

Türkiye, 1930'ların sonuna doğru, Antant bünyesinde bölgeyi doğrudan ilgilendiren sorunlarla başa çıkmaya çalıştı. Ankara'da düzenlenen toplantıda, Romanya ve Macaristan arasında süregelen sınır sorunlarının diplomatik ve barışçı yollarla çözülmesi yönünde destek mesajı verildi.[415] Bunun yanı sıra, Bulgaristan ile Yugoslavya'nın imzaladığı saldırmazlık ve dostluk antlaşmasını, Balkan ülkeleri arasındaki sorunların çözümünde bir fırsata çevirme amacıyla, karşılıklı temaslar yürütülmeye başlandı. Bulgar Başbakanı Georgi Köseivanof ile Yunanistan gezisi sırasında Balkan Antantı adına Başbakan Metaxas tarafından yürütülen görüşme sonucunda, 31 Temmuz 1938'de Selanik Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile, taraflar birbirleriyle yaşamakta oldukları sorunların çözüm sürecinde kuvvete başvurmamayı taahhüt ederken, Lausanne Antlaşması'nda yer alan, Yunanistan-Bulgaristan-Türkiye

[413] Öztaş ve Kınalı, **a.g.e.**, s.589.
[414] Fırat, **a.g.e.**, s.355.
[415] **TDA**, 44790 - 215939 – 5, 09.03.1938.

sınırının askersizleştirilmiş bölgeler oluşturan maddeler yürürlükten kaldırılıyordu.[416] Böylece, Balkan Antantı ile Bulgaristan arasında, Bulgaristan'ın revizyon taleplerinden ve olası bir saldırganlığı ihtimalinden kaynaklanan gerginlik aşılmaya çalışılıyordu. Aynı zamanda tarafların, askersizleştirilmiş bölgeler nedeniyle hissettikleri zafiyet, bu bölgelerdeki egemenliklerinin tam manasıyla yeniden sağlanmasıyla aşılıyordu.

Türkiye açısından da bu durum, Balkanlardan gelebilecek bir saldırıya karşılık verebilecek askeri gücü bölgeye yerleştirebilmesi bakımından güven sağlayan bir gelişmeydi. Dahası Bulgaristan, kuvvete başvurmayacağını taahhüt ediyordu. Böylece Balkanlardaki gergin atmosfer biraz olsun rahatlayabilirdi. Ancak bu rahatlama uzun süreli olmazdı, çünkü bölgedeki dengeler yalnızca taahhütlerle sağlanan bir olgu değildi. Ulusal çıkarlar ve tarihsel talepler, bu taahhütleri etkisizleştiren unsurlar olarak her an yeniden belirmesi beklenen bir durumdu. Dolayısıyla, Bulgaristan'ın Dobruca üzerindeki taleplerini sürdürmesi ve Macaristan'ın buna destek verdiği yönündeki haberlerin yeniden gündeme gelmesi, bu görüşmeleri ve uzlaşı çabalarını sonuçsuz bıraktı. Romanya, bu gelişmelerin üzerine Antant'tan ve özellikle Ankara'dan daha net bir siyasi destek talep etti.[417] Bu doğrultuda Balkan Antantı'nın Şubat 1939 tarihli Bükreş toplantısının ana gündemini, Macaristan ve Bulgaristan'ın toprak talepleri konusunda yoğunluğunu artıran girişimleri oluşturdu.[418]

Diğer yandan, bu dönemde Türkiye'deki Antant'a yönelik "senaryolar" ilgi çekiciydi. Aras, İngiliz Büyükelçisi P. Loraine ile yaptığı görüşme sırasında, Romanya'nın Bulgaristan ile sorunlarını çözmesi durumunda Balkan Antantı'na ihtiyacı kalmayacağı ve Almanya ile yakınlaşacağı yönünde fikir belirtmişti.[419] Aras'ın bu sözleri, İngiltere'nin Balkan Antantı ve Almanya'ya yaklaşımını anlama niyetinden

[416] Soysal, **a.g.e.**, s.471.
[417] **TDA**, 22257 - 98298 – 1, 29.11.1938.
[418] **TDA**, 22257 - 98297 – 1, 28.02.1939.
[419] **TDA**, 37398 - 150256 – 9, 24.01.1939.

kaynaklanmış olabileceği gibi, Romanya'nın mevcut sorunlarının çözümü durumunda Antant'tan ayrılmasının beklediğini dile getirmek istediğinden de kaynaklanmış olabilir. Her iki ihtimal de, Türkiye'nin politika ve stratejilerinin dikkatli hesaplamalara dayandığını göstermektedir. Ankara, yalnızca mevcut sorunların değil, aynı zamanda olası gelişmelerin bölgesel güvenliğe etkilerini de öngörmeye çalışıyordu. Aras'ın bu fikrinde haklı olduğu, Romanya'nın 1940'ta Mihver cephesine katılmasıyla anlaşılacaktı.

Antant ülkelerinin diplomatik alanda birlikte hareket etme örneklerini, 1938-1939 yıllarında birden fazla kez görmek mümkündür. Almanya'nın agresif siyasetinin yoğunluk kazandığı bir ortamda, İtalya'nın daha çok Almanya'ya yaklaşmasından çekinen Fransa ve İngiltere'nin Roma ile temaslarını hızlandırdıkları mevcut uluslararası konjonktürde, Antant ülkelerinin de İtalya'ya yönelik siyasetlerinde yumuşama işaretleri görüldü. MC üyesi birçok ülkenin yaptığı gibi, Roma'nın bu doğrultudaki ısrarlı taleplerinin bir sonucu olarak, ortak gönderdikleri notada, İtalya'nın Habeşistan'ı ilhakını tanıdıklarını söz konusu uluslararası iklimin etkisinde ilan ettiler.[420] Benzer şekilde İspanya İç Savaşı'nın sona ermesi ve ülkede istikrarın yavaş yavaş tesis edilmesinin ardından, Franco hükümetini tanıma kararı aldıklarını duyurdular.[421] Bu gelişme, aslında kolektif güvenlik ilkesinden ciddi bir sapmayı temsil ediyordu. Antant ülkeleri, bölgesel dayanışmayı sürdürmek isteseler de büyük güçlerin siyasetlerine uyum sağlama ve ayrıksı bir politika izleyerek İtalya'yı direkt olarak karşılarına almamak doğrultusunda pragmatik bir esneklik gösteriyorlardı.

Antant ülkelerinin İtalya ile ilişkilerinde ılık rüzgarların estiği bu yeni süreçte, İtalya Dışişleri Bakanı Galeazzo Ciano, Yugoslavya'yı Antikomintern Pakt'a davet etti. Bu haber, Antant ülkeleri tarafından şaşkınlıkla karşılandı. Yugoslav makamlarıysa, bu durumu Balkan Antantı'na danışmak istediklerini belirttiler. Ancak bu teklife cevap

[420] **TDA**, 44165 - 209558 – 81, 02.04.1938.
[421] "Bükreş'de Resmî Tebliğ neşredildi", **Ulus**, 23.02.1939, s.8.

olarak, Antant'ın Bükreş toplantısında bu gibi paktlara girilmemesi yönünde karar alındı.[422] Böylece Antant ülkeleri, Antant'ı dış müdahalelere açık hale getirebilecek paktlara dahil olmama noktasında anlaştılar. Türkiye açısından bu karar, hem Antant'ın dağılmasının önüne geçerek bütünlüğünü koruma hem de Mihvere karşı mesafeyi sürdürme bakımından kritik bir önlemdi. Dolayısıyla Ankara, yalnızca askeri değil, diplomatik düzlemde de Antant'ın istikrarını korumaya çalışan konumunu sürdürmekteydi.

1939 yılının başlarında, İtalyan-Yugoslav ilişkilerinin olumlu seyri, Arnavutluk'un bu iki devlet arasında paylaşıldığına dair söylentileri beraberinde getirdi. Bu söylentilerin birinde, Arnavutluk'un MC temsilcisinin İtalya'nın Arnavutluk'ta bir protektora kurma niyetinin olduğunu ve bu işgale Arnavutların silahlı direniş göstereceklerini, bu sırada Türkiye-Yugoslavya-Yunanistan'ın bu işgali tanımama, asker ve silah yardımında bulunma veya bazı bölgeleri kendilerinin işgal etmesi gibi ortak hareket planları yapmalarını talep ettiği öne sürülüyordu.[423] Bu söylentiler, Türkiye açısından Balkanlarda istikrarın korunmasının yanı sıra büyük güçlerin bölgeye yönelik müdahalelerine karşı ortak reflekslerin geliştirilmesi gerekliliğini gösteriyordu.

Türk Dışişleri Bakanlığı, bu söylentileri araştırması için Belgrad Büyükelçilisine talimat verdi. Bu talimat sonucunda yapılan araştırmada, Yugoslavya'nın Alman tehlikesine karşı İtalya'nın desteğini sağlamak için İtalya'nın Arnavutluk'taki hareketlerine göz yumacağı yönünde bilgi edinildi.[424] Bu bilgi, Yugoslavya'nın Almanya'dan gelebilecek bir tehdide karşı İtalya ile yakınlaşmayı bir hayat sigortası olarak gördüğünü gösteriyordu. Daha sonra, Yugoslav yetkililerle temaslar sonucunda alınan bilgiler, İtalya ile Yugoslavya arasında bir antlaşmanın bulunduğu, İtalya'nın bu antlaşmaya uyması ve Yugoslav sınırlarına saygı göstermesi koşuluyla Belgrad'ın,

[422] **TDA**, 35040 - 138295 – 3, 06.03.1939.
[423] **TDA**, 44144 - 209520 – 1, 06.04.1939.
[424] **TDA**, 44144 - 209520 – 2, 07.04.1939.

İtalya'nın Arnavutluk üzerindeki etkisinin artmasına göz yumacağı yönündeydi.[425] Bu gelişmeler, Balkan devletlerinin, güvenliklerini garanti altına almak için birbirinden farklı, hatta çelişkili stratejilere yönelebildiğini gözler önüne seriyordu.

Bu gelişmeler, yalnızca Arnavutluk'ta değil, tüm Balkan coğrafyasında diplomatik tutumların ve güç dengelerinin hızla değiştiğini gösteriyor ve büyük bir çatışmanın ortaya çıkma ihtimali doğrultusunda, Türkiye'nin bölgeye yönelik güvenlik kaygılarını beraberinde getiriyordu. Buna ek olarak, İtalya'nın Arnavutluk, Oniki Ada ve Trablusgarb'a askeri sevkiyat yaptığına dair somut bilgilerin ulaşması, Ankara'nın endişelerini daha da artırdı.[426] Belgrad'dan gelen bir başka rapordaysa, Ciano'nun Yugoslav Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin Oniki Ada nedeniyle İtalya'yı tehdit olarak görmesinin anlamsız olduğunu, İtalya'nın Türkiye üzerinde herhangi bir emelinin bulunmadığını, tek arzusunun genel bir anlaşmazlık durumunda Balkanların tarafsızlığını sağlamak olduğunu dile getirdiği yazıyordu.[427] Bu rapor, İtalya'nın Akdeniz ve Balkanlardaki tahkimat haberinin etkisindeki Türkiye'yi teskin etmeye yetmedi. Ankara'ya göre, İtalya'nın Yugoslavya ile yakınlaşması, Balkanlarda izlediği yayılmacı siyasetin içinde düşünülmesi gereken bir stratejiydi. İtalya, Alman tehdidini sebep göstererek, Yugoslavya'yı kendi etkisi altına alıyor ve Antant'tan uzaklaştırıyordu. Böylece Roma, Antant'ın parçalanmasıyla Balkanlarda daha geniş bir hareket alanına sahip olmayı amaçlıyordu. Bu durum ve bölgedeki askeri sevkiyatı, İtalya'nın yalnızca diplomatik olarak değil, aynı zamanda askeri olarak da bölgeye etki etmeye çalıştığını Türkiye'ye gösteriyordu.

Balkanlarda meydana gelen bu köklü değişimler, Türkiye'nin Antant ülkelerine ve İtalya'ya tam olarak güvenemeyeceğini, birçok ikili veya çok taraflı antlaşmalarla birbirlerine bağlansa bile devletlerin çıkarları doğrultusunda ya da zorunda kalmaları

[425] **TDA**, 44144 - 209520 – 6, 09.04.1939.
[426] **TDA**, 44138 - 209261 – 15, 11.04.1939.
[427] **TDA**, 43949 - 207600 – 13, 04.05.1939.

durumunda bu bağlılığı bir kenara bırakmaya hazır olduğunu kanıtladı. Hem İtalya'nın bölgedeki agresif siyaseti, hem de Antant üyesi ülkelerin ulusal çıkarlarını önceleyen tutumları, Türkiye'nin güvenlik politikalarını daha esnek hale getirmeyi zorunlu kılıyordu. Bu nedenle Türk hükümeti, bir yandan MC ve Balkan Antantı ile bağlarını sürdürmeye çalışırken, diğer yandan İngiltere ve SSCB ile ilişkilerini geliştirmeye yöneldi. Böylece Türkiye, güvenliğini sağlamak için bölgesel iş birliklerinin yanı sıra çok taraflı denge politikalarını da devreye soktu.

2.2.1.2. Akdeniz Paktı: Mare Non Vestrum[428]

Mussolini'nin başbakanlığa ek olarak dışişleri bakanlığını da uhdesinde toplamasıyla dış politikada daha agresif bir tutum izlemeye başladığını belirtmiştik. Bu gelişmeyi bir milat kabul edersek Mussolini, Dört Güç Paktı, Faşist Kongresi'nde yayılma sahasının ilanı, Habeşistan'ın işgali gibi kritik eşikleri oldukça kısa bir süre içerisinde aşmıştı. Almanya'ya karşı kurulan Stresa Cephesi'nin, kendisini Afrika'da serbest bıraktığına inanarak Habeşistan işgalini başlatan Mussolini, bu işgale kadar olan süreçte Türkiye'nin güvenlik endişelerini sürekli diri tutacak faaliyetlerde bulunmuştu. Bu endişelerin başlıca nedeni, İtalya'nın Oniki Ada'yı yoğun bir şekilde tahkim etmesiydi. Oniki Ada'yı tahkim eden İtalya özellikle Leros'ta deniz üssü ve bataryaları artırmasının yanı sıra çok sayıda askeri sevkiyat yapmıştı. Nitekim, İtalya'nın Ege Adaları Valisi Mario Lago, adanın bu sayıda kalabalığı kaldıracak kadar altyapıya sahip olmadığı yönünde Roma'yı uyarmıştı.[429]

İtalya, Ege adalarında hidrografik çalışma yapma bahanesiyle Yunanistan'a ait olan birkaç adacığı işgal etmişti. Önceleri bu işgalin, hidrografik çalışma için geçici bir durum olduğu düşünülse de daha sonra İtalya bu adacıkların aidiyetinin konuşulması gerektiği yönünde Yunan makamlarına müracaat etti. Bu gelişmeler Türkiye'nin de

[428] Latincede "Sizin olmayan deniz" veya "Deniz sizin değil" anlamına gelmektedir.
[429] Papuççular, **Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947**, s.96.

endişelenmesine neden oldu. İtalya'nın Oniki Ada'yı tahkim ettiği bir dönemde hidrografik çalışma bahanesiyle bazı adaları işgal etmesi ve ardından bu adaları Yunanistan'a geri vermemek için diretmesi Türkiye'nin özellikle Leros çevresindeki kritik konumda olan ada veya adacıklarının da aynı kaderi paylaşabileceği düşüncesini beraberinde getirdi. İtalya'nın bu hareketi, Türk makamlarınca, Türkiye'ye gerçekleştirilecek saldırı için stratejik noktaların kontrol altına alınarak efektif bir operasyona altyapı sağlama çalışması olarak değerlendirildi.[430]

İtalya'nın bölgedeki askeri hareketliliğinin artmasının hemen ardından, Cumhurbaşkanı Atatürk ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın, Güneybatı Anadolu'daki Türk mevzi ve askeri yapılarını kontrol etmek ve bazı düzenlemelerde bulunmak için bölgeye gitmesi tesadüf değildi. Bu gezide İtalya'nın olası bir saldırısında çıkartma noktaları üzerine çalışılmış, bölgenin savunulmasında lojistik hattın etkin bir şekilde kullanılması için yeni yolların inşasına karar verilmiş ve kıyıların tahkimi için askeri sevkiyata başlanmıştı.[431] İtalya'nın bazı adacıkları işgalinden kısa bir süre sonra yukarıda detaylarıyla bahsedilen 1934 Faşist Kongresi'ndeki Mussolini'nin nutku ve Oniki Ada'da ve özellikle Leros'ta yoğun askeri hareketlilik hem Yunan hem de Türk makamlarınca kendilerine yönelecek bir saldırının hazırlığı olarak algılanıyordu.[432] Bunun beklenen bir sonucu olarak Yunanistan, Ege'de askeri tatbikatlar yaparken, Türkiye de askeri tahkimatını Batı Anadolu'nun büyük bir kısmını kapsayacak şekilde genişletti. Türkiye, İtalya'nın olası bir saldırısına karşı güvenliğini sağlamak için imkân ve kapasitesini artırarak kendine güvenmek dışında bazı girişimleri de devreye sokarak çok boyutlu bir siyaset izleyecekti. Bu girişimlerden ilki olan Balkan Antantı'ndan detaylı bir şekilde bahsetmiştik. İkinci girişimse, İtalya'nın Oniki Ada'da silahlanmasının hız kazanması ve ardından gerçekleşen Habeşistan işgali, Türkiye ve Yunanistan'ı olduğu

[430] **Ibid.**, s.97.
[431] **Ibid.**, s.98.
[432] **Ibid.**, s.100.

kadar Akdeniz'deki pozisyonu direkt olarak etkilenen İngiltere'yi endişeye sürüklemesiyle somutluk kazanan ve İngiltere, Fransa, Yunanistan, Yugoslavya, Türkiye'den mürekkep Akdeniz Paktı'dır.

İtalya'nın Akdeniz'deki siyasetinden halihazırda rahatsız olan Türkiye ve uzunca bir süredir Roma'yı kazanabileceğini düşündüğü için ılımlı bir tutum takınan İngiltere'yi birbirine yakınlaştıran olgu, İtalya'nın Habeşistan'ı işgali oldu. Akdeniz-Süveyş Kanalı-Kızıldeniz-Hindistan hattının, İtalya'nın Habeşistan'ı işgal etmesiyle tehlike altına girmesi, İngiltere'nin Akdeniz'deki üstün konumunu kaybedebileceği endişesini doğurdu. Oniki Ada'nın tahkimatı nedeniyle İtalyan tehdidini ziyadesiyle yakın hisseden Ankara, Habeşistan işgali sonrası İtalya'ya uygulanan yaptırım kararına katılarak (1936 yılının ikinci yarısında kaldıracak olsa da), MC aracılığıyla bu tehdidin önlenebileceğini düşünüyordu. Türk hükümeti, MC'nin yanı sıra, Akdeniz'de İtalyan tehdidinden etkilenebilecek ülkelerle bir pakt oluşturarak güvenliğini sağlayacak mekanizmaları çeşitlendirmek de istiyordu. Akdeniz'deki gelişmelerden en çok etkilenecek ülkelerden biri olan İngiltere ile temasa geçen Türkiye, başlangıçta istediği sonuca ulaşamadı. Bu olumsuz cevabın altında, Londra'nın, İtalya'yı Almanya'ya itme korkusu yatmaktaydı. İngiltere, bu durumdan kaçınmak için İtalya'ya karşıt görülebilecek girişimlerden uzak durmaktaydı. Ancak İtalya, Londra'nın bu temkinli tutumunu, diplomatik bir fırsat olarak gördü. Londra'yı Habeşistan işgalini fiilen tanımaya ve MC yaptırımlarını kaldırmaya ikna etmeye çaba harcayarak, kendi lehine çevirmeyi denedi.[433] Bu çabalar, İngiltere'nin İtalya ile uzlaşı beklentilerini boşa çıkardı ve tarafların arasındaki gerilimi tırmandırdı.

Habeşistan sorununun çözümü için İngiltere-İtalya müzakerelerinin Londra'nın beklediği sonucu vermemesi, İtalya'nın uzlaşmaktan ziyade İngiltere'yi oyalaması ve işgali sürdürmesi nedeniyle iki taraf, 1935 yılı içerisinde birden fazla kez çatışmanın eşiğine geldi. Karşılıklı restler ve donanmayla güç gösterileri bu dönemde Akdeniz'deki

[433] Barlas ve Güvenç, **a.g.e.**, s.232.

tansiyonu yükseltti. İngiltere'nin Malta ve Mısır'daki asker ve donanmasını artırmasının yanı sıra mevzileri güçlendirmesine karşılık İtalya, Oniki Ada'daki tahkimatını artırdı.[434] Oniki Ada'daki gelişmeleri yakından takip eden Türkiye, Oniki Ada'nın karşı kıyılarını tahkim ederek hazırlanmaya başladı. İngiltere ile gerginliği her geçen gün daha yoğun hale gelen İtalya, MC'nin yaptırım kararlarını uygulayan devletleri, İtalyan halkının düşmanı olarak tanımlayarak tehdit etti. Bu tehdidin üzerine İngiltere, 1935 yılının Ekim ayında, yaptırım kararlarına uymaları nedeniyle İtalya'nın bir saldırısına uğrarlarsa Fransa, Yugoslavya, Türkiye ve Yunanistan'a yardım etme garantisi verdi.[435] Bu yardım garantisi ve İtalya gibi ortak bir tehdide sahip olmaları, Türkiye ve İngiltere'yi birbirine yakınlaştıracaktı. İngiltere ve Türkiye'nin Ege'de birlikte hareket etmesi, İtalya'yı rahatsız etmiş ve İtalyan makamları bu durumla başa çıkmak için Oniki Ada'da meydana gelen askeri hareketliliğin "anormal" olmadığını ve Türkiye'yi hedef almadığını belirten birçok girişimde[436] bulunmuşsa da Türk-İngiliz yakınlaşmasına engel olamadı. Çünkü Türk hükümeti, İtalya'nın Oniki Ada'daki askeri tahkimatını "normal" bulmuyordu ve bu doğrultuda Aras, Türkiye'nin bu dönemde yalnızca savunma ve havacılığa on milyon lira harcadığını ve bu harcamanın İtalya'nın Oniki Ada'daki tehdidine karşı olduğunu açıkça ilan ediyordu.[437]

Diğer yandan, iki ülke arasındaki gerginlikle artan karşılıklı askeri tahkimatta, İtalya'nın Oniki Ada'yı öne çıkarması, İngiltere ve Türkiye'ye bölgedeki gücünü ve egemenliğini göstermek için Roma açısından bir fırsattı. İngiltere ve İtalya arasındaki gerginliğin tırmandığı dönemde Türk hükümeti, bu gelişmelerle Oniki Ada'da yoğunluk kazanan tahkimatın yalnızca Türkiye için değil, tüm Akdeniz için tehdit olduğunu kanıtlama fırsatı buldu.[438] Aslında bu durum, Türkiye'nin sıkça başvurduğu, hem kendi

[434] Papuççular, **Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947**, s.106.
[435] Uzgel ve Kürkçüoğlu**, a.g.e.,** s.273.
[436] Papuççular, **Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947**, s.109
[437] **Ibid.**, s.109.
[438] **Ibid.**, s.107.

güvenliğinin hem de bölgesel barışın tehdit altında olduğuna işaret ederek, uluslararası destek arayışını meşrulaştırma yönteminin bir örneğiydi. Ankara, İtalya'nın bu dönemdeki özellikle Akdeniz'de yoğunlaşan askeri tahkimatını, ulusal güvenliği ve Akdeniz'deki güç dengesi açısından uluslararası kamuoyuna duyurmaya çalıştı. Türk hükümetinin diplomatik notaları ve basına yansıyan haberler, İtalya'nın artan askeri hareketliliğinin hem Türkiye'yi hem de Akdeniz'in genelinin güvenliğini tehdit ettiğini vurguluyordu. Böylece Ankara, İtalya'nın Akdeniz'deki askeri varlığını artırmasının, bölgesel güvenlik bağlamında yarattığı tehdidi, diplomatik platformlarda göstermek için çabaladı. Türkiye'nin bu çabası sonuç vermiş olacaktı ki, Fransa Dışişleri Bakanı Laval, Aras ile görüşmesinde, Türkiye ve Fransa'yı içeren Doğu Akdeniz'de bir saldırmazlık misakı yapılmasının gerekli olduğunu belirtti.[439] Bunun yanı sıra, Küçük Antant-Balkan Antantı-Fransa görüşmeleri sırasında Laval, Akdeniz'de iş birliği amacıyla kurulabilecek bir paktı öncelikli görecek ve Türkiye'nin Boğazların silahlandırılması konusundaki görüşlerini haklı bulacaktı.[440] Bu gelişme, Türkiye'nin, İtalya'dan kaynaklanan kaygılarını, Akdeniz'de çıkarları bulunan devletlere de görünür kıldığını ve bu kaygılara karşı, özellikle İngiltere ve Fransa'dan, diplomatik destek sağlamaya çalıştığını gösteriyordu.

Bu çabaların İngiltere nezdindeki karşılığı, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye'ye, İtalya'nın saldırısına uğraması durumunda iş birliği yapmak için garanti verdiği nota oldu.[441] Bunun üzerine, İtalyan hükümetinin, İngiltere'nin İtalya'ya karşı Türkiye'ye sunduğu teklife (saldırı durumunda verilen garantiyi kastederek) Türkiye'nin 1928 İtalya-Türkiye Dostluk Antlaşması göz önüne alındığında nasıl cevap vereceğini merak ettiği, Türkiye'nin İngiltere'ye olumlu cevap vermesi durumunda MC Misakı'na ve 1928 Dostluk Antlaşması'na aykırı hareket etmiş olacağını, dolayısıyla Türk-İtalyan

[439] **TDA**, 37706 - 151777 – 33, 27.05.1934.
[440] **TDA**, 38399 - 153562 – 8, 25.05.1935.
[441] **TDA,** 37282 - 149616 – 14, 07.12.1935.

dostluğuna zarar vereceğini belirtmek için Ankara'ya müracaat edeceğine dair söylentiler ortaya çıktı. Buna karşılık Türk Dışişleri Bakanlığı'nın Londra'daki büyükelçiliğine gönderdiği yazıda, Türk makamlarının İtalya ile Türkiye arasındaki dostluk antlaşmasının İtalya nezdinde devam edip etmediğini öğrenmek için harekete geçeceği, Türkiye'nin İtalya'dan bir taarruz beklediği, bu taarruzda İngiltere'nin yardımının olup olmayacağının kesinleştirilmesi ve bunun nasıl olacağının resmi bir belgeyle garanti altına alınması gerektiği belirtildi.[442] Nihayet, Ocak 1936'da İngiltere, Fransa, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan, Akdeniz'de iş birliği ve yardımlaşma içerisinde bulunacaklarına dair birbirlerine garanti verdikleri mektupların teatisiyle Akdeniz Paktı resmi olarak kuruldu. Mektup teatileriyle meydana gelen Pakt'ta, taraflar MC'nin yaptırım kararlarına katılan devletlerin, Akdeniz'de İtalya'nın bir saldırısına maruz kalması durumunda, saldırıya uğrayan devlete kara, deniz ve hava kuvvetleriyle sınırsız ve ivedi bir şekilde yardım etmeyi taahhüt ediyorlardı.[443] Pakt, Türkiye'ye İtalya'nın olası bir saldırısında, çok taraflı siyasi ve askeri destek sağlaması açısından önemli bir güvenlik mekanizmasıydı. Caydırıcılık sağlama ve güvenlik iş birliği öngörmüş olsa da Pakt, tarafların herhangi biri İtalya'nın saldırısına maruz kalırsa Türkiye'yi savaşın içine çekecek taahhütlere sahip olması nedeniyle bir yönüyle de riskliydi. Fakat bu paktın ömrü pek uzun olmadıysa da, Montreux sürecinde Türkiye'nin kazanımları açısından kilit rol oynadı.

İtalya, Habeşistan'ın işgalini 1936 yılının Mayıs ayında tamamladı. Mussolini, hedefine ulaştıktan sonra İngiltere ve Fransa'ya karşı siyasetini yumuşatmaya başladı. İngiltere ise, Habeşistan'ın işgalini engelleyemediği gibi, baskının artması durumunda İtalya'nın Almanya'ya yönelmesi riskini daha fazla göze alamadı. Taraflar arasında başlayan müzakereler, uluslararası kamuoyunda İtalya'ya uygulanan yaptırımların kaldırılacağı söylentilerini de beraberinde getirdi. *Il Giornale d'Italia* gazetesinin haberine göre, yaptırımlar kaldırıldıktan sonra Akdeniz'de bir savunma paktının

[442] **TDA**, 37282 - 149614 – 22, 01.01.1936.
[443] Soysal, **a.g.e.**, s.497.

yapılmasına gerek kalmayacaktı çünkü taraflar için İtalya tehdit olmaktan çıkacaktı.[444] Gazetenin iddiasına göre, İtalya tehdidi söz konusu değildi, Fransa, Yugoslavya, Türkiye ve Yunanistan'ı İtalya'nın bir tehdit olduğuna inandıran İngiltere, bu süreçte İtalya'yı bahane ederek Akdeniz'deki donanmasını ve tahkimatını artırmıştı. İtalya İngiltere'nin bu hareketine karşılık olarak kara, deniz ve hava kuvvetlerini güçlendirmişti fakat herhangi bir gücü tahrike yönelmemişti. Hatta Akdeniz'deki tüm kanallarda seyrüsefer serbestliği için her girişime açık olacağını da belirtti. İtalya'nın bölgedeki tansiyonu azaltabileceği yönünde yaptığı açıklamadan etkilenmiş olacak ki İngiltere, Akdeniz'deki silahları karşılıklı olarak azaltmayı ve seyrüsefere engel olmamayı içeren prensipleri kabul etti.

MC tarafından İtalya'ya yönelik yaptırımları kaldırılacağının açıklanmasının ardından diğer devletlerin de bu karara uymaya başlaması uzun sürmedi. Bunun üzerine İtalya, yaptırımlar ve Akdeniz Paktı'nın geleceği hakkında Türkiye'nin tutumunu öğrenmek için temaslara başladı. Bu temaslar üzerine Türkiye, doğrudan bir cevap vermeden önce Londra'dan ortak bir siyaset oluşturabilmek için görüş istedi. Londra ise, verdiği yanıtta yaptırımların kaldırılmasıyla meydana gelecek belirsizlik ortamında, Türkiye'nin Akdeniz Paktı dolayısıyla oluşan yükümlülüklerine uymasının daha değerli olacağını belirtiyordu.[445] Kısa bir süre içerisinde devletler İtalya'ya yönelik yaptırımlarını durdurdular. Bu gelişmenin ardından İngiltere, Türkiye'ye önceki yanıtıyla çelişir bir nota göndererek, tarafların artık Akdeniz Paktı çerçevesindeki taahhütlerine bağlı kalmak zorunda olmadığını bildirdi.[446] Böylece, Ocak 1936'da kurulan ve Akdeniz'de İtalya'nın agresif politikalarına karşı caydırıcılık sağlamayı hedefleyen, siyasi ve askeri güvenlik mekanizması, yaklaşık yedi ay hayatta kalabildi. İngiltere'nin bu politika değişikliği, Roma ile ilişkilerini yumuşatma eğiliminin bir sonucuydu. Kısa ömrüne rağmen Pakt,

[444] **TDA**, 44165 - 209555 – 3, 27.06.1936.
[445] **TDA**, 37282 - 149606 – 42, 17.07.1936.
[446] **TDA**, 37282 - 149615 – 1, 18.07.1936.

Türkiye'ye iki önemli ders vermişti: Birincisi, büyük devletlerin çıkar değişimleri karşısında ittifakların kırılganlığıydı. İkincisi ise, Türkiye'nin güvenliği için çok taraflı güvenlik mekanizmalarını ikili anlaşmalar ve bölgesel girişimlerle tamamlaması gerektiğiydi.

İtalya-İngiltere arasındaki ilişkiler, yaptırımların kaldırılması ve Akdeniz Paktı'nın işlevini yitirmesiyle kademeli bir normalleşme sürecine giriyordu. Bu dönemde Mussolini, diplomasi kanallarını kullanarak İngiltere'nin Akdeniz'deki çıkarlarını tanıdığını, Akdeniz'in İngiltere'nin imparatorluk toprakları için çok önemli bir rota olduğunu bildiğini ve buna karşılık bu rotayı kırmak gibi bir niyetinin olmadığını ve komşularla barış içinde yaşamak istediğini ileterek, uzlaşmacı bir dil benimsemeye başladı.[447] Akdeniz'deki çıkarların karşılıklı olarak prensipte kabul edilmesi ve olumlu mesajların iletilmesinin ardından başlayan müzakereler, İngiltere ve İtalya'nın Akdeniz'deki statükoyu korumak için yaptıkları antlaşma[448] ile sonuçlandı. 2 Ocak 1937'de Roma'da imzalanan İtalya-İngiltere Centilmenler Antlaşması ile taraflar, Akdeniz'de üslerini tahkim edecekleri zaman birbirlerini bilgilendireceklerini ve İspanya'daki gönüllülerini tahliye edeceklerini taahhüt ettiler. Ayrıca İtalya, Arap topraklarında İngiltere karşıtı propaganda yapmayacağına, İngiltere de İtalya'nın buradaki çıkarlarını tanıyacağına ve Habeşistan'daki İtalyan egemenliğini tanımak için MC'de görüşmelerin başlayacağına dair garanti verdi.[449]

Bu antlaşmayla paralel olarak, İngiltere, Yunanistan, Yugoslavya ve Türkiye, Akdeniz Paktı çerçevesindeki taahhütleri feshettiklerini bildirdiler.[450] Görüleceği üzere, Akdeniz Paktı kısa süreli bir pakt olsa da Akdeniz'de çatışma ihtimalinin en yüksek olduğu dönemde Türkiye'ye güvenliğini sağlamak noktasında ilkesel de olsa fayda

[447] **TDA**, 44186 - 209620 – 49, 02.11.1936.
[448] Burgwyn, **a.g.e.**, s.150.
[449] L. Young, "Chamberlain's 'Mission' for Peace, 1937-1939: A Study in the Appeasement of Italy", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **Bowling Green State University**, Ohio, 1964, s.9-10.
[450] **TDA**, 44178 - 209582 – 19, 04.01.1937.

sağladı. İtalya, Akdeniz'de kendisine karşı kurulmuş olan koalisyondan endişe duymuş olacak ki, kısa süre sonra uzlaşmaya yönelik adımlar attı. Bu uzlaşmacı tutumun sonucunda da İtalya, Akdeniz ülkeleriyle ilişkilerini normalleştirmeye yöneldi. Sonuç olarak Türkiye, İtalya tehdidini İngiltere ile yakınlaşarak dengelemiş ve bu sancılı süreci kayıptan ziyade hem İtalya'yı caydırmak hem de Montreux'de iş birliği açısından destek sağlamıştır.

2.2.2. Türkiye'nin Güvenlik Kuşağının Doğu Kanadı: Sadabad Paktı

Türkiye, Balkan Antantı, Akdeniz Paktı ve Montreux Sözleşmesi ile batı sınırlarını güvenlik altına almak için çaba harcadığı bu dönemde, doğu sınırlarını da ihmal etmeyecekti. 1929'da Litvinov Protokolü ve 1932 Sınır, Dostluk ve Güvenlik Antlaşmaları ile İran'dan saldırmama garantisi sağlamıştı. Afganistan ile ortak sınır olmasa da 1921'te imzalanan dayanışma antlaşması 1928'de yenilenmiş ve ilişkiler olumlu seyirde ilerlemekteydi. 1926'da Irak ile imzalanan Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması ile iyi ilişkiler kurulmaya başlamıştı. Fakat İran-Irak-Türkiye ortak sınırı, üç devlet için de sosyo-politik karmaşaların bulunduğu sorunlu bir bölgeydi. Üç devletin de ortak sorun olarak gördüğü Kürt aşiretlerinin durumu, bu ülkeleri bazen müstakil bazen de müşterek olarak zorluyordu. Türkiye'de birçok kez meydana gelen isyan olayları, İran ve Irak'ta da meydana gelmiş ve zaman zaman bu olaylar ülkelerin birbirleriyle olan ilişkilerini etkilemişti. Türkiye ve İran arasında yapılan 1932 tarihli sınır antlaşması, bu iki ülkede bir süre sükuneti sağlamıştı fakat isyanlar, 1932'de manda yönetiminden çıkan Irak'ın ulusal birliği ve merkezi otoritenin tesisi yönündeki çabalarının etkisini kısıtlıyordu. Özellikle Kuzey Irak'taki Barzani aşireti, Irak hükümetinin ülke genelindeki hakimiyetine önemli bir meydan okuma olarak yükseliyordu. Bu durum, geçmişte benzerlerini yaşayan İran ve Türkiye tarafından da yakından takip ediliyordu. Bunun yanı

sıra Irak ve İran arasında devam eden Şattülarap'ın paylaşımı sorunu[451], bölgedeki huzursuzluğu artırıyordu. Manda rejimi sona eren Irak'ta yeni hükümet, komşu ülkelerle iyi ilişkiler geliştirmek ve Irak'ı dışarıya açmak için alan yaratmak istiyordu. Bu çerçevede Irak Kralı Faysal ve Başbakan Nuri Sait, İran ve Türkiye ile çeşitli temaslarda bulunarak, aralarında bir saldırmazlık antlaşması yapılması tasarısını sundular.[452] Tasarı, taraflar arasında 1935 yılında parafe edilen bir antlaşma metnine evrilse de Şattülarap'ın statüsünün çözüme kavuşmaması nedeniyle antlaşma hemen tamamlanamayacaktı.

Kürt aşiretlerinin ve sınır sorunlarının dışında, büyük devletlerin bölge üzerinde etkinliklerini artırma amacıyla yürüttükleri güç mücadelesi, bölge ülkelerini rahatsız eden bir diğer olguydu. SSCB ve İngiltere'nin Maveraünnehir bölgesindeki nüfuz mücadelesi, diplomatik etki, ideolojik baskı ve ekonomik bağımlılık ilişkileri çerçevesinde şekillenmekteydi. Bu gergin coğrafyanın hemen yanı başındaki Mezopotamya'ya, tansiyonu artıracak bir aktör daha ekleniyordu: İtalya. 1934 Faşist Kongresi'nde Mussolini'nin İtalyan yayılma sahasını Asya ve Afrika olarak işaret etmesi, bölgedeki ülkeler için yeni bir kaygının fitilini ateşlemişti. Mussolini'nin konuşmasında Afrika'nın neresi olduğu belliydi ama Asya'dan kastedilenin ne olduğu belirsizdi ve İtalya'nın coğrafi konumu göz önüne alınırsa, Hindistan ve Uzak Asya değil, Anadolu ve Anadolu'ya komşu bölgelerin bu tanımın içinde olduğu düşünülüyordu.[453] İtalya'nın bu

[451] 1913 yılına kadar Osmanlı'nın yönetiminde kalan bölgenin, bu tarihte İngiltere ve Osmanlı arasında yapılan bir antlaşmayla, batı kanadı Osmanlı'nın, doğu kanadı İran'ın kontrolüne verilmişti. Bu antlaşma, Osmanlı nezdinde onay sürecinin tamamlanmaması nedeniyle yürürlüğe giremeden Birinci Dünya Savaşı başladı. Birinci Dünya Savaşı sırasında bölge, İngiltere tarafından işgal edildi ve Irak mandasının sınırları içerisine katıldı. Fakat 1913'teki antlaşmaya dayanarak İran, bu bölgedeki haklarının tanınmasını istiyordu. Irak'taki petrol rezervlerinin büyüklüğü ve petrol ticaretinin etkisinde Basra'nın jeopolitik öneminin artmasıyla İran, Şattülarap'ın Irak sınırları içerisinde kalmasına itirazlarını daha yüksek sesle dile getirmeye başlamış ve MC nezdinde buradaki çıkarlarını korumak için müracaatlarda bulunmuştu. Özellikle Irak'ın bağımsızlığını elde etmesiyle sorun gündeme daha sık gelmeye başlamış fakat bir sonuca varılamamıştı. Bu sorun, Irak'ın fiili durumun devam ettirilmesini, İran'ın da nehrin talveg hattıyla ikiye bölünmesiyle doğu kanadının kontrolünün kendisine verilmesini talep etmesi üzerinden şekillenmekteydi. Y. Canatan, "Şattülarap ve Osmanlı-İngiliz Rekabeti", **International Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences**, cilt.8, sayı.49, 2022, s.289-292.

[452] A. Akdevelioğlu ve Ö. Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt.1 (1919-1980)**, (ed. B. Oran), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s.367.

[453] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.263.

agresif siyasetinden Türkiye'nin yoğun bir tehdit hissetmesinin yanı sıra, Asya'daki isteklerinin nerede son bulacağı da belirsizdi. Dahası, İtalya'nın İngiltere ile Akdeniz'deki rekabetinin Orta Doğu ve Arap coğrafyasına doğru yayıldığına ve burada İngiltere karşıtı ayaklanma ve bağımsızlık hareketlerini desteklediğine dair söylentiler de vardı. Bu söylentiler, İtalya'nın İngiltere'yle olası bir savaş durumunda kullanmak üzere halifeliği yeniden canlandırma ve Müslüman coğrafyada İngiltere karşıtı hareketleri destekleme gayesi içinde bulunduğunu iddia eden İtalyan basınındaki haberler[454] ile de ilerleyen dönemde desteklenecekti. Bu şartlar altında Türkiye, İran ve Irak, temelinde sınır sorunlarını çözmek, aşiretlerin neden olduğu sorunlarda birbirlerine karşı hareket etmemek ve birbirlerinin sınırlarına, egemenliklerine ve toprak bütünlüğüne saygı göstermek amacıyla bir pakt imzalanması noktasında fikir birliğine vardılar. 1930 İngiltere-Irak İttifak Antlaşması[455] gereğince Irak'ın dış politikada İngiltere'nin denetimi altında olmasının ve Türkiye'nin 1929 protokolü nedeniyle SSCB ile fikir teatisinde bulunmadan bir pakta girişmeme sözünün bir sonucu olarak, tasarlanan pakta İngiltere ve SSCB de davet edildi. Fakat bölgesel antlaşmalara mesafeli durma politikasını sürdürmesi ve Briand-Kellogg Paktı, MC gibi örgütlerdeki taahhütlerinin varlığı nedeniyle İngiltere, Pakt'a dahil olarak yeni bir yükümlülüğe girmek istemedi. SSCB ise

[454] **TDA**, 44165 - 209553 – 24, 08.07.1937.

[455] Irak'taki manda yönetiminin sürdürülmesi ve bölgedeki iç sorunlarla başa çıkmanın maliyetinin ağır gelmeye başlamasıyla İngiltere, 1929'un son çeyreğinde, manda yönetimini sonlandıracağını ve Irak'ın 1932'ye kadar MC'ye üye olması için tavsiyede bulunacağını ilan etti. Kontrol altında tutulmasının maliyetinin ağır olmasının yanı sıra, Londra'nın Hindistan'a giden yolu denetlemesinde kritik yeri ve petrol rezervleri, Irak'ı İngiltere için vazgeçilmez kılıyordu. Bu nedenle bağımsız olsa da İngiltere'nin güdümünde bir Irak, Londra'nın hem maliyetleri azaltmasını hem petrol gelirlerini sürdürmesini hem de Hindistan yolunun güvenliğini sağlaması açısından en ideal çözümdü. Irak, bağımsızlığını kazanarak kendi kendini yönetmeye başlamasıyla, maliyetlerini yalnızca Irak'ın karşıladığı ama faydalarını İngiltere'nin gördüğü bir sistem yaratmak için Londra, 1930'da İngiltere-Irak İttifak Antlaşması'nı Bağdat'ın önüne şart olarak koydu. Bağdat ise, bağımsızlığına karşılık bu antlaşmayla sağlanan sistemi, katlanılabilir bir taviz olarak gördü. Bu antlaşmayla Irak, dış politika ile ilgili tüm konularda ve ortak çıkarları etkileyebilecek hususlarda İngiltere ile tam ve açık bir istişare içerisinde bulunmayı, ittifaka aykırı ve İngiltere zararına bir politika izlememeyi yükümleniyordu. Antlaşmadaki bu ifade, aslında Irak'ın göstermelik bir bağımsızlığa sahip olacağını, iç işlerinde yaşayacağı tüm zorlukları ve maliyetleri üstlenmekle birlikte dış politikada İngiltere'nin kontrolü altında kalacağını ortaya koymaktaydı. Bu eşitliksizlik üzerine kurulu antlaşma, Irak'ın dış politikasını kısıtlayan ve sonraki hükümetlerin sona erdirmek için çaba harcayacağı bir sorun olarak önemini koruyacaktı. J. M. Salih, "Anglo-Iraq Relations (1925-1932)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi),**The University of Chicago**, Illinois, 1957, s.127-129.

her ne kadar davete sıcak bakmışsa da Pakt'ın kurucu ülkeleri, İngiltere'nin yokluğunda bu durumun, Pakt'ı SSCB'nin nüfuzu altına sokabileceği gerekçesiyle bu iki devlete sunulan daveti geri çektiler.[456]

Pakt'ın nihai metninin hazırlandığı süreçte SSCB, bu pakta katılmamasına rağmen bölgedeki dengeyi gözeterek Afganistan'ın da dahil edilmesi önerisini sunmuş ve diğer devletlerce bu öneri kabul görmüştü. SSCB, Afganistan'ı, hem İngiltere'nin Hindistan'daki varlığına karşı bir tampon hem de sınırlı da olsa Sovyet etkisinin var olduğu potansiyel bir partner olarak görüyordu. Böylece, Pakt'ın dışında kalsa da Afganistan'ın aracılığıyla Pakt'a etki edebilmeyi amaçlıyordu. Nihayet, Ekim 1935'te İran, Irak ve Türkiye, Cenevre'de bir araya gelerek, Pakt metni üzerinde mutabık kaldılar. Afganistan da bu pakta, paraflardan bir ay sonra davet edildi fakat parafe edilen antlaşma, henüz imzalanmadığı için yaklaşık iki yıl boyunca yürürlüğe giremedi. Irak ve İran, aralarında devam eden Şattülarap meselesi nedeniyle, antlaşmayı imzalamak için bu sorunun çözümünü şart koşuyorlardı.

Irak, Türkiye'nin İran üzerindeki siyasi etkisinden faydalanabileceğini düşündüğü için bu antlaşmayı geciktirirken,[457] İran doğrudan bir notayla sorunun çözümüyle antlaşmayı imzalayacağını belirtiyordu.[458] İki devlet de gerçekten amaçlarına ulaşana kadar antlaşmayı imzalamaktan geri durdular ve ortaya koydukları restlerde ciddi olduklarını gösterdiler. Irak'ın beklediği gibi Türkiye, bu sorunun çözümü için aktif siyaset yürüttü ve İran-Irak arasında arabuluculuk yapmaya çalıştı. Fakat düğümü çözen olay, Irak'ta darbeyle yönetimin değişmesi[459] oldu. Yeni hükümet, komşularıyla

[456] Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.367.
[457] **Ibid.**, s.367.
[458] **TDA**, 8221 - 56551 – 6, 02.02.1937.
[459] 1933'te seçimle iktidara gelen milliyetçi Vatani Partisi ve Başbakan Yasin Haşemi hükümeti, Asurilerin isyanını bastırmak için verilen yetkiler sayesinde gücünü artıran ordu ve Bekir Sıtkı Paşa tarafından 1936'da bir darbeyle düşürüldü. Darbe ile başa gelen yeni hükümet, Irak içindeki istikrarı sağlamaya öncelik vererek dış sorunları hızlı bir şekilde, gerekirse tavizlerle çözmeyi gerekli görmekteydi. Sadabad Paktı'na giden süreci hızlandıran da yeni hükümetin bu eğilimi olacaktı. Fakat Pakt'tan kısa bir süre sonra, Bekir Sıtkı suikasta uğrayacak ve hükümet yine değişecekti. O. Akdoğan, "Irak'ın İlk Askeri Darbesi: 1936 Bekir Sıtkı Darbesi", **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, cilt.8, sayı.2, 2021, s.139-146.

sorunlarını ortadan kaldırmak için önceki hükümete kıyasla daha uzlaşmacı bir siyaset izleyerek, sorunun İran'ın talep ettiği şekilde (Şattülarap'ın talveg hattıyla sınır kabul edilmesi) çözülmesi için tavizde bulundu.[460] 8 Temmuz 1937'de Tahran'daki Sadabad Sarayı'nda imzalanan antlaşma, onay işlemlerinin ardından 25 Haziran 1938'de yürürlüğe girdi.

On maddeden oluşan ve herhangi bir aksi yönde talep olmaması halinde beş yılda bir yenilecek olan Pakt'ta, taraflar, birbirlerinin iç işlerine karışmamayı (madde-1), ortak sınırlarının dokunulmazlığına saygı göstermeyi (madde-2), ortak çıkarlarıyla ilgili uluslararası niteliği haiz uyuşmazlıklar hakkında birbiriyle dayanışmayı (madde-3), herhangi bir durumda müstakil ya da birkaç devletle müşterek olarak içlerinden herhangi birine Pakt'ta tanımlanmış saldırı eylemlerine başvurmamayı (madde-4), tanımlanan saldırı eylemlerinden birinin var olduğu kanısı oluşması durumunda konunun MC'ye sunulmasını (madde-5), mütecaviz eğer imzacılardan biriyse Pakt'ı ona karşı sonlandırmayı (madde-6), birbirlerinin kurumlarına, siyasi düzenine ve güvenliğine zarar vermek ya da rejimini değiştirmek amacıyla silahlı çetelerin, birliklerin ya da örgütlerin kurulmasını ve faaliyet göstermesini engellemeyi (madde-7) ve aralarında niteliği veya kaynağı fark etmeksizin tüm uyuşmazlıkların çözümü için barışçıl yolların kullanılmasını ve Briand-Kellogg Paktı'na uyumlu hareket edilmesini (madde-8) taahhüt ettiler.[461] Pakt'ın maddeleri genel olarak incelendiğinde, tarafların anlaşmaya varmalarında farklı boyutlarda özgün nedenlerinin olduğu fakat bölgesel güvenlik temelinde mutabık kaldıkları anlaşılacaktır. Taraflar, birbirlerinin toprak bütünlükleri ve sınırlarının zorla değiştirilemezliğine saygı duyacaklarını taahhüt etmenin yanı sıra yeni kurulan veya bağımsız olan devletler olarak uluslararası sistemde meşruiyetlerini tanıdıklarını göstermişlerdi.[462] Tarafların anlaşmaya varmalarında farklı ulusal motivasyonlar ve dış

[460] Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.368.
[461] Soysal, **a.g.e.**, s.593-594.
[462] M. S. Palabıyık, "Sadabad Paktı (8 Temmuz 1937): İttifak Kuramları Açısından Bir İnceleme", **Ortadoğu Etütleri**, 2, 1, 2016, s.158-168.

politika öncelikleri rol oynamış olsa da, bölgesel güvenliğin sağlanması ve statükonun korunması konusunda ortak bir zeminde buluştukları görülmektedir. Sınırların dokunulmazlığı ve iç işlerine karışmama prensiplerinin açık biçimde vurgulanması, yalnızca askeri güvenliği değil, aynı zamanda tarafların birbirlerinin siyasi bağımsızlığını ve rejimlerini meşru olarak tanıma iradesini de ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Pakt, yeni kurulmuş ya da sınırları henüz tartışmalı olan devletler açısından, uluslararası sistem içinde meşruiyet arayışının bir parçası olarak okunabilir.

Muhtemelen İtalya tarafından öne çıkarılan, Türkiye'nin Balkan Antantı'ndan uzaklaşarak yönünü doğuya döndüğü ve Sadabad Paktı ile olan taahhütlerine daha çok önem vereceği yönündeki eleştiriler, Pakt'ın imzasından kısa bir süre sonra ortaya çıktı. İnönü, TBMM'de yaptığı konuşmada, Sadabad Paktı'nı bir saldırmazlık ve danışma esası olarak tanımlarken, Türkiye'nin bu pakta dahil olmasıyla, Balkan Antantı'na olan ilgisinin ve dikkatinin azalacağına ilişkin eleştirilere, dört Balkan devletinin Antant'a dair taahhütlerinin, devletlerin uluslararası barış için ayrı ayrı yürüttükleri politikalar nedeniyle zayıflamasının söz konusu olmadığını belirterek cevap verdi.[463] Bu cevabıyla İnönü, Türkiye'nin çok yönlü bir güvenlik politikasına sahip olduğunu, bu politikanın ayaklarından biri olarak Sadabad Paktı'nın Balkan Antantı'na alternatif bir girişimden

[463] Konuşmanın ilgili kısmı şu şekildedir: "Irak, Iran, Afgan ile bizim aramızda son zamanlarda çok sözü geçen Şark Paktı, ademitecavüz ve müsavere esasındadır. Şimdilik üç Devlet arasında parafe edilmiş bulunuyor. Bu pakt hakkında Devletlerin bitişik komsusu olan Sovyet ittihadı ve İngiltere'nin malumatı olduğu gibi, onların hüsnü telakkilerini farz ettirecek sebeblere de malikiz. Türkiye'nin Pakt'a iştirak eden Devletlerle rabıtası ve yakın münasebetleri ayrı ayrı aramızda mevcud olan muahedelerle zaten müemmendir. (…) Dört Balkanlı Devletin ayrı ayrı cephelerinden dolayı vakit vakit görülen hususi politikaların onların Balkan Antantı taahhütleri üzerinde vaziyetlerinin hafif veya zayıf olduğunu zannettirecek propagandalara sebebiyet vermektedir. Bunu görüyoruz, amma buna inanmayın. En yakın temaslarımızla anlıyoruz ki dört Balkan Devleti kendilerini birleştiren sulh idealinde samimi ve sabittirler. (…) Balkanlarda Bulgaristanla diğer komşuları arasında sıcak dostluk havasının teessüs etmesi ve bütün Balkan Devletlerinin söyledikleri gibi ciddi ve iyi niyetli bir dostluk yoluna girmesi hepimiz için sevinçli bir emel ve Avrupa sulhu için bir mesnettir. (…) Cemiyeti Akvam bu gün onun hukukan ve filen haricinde bulunan Devletlerin faaliyetinden mahrum bulunmakla büyük bir mahrumiyet ve zaiflik içindedir. Buna şüphe yok. Haricinde bulunan Devletlerin kıymetli ve beraber müşterek çalışmalarını Cemiyeti Akvamda birleştirmeleri bu müessesenin beynelmilel sulh ideali için, haiz olduğu yüksek otoriteyi çok kuvvetlendirecek, ideal bir şekle sokacaktır. Buna şüphe yoktur. Bunu temenni ederim. Ancak bu günkü hali ile de Cemiyeti Akvam az bir kıymette değildir. Büyük bir ehemmiyet ve büyük bir kıymettedir. Milletlerin, şu kadar çok milletin muayyen sulh hedeflerinde birleşmiş olduklarını söylemeleri, dünya için, beşeriyet için esaslı bir mesned teşkil eder." TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 3.Yasama Yılı, 76.Oturum, 14.06.1937, s.312-314.

ziyade inşa etmek istediği güvenlik kuşağının tamamlayıcısı olduğunu vurguluyordu. Devamında İnönü, bazı devletlerin MC dışında kalmasıyla, MC'nin hukuken ve fiilen zayıflamaya başladığına işaret ederek, Türkiye'nin bölgesel barış ve güvenlik mekanizmalarına yönelmesinin altındaki dayanağı ortaya koymuştur. Aras ise, Pakt'ın, Asya'nın batısını ortak bir kardeşlik vatanı haline getirdiğini ve Türkiye'nin bu paktla ve Mısır ile yapılan dostluk antlaşmasıyla Arap coğrafyasıyla yakın ilişkilerini geliştirdiğini ifade etti.[464] Hilafetin ilgasıyla birlikte laik Türkiye'nin İslam dünyasındaki değerinin, saygınlığının ve dostlarının azalacağı yönündeki yorumların boşa çıktığı ve Sadabad Paktı ile görüleceği üzere İran, Afganistan ve Irak'ın Türkiye ile sıkı dostluk kurduğu ve muasırlaşma noktasında Türkiye'yi bir kutup olarak gördüklerine dair Romanya Kralı II. Carol'un Türkiye'nin Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'e sözleri[465] de Aras'ın argümanlarını desteklemekteydi.

Sadabad Paktı'nın yapılış amacı hakkında literatürde farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden biri, Pakt'ın sınır sorunlarının ve aşiretlerden kaynaklanan karışıklıkların temelli çözümü için yapıldığıdır.[466] Bu görüşe göre, Pakt'a taraf olan tüm devletlerin konumu gereği merkezde bulunan İran ile arasında sınır sorunları bulunmaktaydı. Sınır sorununun yanı sıra özellikle Irak, İran ve Türkiye, topraklarında yaşayan etnik ve dini grupların (Kürtler, Türkler, Şii ve Sünni aşiretler), taraflarca kışkırtılması ya da

[464] Konuşma genel hatlarıyla şu şekilde yapılmıştır: "(…) garbî Asya'yı müşterek bir kardeşlik vatanı haline getiren bu misakın, misaka dahil Devletlerin müşterek komşusu ve dostu olan iki büyük Devletin, yani dostumuz Sovyet Rusya İttihadı ile diğer dostumuz Büyük Britanya imparatorluğunun muvafakat ve hatta muzaheretleri inzimam ederek yanılmış olması ile kendilerimize olduğu kadar büyük komşularımızın da yüksek menfaatlerine uygun ve dünyanın mühim bir kısmında sulha samimiyet ve ciddiyetle hadim bir muazzam eser meydana gelmiştir. (…) Komşumuz ve dostumuz Irak'ın bu misakta kendine lâyık olduğu yeri tutmuş olması misaka dahil Devletlerle istiklâllerini can ve gönülden isteyerek görmek bahtiyarlığına nail olduğumuz Ar ab âlemi Devletleri arasında ayrıca yeni bir rabıta daha teşkil etmiş bulunuyor. Son zamanlarda büyük bir sevinçle öğrendiğimiz Iran imparatorluğu Hanedanı ile diğer kardeşimiz Mısır Krallığı Hanedanı arasında sıhriyet husulüne dair olan haber, taaddüdünü daima dilediğimiz bu rabıtalara yeni, mesud ve kuvvetli bir bağ daha katıyor. Kaldı ki memleketimiz Arab âlemi Devletlerile doğrudan doğruya pek çok kardeşlik münasebetlerine malik ve onları daima takviyeye saliktir." TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 4.Yasama Yılı, 79.Oturum, 22.06.1938, s.254.

[465] **TDA**, 39087 - 158016 – 155, 21.02.1938.

[466] Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.365-366.

desteklenmesiyle birbirlerine karşı kullanılacağı kaygısına sahiplerdi. Tarafların aralarındaki bu güvensizlik hali, onları birbirlerine yaklaştıracak gelişmelerin önüne geçmekteydi. Pakt'ın, bu durumun önüne geçmek ve iç karışıklıklar ve sınır sorunlarından kaynaklanan sorunları çözmek için kurulduğu görüşü temelde bu doğrultuda şekillenmiştir. Diğer bir görüşse, yeni kurulan veya bağımsızlığını kazanan devletlerin, egemenliklerini duyurma ve meşruiyetlerini pekiştirme ihtiyacının bir sonucu olarak Pakt'ın yapıldığıdır. Türkiye dışındaki diğer ülkeler, ilk kez bir uluslararası örgütün kurucuları olmuşlardı ve aralarındaki sorunları çözerek bu ülkeler birbirlerinin egemenliklerini tanıdıklarını ve dikkate alınması gereken aktörler olduklarını uluslararası kamuoyuna duyurma fırsatı edinmişlerdi.[467]

Başka bir görüş ise, Pakt'ın özünde İtalya'ya veya bir büyük güce karşı yapılmış olduğudur.[468] Bu görüşe göre, Pakt, İtalya'nın agresif siyasetine karşı Orta Doğu'daki devletlerin birleşmesi ve bir işgal girişimine karşı diplomatik düzeyde ortak hareket etme niyetlerinin ilanıdır. Bu görüşün alternatif bir versiyonu da Pakt'ın, Orta Doğu devletlerinin İngiliz emperyalizmine ve SSCB'nin "sıcak denizlere inme arzusu"na ve komünizmi yayma idealine karşı yapıldığını iddia etmektedir. Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu'na göre, bu görüş, büyük güçlerin Pakt'ı nasıl algıladıkları ya da algılamak istediğiyle yakından alakalı bir niyet okuma olması nedeniyle geçersiz tezlerdir.[469] Pakt'a geniş bir perspektiften bakıldığında, Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu'nun Pakt'ı yalnızca tarafların ortak sınır güvenliği kaygılarıyla açıklayan argümanı geçerli olmakla birlikte, perspektifi ülkelerin her biri için ayrı ayrı değerlendirmek üzere daralttığımızda, iddia edildiği kadar geçersiz olmayacağını görmek mümkündür. Taraf devletlerin müşterek sorunlarının yanı sıra müstakil olarak da bu Pakt'tan beklentileri ve kazançları olduğu

[467] **Ibid.**, s.366.
[468] M. Gönlübol ve C. Sar, "1919-1939 Dönemi", **Olaylarla Türk Dış Politikası Cilt: I (1919-1973)**, 6.Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1987, s.106
[469] Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.366.

aşikardır. Müşterek olan sorunları sınır ve aşiretler olarak özetlersek, müstakil sorunlar değişiklik göstermektedir.

Afganistan, "Büyük Oyun"a sahne olan coğrafyalardan biri olarak İngiliz ve Sovyet baskısını yoğun olarak hissetmekteydi. Benzer şekilde İran da bu durumdan mustaripti. İngiltere, Hindistan'ın periferisini güvence altına almak için Irak'a ek olarak bu iki ülke üzerinde etkisini artırmaya çalışıyordu. SSCB, hem tarihi emeli olan "sıcak denizlere inme" siyaseti hem de evrensellik iddialı komünizmi, stabil olmayan ve bu nedenle müsait görünen bu coğrafyada hâkim ideoloji haline getirme isteği doğrultusunda bölge ülkeleri üzerine eğiliyordu. Sovyet ve İngiliz rekabetine bir de Mussolini'nin 1934 Faşist Kongresi'nde yayılma sahası olarak Afrika ve Asya'yı işaret etmesi eklenince, bölge ülkelerinin kaygıları katlanmıştı. Bir savunma veya askeri ittifak olmasa da Pakt, imzacı devletlere en azından birbirleriyle olan sınırların güvenliğini, aşiretler aracılığıyla meydana gelebilecek hareketlerin birbirlerine karşı kullanılarak iç istikrarı bozmasının ve bu sayede bir zafiyetin ortaya çıkmasının önlenmesini ve bir bölge dışı güç tarafından imzacıların tahriki veya işgal girişiminde bu güce müttefik olmasının önüne geçmeyi sağlaması açısından bir güvenlik mekanizması olarak kabul edilebilir. Çalışmamızın konusu gereği odak noktamız olan Türkiye için de bu değerlendirme geçerlidir.

İtalya, SSCB ve İngiltere gibi büyük güçler tarafından çevrelenen bir ülke olarak Türkiye, eğer hayatta kalmak istiyorsa bir gün bu güçlerle karşı karşıya kaldığında zafiyet halinde bulunamazdı. "Yurtta Sulh" döneminde gerçekleşen olaylar, Ankara'ya, iç politikadaki bir zafiyet halinin dış politikada da büyük kayıplar getirdiğini göstermişti. Türkiye'nin, SSCB veya İngiltere ile karşı karşıya gelme ihtimali bu dönemde düşük olsa da İtalya için aynı şeyi söylemek mümkün değildi. İtalya'nın Akdeniz ve Balkanlarda izlediği agresif siyaset, Türkiye'nin her an bir İtalyan saldırısının hedefi haline geleceğini düşünmesine neden olmaktaydı. Bu doğrultuda Türkiye, Balkan Antantı, Akdeniz Paktı ve Montreux Sözleşmesi ile ülkenin batısında, önceki döneme kıyasla güvenliğini

artırabilmişti. Pakt, Türkiye'nin, sınır komşuları İran ve Irak ile bir saldırmazlık halini sağlamasının yanı sıra geçmişte ziyadesiyle zorluğa düşmesine neden olan aşiretlere karşı bu devletlerin desteğini sağlayarak bölgeyi güvenlikli hale getirebilmiş ya da en azından öyle kabul edebilmişti. Dahası Pakt, İtalya'nın bölge ülkelerini kendisine karşı kışkırtması ya da onlarla ortak hareket ederek tehdidin boyutunu genişletmesinin önüne geçmeyi amaçlaması açısından Ankara'nın kaygılarını hafifletmişti. Bu nedenle Pakt'ın işleyişine ve yapılış amacına Türkiye açısından bakıldığında, dolaylı da olsa İtalya'nın ya da başka herhangi bir tehdidin yaratabileceği sorunlara karşı önlem alma noktasında, Ankara'nın bölgesel güvenlik garantileri sisteminin bir parçası olma özelliğine sahipti.

Sadabad Paktı, dört devlet arasında yapılan fakat işlevini erken kaybeden bir antlaşma oldu. Bu işlevi kaybetmesine, doğrudan İkinci Dünya Savaşı neden olsa da özellikle Musul meselesinin tüm taraflar için ideal bir çözüme ulaşmamasının bir yansıması olarak, Türkiye ve Irak'ın sınır hattındaki asayiş sorunları da dolaylı yoldan etki etti. Pakt'ın imzasından kısa bir süre sonra Irak'taki Herki aşiretinin Türkiye topraklarına gireceği yönünde istihbarat alınmıştı. Bu aşiretin asayiş açısından tehlikeli olması ve kolluk güçlerine sorun çıkartma ihtimallerinin bulunması nedeniyle Irak makamlarına buna engel olması için müracaat edilmesi yönünde Türkiye'nin Bağdat elçiliğine talimat verildi.[470] Fakat Irak makamları bu talebe somut bir karşılık vermedi. Daha sonra Türkiye-Irak sınırında Türk askeri ile çatışan grubun, Ermeni milislerden oluştuğu ve Irak sınırına kaçarak oraya sığındıkları, Irak hükümetinin bu grubun sınırlardan geçişine ve kaçmasına göz yumduğu Türk makamları tarafından iddia edildi. Bu iddialara cevaben Irak hükümeti, çatışmanın Ermeni değil, avcılık yapan Asuri bir grupla olduğunu ve kendilerini korumak için silah kullandıklarını, bu sebeple dost bir

[470] **TDA**, 10867 - 67372 – 33, 17.08.1937.

devletle bir sorun yaşamak istemediklerini ve Asurilerin bu bölgeye tekrar yaklaşmalarının yasaklandığını bildirdi.[471]

Bir başka olayda, Irak-Türkiye sınırındaki aşiretlerin Türk sınırları içerisinde eylemler yaptığı ve bunun araştırılması yönünde Irak'a verilen notaya karşılık Irak makamları gerekli soruşturmayı yaptıkları ve sınırdaki aşiretlerin Türkiye'ye zarar verecek hareketlerde bulunmadığının anlaşıldığı cevabını verdi.[472] Pakt'ın 7.maddesini uygulamakta Türkiye ve Irak'ın yaşadığı sorunları yansıtan bu örneklerin yanı sıra, SSCB'nin Almanya ile ittifakı nedeniyle İngiltere tarafından sunulan, Pakt'ın SSCB'ye karşı bir savunma ittifakına dönüştürülmesi yönündeki talebe, Türkiye'nin olumsuz yanıt vermesiyle başlayan ve Pakt'ın amacını aşan gelişmelere, savaşın başlaması ve İran'ın 1941'de SSCB ve İngiltere tarafından işgal edilmesi eklenince Pakt, fiilen işlevsiz hale geldi. Paktın hukuki varlığı da 1979'da İran'da devrim sonrası yönetime gelen yeni rejimin Pakt'ı feshettiğine dair "ima"sıyla sona erdi.[473] Böylece Sadabad Paktı, 1930'ların sonunda Türkiye'nin güvenlik kuşağının doğu kanadını oluşturan bir girişimi olarak, ilerleyen yıllarda yerini yeni jeopolitik dengelere, savaşın gerçekliklerine ve iç siyasetteki kökten değişimlere bıraktı.

2.3. Türkiye'nin Güvenlik Önlemleri

2.3.1. Silahsızlanma Konferansı'nın Başarısızlığı ve Silahlanma

Birinci Dünya Savaşı, Balkanlarda Avusturya-Macaristan veliahdının suikasta uğramasıyla başlamış olsa da, savaşa giden sürecin en belirgin unsuru devletler arasındaki silahlanma yarışıydı. Silahlanma yarışı ve büyük savaş, önlemlerin karşı önlemleri, silahlanmanın karşı silahlanmayı doğurduğunu göstermişti. Bir devlet silahlandıkça

[471] **TDA**, 10872 - 67193 – 1, 27.07.1937.
[472] **TDA**, 10872 - 67189 – 1, 03.09.1938.
[473] Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.368-369.

diğeri onun karşısında savunmasız kalmamak için silahlanmıştı.[474] J. Herz'in "güvenlik ikilemi"[475] olarak tanımladığı bu durum da güvensizliği ve daha çok silahlanmayı doğurmuştu. Sonucunda da hazır bulunan silahlarla, devletlerin büyük bir savaşın içine çekilmesi, bir suikastın fitili ateşlemesiyle gerçekleşmişti.

Savaş sona erdiğinde, ABD Başkanı Wilson'ın ortaya koyduğu ilkelerin 4.maddesi,[476] devletlerin iç güvenliğini sağlayacak kadar silahlanmasını, bu seviyeye inene kadar da mevcut silahlarını azaltmasını öngörüyordu. Wilson'ın ilkelerinden dayanak bulan ve galip devletler tarafından mağlup devletlere uygulanmasının elzem görüldüğü silahsızlanma fikri, MC Misakı'na ve bu doğrultuda barış antlaşmalarına da eklenerek, uluslararası sistem açısından yeni bir anlayış geliştirilmeye çalışılıyordu. MC Misakı'nın 8.maddesi[477] de Wilson'ın bu ilkesinden ilham alarak hazırlanmış ve bu maddeyle örgüt üyeleri, barışın korunması ve ulusal güvenlik için gerekli olan en düşük seviyede ulusal silahlanma ve bundan kaynaklı uluslararası yükümlülüklerin ortak bir şekilde uygulanmasını taahhüt ediyorlardı. Misakın bu maddesi çerçevesinde, öncelikle savaşın mağluplarının silahları ve asker sayıları azaltılmış, zorunlu askerlik hizmeti

[474] R. C. Richardson, "The Problem of Disarmament in British Diplomacy 1932-1934", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **The University of British Columbia**, Vancouver, 1969, s.1.
[475] J. H. Herz, "Idealist Internationalism and the Security Dilemma", **World Politics**, vol.2, no.2, 1950.
[476] Madde 4- Ulusal silahlanmaların, iç güvenliği sağlayacak en düşük seviyeye indirileceğine dair yeterli teminatlar verilmeli ve alınmalıdır. https://www.archives.gov/milestone-documents/president-woodrow-wilsons-14-points (Erişim tarihi 21.05.2025)
[477] Madde 8- (1) Cemiyet üyeleri, barışın korunmasının, ulusal güvenlik ile bağdaşacak en düşük düzeye indirgenmiş ulusal silahlanma ve uluslararası yükümlülüklerin ortak eylemle uygulanmasını gerektirdiğini kabul ederler.
(2) Konsey, her Devletin coğrafi konumu ve koşullarını göz önünde bulundurarak, bu tür bir silah indiriminin planlarını hazırlayacak ve bunları ilgili Hükûmetlerin değerlendirmesine ve uygulamasına sunacaktır.
(3) Bu planlar en az on yılda bir yeniden gözden geçirilecek ve revize edilecektir.
(4) Bu planlar ilgili Hükûmetlerce kabul edildikten sonra, bu planlarda belirlenen silahlanma sınırları Konsey'in onayı olmaksızın aşılamaz.
(5) Cemiyet üyeleri, özel teşebbüs tarafından mühimmat ve savaş araçları üretiminin ciddi sakıncalar doğurduğu konusunda mutabıktır. Konsey, bu üretimin olumsuz etkilerinin nasıl önlenebileceği konusunda tavsiyede bulunacaktır. Bu yapılırken, güvenlikleri için gerekli mühimmat ve savaş araçlarını üretme imkânına sahip olmayan Cemiyet üyelerinin ihtiyaçları da dikkate alınacaktır.
(6) Cemiyet üyeleri, silahlanmalarının kapsamı, kara, deniz ve hava kuvvetlerine ilişkin programları ve savaş amaçlarına uyarlanabilir sanayilerinin durumu hakkında eksiksiz ve dürüst bilgi alışverişinde bulunmayı taahhüt ederler. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv13/ch10subch1 (Erişim tarihi 21.05.2025)

yürürlükten kaldırılmış ve yeniden silahlanma kısıtlaması getirilmişti. Misakın ilgili maddesinin diğer devletler için de uygulanması süreci, uzun süren tartışmaların konusu oldu.

Bu tartışmaların temelinde, Almanya'nın talepleri, Fransa'nın çekinceleri, SSCB'nin radikal çözümleri ve İngiltere'nin "dengenin dengeleyicisi" rolü vardı. Fransa'ya göre, uluslararası sistemdeki güvensizliğin ana sebebi, "Alman Sorunu"ydu. Versailles Antlaşması, endüstriyel olarak Rusya'dan sonra Avrupa'nın en büyük potansiyeline sahip devleti olarak Almanya'yı bir bütün halinde bırakmıştı. Bu potansiyeliyle, izin verilirse Almanya'nın eskisinden daha güçlü olabileceği düşünülüyordu. Bu nedenle Fransa açısından Almanya'nın silahsız kalması ve kontrol altında tutulması hayatiydi.[478] Fransa ve İngiltere'nin Almanya'ya dair görüşleri birbirinden çok farklıydı. Fransa, Almanya'nın Versailles ile yeterince ezilmediğini, bu nedenle kendini kısa sürede toparlayarak Avrupa için yeniden bir "sorun" olacağını düşünüyordu. Fakat İngiltere, Versailles ile Almanya'nın egemenlik haklarına ve onuruna büyük zarar verildiğini düşünüyor ve Almanya'nın "meşru" taleplerini yerine getirmek gerektiğine inanıyordu.[479] Bu farklılığa rağmen, MC Misakı'na eklenmiş bir silahsızlanma ve ısrarla dile getirilen Almanya'nın eşitlik talebi meselesi vardı. Bu doğrultuda silahsızlanma görüşmeleri 1921'de başladı. Silahsızlanma konusu, deniz ve kara silahsızlanması olarak iki boyutlu yürütülürken, deniz silahsızlanmasına ilişkin görüşmeler, diğerine kıyasla daha başarılı oldu.

İlk deniz silahsızlanması görüşmeleri, Kasım 1921'de ABD'nin davetiyle başladı ve Şubat 1922'de bir dizi antlaşmayla sonuçlandı. Japonya'nın, Asya'nın en doğusunda hızlı bir şekilde silahlanması ve önemli bir güç haline gelmesiyle ABD, Japonya'yı Pasifik'te dengelemek ve gerilimi önlemek için bölgeyle ilişkili devletleri Washington'da

[478] Richardson, **a.g.e.**, s.12.
[479] **Ibid.**, s.13.

deniz silahları konusunu görüşmeye davet etti. Şubat 1922'de sona eren konferansta üç antlaşma imzalandı. Bu antlaşmaların ilkinde, Fransa, İngiltere, Japonya ve ABD, birbirlerinin Pasifik'teki çıkarlarına saygı göstermeyi taahhüt ediyorlardı.[480] İkinci antlaşmada, İngiltere, Fransa, Japonya, Belçika, İtalya, Portekiz, Hollanda ve ABD, Çin'in bağımsızlığına, egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı göstereceklerini ilan ediyorlardı.[481] Üçüncü antlaşma ise, ABD, Fransa, İngiltere, Japonya ve İtalya arasında deniz silahlarının sınırlandırılmasına ilişkindi. Bu antlaşma ile taraflar, büyük gemilerin tonajı bakımından bir sınır getiriyordu. Bu sınırlamaya göre, tarafların maksimum sahip olabileceği büyük gemi tonajı oranları, ABD-5, İngiltere-5, Japonya-3, Fransa ve İtalya-1.75 şeklinde belirlendi.[482] Bu antlaşmalarla ABD, Japonya'ya karşı Asya'da önemli bir kazanım elde ederken, silahsızlanma açısından, en azından bir başlangıç olması nedeniyle umut verici bir gelişme söz konusuydu.

Washington Deniz Konferansı, büyük gemilerin tonajını belirlerken, küçük gemilere dair bir düzenleme öngörmemişti. Bu nedenle devletler, küçük gemilerini artırmaya ve büyük gemilerin eksikliğini telafi etmeye çalıştılar. Bu çerçevede önce 1927'de Cenevre'de bir deniz silahları konferansı gerçekleştiyse de başarıya ulaşmadı. Ardından 1930'da Londra'da bir konferans toplanması kararlaştırıldı ve bu konferansa, ABD, İngiltere, Japonya, İtalya ve Fransa katıldı. ABD'nin küçük gemilere sınırlama getirmesi talebiyle toplanan konferansta, Fransa kendisine 1922'de tanınan orandan daha fazlasını istedi ve İtalya da bu görüşü destekledi. Fransa ve İtalya, talepleri karşılık görmeyince konferansın sonunda ortaya çıkan tonaj ve oranlara ilişkin metne imza atmadılar. İngiltere, ABD ve Japonya'nın imzaladığı antlaşmaya göre, taraflara maksimum sırasıyla 5, 5 ve 3 oranlarında küçük gemiye sahip olma hakkı tanındı.[483]

[480] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.170.
[481] **Ibid.**, s.170-171.
[482] A. Webster, **Strange Allies: Britain, France and the Dilemmas of Disarmament and Security, 1929-1933**, London, Routledge, 2020, s.28.
[483] **Ibid.**, s.165.

Deniz silahlarının sınırlandırılmasına yönelik yapılan konferansların olumlu sonuçlanması, silahsızlanma açısından önemli gelişmeler olmakla birlikte bu durum uzun sürmedi ve Japonya'nın Mançurya'yı işgaliyle kesintiye uğradı.

Kara silahsızlanması konusu, Avrupa'daki gergin siyasi ortam nedeniyle bir süre gündeme gelememişti. 1925 Locarno Antlaşması ile başlayan ılımlı rüzgarlar, silahsızlanma görüşmelerine hazırlanma sürecini başlattı. 1926 yılında silahsızlanma için bir konferans kurulmasına ve bu konferansa hazırlık için de bir komisyon oluşturulmasına karar verildi ve bu komisyon çalışmalarına bu yıl içinde başladı. Komisyonun çalışmalarına 1926'da Almanya, 1927'de SSCB ve 1928'de Türkiye katıldı. Komisyonun çalışmalarına dahil olan Almanya'nın ilk günden itibaren dile getirdiği talep eşitlikti. Almanya'ya göre, iki seçenek bulunmaktaydı: MC Misakı doğrultusunda devletler silahlarını azaltacak ve Almanya'nın seviyesine indirecek ya da Almanya silahlarını diğer devletler seviyesinde artıracaktı. Fransa, Almanya'nın bu taleplerine karşı çıktı. Fransa'nın güvenliği Almanya'nın güçsüzlüğüne bağlıydı. Bu nedenle Almanya silahlanmamalıydı. SSCB'nin fikri daha radikaldi: Tüm silahlar ortadan kaldırılmalıydı.[484] Bu talepler, dile geldiği ilk günden konferansın dağıldığı son güne kadar söz konusu devletlerin bakış açılarını yansıtacaktı.

1926'da komisyonun çalışmalarını başlatmış olmasına rağmen, devletler silahlanmaya devam ediyordu. 1931 yılına gelindiğinde İtalya, devletlerin bir yıllığına silahlarını artırmayı durdurması yönünde MC'ye teklifte bulunmuş ve bu teklife 54 ülke katılım göstermişti.[485] Armaoğlu'na göre, İtalya'nın bu teklifi, silahsızlanma konferansının çalışmalarını kolaylaştırmak amacıyla yapılmıştı.[486] Amacı ne olursa olsun, İtalya'nın teklifi gerçekten de konferansın toplanması açısından faydalı oldu. Şubat

[484] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.174-175.
[485] J. W. Wheeler-Bennett, **Documents on International Affair**, Oxford, Oxford Unversiry Press, 1932, s. 39-40.
[486] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.175.

1932'de Cenevre'de silahsızlanma için bir konferans toplandı. Konferans başkanının, toplantının amacını, bütün silahların sınırlandırılması ve "hissedilir bir derecede" indirilmesi[487] olarak tanımladığı konuşmayla açılan konferansta Almanya, eşitlik talebini dile getirerek başladı. İtalya, olabilecek en düşük seviyede silah sayısında eşitlik talep etti. SSCB, tüm silahların tamamen ortadan kaldırılması görüşünü öne sürerken, Fransa, öncelikle Almanya'nın silahlanma talebine karşı çıktı ve tüm devletler silahlanacaksa, MC tarafından kurulan bir uluslararası silahlı gücün güvenliği temin etmesi gerektiğini belirtti. ABD ve İngiltere, MC'yi silahlı ve uluslarüstü bir kuruluş haline getirmek istemediklerinden Fransa'nın görüşüne karşı bir konumda yer aldılar. Bunun üzerine Fransa, tüm devletlerin "bölgesel Locarnolar" yapması gerektiğini belirtti fakat bu pratikte çok kabul görmedi. İngiltere, bu tartışmaların bir yere varamaması ve konferansın devam edebilmesi için saldırgan silahların yok edilmesi görüşünü öne sürdü ve bu teklif bir süre desteklense de saldırgan silahların ne olduğu üzerine bir uzlaşıya varılamadı.[488]

ABD, İngiltere'nin teklifinin üzerine, tüm devletlerin silahlarını 1/3 oranında azaltması görüşünü öne sürdü fakat bu da kabul görmedi. Tarafların konferansta uzlaşabildiği tek nokta, bakteriyolojik ve kimyasal silahların ve sivil alanların bombalanmasının yasaklanması oldu. Tarafların önemli bir kısmı, İngiltere'nin kalitatif sınırlama teklifini kabul etti fakat Almanya, İtalya ve SSCB'nin özgün talepleri geri planda kaldı.[489] Almanya'nın eşitlik talebi ve Fransa'nın direnci sonucunda, Eylül 1932'de Almanya konferanstan çekildi. Diğer devletlerin baskıları sonucunda Fransa, "bütün devletler için bir güvenlik sistemi oluşturulması halinde" Almanya'ya eşitlik sağlanacağını kabul etmesiyle, Aralık 1932'de Almanya konferansa geri döndü.[490]

[487] N. Karabulut, "İki Genel Savaş Arası Dönemde Silahsızlanma Konferansları ve Türkiye (1923-1939)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, İstanbul, 2007, s.59
[488] Richardson, **a.g.e.**, s.41-43.
[489] **Ibid.**, s.43.
[490] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.176.

Almanya, konferansa döndüğünde nihai olarak, diğer devletlerin silahlarını Almanya'nın seviyesine indirmezlerse, savunmasını yeniden yapılandırmayı (ama genişletmemeyi) planladığı restini çekti.[491] Buna karşılık İngiltere, Almanya, Fransa ve İtalya'yı Dört Güç Paktı çerçevesinde bir görüşmeye davet etti. Londra bu görüşmede, Almanya'nın taleplerini haklı görerek silahların azaltılması gerektiğini öne sürdü. İtalya da Almanya'nın silahsızlanma talebini destekleyeceğini, yeniden silahlanmaya karşı çıkacağını belirtti. Fransa ise güvenlik garantilerinin genişletilmesini, tüm Avrupa'yı kapsayacak bir karşılıklı yardım paktı imzalanması ve Almanya'nın yeniden silahlandırılmaması şartını öne sürdü.[492] İngiltere, Fransa'nın güvenliği için daha fazla yükümlülük kabul etmeye yanaşmayınca Fransa da eşitlik tartışmalarının giderek dışına çıktı ve çözümsüzlüğe ya da mevcut statükonun korunmasına ikna olmaya başladı.[493] Görüşmeler Mussolini'nin girişimleriyle Dört Güç Paktı müzakereleriyle eş güdümlü ilerledi ve burada tartışılmaya başladı. İtalya ve İngiltere, Almanya'nın taleplerine yakın konumlandıkça Fransa uzaklaştı.

Mussolini'nin Dört Güç Paktı kapsamında yaptığı teklifte, eğer silahsızlanma görüşmeleri başarısız olursa, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın gözlemi ve kontrolü altında yeniden silahlanmasına izin verilecek Almanya'nın uzlaşmacı bir tutum benimseyebileceğini ve on yıllığına Almanya'nın silahlanmasının sınırlandırılabileceğini dile getirdi. Fransa için bu teklif diğerlerine kıyasla daha kabul edilebilirdi.[494] Fakat Fransa, bu teklifleri konuşmak için, İngiltere'nin Locarno ile girdiği taahhütleri, bir saldırı anında otomatik olarak uygulamak yönünde garanti vermesi şartını öne sürdü. İngiltere ise, buna Fransa'nın Doğu Avrupa'da giriştiği taahhütler dolayısıyla İngiltere'nin de içine çekilebileceği bir çatışma ihtimalini düşünerek olumsuz yaklaştı.[495]

[491] Richardson, **a.g.e.**, s.75.
[492] **Ibid.**, s.88.
[493] **Ibid.**, s.112.
[494] **Ibid.**, s.125.
[495] **Ibid.**, s.148-149.

Diğer yandan henüz silahsızlanma görüşmeleri başlamadan, 1930 yılında Türkiye ve Yunanistan, tarafsızlık, saldırmazlık ve hakemlik antlaşmasına ek bir protokolle, deniz kuvvetlerinin sınırlandırılması doğrultusunda mevcut silahların sayısını artırmamayı ve eğer artırılmasına karar verilirse altı ay önceden birbirlerine haber vermeyi, bu bilgilendirme olmadan yeni gemi yapmamayı veya almamayı taahhüt etmişti.[496] Görüşmeler başladıktan sonra da Türkiye'nin silahsızlanma meselesine bakış açısı aynı kaldı. Ankara, silahların azaltılmasında her devletin eşit seviyede olması ve görüşmelerin şeffaf bir şekilde yürütülmesi görüşünü destekliyordu. Bunu sağlamanın ilk şartı Briand-Kellogg Paktı'nda öngörülen savaşın yasaklanması ve barışın korunması esaslarına uymaktı. Sonrasındaysa devletlerin ortak kararıyla, her devlet için geçerli olacak bir maksimum seviyede anlaşılarak, bu seviyenin üstündeki devletlerin, silah ve asker sayılarını bu seviyenin altına aşamalı olarak indirmesi istenmeliydi. Böylece büyük silahlı güçlere sahip devletler, zamanla saldırı güçlerini azaltacak ve görece zayıf devletler, savunma güçlerini artırabilecekti.[497] Bunun yanı sıra Türkiye, hava kuvvetlerinin, mekanize ve tanklardan oluşan birliklerin dağıtılmasını, ağır topların yasaklanmasını, devletlerin silahlara ulaşmakta eşit haklara ve kısıtlamaları sahip olmasını, savaş malzemesi üretiminin uluslararası komisyonlarca takip edilmesini ve kimyasal ve biyolojik silahların kullanılmasının yasaklanmasını teklif etti.[498] Türkiye, egemenlik konusundaki hassasiyetine uygun olarak, hem silahlanmada hem de silahsızlanmada, tüm devletlerin eşitliğini savunuyordu ve SSCB'nin tüm silahların yasaklanması fikrini de bu eşitlik çerçevesinde desteklemişti. Bu doğrultuda Türkiye'nin konferanstaki konumu, Almanya ya da Fransa tarafını tutmaktan ziyade ikisinin ortasında bir noktadaydı.

[496] Soysal, **a.g.e.**, s.404.
[497] A. Feyzioğlu, "Türkiye ile Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) İlişkileri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, İstanbul, 1995, s.29-30
[498] **Ibid.**, s.30-31.

1933 yılında Hitler'in iktidara gelmesiyle silahsızlanma görüşmelerinin gidişatı değişti. Almanya eşitlik yönündeki taleplerini daha sert dile getirmeye başladı. 1933'te İngiltere, Başbakan MacDonald'ın adıyla özdeşleşen, Almanya'nın kabul edebileceğini düşündüğü bir teklifle çıkageldi. Özetle, her devletin aynı standart silahlara sahip olacağı ve nüfusuyla orantılı sayıda askeri bulundurabileceğini, aşamalı olarak ülkelerin askerlerini terhis edeceğini belirten teklife göre, her devlet sekiz yıl içinde Almanya ile aynı seviyede asker sayısına sahip olacaklardı. Fakat Almanya, bu süreyi ve teklifi yetersiz bularak, silahlanma bakımından eşitlik talep etti ve kabul edilmeyince 1933'te önce konferanstan, sonra da MC'den çekildi.[499]

İngiliz Başbakan MacDonald'ın yaptığı teklifi çalışmamız açısından önemli kılan, Türkiye'nin silahsızlanma meselesine ve İngiltere ile olan ilişkilerine bakışını değiştiren, kendi gücüne dayanma stratejisine yönelten, Boğazların statüsünü dile getirmesini sağlayan ve Montreux'ye giden süreci başlatan dayanak olmasıdır. 1933'te ortaya konan bu teklife detaylarıyla bakıldığında, Türkiye'yi "rahatsız eden" kısmını görmek mümkündür. Teklif, Avrupa ülkelerinin kara kuvvetlerini milis güçlerine dönüştürmeyi, hava güçlerini azaltmayı, askerlik süresini maksimum sekiz aya indirmeyi ve seyyar ağır kara toplarının yasaklanmasını öngörüyordu. Türkiye'yi "rahatsız eden" ilk nokta, seyyar ağır topların yasaklanmasıydı. İkinci nokta, bu teklifte kabul edilen kararların, büyük savaş sonrası imzalanan antlaşmalarda ortaya konan askeri sınırlamaları düzenleyen maddelerin yerine geçeceğinin belirtilmesiydi. Diğer bir ifadeyle teklif, barış antlaşmalarında revizyon önermekteydi. Üçüncü noktaysa, Avrupa ülkelerinin kara kuvvetlerinin sayısının belirlendiği listede Türkiye'nin yer almamasıydı.[500] Bu üç nokta Türkiye'nin teklife şiddetli bir tepki göstermesine neden oldu.

[499] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.169-176.
[500] İ. Sarıalioğlu, "MacDonald Silahsızlanma Tasarısı'nın (1933) Türk İngiliz İlişkilerine Etkisi: Türkiye'nin Avrupalılığı ve Boğazlar Meselesi", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, cilt.23, sayı.4, 2023, s.1421.

Aras, İngiliz büyükelçi James Morgan'ı Dışişleri Bakanlığı'na çağırdı ve İngiltere'nin Silahsızlanma Konferansı'nda sunduğu teklifin, Türkiye'nin Boğazların müdafaasını icra etmesine büyük bir darbe vuracağını belirtti.[501] Boğazların silahsızlandırılmış statüsü nedeniyle, bir saldırıya uğraması durumunda imkanları dahilinde kullanabileceği en etkin silah olan seyyar ağır topların yasaklanması, Türkiye'nin savunma gücünü önemli ölçüde etkiliyordu. Bunun yanı sıra, hava kuvvetlerine getirilecek sınırlama, yine Türkiye'nin Boğazlara düzenlenecek bir hava saldırısına karşı koyabilmesini de engellemekteydi. İngiltere, sunduğu teklifte Almanya'nın ve dolayısıyla Avrupa'nın güvenliğini öncelemiş ve Türkiye'nin bu güvenlik açığını gözetmemişti. Ankara, aslında bu durumun farkında olarak gerilimi tırmandırmaktaydı. Çünkü, seyyar ağır topların yasaklanması ve hava kuvvetlerinin kısıtlanması, Boğazlar gibi kritik bir bölgenin savunulmasını gerçekten zora sokmaktaydı. Görünürde net bir düşman olmasa da, bu bölgenin savunmasız hali, saldırganı tahrik edebilirdi. Türkiye, İngiltere'nin teklifinin Boğazların savunmasında zafiyeti artıracağını gerekçe göstererek, askersizleştirme statüsünü tartışmaya açmayı talep etti. Tartışmanın ciddiyetini ve tansiyonu yükseltmek içinse, teklife yönelik tepkilerini yüksek perdeden dile getirdi.

İngiltere'nin teklifinde savaş uçaklarının sayısına yönelik kısıtlamada, Türkiye, sahip olabileceği uçak sayısı yüz olarak sınırlandırılmıştı. Türkiye bu duruma, Yugoslavya'ya iki yüz uçak izni verilmesini örnek göstererek, karşı çıktı. Ankara, nüfus, ordu ve toprak genişliği bakımından Yugoslavya'dan büyük olması ve halihazırda üç yüz elli uçağı bulunmasına rağmen, Yugoslavya'nın yarısı kadar uçağa sahip olmasının istenmesini kabul edilemeyeceğini belirtti.[502] Teklifin devamında, Avrupa ülkelerinin kara ordularının üst sınırına dair maddede Türkiye'nin adının geçmemesi, Türkiye'nin

[501] **Foreign Office**, 424/278, XXV, No.18.
[502] Sarıalioğlu, **a.g.m.**, s.1421-1422.

tepkisinin bir diğer sebebiydi. Morgan'a rahatsızlığını ileten Aras, Türkiye'nin Trakya'da silahlı kuvvet ve ordu bulundurmasına bir mani olmadığını, gerekirse şu an bile önemli bir miktarda askerin bölgeye intikal edebileceğine işaret etti ve İngiltere'nin bu hareketinin Türkiye'ye yönelik kötücül bir bakışın göstergesi olduğunu söyledi.[503] İngiltere'nin bu teklifte Türkiye'yi "Avrupalı saymaması"na Türk basınından da ciddi tepkiler yükseldi. Türkiye'yi Avrupa dışında bırakan listenin, "yanlış ve sakat bir zihniyetin ifadesi" olduğunu belirten Milliyet gazetesinde yayınlanan makale, bu yaklaşımın eşitlik ve adaletten uzak olduğunu, Türkiye'nin özgün özelliklerinin dikkate alınmadığını iddia ediyordu.[504] Bu makalenin, hükümete yakınlığıyla tanınan Mahmut Soydan tarafından kaleme alınması, aslında bu tepkinin Atatürk'e ait olduğunun ve onun tarafından dile getirildiğinin iddia edilmesine neden oldu.[505]

Aras'ın tepkisi ve Türk basınında çıkan haberlerin ardından İngiltere, Türkiye'nin Avrupa'daki kara güçlerinin sınırlandırılmasına ilişkin listede yer almayışının politik bir anlamının olmadığını ve Türk ordusunun baskın çoğunluğunun Avrupa kıtası üzerinde konuşlanmadığını, bu nedenle Türkiye'yi listeye eklemediklerini belirtti. Bunun yanı sıra, MacDonald'ın sunduğu teklifi Türkiye'nin talepleri doğrultusunda revize etmeye de hazır olduklarını ileten Londra, krizin büyümesini önlemek için çaba harcadı.[506] İngiltere ile Türkiye arasındaki bu kısa süreli gerilim, Ankara'nın Boğazların statüsüne dair taleplerini dile getireceği kontrollü bir tırmanmayı da yansıtması açısından önemliydi. Aras, Morgan ile yaptığı görüşme sırasında, resmi olarak ilk kez Boğazların statüsünü tartışmaya açmak istedi. MacDonald'ın teklifinin barış antlaşmalarının yerine geçecek maddeler önermesini, Türkiye'nin Lausanne'daki kısıtlamaların da değiştirilebileceği şeklinde görmesiyle, Boğazlara ilişkin talepleri dile getirdi. Türkiye'ye göre, Lausanne Boğazlar

[503] **Ibid.**, s.1422.
[504] M. Soydan, "Türkiye ve MacDonald Planı", **Milliyet**, 20.03.1933, s.1.
[505] Sarıalioğlu, **a.g.m.**, s.1423.
[506] "İngiliz Hariciye Nazırının Beyanatı", **Milliyet**, 29.03.1933, s.5.

Sözleşmesi'nin askersizleştirme uygulamaları, Versailles, Neuilly, Trianon ve Saint-Germain Antlaşmaları ile "benzer" bir şekilde silahlanma kısıtlarıyla ilişkiliydi ve MacDonald'ın teklifinde ortaya konan değişikliklerin eşitlik ilkesi uyarınca Türkiye için de uygulanması gerekmekteydi.[507]

İngiltere, Türkiye'nin Boğazlara yönelik teklifine daha ilk dile getirildiği anda olumsuz yaklaştı ve argümanların doğru ya da yanlışlığını gözetmeksizin, talepleri tartışmanın dışına çıkarmaya çalıştı. İngiltere'ye göre, Boğazların silahlandırılması, Türkiye ile SSCB arasındaki "ittifak"ın güçlendirilmesine ve tahkim edilmiş haliyle Boğazların siyasi ve askeri öneminin artmasına yol açacaktı, bu da Türkiye'nin siyasi pazarlıklar söz konusu olduğunda avantajlı konumda olma ihtimalini doğururdu ki bu, Londra için sorunlu bir durumdu.[508] Bunun yanı sıra, Ankara'ya göre İngiltere, talebin aslında SSCB'den geldiğini, Türkiye'nin yalnızca dile getirdiğini ve SSCB'nin Boğazlardan gelebilecek bir tehlikeyi Türkiye sayesinde bertaraf etmek için çabaladığını düşünüyordu.[509] Bu nedenle İngiltere, silahsızlanma için hazırlanan teklifte Boğazları gündeme almadıklarını, hatta hesaba katmadıklarını, konferansın Boğazların silahlandırılmasıyla ilişkili bir görüşme amacını taşımadığını ve Ankara'nın teklifin Boğazların statüsüne etki edeceğini düşünmesinin yanlış olduğunu belirterek, Türkiye'nin talebini reddetti.[510] Sonraki yıllarda yapılan teklifleri de Türkiye'nin uluslararası konjonktürden yararlanarak, iyi niyetli olmayan bir şekilde taleplerde bulunduğunu gerekçe göstererek olumsuz karşıladı.[511]

[507] Sarıalioğlu, **a.g.m.**, s.1423.
[508] **Foreign Office**, 424/278, XXV, No.37.; **Foreign Office**, 424/278, XXV, No.54.
[509] Sarıalioğlu, **a.g.m.**, s.1426-1427.
[510] **Foreign Office**, 242/278, XXV, No.22.
[511] Sarıalioğlu, **a.g.m.**, s.1429-1430.

Silahsızlanma görüşmelerinin, Almanya'nın konferanstan ve MC'den çekilmesiyle başarısız olması ve devletlerin silahlanmaya başlayacağını açıklaması,[512] Habeşistan'ın işgaliyle de birleşince, Türkiye'nin kendi gücüne dayanarak güvenlik önlemleri almasını beraberinde getirdi. Bu önlemler, Boğazların tahkimi için Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'nin revize edilmesi yönünde diplomatik girişimleri sürdürmek ve askeri gücünü artırmaktı. Boğazlar konusu sonraki başlıkta inceleneceği için burada detaya girilmeyecektir fakat 1936'da Montreux'de Türkiye, güvenlik zafiyeti olarak gördüğü Boğazların askersizleştirilmesi ve kontrolünün komisyonda olması gibi kritik sorunları aşabildi. Önlemlerin diğer boyutu olarak da özellikle 1934 yılı, askeri gücün artırılması için ortaya konan girişimler için önemli bir milattı. Türkiye, henüz silahsızlanma görüşmelerinin devam ettiği iklimde, 1933'te dokuz kolordu içinde on sekiz piyade ve beş süvari tümenine sahipti. Bu tümenlere yardımcı olarak, süvari, topçu, muharebe, istihkam, arabalı ve otomobilli nakliye taburları da bulunmaktaydı.[513] Bu askeri birliklerin ellerindeki imkanlar ise oldukça sınırlıydı. Aktif kullanımda bulunan birçok tüfek, Birinci Dünya Savaşı sırasında üretilmiş ve kullanılmış, hatta Avrupa'daki modern ordular bu silahların kullanımını çoğunlukla bırakmıştı. 1938'e gelindiğinde dahi, Türk Silahlı Kuvvetleri 11 ordu grubu, 23 tümen, 1 zırhlı tugay, 3 süvari tugayı ve 7 sınır garnizonundan oluşan 20000 subay ve 174000 askerden mürekkep büyük bir mevcuda sahip olsa da, ordunun çoğunlukla Birinci Dünya Savaşı'ndan kalma silahlarla donatılmış, modernizasyondan uzak hali devam edecekti.[514]

Donanmanın en güçlü gemisi olan Yavuz, dönemin teknolojilerinin oldukça gerisindeydi ve diğer gemiler de güncel askeri standartları karşılamaktan uzaktı. 1937'de

[512] İngiltere'nin Beyaz Kitabı ve Almanya'nın silahlanmaya başlayacağını duyurmasının yanı sıra Mussolini, "silahsızlanmanın anlamsız ve silahlanmanın yeni dönemin gerekliliği haline geldiğini" belirterek, İtalya'nın da silahlanacağını duyurdu. Barlas ve Güvenç, **a.g.e.**, s.199.

[513] A. Yüksel, "Türk Dış Politikasındaki Gelişmelerin Türk Ordusunun Donatım ve Organizasyonuna Etkileri (1936-1945)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Ankara, 2022, s.20.

[514] S. J. Rundt, "The Army of the Crescent and Star", **Infantry Journal**, vol.60, issue.2, 1947, s.20.

İngiliz ateşesi, Türk donanması hakkında yazdığı raporda, çağdaş herhangi bir donanmayla kıyaslandığında Türk Deniz Kuvvetleri'nin en küçük donanmadan bile daha az tatmin edici durumda olduğunu belirtmişti.[515] Ateşeye göre, donanma, çağdaş olmanın uzağındaki Yavuz zırhlısı, dört muharip gemi ve beş denizaltıdan oluşuyordu ve bu gemiler Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra donanmalara eklenen birçok saldırı ve savunma yeniliklerine uyumlu değildi. Gemiler ve limanlar hava saldırılarına karşı savunmasız durumdaydı. Bu durum Türkiye'nin, acilen ordusunu çağdaşlaştırmasını ve bunu yaparken de -en azından istenilen düzeye gelinene kadar- güçlü bir müttefikin şemsiyesi altına girmesini zorunlu kılıyordu. Mevcut gelişmeler, bu müttefikin Almanya ya da SSCB olamayacağını göstermekteydi. Hem kara hem de deniz birliklerinde yer alan mühimmatlar, birçok farklı ülkeden ve modelden oluştuğu için, mevcut silahlara uygun değildi ve lojistik açıdan sorunlar yaratmaktaydı. Hava kuvvetleri, daha emekleme aşamasındaydı. Uçak teknolojisi açısından Avrupa'nın gerisinde olan hava kuvvetleri, uçak sayısı açısından çevre ülkelere kıyasla çok kötü durumda değildi fakat pilot ve eğitimli personel bakımından sorunluydu. Bunlara rağmen, hava sanayinde önemli atımlar yapılmıştı. 1933 yılı baz alındığında Eskişehir ve Kayseri'de uçak tamir fabrikaları bulunmaktaydı. Bu fabrikaların geliştirilip üretime başlaması için girişimlerde bulunulmuş ve 1934'te sayıları sınırlı olmakla birlikte eğitim ve avcı uçakları üretilmişti.[516]

Uçak teknolojisinin gelişimi ve savaşlar için öneminin artışıyla Türkiye'nin özellikle hava kuvvetlerine dair yatırımları hem kamu hem de özel sektörde karşılık buldu. Kayseri ve Eskişehir'deki fabrikaların yanı sıra 1935'te İstanbul'da Nuri Demirağ tarafından kurulan özel bir fabrikada savaş uçağı üretimine başlandı. Daha sonra

[515] **Foreign Office**, 371 E 2214/44, Annual Report. 1937.
[516] Hava Kuvvetleri Komutanlığı, **Filo Tarihçeleri Cilt 1,** Ankara, Hava Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü, 2009, s. 58-60.; Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **Cumhuriyet'in 50'nci Yıldönümünde Türk Silahlı Kuvvetleri**, Ankara, 1973, s.75.

Kayseri'de kurulan bir başka fabrikayla yerli uçak üretimi için çalışmalara girişildi.[517] Hem uçak üretimi hem de pilotluk ve teknik elemanlık için yurt dışına öğrenciler gönderilerek, donanım ve personel açısından modern bir hava kuvvetleri oluşturulması amaçlanıyordu. Bu çabaların etkisiyle, 1936-1939 yılları arasında Balkanların en güçlü hava kuvvetleri Türkiye'ye aitti.[518] Bu tarihler arasında Türkiye'nin hava kuvvetleri, 719 uçuş ve teknik personelinin yanı sıra 487 uçakla Balkanların önemli bir gücü haline geldi.[519]

Türkiye'nin tehdit algısında İtalya'nın yeri düşünüldüğünde, silah sevkiyatı, tahkimat ve üsler bakımından Türkiye, daha çok kıyı şeridini silahlandırmaya önem vermişti.[520] Kıyı şeridindeki topçu bataryaları ve deniz savunma üslerinin güçlendirilmesinin yanı sıra, 1936'da Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanmasından sonra, Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarının savunma gücünü artırmak için, yeni iki komutanlık kuruldu ve bu komutanlıklar İstanbul'daki 1.Ordu Komutanlığı'na bağlandı.[521] Böylece Türkiye, Boğazların askerileştirilmesi için önemli bir adım attı. Ayrıca, ordunun modernize edilmesi için gerekli ikmal ve satın almalar için 1938'den itibaren güvenlik harcamalarında artırıma gitmeye başladı.[522] Bu çerçevede, Temmuz 1938'de Türk askeri heyeti İngiliz makamlarıyla görüşmek üzere İngiltere'ye gitti ve birçok gemi, uçak ve askeri ekipman alımı için antlaşmalar yaptı.[523] Türkiye, İtalya'nın Habeşistan işgali ve Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazların artan askeri önemine paralel olarak, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın bütçesinde de artırıma giderken, Almanya ve İngiltere'den sipariş edilen gemilerin yanı sıra Gölcük'teki

[517] Yüksel, **a.g.e.**, s.51-52.
[518] T. Olcaytu, **Türk Tarihi Silahlı Kuvvetleri ve Atatürkçülük**, Genelkurmay Başkanlığı 50. Yıl Yayını, Ankara, 1973, s.77
[519] Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **a.g.e.**, s.76-77.
[520] S. Deringil, **Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, 6.Basım, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s.35.
[521] A. Büyüktuğrul, **Cumhuriyet Donanması (1923-1960)**, İstanbul, Deniz Basımevi, 1967, s. 72.
[522] Yüksel, **a.g.e.**, s.34.
[523] Deringil, **a.g.e.**, s.35-36.

tersanenin geliştirilmesi ve gemi üretimi için yatırımları devreye soktu.[524] Deniz ve hava kuvvetlerinin ihtiyaçlarının karşılanması için yine bir bütçe artırımı yapan Türkiye, 1936-1939 yılları arasında İngiltere, ABD, Hollanda, Almanya, İsveç gibi birçok ülkeden gemi, silah, uçak ve askeri ekipman almak üzere siparişler verdi.[525]

Siyasi gerginliklerin tırmanışa geçtiği ve yeni savaşın ayak seslerinin duyulduğu 1938-1939 yıllarında Türkiye, ordunun modernizasyonu, silah kapasitesinin geliştirilmesi için iki gemi filosu ve iki-üç yüz uçak almak için İngiltere'ye başvurdu. Bu başvuruyla altı milyon Sterlin değerinde silah kredisi ve yirmi beş milyon Sterlinlik bir kredi aldı.[526] Devamında İngiltere, Türkiye'nin Almanya ile olan ticari ilişkileri nedeniyle Berlin'e yaklaşmasını önlemek için on milyon Sterlinlik ek bir ticaret kredisi daha verdi.[527] Bu kredilerin dışında, Türkiye'nin 1934-1936 yılları arasındaki milli güvenlik için yaptığı harcamanın bütçeye oranı ortalama olarak %28 bandındayken, 1939 yılına gelindiğinde bu oran %43'e yükseldi.[528] Bu artış, özellikle 1936'da Habeşistan'ın işgali ve Montreux'nün imzalanmasıyla ilişkiliydi. Türkiye'nin çok boyutlu güvenlik politikasının kendi gücüne dayanma esasında şekillenmesi ve silahsızlanma görüşmelerinin başarısızlığıyla silahlanmaya başlamasının bir sonucu olan bu durum, İtalya'nın Habeşistan'ı işgaliyle daha somut bir tehdit haline gelmesinin etkisiyle hız kazandı. Montreux'de elde edilen başarı ve silahlanma, Türkiye'nin güvenlik politikalarının bir ayağını oluştururken, dönemin gelişmelerine gösterdiği tepkinin de yansımasıydı. Bu doğrultuda, Misak'ta yer alan silahsızlanmaya ilişkin hükümlerine rağmen MC'nin devletlerin silahsızlanmasını sağlama noktasında başarısız olması, Türkiye'nin MC'ye

[524] "Milli Müdafaa Vekâleti Deniz Kısmı 1935 Mali Yılı Bütçesinde Yeniden Açılacak Fasla 2100000 Lira Fevkalâde Tahsisat Konulmasına ve 1936 Yılına Sari Taahhüdat İcrasına Dair Kanun", **Resmî Gazete**, 07.02.1936.; Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, **a.g.e.**,67.
[525] Yüksel, **a.g.e.**, s.20.
[526] **Ibid.**, s.64.
[527] "Londrada 27 Mayıs 1938 Tarihinde İngiltere Hükümetile İmza Edilen Müzeyyel Kliring Anlaşması ve Teslihat Kredi Anlaşmasile, Export Credits Guarantee Departement ile İmza Olunan On Milyon Sterlinlik Kredi Anlaşmasının Tasdikı Hakkında Kanun", **Resmî Gazete,** 15.07.1938.
[528] E. Baydar, **İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri**, Ankara, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978. Aktaran: Yüksel, **a.g.e.**, s.68.

alternatif güvenlik mekanizmalarını devreye sokmasında, bölgesel antlaşmalar (Balkan, Sadabad) ve güvenlik garantilerinden sonraki aşamayı oluşturmuştur.

Silahsızlanma görüşmeleri, temelde barışın tesisi ve uluslararası güvenliği artırma amacına yönelik olmasına rağmen, sonuçta büyük devletlerin çıkarlarını ve stratejik konumlarını tahkim etme çabasından ibaret kaldı. Türkiye, bu süreçte edilgen bir taraftan ziyade, güvenliği için ihtiyaç duyduğu önlemleri ortaya koyan aktif bir siyaset yürütmüş ve silahlanma-silahsızlanma görüşlerine temkinli bir destek sunmuştur. Türkiye'nin ortaya koyduğu bu yaklaşım, güvenliği için oluşturabileceği en ideal tabloya giden sürece etki etme amacını yansıtmaktaydı. Özellikle 1933'te MacDonald'ın sunduğu teklifin, Türkiye'yi Avrupa ordularının dışında sayması ve hava-kara güçlerine yönelik öngördüğü sınırlamalar, Ankara tarafından eşitsizlik ve dışlama olarak algılanmıştı. Bu tutum, Türkiye'nin güvenlik anlayışında en kırılgan noktalardan biri olarak gördüğü Boğazlara yönelik çözümü Ankara için daha acil bir mesele haline getirdi. İngiltere'nin sunduğu teklifin, Türkiye'nin halihazırda güvensizlik hissettiği Boğazları daha savunmasız hale getireceği düşüncesi, Ankara'nın silahsızlanmaya yönelik temkinli yaklaşımını, bir revizyon talebine evriltmesine neden oldu.

Türkiye'nin silahsızlanma görüşmeleri ve sonrasında izlediği politika, statükoculuk ya da revizyonizmden ziyade, reaktif ve şartlara göre yeniden şekillenebilen bir gerçekçilikten temelleniyordu. Türkiye, silahsızlanma görüşmelerinin büyük devletlerin çıkarlarını önceleyen ve dar odağa sahip bir tablo çizmesiyle, güvenlik garantilerinin, MC'den kaynaklanan yükümlülüklerin ve ahde vefanın yalnızca kağıt üzerinde kalabileceğini görerek ve Mançurya ve Habeşistan örneklerini göz önünde bulundurarak, kendi gücüne güvenmenin gerekliliğini anladı. Bu doğrultuda Türkiye, Almanya'nın eşitlik talebine doğrudan bir destek sunmaktan ve Fransa'nın eşitsiz ve kısıtlayıcı talebine katılmaktan imtina etti. Türkiye'nin ortaya koyduğu silahsızlanma önerisi, şeffaflık, eşitlik, ortak standartların uzlaşıyla belirlenmesi ve uluslararası denetim

mekanizmalarının kurulması şeklinde ifade edilebilir. Bu öneri, Türkiye'nin hem kendi güvenliği hem de uluslararası barış için fayda sağlayabilecek sentez bir model olarak görülebilir. Bu öneriyle Türkiye, hem küresel ve bölgesel güç dengelerini hem de kendi kapasitesini gözeterek temkinli bir strateji ortaya koymuştur.

Silahsızlanma görüşmelerinin başarısız olması ve diğer devletlerin de silahlarını artırma eğilimini sürdürmeleri, Türkiye'nin askeri modernizasyonu için yeni satın alımlar ve ek bütçeler ayırmasının yanı sıra, dışarıdan silah ve askeri ekipman temininde sorun yaşama ihtimaline karşılık savunma sanayinin yerli kaynaklardan temellenmesi için çaba harcamasına neden oldu. Hava kuvvetlerinin güçlendirilmesi, donanmanın tamiri ve yeni gemiler yapılabilmesi için tersane yatırımları, İtalya'dan gelebilecek bir saldırı ihtimaline karşı kıyı şeridinin tahkimi ve Boğazların savunulması için gerekli altyapının oluşturulması gibi önlemler, Türkiye'nin güvenliğini yalnızca örgütler ve antlaşmalardan sağlamaktan ziyade, kendi gücüne ve ulusal kapasitesine dayanma stratejisinin bir sonucuydu.

Sonuç olarak, silahsızlanma görüşmeleri, Türkiye için yalnızca bir dış politika konusu değil, aynı zamanda egemenlik ve kendine yeterlik sayesinde dışa bağımlılığı azaltma ihtiyacıyla doğrudan ilişkiliydi. Bu doğrultuda Türkiye, uluslararası hukuk kurallarına aykırı hareket etmeden, büyük güçlerin küresel çıkardan ziyade özgün çıkarlara odaklandığı bir ortamda, güvenlik taleplerini meşruiyet zemini yaratarak dile getirmeye ve güvenliğini artırmaya çabalamıştır. 1930'larda ortaya koyduğu bu çok yönlü ama uluslararası hukuk sınırlarında kısıtlı-seçici revizyon talepleri, Türkiye'yi 1936'da Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nde olduğu gibi meşruiyet zemini sağlam olan ve güvenlik anlayışına hizmet eden düzenlemeleri, uluslararası sistemin dışına itilmesine neden olmadan, diplomasi yoluyla elde edebilen nadir devletlerden biri yapmıştır.

2.3.2. Montreux Boğazlar Sözleşmesi: Boğazlarda Türkiye'nin Egemenliğinin Yeniden Kurulması

Habeşistan işgaliyle başlayan İngiliz-İtalyan gerginliğinin devam ettiği dönemde, Avrupa'da yeniden şekillenen güç dengesi ve siyasi ortam, Türkiye'nin güvenliğini sağlamak doğrultusunda izleyeceği yolları çeşitlendirmeye ve alternatif güvenlik mekanizmaları geliştirmeye yöneltti. Bu doğrultuda Türk hükümeti, uzun süredir tartışmalı olan ve bir güvenlik zafiyeti olarak gördüğü Boğazlar konusunu ele aldı. Özellikle MC'nin Mançurya ve Habeşistan sorunlarında işlevini yerine getirmekte yetersiz kalmasıyla Türkiye'nin, Boğazların güvenliğini yalnızca MC'nin inisiyatifine bırakma konusundaki şüpheleri artmıştı. Bu şartlar altında Ankara, Boğazlar rejimini yeniden düzenlemenin gerekliliğini hissedecek ve bunun için diplomatik girişimlere başlayacaktı.

Türkiye, 1923 yılında imzalanan Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'nde Boğazlar bölgesinin askersizleştirilmesini ve güvenliğinin MC tarafından sağlanmasını kabul etmişti. Sözleşmenin 11 ve 12.maddeleri, bir Türk temsilcinin başkanlığında, sözleşmeyi imzalayan Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, SSCB ve Yugoslavya temsilcilerinden oluşan bir komisyon tarafından, sözleşmede belirtilen hükümlerin icra edileceğini belirtmekteydi. Sözleşmenin 18. maddesi ise, Boğazlar ve çevresindeki askerden arındırılmış bölgelerin Türkiye açısından askerî bakımdan haksız bir tehlike yaratmamasını; olası savaş fiillerinin Boğazların serbestliğini ve bölgenin güvenliğini tehlikeye sokması durumunda, tarafların -özellikle İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın- MC tarafından kararlaştırılacak tüm araçlarla bunu kolektif biçimde engellemesini öngörmekteydi.[529] Bu durum Türkiye'nin bu bölgedeki egemenliğini

[529] Sözleşmenin ilgili maddeleri şu şekildedir: "Madde 11- Komisyon, görevlerini Boğazların suları konusunda yapacaktır.

sınırlamanın yanı sıra, MC'nin bir saldırı anında ivedilikle harekete geçerek bu bölgeyi koruyacağı yönünde bir "beklenti/kabul" içeriyordu.

Montreux Boğazlar Konferansı'nın tutanaklarından oluşan Meray ve Olcay'ın kaleme aldıkları kitabın 2.basımına yazdığı önsözde Türmen, Türk hükümetinin Lausanne'da, komisyonun yetkileri ve Boğazların askersizleştirilmesi gibi egemenliğini kısıtlayan şartları kabul etmesinin en önemli sebeplerinden birini, MC'nin kolektif güvenlik doktrininin işleyebileceğine ve silahsızlanma görüşmelerinin müspet sonuçlanabileceğine olan inancı olarak değerlendirir.[530] Fakat Türkiye'nin 1923'ün şartlarında Lausanne Boğazlar Sözleşmesi kapsamında, Boğazların askersizleştirilmesini ve güvenliğini MC'nin altındaki komisyona bırakması, bir zorunluluğun sonucuydu. Türkiye'nin egemenliğini ve bir tehdit halinde müstakil müdahale kapasitesini sınırlayan bu düzenlemenin kabul edilmesi, dönemin şartlarının dayattığı bir zorunluluktu. Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele ile ordusunun ve kaynaklarının çoğunu tüketmişti ve kara gücünün zayıflamasının yanı sıra deniz gücü de neredeyse yoktu. Türkiye'nin barışa duyduğu ihtiyaçla birlikte teknik ve askeri yetersizliklerini telafi etmek, diplomatik alandaki yalnızlığından kurtulmak ve destek kazanmak için zamana ihtiyacı vardı. Uluslararası sistem, kısa süre önce savaştan çıkmış ve bu savaşın yarattığı yıkımdan ziyadesiyle etkilenmiş devletlerin, silahların azaltılmasını müzakere eden bir iklimdeydi. Bu durum, Türkiye'nin toparlanabileceği müsait ortamı yaratabilirdi ama bunun için bir süre beklemek ve uzlaşmacı bir tutum sergilemek gerekmekteydi. Barışın aciliyeti, imkanların yetersizliği ve İtilaf Devletleri'nin meseleyi kritik görmesiyle paralel olarak

---

Madde 12- Komisyon, bir Türk temsilcisinin başkanlığında işbu Sözleşmeyi imzalayan Devletler olarak, Fransa, Büyük Britanya, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Rusya ve Sırp-Hırvat-Sloven Devleti temsilcilerinden oluşacaktır.
Madde 18- Geçiş özgürlüğüne ilişkin hükümlere bir aykırılıkta bulunulur, beklenmeyen bir saldırı olur, ya da herhangi bir savaş eylemi ya da tehdidi Boğazlarda gidiş-geliş özgürlüğünü ya da askerlikten arındırılmış bölgelerin güvenliğini tehlikeye sokacak olursa, Yüksek Bağıtlı Taraflar ve, her durumda, Fransa, Büyük Britanya, İtalya ve Japonya, bu konuda Milletler Cemiyeti Meclisinin kararlaştıracağı tüm araçlarla bu eylemleri birlikte önleyeceklerdir." Soysal, **a.g.e.**, s.157-158.

[530] R. Türmen, "Önsöz", **Montrö Boğazlar Konferansı: Tutanaklar, Belgeler**, II.Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023, s.XVIII.

gösterdikleri direnç birleştiğinde, Türkiye'nin yapabileceği iki tercih vardı: Savaşı sürdürmek ya da ehvenişer bir uzlaşıya varmak. Türkiye, maliyetini gözeterek ehvenişer uzlaşıyı tercih etti ve halihazırda kontrolü kendinde olsa dahi güvenliğini sağlamakta zorluk çekeceği bu kritik bölgenin sorumluluğunu MC'ye devretti. Fakat 1931'de Mançurya'nın işgali, silahsızlanma görüşmelerinin çıkmaza girmesi, 1935'te İtalya'nın Habeşistan'ı işgali ve bu işgal nedeniyle yürürlüğe konan yaptırımlara katılan ülkeleri tehdit etmesine rağmen MC'nin bu olaylarda çözümsüz kalması, Türkiye'nin on üç yıl öncekinden farklı bir siyasi ve askeri konumda olmasıyla da birleşince, Boğazların statüsünü değiştirmek konusunda ciddi adımlar atmasına uygun ortamı sağlıyordu.

1935 yılının sonlarına doğru, uluslararası krizlerin ciddiyet kazandığı bir siyasi iklimde TBMM'deki oturum sırasında Afyon Vekili Berç Türker, Boğazların güvenliği ile ilgili kaygılarını dile getirdi. Ardından "uluslararası sorunların yükselişe geçtiği ve yakın çevremizde bir tehdit olması halinde Boğazlarımızın güvenliğine dair zafiyet içinde olduğumuzu ve bunun için ne yapılacağı" sorusunu hükümete yöneltti. Bu soruya cevaben, Aras'ın yurt dışında olması nedeniyle Dışişleri Bakanlığı'na vekalet eden Şükrü Kaya, Boğazların mevcut durumunun Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'nden kaynaklandığını, bu sözleşmenin Boğazların savunulması konusunda şartlar içerdiğini ve uluslararası sorunların yükselişe geçtiğinden hükümetin farkında olduğunu söyledi.[531] Aslında, Boğazların statüsünün yeniden düzenlenmesi için Ankara, halihazırda girişimlere başlamış durumdaydı. İlk girişimi 1933 yılında Londra'daki silahsızlanma konferansında olmuştu. Silahsızlanma görüşmeleri sırasında Türkiye, Boğazların askersizleştirilmesi yönündeki hükümlerin yeniden düzenlenmesini dile getirdi. Çünkü Türkiye'ye göre, Boğazların askersizleştirilmiş hali, bu tür bölgelerin yakın çevresinde ağır topların hazır bulunmasına rağmen, savaş ilan etmeksizin bir devletin donanmasının ani bir saldırısıyla, bölgeyi kolaylıkla ele geçirilebilir kılıyordu. Bir saldırı sırasında savaş

[531] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 1.Yasama Yılı, 43.Oturum, 11.10.1935, s.69-70.

gemileri, Marmara Denizi'ne girerek Türkiye'nin limanlarına zarar verebilir ve Anadolu-Trakya bağlantısını keserek Trakya'nın düşmesine neden olabilirdi.[532]

Londra'daki görüşmelerde İngiltere'nin projesi, taşınabilir ağır topların yasaklanması çerçevesinde şekillenirken, Lausanne Boğazlar Sözleşmesi Türkiye'nin, yalnızca savaşan bir taraf olduğunda Boğazları savunma hakkına sahip olmasına ve bu şart altında ağır toplar kullanabilmesine cevaz verdiği için çelişkili bir durum yaratıyordu. Çelişkili durum, Boğazlar saldırıya uğradığında, Türkiye'nin yalnızca taşınabilir ağır toplarla karşı koymasının mümkün olması ve projeninse bunu imkansız kılmasından kaynaklanıyordu. Türkiye, bu çelişkili durumu öne sürerek, kara gücünün bulunmasına dahi izin verilmeyen Boğazların, projede istisna kabul edilerek bu yasağın dışında bırakılmasını ya da askersizleştirme hükümlerinin ortadan kaldırılmasını talep etti.[533] Fakat bu talep reddedildi. Konferanstan sonra da Türkiye, birçok kez Boğazların rejimini tartışmak için girişimlerde bulunmaya devam edecekti.[534]

Aras, İtalya-İngiltere geriliminin en yüksek düzeye ulaştığı dönemde, hükümete bir rapor sundu. Avrupa basınında, İngiltere'nin gerekli olması halinde Türkiye ile birlikte Mısır'ı savunabileceğini ve buna Yunanistan'ın da katılabileceğini, İngiltere'nin Türkiye ile bu hususta anlaşmak için Boğazların durumunu tekrar gözden geçirmeye hazır olduğuna ilişkin yazılar çıktığını belirtti.[535] Benzer şekilde Londra büyükelçiliği raporuna göre de İngiltere, İtalya ile savaşmak durumunda kalırsa Türkiye'ye yardımına karşılık İtalya'nın işgal ettiği adaları vereceği şeklinde söylentiler vardı.[536]

[532] Y. H. Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyasası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.178-179.
[533] Sarıalioğlu, **a.g.m.**, s.1428-1429.
[534] K. Özersay, "Montreux Boğazlar Sözleşmesi", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt.1 (1919-1980)**, (ed. B. Oran), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014. s.370.
[535] **TDA**, 44165 - 209558 – 22, 19.09.1935.
[536] **TDA**, 44141 - 208989 – 2, 17.09.1935.

Avrupa'dan gelen haberler ve raporlar, Türkiye'nin Boğazların statüsündeki revizyon taleplerinin zamanlamasının doğru olduğunu düşündürüyordu. Ankara, bu koşullar altında yalnızca ulusal güvenlik gerekçesiyle değil, aynı zamanda değişen uluslararası güç dengesi ve krizler bağlamında da Boğazlar meselesini tartışmaya açmak istedi. Roma'nın izlediği politika ve bölgedeki gelişmeler, stratejik öneme ve güvenlik zafiyetlerine sahip olan toprakların, İtalya'nın hedefi haline gelebileceğini gösteriyordu. Boğazların halihazırda büyük olan önemi daha da artmıştı. Çünkü İtalya, bir deniz gücü olarak Akdeniz'de yükselirken, Habeşistan gibi kritik bir geçiş güzergahını ele geçirerek siyasi etki alanını genişletmişti ve benzer bir olay, Boğazlar için de yaşanabilirdi. Boğazların MC nezdindeki konumu göz önünde tutulduğunda, İtalya'nın buraya yönelik bir harekatının gerçekleşme ihtimali düşükse de, Habeşistan'ın MC üyesi olması ve yaptırım tehditleri İtalya'yı caydırmamıştı. Bu nedenle Türkiye, İtalya'nın eylemlerini, Boğazlardaki statükoyu değiştirebilmek için bir gerekçe olarak öne sürdü. Bu gerekçe, dayanaksız bir bahane değildi, bu nedenle diğer devletler tarafından da ciddiye alındı. Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'nde Türkiye'nin revizyon talebi sürpriz bir gelişme değildi, Türkiye tarafından sıklıkla dile getiriliyordu ve bu durum Avrupa devletlerince beklenmekteydi.

İngiltere ve Fransa'nın Stresa'da Almanya'ya karşı İtalya'nın desteğini sağlamak için Mussolini'ye Afrika Boynuzu'nda ödün verdiğine atıfla Aras, Boğazların güvenliği özelinde Türkiye'nin rahatsızlığını, Avrupa'daki siyasi gelişmelerin tartışıldığı MC oturumunda dile getirdi.[537] Boğazların silahsızlandırılması ve askersizleştirilmiş bölgelerin varlığının, Türkiye'nin ulusal sınırlarını koruma olanaklarını kısıtladığını belirten Aras, Boğazların statüsü hakkındaki Lausanne maddelerini "eşitlik gözetmeyen maddeler" olarak tanımladı. Bu maddelerin Türkiye'yi kendini savunma noktasında güçsüzleştirdiğini, Locarno Antlaşması gibi alternatifleriyle ek garantiler içermediğini ve

[537] Barlas, "Milletler Cemiyeti'nde Türkiye: İyimserlik ve Kuşku Arasında", s.105.

bu doğrultuda uluslararası sistemde meydana gelen köklü değişimlere uyum sağlayamadığı için Türkiye'nin zarar görmesini beraberinde getirebileceğini ifade etti. Locarno Antlaşması'na taraf olan Fransa, Almanya ve Belçika'nın birbirlerinin sınırlarını garanti altına alırken, anlaşmazlık durumunda MC'ye başvurmalarına yönelik hükümler içerdiğini fakat Lausanne'ın, Boğazlara yönelen bir tehdit durumunda Türkiye'nin benzer bir başvuru yapmasına cevaz verecek hükümlere sahip olmadığını dile getirdi. Barlas'a göre, Locarno'ya yapılan bu atıf, özünde Türkiye'nin MC'ye ve özellikle İngiltere ve Fransa'ya tam manasıyla güvenmediğini gösteriyordu ve Stresa'da MC'den detayları gizlenen görüşmelerde İtalya'nın Habeşistan'da serbest bırakıldığı şüphesiyle ilgiliydi.[538] Devamında Aras'ın, mevcut antlaşmaların değişikliğe uğraması durumunda Türkiye'nin de Boğazların rejimini değiştirmek zorunda kalacağını dile getirmesi, Türk hükümetinin bu konudaki ciddiyetini ortaya koymaktadır. Aras'a göre, Türkiye'nin bu talepleri, hem bütün devletler gibi güvenlikli bir siyasi iklime olan ihtiyaca hem de bu ihtiyacın sağlanması noktasında sorunların ortaya çıkmasıyla Türk hükümetinin elini kısıtlayan olguları ele alma zorunluluğuna dayanmaktaydı.[539] Başka bir ifadeyle, Türkiye'nin bu aşamadaki görüşü, MC'nin kolektif güvenlik sisteminin büyük devletlerin çıkarları karşısında işlevsiz kalabileceği ihtimali üzerinden şekilleniyordu. Bu doğrultuda Ankara, MC'nin büyük güçler karşısında işlevsiz kalmasıyla, Boğazların güvenliğinin net bir güvence altında olmadığını görüyordu. Bu güvencesizlik Ankara'yı, en kırılgan noktası olarak gördüğü ve doğrudan güvenlik ve egemenlik ile bağdaştırdığı Boğazların statüsünü değiştirme gerekliliğini daha cesur ve yüksek bir sesle dile getirmek zorunda bırakıyordu.

Türkiye'nin 1930'ların başından itibaren MC nezdinde yaptığı girişimlerin yanı sıra MC üyesi devletlerden özellikle İngiltere ile temasları, İtalya'nın Oniki Ada'daki tahkimatının artması ve Habeşistan işgaliyle hız kazandı. Türkiye'nin Boğazların

[538] **Ibid..**, s.106.
[539] League of Nations, **Official Journal**, Eighty-Fifth Extraordinary Session of the Council, No.5, May 1935, s.562.

durumunu tartışmaya açma çabasının sebepleri, yalnızca İtalya gibi doğrudan tehditlere değil, aynı zamanda Avrupa'daki silahlanma eğilimlerinin yaratabileceği dolaylı tehditlere de dayanmaktaydı. İtalya'nın desteğiyle Macaristan ve Avusturya'nın silahlanma taleplerini dile getirmelerini, Bulgaristan izledi. Birinci Dünya Savaşı'nın mağlup devletleri, egemenliklerini kısıtlayan silahları azaltma ve sınırlama yükümlülüklerini kaldırmak istiyorlardı. İtalya da Doğu Avrupa ve Balkanlarda etkisini artırmak için bu devletleri destekliyordu. İtalyan ve Bulgar[540] tehditlerinin yoğunluğunun arttığı bu dönemde Türkiye, İtalya-İngiltere geriliminin savaş ihtimaline en yakın olduğu ve Akdeniz Paktı'nın imzalanmasıyla tehdit algılarının taraflarca uyumlanmaya başladığı bir ortamda, Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'nin düzenlenmesi için ciddi ve resmi bir girişimi yürürlüğe koydu. Ankara, Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'nin 18.maddesi gereğince bir saldırı durumunda devreye girecek olan kolektif güvenlik garantisinin artık işlevsiz hale geldiğini belirterek, tarafları Boğazlar rejimini yeniden düzenlemek için müzakereye davet etti. Bu daveti içeren 11 Nisan 1936 tarihli notada[541] Türkiye, talebini "zorunlu güvenlik şartları"na ve "*rebus sic stantibus*"[542] ilkesine dayandırıyordu. Notanın devamında Türkiye, Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'nin yalnızca barış ve savaş durumlarında uygulanabilecek hükümlere sahip olduğunu fakat son gelişmeler göz önüne alındığında savaşın ani bir şekilde ve hiçbir uluslararası hukuk kuralı gözetmeden meydana gelebileceğinden, yeni bir Boğazlar sözleşmesinin bu durumla ilgili hükümlere de sahip olması gerektiğini belirtiyordu. Bu sayede Türkiye, meşru müdafaa kapsamında, saldırı fiili gerçekleşmeden savaş tehdidi durumunu da içerecek şekilde haklarını

[540] Avusturya'nın silahlanması hakkında gerçekleşen bir görüşme sırasında, Yugoslav elçisinin Türkiye'nin bu hususdaki fikrini sormasına karşılık Türk Dışişleri Bakanlığı, Aras'a gönderdiği yazıda, Avusturya'nın silahlanmasından etkilenerek Bulgaristan'ın da silahlanması ihtimalinin Boğazlar üzerinden Türk güvenliğini tehdit edebileceğini belirtmişti. **TDA**, 42770 - 193003 – 77, 04.04.1936.

[541] Notanın metni genel hatlarıyla şu şekildedir: "(Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'nin) dört büyük devletin müşterek garantisine ilişkin 18.maddesinin uygulanmasının kuşkulu ve işlemez bir hale geldiğini ve Türkiye'nin topraklarına yönelen bir dış tehdide karşı bu durumun Türkiye'yi etkin bir şekilde koruyamayacağını haklı olarak düşünen Türk hükümeti, topraklarının saldırıdan korunması için zorunlu güvenlik şartları altında (…) Boğazlar rejimini düzenlemeye yönelik uzlaşma amacıyla tarafları görüşmeye davet eder. İçişleri Bakanlığı Basın Genel Direktörlüğü, **Ayın Tarihi**, sayı 28, 1936, s.46-50.

[542] Mevcut koşullarda meydana gelen köklü değişim.

genişletme niyetini ortaya koyuyordu.[543] Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'ne taraf olan devletlerin önemli bir çoğunlukla katılmayı kabul ettiği konferansa, İtalya katılmadı. İtalya, konferans için gönderilen notaya cevapta, mevcut uluslararası durumun, konferansa konu olacak önemli çıkarlarla ilgili sorunların incelenmesi ve olumlu sonuçlara ulaşılması noktasında uygun ortamı sağlamadığını belirterek konferansa katılmayacağını bildirdi.[544] İtalya'nın Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ne dahil olması için, Mussolini'nin daha elverişli bir siyasi ortamın oluştuğunu düşündüğü Mayıs 1938'i beklemek gerekecekti.[545]

Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'ne taraf devletlerin büyük çoğunluğunun katılımıyla, İsviçre'nin Montreux kentinde 22 Haziran 1936 tarihinde konferans toplandı.[546] Aras, konferansın görüşmeleri sırasında Ankara'ya verdiği bilgi notundaki, Karadeniz'de SSCB ile beraber hareket etmek veya ona karşı olmamak, Akdeniz'de İngiltere ile birlikte olmak ve Boğazların güvenliğini "her şeyin üstünde tutmak" ifadesiyle Türkiye'nin konferanstaki hedeflerini ortaya koymuştu.[547] Bu anlayışa göre, Türkiye'nin konferansta izleyeceği strateji, herhangi bir kutuplaşmanın içerisine çekilmeden, ikili ilişkileri bölgesel konjonktürü gözeterek işlevsel ortaklıklar için değerlendirmek, SSCB ve İngiltere'yi karşısına almadan iki ülke arasındaki dengeyi sağlamak ve olmazsa olmaz şartta Boğazların güvenliğinin her konudan daha kritik olduğu bilinciyle hareket etmekti. Bu amaç çerçevesinde gerçekleşen görüşmelerde Aras, "Türkiye'nin kendine özgü egemenlik sınırları içerisinde kalan bir rejimi, birlikte düzenlemek üzere sözleşme tasarısını sunarken, 1923'te kurulan rejimin varlık nedenini kaybettiğini ve bu rejimi kökten değiştiren şartlar nedeniyle uygulanamaz hale geldiğinin

[543] Türmen, **a.g.e.**, s.XIX.
[544] S. L. Meray ve O. Olcay, **Montrö Boğazlar Konferansı: Tutanaklar, Belgeler**, II.Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023, s.45.
[545] **TDA**, 44145 - 209532 – 1, 02.05.1938.
[546] "Montrö Konferansı Dün Açıldı", **Ulus**, 23.06.1936, s.1.
[547] T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Planlama Genel Müdürlüğü, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar (1935-1939)**, Ankara, 1973, s.102.

anlaşılmasının ardından Boğazlar rejiminin düzenlenmesi hususunda uluslararası iş birliğine başvurmak istedik."[548] sözleriyle başladı. Devamında, Türkiye'nin Boğazların askersizleştirilmesini, günümüz şartlarından çok farklı şartlar altındayken kabul ettiğini, Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'nin 18.maddesiyle[549] belirlenen ortaklaşa garantiyi, Boğazlar rejiminin temel dayanağı olarak görürken, bu desteğin kendisinden beklenen şekilde başarılı olamayacağının şu günlerde açıkça görüldüğünü ve bu garantilerle -eksik bir biçimde- koşullandırılan askersizleştirmenin devam ettirilemez hale geldiğini, çünkü böyle bir durumun her ülkenin, topraklarını savunmak açısından sahip olduğu en temel hakkına aykırı olduğunu belirtti.[550] Aras'ın konuşması göz önüne alındığında Türk hükümetinin, Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'nde yapılmasını istediği değişikliği, uluslararası hukukun "*rebus sic stantibus*" ilkesine dayandırdığı görülmektedir.[551] Sözleşmede, meydana gelen büyük değişimleri (MC'nin kolektif güvenlik doktrinini uygulamakta ve mütecavizleri saldırgan eylemlerden caydırmakta başarısız olması, teknolojik gelişmeler) gözeten hükümlerin yer almaması ve bu değişimler sonucunda tarafların büyük çaplı zararının söz konusu olması, Türkiye'nin bu ilkeye dayanmasını mümkün kılıyordu ve taraflar da çoğunlukla bunda hemfikir olacaktı.

Aras, konferans sırasında Türkiye'nin sözleşmeye yönelik düzeltmeleri içeren tasarısını açıklarken, Boğazları Türkiye'nin yaralanmaya en açık noktası olarak tanımlamıştı. Bu noktayı koruma ve savunmanın Türkiye'nin hakkı olduğunu belirten

[548] Meray ve Olcay, **a.g.e.**, s.23.

[549] Lausanne Boğazlar Sözleşmesi Madde-18: "Yüksek Akit Taraflar, Boğazların ve bitişik bölgelerin askerden arındırılmasının Türkiye'nin askerî güvenliği bakımından haksız bir tehlike oluşturmamasını ve hiçbir savaş eyleminin Boğazların serbestîsini veya askerden arındırılmış bölgelerin güvenliğini tehlikeye atmamasını sağlamak amacıyla, aşağıdaki hususlarda mutabık kalmışlardır:
Boğazların seyir serbestîsi veya askerden arındırılmış bölgelerin güvenliği, geçiş serbestisine ilişkin hükümlerin ihlali ya da ansızın yapılan bir saldırı veya herhangi bir savaş eylemi veya savaş tehdidi ile tehlikeye düştüğü takdirde, Yüksek Akit Taraflar — ve her durumda Fransa, Büyük Britanya, İtalya ve Japonya — birlikte hareket ederek, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin bu amaçla belirleyeceği bütün imkânlarla söz konusu ihlal, saldırı veya başka bir savaş eylemi ya da tehdidine karşı koyacaklardır. (…)" https://www.mfa.gov.tr/ii -convention-relating-to-the-regime-of-the-straits.en.mfa (Erişim tarihi 05.02.2025)

[550] Meray ve Olcay, **a.g.e.**, s.24.

[551] Özersay, **a.g.e.**, s.371.

Aras, taraflara yüklenen sorumluluğun, kolektif güvenlik alanında bu hakka saygı göstermek ve desteklemek için iş birliği yapmak olduğunu söyledi ve askersizleştirme hükümlerinin kaldırılması talebine neden olan güvenlik sorunlarının temelde, askersizleştirmede olduğu gibi, Türk vatanının güvenliğini tehlikeye atabilecek "birer yüzer kale" olan savaş gemilerinin Boğazlardan geçiş rejiminden kaynaklandığını ifade etti.[552] Aras'ın ifadeleri, Türkiye'nin Boğazlara yüklediği anlamı ortaya koymanın yanı sıra, Lausanne Sözleşmesi ile Boğazların güvenliğini MC'ye devretmenin yeterli olmadığı yönündeki inancı ve askersizleştirmenin ve savaş gemilerinin Boğazlardan geçişini düzenleyen hükümlerin bir *fait accompli*'ye cevap vermekte etkin olamayacağı yönündeki güvenlik kaygılarını yansıtmaktadır. İtalya'nın Habeşistan'ı işgali, Almanya'nın Versailles Antlaşması'na aykırı fiilleri ve MC'nin bu gelişmelerdeki etkisizliği, güvenliği MC'nin hantal karar alma mekanizmasına devredilen Boğazların doğrudan MC'nin içinden bir büyük güç tarafından tehdit ediliyor olma potansiyeliyle birleşince, Türkiye'nin bu bölgenin kontrolünü eline almak istemesini rasyonel kılmaktaydı.

Aras'ın ardından söz alan Romanya Dışişleri Bakanı Nicolae Titulescu, Aras'ın Boğazların Türkiye'nin yaralanmaya en açık noktası olduğu yönündeki açıklamasına katılarak, aslında buranın Türkiye'nin kalbi, Romanya'nın da ciğerleri olduğunu belirtti. Balkan Antantı ile kader ortaklığı sağlamış olduğu Türkiye ile aynı düşüncede olduğunu ve Türkiye'nin "revizyonist olmayan bu talebi"nin saygıya şayan olduğu ve kabul edilmesi gerektiğini söyleyerek Türkiye'ye desteğini açıkça ilan etti.[553] Yunan temsilci Politis, Titulescu ile benzer görüşlere sahip olduğunu belirterek, Türkiye'nin uluslararası hukuk ve barışa saygılı bir devlet olarak istediği bu küçük değişikliklerin, koşullardaki köklü değişiklikler nedeniyle gayet haklı bir istek olduğunu, Türkiye'nin güvenliğini tam

[552] Meray ve Olcay, **a.g.e.**, s.24.
[553] **Ibid.**, s. 26-27.

olarak karşılayacak bir antlaşmanın Yunanistan'ın güvenliği için de önem taşıdığını belirtti.[554] Bulgar temsilci Nikolayev, Lausanne Sözleşmesi'nin yapıldığı şartlardaki köklü değişikliklerin olduğu noktasındaki Türk görüşüne katıldığını, barış antlaşmalarının uluslararası barış ve silahsızlanma idealleri çerçevesinde oluşturulmasına rağmen bu ideallere artık bazı devletlerin uymadığını, Bulgaristan'ın da Türkiye gibi antlaşmalar doğrultusunda kısıtlara sahip olması nedeniyle kendisini güvenlikten yoksun hissettiğini ve Türkiye ile benzer durumda olmalarından dolayı Türkiye'yi taleplerinde haklı bulduğunu belirtti.[555]

İngiliz temsilci Stanhope, Fransız temsilci Boncour ve konferans başkanı İsviçre temsilcisi Motta da 1923'teki sözleşmeden bu yana uluslararası sistemdeki değişikliklerin sözleşmeyi uygulamayı imkansız hale getirdiği yönündeki fikre katılarak ve Türkiye'nin taleplerini diplomatik platformlarda, saygın bir şekilde ve *fait accompli*'lere başvurmadan yapmasını takdir ederek konferansa başladılar.[556] Tarafların genel eğilimleri, sözleşmenin yenilenmesinin gerekliliğinde Türkiye'nin haklı olduğu yönündeydi. Balkan Antantı ülkelerinin, Türkiye'ye destekleri anlaşılır görünmekle birlikte, Bulgaristan'ın desteği diğerlerinden farklıydı; kendi revizyon taleplerine dayanak sağlamayı amaçlıyordu. Bununla birlikte, tüm tarafların 1923 şartlarından farklı bir uluslararası sistemin oluştuğu ve Türkiye'nin güvenlik kaygılarının haklı gerekçelere dayandığı konularında hemfikir olmaları, konferansın müzakere sürecinin ve neticesinin olumlu geçmesine ve başarılı sonuçlanmasına katkı sağlayacaktı.

Konferansta üç temel tez ortaya çıkmıştı ve katılımcılar bunları destekleyen-karşı çıkanlar olarak bölünmüştü. Bu tezler, Türkiye, SSCB ve İngiltere'nin güvenlik anlayışları, bölgesel çıkarları ve güç dengesi çerçevesinde şekillenmişti. Türkiye, Boğazları yalnızca bir statü değişikliği meselesi değil, aynı zamanda bir egemenlik ve

[554] **Ibid.**, s. 34-35.
[555] **Ibid.**, s.36-37.
[556] **Ibid.**, s.22-30.

varoluş meselesi olarak görüyordu. Lausanne'daki askersizleştirme ve komisyon uygulamasını güvenliğine bir zafiyet olarak gören Ankara, 1923'ten bu yana değişen uluslararası sistem ve şartları öne sürerek revizyon talep etmekteydi.[557] Savaş ve barış halini düzenleyen maddeler, siyah ve beyaz gibi netliklere dair yeterli çözümler sunuyor olabilse de "yakın savaş tehlikesi" gibi gri alana dair bir çözüm getirmiyordu. Habeşistan işgali, savaş ilan etmeksizin gerçekleşen ani saldırıların başarısını göstermişti, bu nedenle gri alan Türkiye için büyük bir sorun demekti.

İngiltere, bu süreçte Boğazlarda güvenlik ve egemenlik meselesinden ziyade geçiş serbestisine önem vermekteydi. Daha görüşmelerin başında, Türkiye'nin sunduğu tasarının ilk maddesinde geçen "uluslararası ticaretin yararları" ifadesinin yerine, İngiltere "uluslararası deniz ve hava ulaşımı" ifadesinin kullanılması gerektiğini belirtti. Bunun üzerine Türkiye, uçakların hava ticaretinden ziyade savaş için kullanıldığına[558] işaret ederek, maddenin güvenlik boyutunu önceledığini dile getirince uzun süre devam eden bir tartışma başladı. İngiltere açısından Boğazlar, küresel deniz yollarının açıklığı ve donanmasının serbest hareket edebileceği alanlardı ve kendisi için bu açıdan önem taşıyordu. Dahası, Boğazlardaki komisyonun kaldırılması ve kontrolün Türkiye'ye geçmesiyle, SSCB'nin Akdeniz'e ulaşmasının, İngiltere'nin Karadeniz'e ulaşmasından daha kolay olma ihtimali, Londra'yı kaygılandırmaktaydı.[559] SSCB'yi göz önünde bulundurarak, Türkiye'nin savaş gemilerinin geçişine dair sınırlamalar getirme talebine aşama aşama razı olurken, ticari gemilerin geçişinin korunmasına özellikle önem veriyordu. Bu doğrultuda, Türkiye'nin taleplerine tamamen karşı çıkmasa bile, kendi çıkarları çerçevesinde sınırlı bir konumda kalmaya zorlamak istiyordu. Fransa ise, konferans genelinde İngiltere'nin görüşlerini desteklemekle birlikte Türkiye'nin güvenlik kaygılarını haklı bulduğuna dair dili korumaya özen gösterdi.

[557] Özersay, **a.g.e.**, s.373.
[558] Meray ve Olcay, **a.g.e.**, s.63-65.
[559] Özersay, **a.g.e.**, s.373

SSCB ise, Karadeniz'in bir iç deniz olduğu noktasından hareketle, bölgenin Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin inisiyatifinde olması ve dış müdahalelere kapalı kalması gerektiğini savundu. SSCB, özellikle kıyıdaş olmayan devletlerin, Boğazlardan tonaj ve nitelik fark etmeksizin askeri gemilerini geçirmesine karşı çıkıyordu. Bu doğrultuda Moskova, Türkiye'nin Boğazlardaki denetimini artırması yönündeki taleplerini desteklemekle birlikte, Karadeniz'in güvenliğini yalnızca Türkiye değil, SSCB açısından da düşünmenin gerekliliğine vurgu yapıyordu. Bölgenin silahlandırılması ve savaş-yakın savaş tehlikesi durumlarının düzenlenmesi noktasında Türkiye ile uyumlu hareket eden SSCB'nin, Türkiye ile anlaşamadığı nokta, Karadeniz'e kıyıdaş devletlerin savaş gemilerinin herhangi bir durumda geçişlerine yönelik kısıtlamaların söz konusu olmasıydı.[560] Bu anlaşmazlık, konferans sonrasında Türkiye-SSCB ilişkilerinde gerilime neden olacaktı. Sonuç olarak, konferans bu üç ana tez üzerinden şekillenmişti.

Konferansın sözleşme tasarısının konuşulduğu teknik oturumda söz alan Numan Menemencioğlu, Türkiye'nin Boğazlardaki yeni rejim teklifini "güvenlik içinde özgürlük" olarak tanımladı.[561] Özgürlük, ticari gemilerin barış, savaş veya savaş tehdidi koşullarını gözetmeksizin serbest geçişi olarak düşünülürken, güvenlik de savaş gemilerinin üç koşulda da nasıl geçeceğinin düzenlenmesi ve güvenliğinin sağlanmasının Türkiye'ye devredilmesi olarak tahayyül ediliyordu. Menemencioğlu, tasarının maddelerinin sunumunu yaparken, savaş tehdidi altında olma durumunu düzenleyen 9.maddenin[562] amacını, Türk vatanını herhangi bir devletten gelebilecek ani bir taarruza açık halde bırakmamak ve olası bir mütecavizin *fait accompli*'sine izin vermemek, saldırganı barışı bozacak eylemlerden caydırmak şeklinde açıklıyordu.[563] Yakın bir savaş

[560] **Ibid.**, s.373-374.
[561] Meray ve Olcay, **a.g.e.**, s.48.
[562] "Madde 9- Türkiye, kendisini bir savaş tehdidi altında sayarsa, gereğinin yapılması için Milletler Cemiyeti'nin bilgisine sunarak ve işbu sözleşmenin imzacısı Devletlere bunu bildirerek, işbu sözleşmenin 8.maddesini uygulama hakkını kullanabilecektir." **Ibid.**, s.663.
[563] **Ibid.**, s. 50.

tehdidi altında hissetme durumunda Türkiye'nin kıyıdaş olan veya olmayan devletlerin savaş gemilerinin geçişi hakkında karar vermek istemesi, itirazlarla karşılaştı. Buna karşılık varılan uzlaşıda, Türkiye kendini yakın bir savaş tehdidi altında görmesi durumunda savaş gemilerinin geçişi Türkiye'nin takdirinde olmakla birlikte, daha önce Boğazlardan geçmiş olan savaş gemilerinin ayrıldıkları üslerine dönmelerine izin verilecekti. Türkiye, bu durumu MC'ye ve taraf devletlere bildirecek ve MC'de 2/3 çoğunluk Türkiye'nin önlemlerinin meşru gerekçelere dayanmadığına karar verirse, Türkiye önlemleri kaldıracaktı.[564]

Konferanstaki görüşmeler sırasında İngiltere ve SSCB'nin Karadeniz ve Akdeniz'i özdeş veya farklı güvenlik tahayyülleri çerçevesinde düşünmek gerektiğiyle ilgili tartışmaları önemli bir süreye mal oldu. İngiltere, Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'nin, Boğazların uluslararası iki denizi birbirine bağlayan uluslararası bir geçit olması nedeniyle her devletin savaş gemilerini geçirme hakkının olması ve Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkelerin buraya, kıyıdaş ülkelerin en büyük donanmasından daha büyük bir filo gönderme hakkının bulunmaması olmak üzere iki temel ilkeye sahip olduğunu fakat Türkiye'nin sunduğu teklifte bu iki ilkeye de yer verilmediğini belirtti. Bu ilkeleri tekrar uygulatmak için İngiltere'nin sıkı bir pazarlık süreci yürütmesine karşılık SSCB, Karadeniz'in kapalı bir deniz olması ve kıyıdaş olmayan devletlerin buraya gelmesinin hayırhah niyetler içermesinin çok mümkün olmadığından Boğazların kıyıdaşlar dışındaki devletlere kapatılması görüşünü savundu.

Aras, Türkiye'nin Karadeniz ve Akdeniz arasında tam bir özdeşliğin olduğunu savunmamakla birlikte, güvenlik açısından bu iki denizi özdeş gördüğünü, bu güvenliğin Karadeniz Boğazı'nın girişinden Çanakkale Boğazı'nın çıkışına kadar Boğazlar arasındaki güvenlik olarak düşündüğünü belirtti. Türk hükümeti, bu güvenliği sağlamak

[564] Türmen, **a.g.e.**, s.XXIV-XXV.

için, Türk deniz gücünü göz önünde bulundurarak Boğazlardan geçecek savaş gemilerinin tonajını sınırlandırmayı kritik buluyordu.[565] "Biz Karadeniz'deki güvenlik ile Boğazlardaki güvenliği özdeş saymıyoruz. Boğazlardaki güvenlik bir parça Türk donanmasının gücüne, bir parça da geçişin hangi koşullar altında yapılacağına bağlıdır."[566] sözleriyle Aras, Türkiye'nin güvenliğini öncelerken, iki tarafın da isteklerine cevap vermeye çaba harcadığını dolaylı yoldan ifade etmişti. Nihayetinde varılan uzlaşıda ortaya çıkan Montreux Sözleşmesi, Boğazlardan geçecek askeri gemilerin denetimi ve sınırlanması açısından Türkiye'nin ve Karadeniz'e kıyıdaş ülkelerin güvenliği ile ticari gemilerin serbest geçişi ve askeri gemilerin belirli şartlar altında geçmesi açısından da Karadeniz'e kıyıdaş olmayan ülkelerin çıkarları arasında kurulmuş bir "hassas üçlü denge"ye dayandırıldı.[567] SSCB'nin Karadeniz'deki güvenliğini artırma açısından tam istediği noktaya ulaşamasa da elde ettiği sonuca kıyasla İngiltere de uzlaşı için bazı kilit ödünler vermişti.[568] İtalya'nın Habeşistan işgali ve yaptırımlara katılan ülkeleri tehdit etmesi, Akdeniz Paktı nedeniyle Türkiye'ye garantisi, Türkiye'nin SSCB'ye kıyasla İngiltere'ye daha yakın olmasını istemesi bu ödünlerin sebepleri arasındaydı.[569] SSCB'nin Karadeniz'i, denize kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine her koşulda kapatma noktasında gösterdiği direnç Türk-Sovyet ilişkilerine olumsuz etki edecekti.[570] İki ülke arasında Boğazlar konusundaki anlaşmazlık, ilerleyen dönemlerde de güncelliğini koruyacak ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda zirve noktasına ulaşacaktı.[571]

Konferans 20 Temmuz 1936'da nihayete ermiş ve ortaya yeni bir Boğazlar rejimi çıkmıştı. Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'nden büyük farklara sahip olan yeni

[565] Meray ve Olcay, **a.g.e.**, s. 85.
[566] **Ibid.**, s.86.
[567] Türmen, **a.g.e.**, s.XX.
[568] **Ibid.**, s.XXV.
[569] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.262-263.
[570] O. İşçi, "Yardstick of Friendship: Soviet-Turkish Relations end the Montreaux Convention of 1936", **Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History**, 21, 4, 2020, s.750.
[571] H. Papuççular, **Cumhuriyet'in Dış Politikası: Olaylar, Aktörler, Kurumlar 1923-2023**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023, s.38.

sözleşmedeki değişikliklerden en kritikleri, Türkiye'nin güvenliği açısından büyük önem addettiği askersizleştirme hükümlerinin kaldırılmasıyla komisyonun lağvedilerek, Boğazların egemenliğinin Türkiye'ye bırakılması ve "yakın savaş tehlikesi" durumunda Türkiye'nin Boğazlardaki geçiş rejimini lehine kullanabilme inisiyatifine sahip olmasıydı. Başlangıçta İngiltere'nin komisyonun görevini devam ettirmesi yönündeki ısrarına rağmen Türkiye, SSCB ve Balkan Antantı ülkelerinin destekleriyle, komisyonun kaldırılmasını ve bölgenin askerileştirilmesini taraflara kabul ettirebilmiştir. Lausanne'daki ticaret gemilerinin geçiş rejimine dair hükümlere herhangi bir itiraz ve düzenleme getirmemekle birlikte, savaş gemilerine dair hükümlerin barış ve savaş durumunu gözetmesinde değişiklik talebinde bulunan Türkiye, Montreux'ye, üçüncü bir durum olan "yakın savaş tehlikesi"ne yönelik yeni hükümler ekletmiştir. Böylece Türkiye, hem bölgenin askerileşmesiyle güvenliğini kendi sağlayabilecek hem de ani bir saldırı ihtimaline karşı önceden daha etkin güvenlik önlemleri alabilecekti.

Türk basınında "Dün geceden itibaren Akdeniz kapımızı emniyet altına aldık."[572], "Atatürk Çanakkale'yi bir defa daha kurtardı."[573], "Atatürk Türkiyesinin yeni zaferi"[574] ifadeleriyle duyurulan sözleşme[575], Türkiye'nin en büyük diplomatik başarılarından biri olmuştur. Montreux Sözleşmesi, Türkiye'nin egemenliği ve kazanımları açısından çok değerli bir belgedir. Sözleşmenin imzalanmasının ardından TBMM'ye bilgi veren Aras, bu sözleşmeyle yalnızca ülkenin ayrılmaz bir parçasını değil, aynı zamanda tüm ayrılmaz parçalarını (Anadolu ve Trakya) birbirine bağlayan bölgeyi Türk hakimiyeti altına dostane yollarla aldıklarını, bu hakimiyetin ve Türkiye'nin Boğazları savunma hakkının diğer devletlerce tanındığını belirtti. Konuşmasının devamında, Lausanne'da askersizleştirilmiş olan Yunan adaları Limni ve Semadirek'in de Montreux ile yeniden

[572] "Askerimiz Dün Gece Eski Gayri Askeri Mıntakayı İşgal Etti", **Akşam**, 21.07.1936, s.7.
[573] "Bütün Türkiye Büyük Tezahürata Hazırlandı", **Cumhuriyet**, 20.07.1936, s.1.
[574] "Atatürk Türkiyesinin Yeni Zaferi", **Ulus**, 21.07.1936, s.1.
[575] Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin metni için bknz: Soysal, **a.g.e.**, s.509-526.

tahkiminin mümkün hale geldiğini, bundan memnun olduklarını çünkü Türkiye'nin kendisi için iyi gördüğü şeyleri müttefikleri için de istediğini ve sözleşmeye taraf tüm devletlerin de Türkiye'nin bu barış yanlısı ve samimi siyasetine güvendiğini söyledi. Montreux Sözleşmesi'nin yalnızca Türkiye'nin değil ayrım gözetmeksizin tüm devletlerin faydasına olduğunu ve Türkiye'nin bu şartları dürüst bir şekilde uygulayacağını ifade etti.[576] Aras'ın açıklamaları, Türkiye'nin Montreux'deki kazanımlarıyla hem toprak bütünlüğünü sağlama hem de güvenlik açısından Boğazların, Trakya ve Anadolu için taşıdığı önemi yansıtmaktaydı. Olası bir saldırı durumunda Boğazların kontrolünün kaybedilmesi, İstanbul'un batısının ve Trakya'nın kaybı anlamına gelebilirdi. Bu bölgeden ve Oniki Ada'dan başlayabilecek eş zamanlı veya ortaklaşa bir işgal, Türkiye'nin savunma gücünü büyük ölçüde çökertebilirdi. Bu nedenle Türkiye, Boğazların kontrolünün kendi inisiyatifinde olmasını kritik görmüştür. Ayrıca, Aras'ın işaret ettiği, Montreux Sözleşmesi ile Semadirek ve Limni'nin de silahlandırılması hususu, Yunanistan'ın olduğu kadar Türkiye açısından da faydalıydı. Söz konusu adalar, Boğazların hemen girişinde yer alan stratejik konumu kritik toprak parçalarıdır. Boğazların ve Yunanistan'ın kuzeydoğusunun güvenliği için üs olarak kullanılabilecek bu adalar, aynı zamanda İtalya ile Bulgaristan arasında kurulabilecek bir deniz bağlantısını da kesebilecek bir konumdaydı. Bu nedenle, bu adaların silahlandırılması, Yunanistan ve Türkiye için fayda sağlayacak bir durumdu. Ankara, hem Yunanistan ile müttefiklik ilişkisini hem de adaların sağlayabileceği faydayı gözeterek, bu gelişmeyi sıcak karşılaşmıştır.

Montreux sürecinin değerlendirilmesinde, Türkiye'nin İtalya'dan algıladığı tehdidin yalnızca Habeşistan işgaliyle sınırlı olmadığı, aksine bu işgalin uzun süredir İtalya'nın Oniki Ada'daki tahkimatıyla daha görünür kıldığını unutmamak gerekir. Bu işgal, İtalyan yayılmacılığının Habeşistan ile sınırlı kalmayacağı ve Akdeniz'in doğusuna

[576] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 2.Yasama Yılı, 81.Oturum, 31.07.1936, s.309-310.

da uzanabileceği ihtimalinden dolayı Türkiye'nin tehdit algısını canlı tutmaktaydı. Ayrıca bu işgal, MC'nin vaat ettiği caydırıcı ve güvenlik sağlayıcı mekanizmalarının ciddi yapısal zaaflara sahip olduğunu ortaya çıkarmıştı. MC'nin kolektif güvenlik doktrinini uygularken hantal kaldığı, özellikle karar alma sürecinin uzun sürmesiyle görülmüştü. Bunun yanı sıra bu işgal, büyük devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda, MC üyesi olsa bile küçük devletler için mütecavizi caydırmakta gönülsüz davranabileceğini ve MC'nin kolektif güvenlik anlayışının aslında büyük güçlerin iradesine bağımlı olduğu için gerçek anlamda bir güvenlik sağlamakta eksik kaldığını göstermişti. Türkiye, bu gelişmeleri dikkatle izleyerek, kendi güvenliğinin büyük ölçüde kendisine bağlı olduğunu görmüş ve Montreux'ye giden süreci bu çerçevede düşünmüştü.

İtalya'nın Stresa'da, Habeşistan'a yönelik politikaları için serbest bırakıldığına inanması, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında yapılan gizli antlaşmalarla büyük güçlerin, küçük ülkeleri kendi aralarında paylaştığı uluslararası şartlara geri dönüldüğünü hissetmesine neden oldu. Ankara, olası bir saldırı durumunda, saldırgan MC üyesiyse bu saldırıyla başa çıkabilmek için yine MC'nin içinde kalarak kolektif güvenlik doktrininden fayda sağlamayı hedeflerken, Balkan Antantı, Akdeniz Paktı gibi çok taraflı girişimlerle sağlamaya çalıştığı alternatif güvenlik mekanizmalarına ek olarak saldırı anında bu mekanizmalar işlemezse ve yalnız kalırsa, kendine yeterli olmayı gerekli görmüştür. Türkiye, Habeşistan meselesinde yavaş işleyen MC'nin karar alma mekanizmasının yanı sıra, Stresa'da ve İtalyan-İngiliz müzakerelerinin devam etmesinde gördüğü üzere, 1920'lerde savaş hali içinde bulunduğu büyük güçlere, kaderini teslim edemezdi. Bu nedenle, silahsızlandırılmış ve uluslararası denetim altında bulunan Boğazları bir zafiyet olarak görmekte ve güvenliğini sağlayacak otoritenin büyük güçler olmasından ayrıca rahatsızlık hissetmekteydi.[577]

[577] H. Papuççular, "Contested Sovereignities: Turkish Diplomacy, the Straits Commission, and the League of Nations (1924-1936)", **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, 25, 2, 2023, s.207-221.

Rebus sic stantibus'a atıfla başlatılan Montreux süreci, temelde güvenliğe odaklanmak ve olası tehditleri caydırmayı öncelemekle beraber, uluslararası sistemdeki gelişmelerin sağladığı müsait ortamdan faydalanmak olarak yorumlanabilir. Japonya'nın Mançurya işgali, İtalya'nın Habeşistan işgali, Almanya'nın Ren'i silahlandırması ve zorunlu askerliği yürürlüğe koyması gibi revizyonlar birer *fait accompli* olmuş ve statükocu devletleri kaygılandırmıştı. Türkiye, bu denli yoğun agresif gelişmelere karşılık, Boğazların durumunu diplomatik platformlarda dile getirmiş ve önemli bir revizyon için diplomasiyi *fait accompli*'ye tercih etmişti. Önceki sayfalarda değinildiği üzere Aras'a göre, Türkiye bir gün Boğazların rejimini değiştirmek zorunda kalacaktı. Fakat bunu diğer devletler gibi *fait accompli* ile mi yoksa diplomasiyle mi yapacağını yoruma açık bırakarak Ankara, bir nevi rest çekmişti. Çekilen rest, uluslararası siyasi ortamın müsaitliğinin etkisiyle başarıya ulaşmıştı. Bu başarı, Türkiye'nin dönemin diğer devletlerinden farklı olarak gerçek bir revizyon için diplomasiyi kullanması açısından sıra dışı bir örnekti.

Montreux'nün başarılı olmasını sağlayan bir diğer durum da kısıtlı-seçici revizyonun, statükocu ya da revizyonist ayrımı olmaksızın taraflarca kabul edilmesiydi. İki kanada da yerleştirilmesi güç olan SSCB ile Boğazların statüsü müzakereleri sorunlu geçse de Türkiye lehine tamamlandı. İngiltere, Fransa[578], Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya gibi anti-revizyonist kanatta yer alan devletlerin yanı sıra Japonya, Bulgaristan ve İtalya (sonradan) gibi revizyonist ülkeler Montreux'deki revizyonu tanıdılar. Özellikle Türkiye'nin bu revizyona dayanak olarak gördüğü İtalya'nın konferans dışında bulunması, sözleşmenin tüm taraflarca kabul edilmemiş olması açısından önemli bir kaygı yaratmıştı. İtalya'nın Türkiye tarafından tehdit olarak görülmesine cevaben İtalya'nın dışişleri müsteşarı F. Suvich'in, Türkiye'yi tam anlamıyla bir Avrupa devleti

[578] Fransa, Almanya'dan dolayı mevcut durumun ve barış antlaşmalarının şartlarının değişmesinden rahatsız olsa da Almanya'ya karşı SSCB ile yaptığı ittifaka aykırı davranmamak ve SSCB'nin olumlu karşıladığı bir meseleye muhalefet etmek istemediği için rıza göstermiştir. Özersay, **a.g.e.**, s.372.

gördüklerini ve İtalya'ya duydukları güvensizlikten çok üzgün olduklarını fakat Türkiye'nin Boğazlar konusundaki talebine karşılık Mussolini'nin yaptırımların kaldırılması talebini öne sürdüğünü söylemesi,[579] bu revizyonu İtalya'ya kabul ettirmenin zor olacağını gösteriyordu. İtalyan basınında çıkan bir haberde, Türkiye'nin Boğazları tahkim etmesinin altında yatan sebebin İtalya olduğu, halbuki geçmişte Türkiye'nin kuruluş sürecinde İtalya'nın büyük yardımları göz önüne alındığında asıl düşmanın İngiltere olduğunun unutulmaması gerektiği, Boğazlar meselesinin Türkiye kadar Romanya ve SSCB'yi de etkilediği fakat İngiltere'nin Akdeniz'e hakim olmak için bunları göz ardı ettiği iddia edilmişti.[580] Bu duruma rağmen imzalanmasının üzerinden birkaç yıl geçmiş olsa da nihayetinde Montreux Boğazlar Sözleşmesi, İtalya tarafından da tanındı. Türk hükümeti, sözleşme ile Boğazlarda güvenliğini sağlama noktasında elini güçlendirmiş olsa da Akdeniz ve Balkanlarda güvenliğe tam manasıyla ulaşmak mümkün olmayacak ve İtalya'dan kaynaklanan sorunlar yeni bir güvenlik konferansına yol açacaktı.

[579] **TDA**, 44221 - 209191 – 1, 12.05.1936.
[580] **TDA**, 44221 - 209191 – 33, 16.04.1936.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. CİHANDA SULH II: İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN EŞİĞİNDE TÜRKİYE'NİN GÜVENLİK POLİTİKALARI (1937-1939)

> "-Memleket içinde, asayişi ve adaleti tesis ve idame ederek, vatandaşların, her nevi hürriyetlerini masun bulundurmak.
> -Haricî siyaset ve diğer milletlerle münasebetleri iyi idare ederek ve dahilde her nevi müdafaa kuvvetlerini, daima hazır bulundurarak milletin istiklâlini emin ve mahfuz bulundurmak, 've bu uğurda başka çare kalmazsa milletin hukukunu silâhla müdafaa etmek'.
> Bu iki nevi vazife, devletin en esaslı vazifelerindendir."[581]

1930'lu yılların ikinci yarısında uluslararası sistemde meydana gelen köklü yapısal değişimler, küresel güç dengesini bozmaya yönelik meydan okumalar ve yeni tehditler, Türkiye'nin güvenlik politikalarını doğrudan etkilemiştir. Bu dönemde, İtalya'nın ve Almanya'nın yarattığı siyasi gerilim ve bunun sonucu olarak Batılı devletlerin her olayın ardından değişim gösteren stratejik öncelikleri, Türkiye'nin dış güvenliğine yönelik siyasetini de istikrarsızlaştırdı. Küresel siyasi gerilimin yükselişi, Ankara'nın yakın zamanda bir savaşın patlak vereceği düşüncesini büsbütün hissetmesine neden oluyordu. Japonya, Almanya ve İtalya'nın bu dönemdeki politikaları, MC'nin yaratmaya çalıştığı sistemi işlemez hale getirmişti. Silahsızlanma görüşmelerinin başarısız olması ve Habeşistan'ın işgali, kolektif güvenlik anlayışının ve silahların azaltılmasıyla oluşacak barış ortamının pek de mümkün olmadığını göstermişti. Barışa dair beklenti azaldıkça devletler silahlarını artırmaya başladı ve Türkiye de bu devletlerin arasında yerini aldı.

Savaşa sürüklenmekte olan uluslararası ortamda Türkiye, kendi güvenliğini hem içeride hem de dışarıda tehdit edebilecek gelişmelere karşı esnek ama kararlı bir şekilde

---

[581] Atatürk'ün, Medeni Bilgiler kitabında "Vatandaşa Karşı Devletin Vazifeleri" başlığı altında kaleme aldığı bu cümlelerin sonunda yer alan tırnak içerisindeki kısım, İnönü'nün 18.01.1930'daki eklemesidir. İnan, **a.g.e.**, s.44.

çok boyutlu güvenlik mekanizmaları oluşturmaya devam ediyordu. Bir yandan savaş ihtimaline karşı kendi gücüne dayanma noktasında askeri ve savunma kapasitesini geliştirmeye çalışırken, diğer yandan yakın çevresindeki tehditleri dengelemek için İngiltere ile olumlu ilişkiler geliştiriyor ve doğu-batı ekseninde güvenliğine dair çok taraflı girişimlere dahil oluyordu. İtalya'nın Akdeniz'deki askeri hareketliliği ve Almanya'nın Versailles'ı değiştirmeye yönelik eylemleri, küresel siyaseti etkilediği gibi Türkiye'ye de etki etmekteydi. Bu doğrultuda, Türkiye'nin güvenlik politikaları hem sınır güvenliği ve askeri kapasiteyi geliştirmek hem de büyük devletlerle yürüttüğü diplomatik ilişkiler ve denge arayışı çerçevesinde şekillenmiştir.

İtalya'nın Habeşistan işgali ve İspanya İç Savaşı sırasında korsan denizaltı harekatları, Akdeniz'deki İtalyan tehdidini daha görünür kıldı ve Türkiye'yi, İtalya tarafından çıkarları tehdit edilmesi muhtemel büyük güçler olan Fransa ve İngiltere'ye yaklaştırdı. Fakat Fransa ve İngiltere, Türkiye'nin girişim ve uyarılarına rağmen Almanya'nın yanına itmekten çekindikleri için İtalya'ya yönelik politikalarında yatıştırma stratejisini temel almışlardı. Diğer yandan, Almanya'nın izlediği siyasetin yarattığı korku ikliminde, İtalya'nın elde ettiği her kazanım, isteklerini daha da artırması ve cesur hareket etmesine neden oluyordu. İspanya İç Savaşı sırasında Mussolini'nin yürürlüğe koyduğu "sınırsız operasyonlar" stratejisi, İtalya'nın istediğinde Akdeniz'deki ticarete ve siyasi güç dengesine zarar verecek potansiyele sahip olduğunu göstererek İngiltere ve Fransa'nın, Ankara'nın kaygılarını bir nebze anlamasına fayda sağlamıştı. Akdeniz'de Fransa ve İngiltere'nin ekonomik, siyasi ve askeri çıkarlarının İtalya tarafından tehdit edilmesi, halihazırda Roma'nın agresif siyasetinden rahatsız olan Türkiye ile bu devletleri yakınlaştırdı. İngiltere ve Fransa, bölgede İtalyan etkisi altına girmeyecek, stratejik konumundan ve askeri-siyasi etkisinden faydalanılabilecek bir müttefik olarak Türkiye'yi değerli bulurken, Türkiye de İtalya ile doğrudan bir çatışmaya girmeyi engelleyecek bir caydırıcılık sağlamak, olası bir saldırı durumunda yükü

paylaşmak ve askeri yetersizliklerini telafi edebilecek desteği elde etmek amacıyla bu iki güçle ilişkilerini geliştirmeye çalışacaktı. Bu yaklaşım, 1939'da Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nda somutlaşacaktır.

Diğer yandan, karmaşık ve hassas bir uluslararası siyasi iklimde, 1937'de meydana gelen Dersim İsyanı, dış güvenliğe yönelik kaygıların yoğun olduğu bu dönemde, Türkiye'ye "Yurtta Sulh"ün önemini tekrar hatırlattı. Uluslararası güvenlik konularının tartışıldığı ve Hatay Sorunu'na dair kritik gelişmelerin meydana geldiği sırada ortaya çıkan bu isyan, 1925 Şeyh Sait İsyanı ve Musul Sorunu ile benzerlik kurularak değerlendirilmiş ve hayati bir güvenlik sorunu olarak görülmüştür. Türkiye, 1925'te Şeyh Sait İsyanı nedeniyle Musul'da güçlü bir duruş sergileyememesinin yarattığı kaygıyla, Hatay meselesinin de benzer sonuca evrilmesini önlemek istemiştir. Bu doğrultuda, Türkiye'nin isyana gösterdiği tepkinin sertliği, hem dış güvenlik sorunlarına karşı içeride güçlü görünme hem de ikinci bir Musul kaybını yaşamama isteğiyle doğru orantılıydı.

Dolayısıyla, Türkiye'nin yaklaşmakta olan savaşın yarattığı siyasi iklimdeki güvenlik politikaları, "Yurtta Sulh"ü korumak, askeri kapasitesini artırmak, stratejik caydırıcılık, çok taraflı güvenlik antlaşmaları ve ittifak arayışı gibi esnek ve çok boyutlu bir anlayış çerçevesinde şekillenmiştir. Dış tehditlerin giderek somutlaştığı bu dönemde söz konusu anlayış, İtalya'nın Akdeniz'deki askeri eylemleri, Dersim İsyanı, Hatay Sorunu, İngiltere ve Fransa ile yürütülmekte olan ilişkiler ve Nyon Konferası gibi konularda daha belirgin hale gelecektir.

3.1. İtalya Sorunu ve Nyon Konferansı

Akdeniz'in doğusunda İtalya'nın yayılmacı bir tehdit olarak yükselişinden kaynaklanan gerilimin yanı sıra batısında da İkinci Dünya Savaşı'nın bir nevi fragmanı gösterime girmekteydi. İspanya'da krallık rejiminin ortadan kalkmasıyla kurulmuş olan

cumhuriyet rejimine karşı, 1936 yılının Temmuz ayında İspanya'nın Fas birlikleri komutanı F. Franco tarafından bir başkaldırı meydana geldi. Bu başkaldırı, cumhuriyet rejiminin müdahalesiyle bir iç savaşa dönüştü. Bu iç savaşın, devletlerin savaşan taraflara yönelik destekleri nedeniyle, Avrupa geneline yayılma riski olan "ideolojilerin savaşı" halini alması sonucunda, İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği ülkelerin bir Karışmazlık Komitesi kurarak bu savaşın dışında kalacaklarına dair taahhütlerinin yanı sıra MC'de de bu yönde kararlar alındı.[582] Karışmazlık Komitesi toplantıları sonucunda ortaya Karışmazlık Antlaşması çıktı ve bu antlaşmayı, İsviçre dışındaki yirmi yedi Avrupa devleti (Almanya ve İtalya dahil) imzaladı.[583] Fakat bu kararlara ve antlaşma hükümlerine uygulamada pek riayet edilmedi ve İkinci Dünya Savaşı'nın fragmanına dönüşecek olaylar zinciri başlamış oldu. Cumhuriyetçileri Fransa, İngiltere ve SSCB desteklerken, İtalya ve Almanya Franco birliklerinin yanında yer aldı. İki taraf için de birçok ülkeden "gönüllüler" ve "danışmanlar" savaştı ve karışmama taahhüdünde bulunan devletlerden bazıları gizli, bazıları da açıkça taraflara yardımlarda bulundular. Almanya, karışmama taahhüdüne girmemiş devletlerden biri olan Panama'nın bandırasını kullanarak silah taşırken,[584] İtalya Francocuların ticari gemilerini, SSCB de cumhuriyetçilerin gemilerini kullanmıştı.[585] Karışmamaya dair görüşmelerdeki taahhütlerine rağmen Almanya ve İtalya, "gönüllüler"ini İspanya'dan çekmeye yanaşmadı ve SSCB de bu iki devlet orada bulunduğu sürece "danışmanlar"ını çekmeyeceğini belirtti. SSCB'nin cumhuriyetçilere sağladığı destek oldukça sınırlıydı fakat Almanya ve İtalya'nın sağladığı destek, Franco'nun yönetimi ele geçirmesini kolaylaştırdı. Nihayetinde Franco, 1939'da yönetimi ele geçirecek ve İspanya'yı 1975'e kadar yönetecekti.

[582] Lowe and Marzari, **a.g.e.**, s.310-312.
[583] F. Lannon, **The Spanish Civil War 1936-1939**, Oxford, Osprey Publishing, 2002, s.45.
[584] M. Merkes, **Die Deutsche im Spainscher Burgerkrieg**, Bonn, 1969, Aktaran: P. Gretton, "The Nyon Conference – The Naval Aspect", **The English Historical Review**, vol.90, no.354, 1975, s.103.
[585] Gretton, **a.g.m.**, s.103.

Karışmazlık Antlaşması'nı imzalayan devletlerin arasında bulunan Türkiye ise, taahhüde uyan nadir ülkelerden biri oldu. Türkiye, resmi hükümet olarak tanıdığı cumhuriyetçilerin, eski askeri ekipmanlarını piyasanın üstünde bir fiyattan satın alma teklifini dahi, karışmazlık hükümlerini sebep göstererek net bir şekilde reddetti.[586] Bu tutum, Ankara'nın yürütmekte olduğu savaş-dışı ve tarafsız kalma politikasının bir sonucuydu. Türkiye, tarafsız kalmayı önceleyen, güç dengesinin ve yaşanabilecek olayların evrileceği noktanın kestirilemediği bu dönemde, herhangi bir tarafta yer almayı güvenliği açısından riskli görmekteydi. Bu doğrultuda Türkiye, karışmazlık kararlarına uymayı, hem ilkesel ve stratejik bir tarafsızlık şekli olarak benimsemiş hem de gerçekleşmesi muhtemel yeni olaylarda, diplomatik hareket alanını geniş tutmayı ve büyük güçlere yönelik güç dengesini yürütürken bu devletler nezdindeki güvenirliliğini korumayı amaçlamıştır.

İspanya İç Savaşı, Almanya ve İtalya'nın İkinci Dünya Savaşı'nda kullanacakları silah ve taktiklerinin deneme sahası olması ve trajikomik bir rastlantı olarak temelde İkinci Dünya Savaşı'nın taraflarını göstermesi dışında, uluslararası siyasette tansiyonun yükselmesine neden olan bu dönemdeki en önemli olaylardan biriydi. Franco yönetiminin, SSCB'nin cumhuriyetçilere çok sayıda tank ve ağır silahlarla destek sağlayacağına dair istihbaratını İtalya'ya ilettiği günlerde meydana gelen İtalyan ve Francocu ticaret gemilerinin kimliği belirsiz denizaltılarca Tunus açıklarında batırılması hadisesi, Mussolini'nin İtalyan deniz kuvvetlerine Akdeniz'de "sınırsız operasyonlar" yetkisi vermesine neden -ya da bahane- oldu.[587] Bu yetkinin hemen ardından İspanya'nın çevresindeki denizlerde birçok devlete ait gemiler batırıldı ve bu durum büyük güçler arasındaki gerginliği hızla tırmandırdı. Özellikle İngiltere'ye ait bir savaş gemisinin Balear Adaları civarında İtalyan denizaltıları tarafından vurulması, İngiltere'nin İtalya'ya

[586] G. K. Birlik, "İspanya İç Savaşında (1936-1939) Türkiye'nin Dış Politikası", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, yıl.12, sayı.24, 2016, s.128.
[587] Gretton, **a.g.m.**, s.104-105.

protestoda bulunmasına neden olsa da İtalya bu protestoyu görmezden geldi.[588] Bu olay Mussolini'nin, Akdeniz'de bir korsanlık seferi başlattığını kanıtlıyordu.[589] Bu gelişmeler, hem deniz ticaretinin güvenliğini tehdit ediyor hem de Akdeniz'in büyük güçlerin çatışma alanına dönüşmeye başladığı gösteriyordu. Türkiye açısından bu gelişmeler, bir yandan Akdeniz'in doğusunda kendisi için somut bir tehdit olan İtalya'nın saldırganlığının ve uluslararası antlaşmaları göz ardı etme potansiyelinin seviyesini ortaya koyarken, diğer yandan İtalya tehdidine karşı diğer devletlerle birlikte ortak güvenlik refleksleri geliştirme gerekliliğini göstermişti.

Akdeniz'de meydana gelen denizaltı saldırıları, bölgede deniz ticaretine zarar verirken, büyük devletler arasında sıcak çatışma riskini de beraberinde getirmekteydi. Siyasi gerginliğin üst düzeye çıkması ve Akdeniz'deki ticaretin olumsuz etkilenmesiyle İngiltere ve Fransa 1937 yılının Eylül ayı başlarında, bölgede korsanlık faaliyetlerinin ve olası bir çatışmanın önlenmesi için bir konferans toplanması teklifini -İspanya'yı dışarıda bırakarak- Almanya, SSCB, İtalya, Arnavutluk, Yugoslavya, Yunanistan, Mısır, Romanya, Bulgaristan ve Türkiye'ye iletti. Konferans çağrısından kısa bir süre sonra gerilimi artıran bir hadise daha yaşandı. Franco yönetiminin, İtalya'ya ilettiği istihbaratın bir sonucu olarak kabul edilebilecek hadise, Sovyet ticaret gemilerinin Bozcaada açıklarında kimliği belirsiz denizaltılarca batırılmasıydı. Bu olayın ardından SSCB, saldırıyı düzenleyen denizaltıların İtalya'ya ait olduğuna dair önemli kanıtlarının bulunduğunu açıkladıktan sonra Roma'ya protesto notası gönderdi.[590] Akdeniz'de Bolşevik veya Bolşevizme yakın bir yönetimin kurulmasına İtalya'nın müsaade etmeyeceğine dair Mussolini'nin Sicilya'daki nutkuyla[591] aynı zamana tesadüf eden bu olay, gerginliğin dozunu yükseltmişti. Mussolini'nin açıklamaları, denizaltı saldırılarının

[588] A. Eden, **Facing the Dictators 1923-1938: the Memoirs of Anthony Eden - Earl of Avon**, Boston, Houghton Mifflin, 1962, s.458.
[589] Gretton, **a.g.m.**, s.105.
[590] **TDA**, 44185 - 209615 – 32, 07.09.1937.
[591] **TDA**, 44178 - 209582 – 27, 23.08.1937.

tesadüf olmadığını ve doğrudan İtalya'nın politik hedefleriyle bağlantılı olaylar dizisi olarak görülmesine neden oldu. Bu gelişmeler, Akdeniz'deki askeri ve siyasi tansiyonu artırırken, Türkiye açısından bölgede askeri varlığı bulunan devletlerin kontrolsüz hareketlerine karşı çok taraflı diplomatik ve askeri iş birliklerinin zorunluluğunu ortaya çıkardı. Türkiye için bu gelişmeler, deniz ticareti veya iç savaş meselesi değildi, bundan ziyade, büyük devletlerin güç mücadelesi için saha haline gelen Akdeniz'de olası bir saldırıyı caydırıcı ve tarafsız bir konumlanmayı gerekli kılıyordu.

Bu şartlar altında halihazırda bir konferans toplamayı planlayan İngiltere ve Fransa, Sovyet gemilerinin batırılması ve Akdeniz'deki güvensizlik hali nedeniyle süreci hızlandırdı ve tarafları bir notayla[592] konferansa davet etti. 9-14 Eylül 1937 tarihlerinde gerçekleşen ve İtalya, Almanya ve Arnavutluk'un katılmadığı konferansın sonunda, İngiltere, Bulgaristan, Mısır, Fransa, Yunanistan, Romanya, Türkiye, SSCB ve Yugoslavya tarafından Nyon Antlaşması imzalandı.[593] Dokuz maddeden oluşan antlaşmaya[594] göre taraflar, kendi deniz kuvvetlerine, İspanya İç Savaşı'ndaki taraflardan biriyle ilişkili olmayan ticaret gemilerini korumak üzere hareket etme talimatı vermeyi (madde-1), 1930 Londra Deniz Antlaşması ve 1936 İkinci Londra Deniz Antlaşması'nda[595] belirlenen uluslararası hukuk kurallarına aykırı olarak, ticaret gemilerine saldıran herhangi bir denizaltına müdahale etmeyi ve mümkünse batırmayı (madde-2), İspanya İç Savaşı'ndaki taraflarla ilişkili olmayan bir geminin, uluslararası hukuka aykırı bir saldırıya uğradığı yerin çevresinde rastlanan denizaltına eğer saldırganın o denizaltı olduğu izlenimi söz konusuysa karşı saldırıya geçmeyi (madde-3), Akdeniz'i doğu ve batı olarak bölerek devriye yetki alanlarına ayırmayı (madde-4) ve

[592] **TDA**, 44185 - 209615 – 33, 06.09.1937.
[593] Soysal, **a.g.e.**, s.531.
[594] Antlaşmanın tam metni için bknz: Soysal, **a.g.e.**, s.531-535.
[595] Birinci antlaşmaya İngiltere, ABD, Japonya, Fransa, İtalya imza atmışken, ikinci antlaşmaya yalnızca Fransa, İngiltere ve ABD katıldı. Türkiye, bu iki antlaşmada da yer almadı. İlk antlaşmada bulunan fakat ikinci antlaşmaya Japonya Mançurya işgali nedeniyle, İtalya ise Habeşistan işgali ve yaptırımlar nedeniyle katılmadılar.

eğitim ve denizüstü gemileriyle birlikte seyir halinde olmak dışında Akdeniz'de denizaltı bulundurmamayı (madde-5) yükümlenmişlerdir.[596] Antlaşmada Tiren ve Adriyatik Denizleri'nin kapsam dışı bırakılmasıyla İtalya'nın tepkisini çekmemek amaçlanmış ve İtalya'ya talep etmesi durumunda antlaşmaya katılmasa da devriyelerde görev alabileceği iletilmişti. Daha sonra İngiltere ve Fransa ile eşit düzeyde devriye hakkı tanınması koşulunun kabul edilmesiyle İtalya da devriyelere katıldı. Taraflar, 17 Eylül'de bu antlaşmayı "tamamlayan" bir protokol daha yaparak denizaltılar için tanımlanan şartları savaş gemileri ve uçaklar için de kabul ettiklerini ilan ettiler.[597]

Türkiye açısından Nyon'da imzalanan antlaşma, Akdeniz'de İtalya'nın agresif eylemlerine karşı somut bir caydırıcılık sağlama potansiyeli anlamına gelmekteydi. Akdeniz'in devriye bölgelerine ayrılmasıyla Türkiye, kendi görev alanı olan bölgede aktif olarak faaliyet göstermiş ve bu görev sırasında edindiği tecrübe ve geliştirdiği ikili-çok taraflı iş birlikleriyle, güvenliği için önemli bir adım atmıştır. Özellikle zayıf olduğu deniz gücü açısından çok taraflı bir güvenlik mekanizmasına dahil olması, Türkiye'nin çok boyutlu güvenlik anlayışının bir yansımasıydı ve aynı zamanda büyük güçlerle gerçekleştirilecek askeri iş birliği yönündeki girişimlerden biri oldu. Nyon Konferansı, Akdeniz Paktı'nın ortadan kalkmasına rağmen Montreux'nün ardından İngiltere ve Türkiye'nin İtalya'ya karşı ortak hareket etmesine katkı sağlayan ikinci gelişme oldu. İngiltere ve Türkiye, Nyon Antlaşması gereğince Akdeniz'deki korsan denizaltı vakalarına karşı birlikte hareket ettiler ve kendilerine ayrılan sahalarda ortak devriyelerde bulundular.[598] Bu ortak devriyeler, Türkiye ve İngiltere arasında daha önce görülmemiş düzeyde bir askeri iş birliğine ve siyasi yakınlaşmaya fayda sağladı. Türkiye açısından bu durum, İtalya'ya karşı caydırıcılığı artırırken, Ankara'yı İngiltere nezdinde güvenilir ve

[596] **Ibid.**, s.531-533.
[597] İ. Uzgel, "Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt.1 (1919-1980)**, (ed. B. Oran), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s.313.
[598] Papuççular, **Cumhuriyet'in Dış Politikası: Olaylar, Aktörler, Kurumlar 1923-2023**, s.39.

önemli bir müttefik haline getiriyordu. İngiliz-Türk ilişkilerini geliştiren bu dönem, Sovyet-Türk ilişkilerinde Boğazlardan savaş gemilerinin geçiş rejimi üzerine Montreux'de başlayan gerginliğin artmasını da beraberinde getirdi. Türk basınında, Bozcaada açıklarında gerçekleşen hadisenin Sovyet denizaltıları tarafından yapıldığı yönünde haberlerin çıkmasıyla başlayan gerginliğin[599] devamında SSCB'nin Türkiye'nin Gürcistan ve Azerbaycan sınırlarına askeri tahkimat yaptığına dair Moskova büyükelçiliğinden gelen rapor[600], Türk hükümetinde kaygıya neden oldu. Bir diğer gelişmeyse, Nyon Konferansı sırasında Türkiye ve SSCB'nin, Ege Denizi'nin kuzeyinde kontrolü sağlama görevinin kendisini, İtalya ile karşı karşıya getireceği gerekçesiyle Türkiye tarafından kabul görmemesiydi.[601] Bu gelişmeler, Türk-Sovyet ilişkilerinde gerginliği artırırken, SSCB nezdinde Türkiye'nin kendisinden uzaklaşarak İngiltere ile yakınlaştığı kaygısını besliyordu. İtalya'nın yanı sıra SSCB'yle de yaşanmakta olan gerilim, Türkiye'nin güvenliği için yalnızca batı-güney bölgesini değil, doğu-kuzey bölgesini de gözetmesi gerektiğini ve dış politikasında yeni bir dengeleyiciye ihtiyaç duyduğunu göstermekteydi.

Balkan Antantı ülkeleri, bu konferans sırasında ortak hareket etme yönünde önemli adımlar attılar. Türk hükümetinin, Nyon Konferansı çerçevesinde Balkan Antantı ülkelerinin, kendilerini ilgilendiren denizlerde, müzakerelerine katılmadıkları İtalya-İngiltere-Fransa projelerini kabul etmemesi gerektiği yönünde Balkan Antantı başkanlığına gönderdiği teklif[602], Antant üyelerince kabul gördü. Antant ülkelerinin bu kararı, İyonya ve Ege Denizleri'nde devriye görevinin İtalya'ya verilmesine ve buradaki limanların İtalya tarafından kullanılmasına izin verilmesine karşı duyulan çekinceden kaynaklanmaktaydı. Ayrıca, İtalya ve İngiltere-Fransa arasında bu yönde bir kararın diğer

[599] Tellal, **a.g.e.**, s.322.
[600] **TDA**, 68141 - 298448 – 407, 03.10.1937.
[601] Tellal, **a.g.e.**, s.322.
[602] **TDA**, 44185 - 209615 – 21, 11.10.1937.

ülkelere danışmaksızın alınmasından duyulan rahatsızlık da etkili olmuştu. Buna cevaben Fransa hükümeti, Balkan Antantı devletlerinin İngiltere ve Fransa'ya vekalet verdiklerini, kendi limanları yakın olduğu için İtalya'nın bu limanları kullanmasının çok mümkün olmadığını ve İtalya'ya ayrılacak rotaların bu devletlerin karasuları dışında olacağını belirtti.[603] Türkiye'nin bu girişimleri, Ankara'nın İtalya'ya karşı hem doğrudan hem de dolaylı olarak caydırıcılık sağlama isteğinin yansımasıydı. Türkiye, İtalya'nın devriye görevini istismar ederek, Türk karasularına ve topraklarına yakın bölgelerde fiili bir askeri varlık oluşturmasından kaygılanıyor ve bunu önlemek için diplomatik yolları kullanıyordu. Diplomatik temaslar, Fransa'da olumlu karşılık bulmuş ve Türkiye'nin hem kendi güvenliği hem de bölgesel güvenlik açısından riskleri en aza indirmesini sağlamıştır.

Nyon Antlaşması ve ek protokolü, Ege ve Doğu Akdeniz'de İtalyan gemi, denizaltı ve uçaklarının faaliyetlerini kısıtlaması ve antlaşma gereğince olası saldırı durumunda İngiltere ve Fransa'nın saldırıya karşı hareket etme taahhüdünü elde etmesi açısından Türkiye'nin güvenliğine katkı sağladı. Antlaşma, Türkiye'ye, olası bir İtalyan saldırısında yalnız kalmayacağını, İngiltere ve Fransa'nın taahhütleri nedeniyle bölgede sorumluluk üstlendiğini göstermiş ve bu doğrultuda ortak savunma bağlamında stratejik iş birliği zemini yaratmıştır. Türkiye'nin Nyon sürecindeki endişesinin temelini, İtalya'nın antlaşma kapsamında yürüteceği devriye görevini, saldırgan eylemlerini gizlemek için istismar etmesi ihtimali oluşturmaktaydı. Benzer endişe, Balkan Antantı ülkelerinde de bulunmaktaydı. Bu doğrultuda Türkiye, hem devriye sahalarında aktif olarak rol almış hem de limanlarının İtalya tarafından kullanılmasına çekince koyarak deniz üzerinden gerçekleşebilecek bir saldırı tehdidini önlemek istemiştir.

[603] **TDA**, 44185 - 209615 – 16, 17.10.1937.

Balkan Antantı ülkelerinin, limanlarının Ege ve Doğu Akdeniz'deki İtalyan devriye görevleri sırasında kullanılmasına rıza göstermediklerini ilan etmesi, bu ülkelerin kaygılarını meselenin henüz başında dile getirdiğini ve böylece İtalya'nın olası taleplerine önlem almaya çalıştıklarını göstermekteydi. Bunun altında yatan sebep, denizaltıların İtalya'ya ait olduğunun düşünülmesi, İtalya'nın yine antlaşmalara riayet etmeyerek korsan denizaltılarla hatta denizüstü gemiler ve uçaklarla saldırmak için devriye görevini bahane etmesi ihtimalinden ve Türk karasuları veya topraklarının başka iki gücün savaş alanı haline gelmesinden çekinilmesiydi. Türkiye, bu çekince ve şüpheleri, Nyon Antlaşması'na dahil olarak azaltma imkânı elde etmiş ve olası saldırılarda İngiltere ve Fransa'nın bölgeye ilgisinden faydalanmayı hedeflemiştir. Bu durum İtalyan tehdidine karşı İngiltere, Fransa ve Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'na doğru evrilen süreçte yakınlaşmasına katkı sağlamıştır. Dolayısıyla Nyon Konferansı ve Antlaşması, Türkiye açısından hem İtalya tehdidine karşı bir güvenlikli alan yaratma hem de eksikliğini gördüğü deniz gücü açısından çok taraflı bir mekanizmaya dahil olarak güvenliğini sağlama isteğinin bir sonucuydu. Böylece Türkiye, bölgede İtalya'ya karşı yalnız kalma ihtimalini azaltmaya çalışmış ve İngiltere-Fransa nezdinde güvenirliğini artırarak -bilerek veya bilmeyerek- ileride kurulacak olan askeri-diplomatik ittifakın üzerine inşa edileceği temeli yaratmıştır.

Nyon Konferansı süreci, yalnızca Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yakınlaşması açısından değil aynı zamanda güvenlik politikalarının geliştirilmesi ve uygulanmasında hükümet içindeki görüş ayrılıklarını ortaya çıkarması nedeniyle de Türk siyasi tarihi açısından önemlidir. Koçak'a göre, Atatürk ve İnönü arasında üç açıdan anlaşmazlık söz konusuydu.[604] Birincisi, iktisadi alanda Atatürk, İnönü'nün devletçi politikalarının beklenen başarıyı elde edemeyeceğini ve özel teşebbüslerin ve liberal politikaların daha

[604] C. Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", **Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980**, (Ed. S. Akşin), İzmir, Cem Yayınevi, 1989, s.116-117.

efektif ve hızlı gelişme sağlayacağını düşünüyordu. Liberal politika ve özel teşebbüslerin etkisiyle Türkiye'nin daha hızlı sanayileşeceği ve ekonomik atılım sağlayacağı görüşünden hareketle Atatürk, çevresindekilere İnönü'nün hükümet kontrolünde ilerleyen ve hantal işleyen devletçi ekonomi stratejisinden vazgeçilmesi gerektiğini söylüyordu. İkincisi, Atatürk'ün hükümete müdahale eğilimi İnönü'yü rahatsız etmekteydi. Özellikle, İnönü'yü bilgilendirmeksizin bazı bakanları görevden alması, iki devlet adamının çatışmasına neden oluyordu. Son olarak, asıl derin görüş ayrılığı, dış politika alanındaydı. Atatürk, Nyon'da İtalya'ya, Hatay'da da Fransa'ya karşı daha cesur hareket etmenin gerekli olduğunu düşünürken, İnönü bu konularda Türkiye'nin daha ağır ve daha az ısrarcı hareket etmesi ve özellikle Hatay konusunu geniş bir sürece yayarak müzakereyle halledilmesi gerektiğine inanıyordu. Oysa Atatürk'e göre, İtalya'nın caydırılması noktasında İngiliz ve Fransız desteğinin etkisi olabilirdi ve uluslararası konjonktür, Türkiye'nin Hatay'ı elde etmesine müsait bir seyirdeydi.[605]

Atatürk ve Aras, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ortak hareket etmesi ve bu ülkeleri desteklemesi gerektiğini düşünürken, İnönü bu hareketin İtalya ile çatışmaya yol açabileceğine inanıyordu.[606] İnönü'ye göre, Nyon Antlaşması'na taraf olan devletlerin devriye görevlerini ifa ederken Türk limanlarını kullanmaları, İtalya'yı kışkırtabilirdi ve bu nedenle Nyon sürecinde dikkatli hareket edilmeliydi. Fakat Atatürk, bu konuda İnönü'yü dinlemeyecek ve Aras'a antlaşmayı imzalama talimatı verecekti.[607] Dış basında da hükümet içinde sorunların ortaya çıktığı yönünde söylentiler yer almaktaydı. New York Times'ın haberine göre, Atatürk-İnönü anlaşmazlığı nedeniyle Türk hükümetinin içinde, Atatürk'ün tarafını tutanlar ve İnönü'nün tarafını tutanlar şeklinde bölünme meydana gelmekteydi.[608] İleride Hatay'da izlenecek politikalardaki anlaşmazlıkla

[605] Koçak, **a.g.e.**, s.117.
[606] Tellal, **a.g.e.**, s.322.
[607] İnönü**, a.g.e.,** s. 543
[608] **TDA**, 23265 - 101892 – 1, 30.09.1937.

birleşince bu süreç, İnönü ile Atatürk'ün siyasi olarak arasının açılmasına ve İnönü'nün istifasına kadar gidecekti.

Türk hükümetinde meydana gelen görüş ayrılığına rağmen sonuçta Atatürk'ün tercih ettiği politik adımlar atıldı ve Nyon Antlaşması'na dahil olunarak İtalya'ya karşı İngiliz ve Fransızlarla birlikte hareket etmeye karar verildi. Bu gelişme Türkiye'nin bu iki devletle yakın ilişkiler kurmasında önemli bir eşik oldu.[609] Atatürk'ün bu kararı, hem İtalya tehdidine karşı alınmış bir önlemdi hem de Türkiye'nin güvenlik anlayışında İngiltere ve Fransa ile ortak tehdide karşı iş birliğine yönelik stratejik tutumunun somutluk kazanmasıydı. Böylece Türkiye, İtalya'ya karşı yalnız hareket etmektense, çok taraflı bir güvenlik iş birliğinin parçası olmayı tercih etti. Atatürk, Nyon süreci hakkında TBMM'de yaptığı konuşmasında, Türkiye'nin komşularıyla ve diğer büyük ya da küçük tüm devletlerle iyi ve uyumlu bir dış politika izleme gayesinde olduğunu, barış için nereden davet gelirse oraya iştirak ettiğini, İspanya İç Savaşı nedeniyle uluslararası siyasette meydana gelen kötü hadiselere karşı Akdeniz ve Karadeniz'de alınması gereken önlemlere açık fikirlilikle dahil olduğunu, Akdeniz'deki selamet ve istikrarın korunmasını yakından takip ettiğini ve dünyanın değişmesine rağmen Türk hükümetinin barışçı siyasetinin değişmediğini belirtti.[610] Bu doğrultuda istikrarlı bir şekilde Nyon Antlaşması'na uyumla hareket eden Türkiye'nin, İngiltere ve Fransa ile yakınlaşma eğilimi, İspanyol İç Savaşı'nın bitmesiyle Nyon Antlaşması'nın feshedilmesine[611] rağmen geçerliliğini korudu. Bu eğilim, İkinci Dünya Savaşı'na yaklaşıldıkça savaşa çekilme kaygısına rağmen ağırlığını artıracaktı.

Dolayısıyla Nyon süreci, Türkiye'nin güvenlik politikasında, hem askeri hem de diplomatik açıdan önemli bir kırılma noktası olmuştur. Nyon Konferansı ve antlaşmaya varan süreç, Türkiye'nin, büyük güçleri birbirlerine karşı dengeleme stratejisine

[609] Papuççular, **Cumhuriyet'in Dış Politikası: Olaylar, Aktörler, Kurumlar 1923-2023**, s.39.
[610] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 4.Yasama Yılı, 1.Oturum, 01.11.1937, s.8-9.
[611] **TDA**, 44185 - 209615 – 3, 12.04.1939.

yönelmesi ve bölgesel denge arayışını yansıtması açısından önemlidir. İtalya tehdidi karşısında, İngiltere ve Fransa ile yapılan iş birliği, bir yandan Türkiye'nin İtalya ile tek başına mücadele etme riskini azaltırken, diğer yandan SSCB ile ilişkilerindeki bozulmada hızlandırıcı etki yaratmıştır.

3.2. Müttefik mi Tehdit mi?: Sovyet Kartını Oynamak III

Türk-Rus ilişkileri, tarihsel olarak inişli-çıkışlı ve bol savaşlı bir yapıya sahipti. SSCB'nin öncülü Çarlık Rusya ile Türkiye'nin öncülü Osmanlı İmparatorluğu, ilk temaslarını kurdukları 1568'den iki devletin de ortadan kalktığı Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar sürekli bir çatışma içerisindeydi. Bu durum, Türk-Rus ilişkilerinin boyutunun geçmişte olduğu gibi gelecekte de savaşlar üzerinden izleyeceği tezinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Literatürde bu tezi öne süren akademisyenlerden biri olan Weisband[612], Türkiye için en önemli tehdit olarak SSCB'yi işaret etmekte ve bu tehdidin sebebini de "tarihsel düşmanlık" temeline dayandırmaktaydı. Fakat bu tez birkaç yönden eleştirilebilir.

Birincisi bu tez, 1923-1939 yılları arasında, Türk hükümeti tarafından alınan her önlemin odağı haline gelen ve farklı güvenlik mekanizmalarına dahil olmasına neden olan İtalya tehdidini göz ardı etmektedir. Türkiye açısından SSCB ile ilişkiler, Lenin ve Atatürk arasındaki *modus vivendi*'den Montreux'ye kadar sorunsuz denilebilecek düzeyde işlemişti. Takriben 1920-1936 yılları arasına denk gelen dönemde, SSCB ile çatışmak bir yana, SSCB'nin uluslararası sistemdeki izole konumundan faydalanarak diğer büyük devletlere karşı caydırıcı bir güç olarak kullanılması ve buna paralel ilişkilerin geliştirilmesi durumu söz konusuydu. İkinci olarak, SSCB, Türk hükümetini tanıyan ilk büyük güçtü. 1921 Moskova Antlaşması'yla taraflar, birbiri aleyhine politika yürütmemeyi taahhüt etmiş ve birbirlerini tanımışlardı. 1925 Dostluk ve Tarafsızlık

[612] E. Weisband, **Turkish Foreign Policy, 1943-1945: Small State Diplomacy and Great Power Politics**, Princetown, Princetown University Press, 1973.

Antlaşması'yla da birbirileri aleyhine herhangi bir ittifaka girmemeyi veya antlaşma yapmamayı yükümlenmişlerdi. Bu antlaşmaya iki taraf da uzunca bir süre riayet etti. Montreux'deki müzakerelerde SSCB'nin Boğazların rejimi hakkında talep ettiği maddeler, Türkiye tarafından -en azından SSCB'nin beklediği düzeyde- desteklenmeyince, ilişkilerdeki samimiyet yerini soğukluğa bıraktı. Türkiye'nin Boğazlar konusunda Montreux'de SSCB'nin taleplerini tam desteklememesi Moskova'da kuşkuya neden oldu. Aslında bu kuşku, SSCB için yeni bir olgu değildi. Lausanne sürecinde de SSCB, Türkiye'yi desteklemesine rağmen, Batılı devletlerle ilişkilerinden memnun olmamıştı ve Türkiye'nin bu devletlere yakınlaşma potansiyeli olduğundan şüphe etmişti. SSCB'nin, Türkiye'nin İngiltere ile yakınlaşmasını, kendisinden bir kopuş olarak değerlendirmesiyle ilişkiler biraz daha bozulacaktır. Ancak, Nyon sürecinde Türk basınında çıkan SSCB karşıtı haberler ve sınırda yaşanan küçük çaplı hadiseler dışında, SSCB'nin, 1939 Sovyet-Alman Saldırmazlık Paktı'na kadar İtalya'dan algılanan düzeyde bir tehdit oluşturmadığını söylemek mümkündür.

Hoffmann, SSCB'nin 1931-1939 yılları arasındaki dış politika hedeflerini şu şekilde sıralamaktadır:[613] Olası bir savaşa karışmamak, savaş durumunda kazanacak tarafla müttefik olmak, Almanya ve Japonya'nın aynı anda saldırmasını önlemek, herhangi bir savaşın Sovyet topraklarında gerçekleşmesini engellemek, kaybedilen toprakları geri almak, diğer ülkelerde komünistlerin iktidara gelmesini sağlamak.[614] Hoffmann'ın Sovyet hedeflerine dair ortaya koyduğu özet, Sovyet şüpheciliğinin temeli hakkında ipuçları vermektedir. Öncelikle SSCB'nin, kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede, Avrupa'ya bakışı oldukça şüpheliydi. İngiltere, Fransa,

[613] E. P. Hoffmann, "Soviet Foreign Policy Aims and Accomplishments from Lenin to Brezhnev", **Soviet Foreign Policy, 1917-1991: Classic and Contemporary Issues**, (eds. F. J. Fleron Jr., E. Hoffmann and R. F. Lairds), New York, Routledge, 2017, s.55.

[614] SSCB'nin Stalin döneminde "Tek Ülkede Sosyalizm" doktrinini benimsediği ve güvenlik öncelikleri dikkate alındığında, Hoffmann'ın "devrimin ihracı" yönündeki iddiasının doğruluğunun tartışmalı olduğunu söylemek mümkündür.

Almanya ve İtalya'ya hem ideolojik hem de reelpolitik açıdan güvensizlik duyuyordu. Bunun altında yatan en bariz sebep, daha devrimin ilk günlerinde bu devletlerin Churchill'in deyimiyle "Bolşevizmi beşiğinde boğmak" için gösterdikleri askeri ve siyasi çabalarıydı. Bu "travma" ve ideolojik bakış nedeniyle SSCB bu devletlere hiçbir zaman güven duymadı, hatta İkinci Dünya Savaşı'nda müttefik olsalar bile bu güvensizlik hiç aşılamadı. Bunun bir yansıması olarak revizyonistlerin izlediği agresif politikalar, Sovyet yetkililerde Avrupa'da barışın sürdürülebilir olmadığına dair bir kanı oluşturdu. Stalin'in, Sovyetler Birliği Komünist Partisi kongresinde, İkinci Dünya Savaşı'nın Habeşistan'ın işgali ile başladığı, faşist tarafın demokrat tarafa karşı aldıkları hazırlıkların belirgin olmasına karşılık demokratların dünya ihtilalinden korktukları için Almanya'ya Münih'te Çekoslovakya'yı "peşkeş" çektikleri, bu uğurda Almanya'nın SSCB ile çatışmasını diledikleri yönündeki konuşması,[615] SSCB'nin batılı devletlere duyduğu güvensizliğin bir yansımasıydı. Bu güvensizliği, silahsızlanma görüşmelerinde Almanya'yı ikna için gösterilen çabaya karşılık SSCB'nin "mutlak barış" için silahsızlanma idealinin dikkate alınmaması ve büyük güçlerin Münih Konferansı'nda Almanya ile çatışmaktan kaçınmak için Çekoslovakya'yı kurban etmeleri körüklemişti. Dolayısıyla SSCB, Almanya'ya karşı Batılıların somut adımlar atmayacağından emin hale gelerek 1939'da saldırmazlık paktına imza atacaktı.[616]

SSCB'nin güvensizlik hali yalnızca büyük güçlerle sınırlı kalmıyordu. SSCB Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı Vladimir Potemkin, Türkiye'nin Moskova büyükelçisiyle yaptığı görüşme sırasında, Bulgaristan'a İtalyan yayılmacılığını desteklediği için güvensizlik duyduğunu belirtmiş, Almanya'nın Romanya, Bulgaristan ve Türkiye üzerinde ekonomik ve siyasi nüfuz kurarak Karadeniz'e çıkmayı amaçladığına ve ticari ilişkiler sayesinde Türkiye'yi kontrol altına almaya çalıştığına dair kuşkularını

[615] J. V. Stalin, **Works 1934-1940**, vol.14, London, Red Star Press, 1978, s.361-372.
[616] B. Gökay, **Soviet Eastern Policy and Turkey, 1920-1991: Soviet Foreign Policy, Turkey and Communism**, London, Routledge, 2006, s.38

dile getirmişti.[617] Litvinov'un Türkiye'nin Moskova büyükelçisiyle yaptığı görüşmede dile getirdiği kaygılar da SSCB'nin şüphelerini yansıtır nitelikteydi. Litvinov'a göre, Yugoslavya gibi Türkiye'de de Almanya'nın etkisi artıyordu ve Türkiye'nin SSCB düşmanı ülkelerle (Japonya ile sürdürdüğü ekonomik ilişkileri kastederek) samimiyeti artırma çabası, SSCB'ye rahatsızlık veriyordu. İtalyan tehdidine karşı ortaklaşa Yugoslav-Türk ortak menfaatlerini anlamakla birlikte İtalyan tehdidinin aslında düşünüldüğü kadar büyük olmadığını iddia eden Litvinov, bu iki devletin, ortak bir şekilde Almanya'nın etkisine girdiğine inanmaktaydı.[618] Bu döneme ilişkin ticaret rakamları, Yugoslavya ve Türkiye'nin ekonomilerinin Almanya'ya bağımlılığının artmaya başladığını göstermesi açısından Litvinov'a dayanak sağlıyordu.[619] Bu noktada Türk-Alman ilişkilerinin seyrinden bahsetmek Sovyet şüphelerini anlamlandırmak açısından fayda sağlayacaktır.

1924 yılında Türk-Alman Dostluk Antlaşması ile başlayan diplomatik ilişkiler, 1925'te Junkers firmasıyla Kayseri'de uçak fabrikası kurmak için yapılan antlaşmayla hızlı bir yakınlaşma sürecine girmişti. Versailles Antlaşması ile uçak ve silah üretimine getirilen kısıtlamalar, Alman devletinin ülke sınırlarında uçak fabrikası kurmasına izin vermiyordu. Bu nedenle Almanya, uçak teknolojisinin ve sanayisinin gelişimi için Türkiye'de açılacak fabrikayı bir fırsat olarak gördü. 1926'da üretimine başlayan Kayseri'deki uçak fabrikasının (TOMTAŞ) yanı sıra, Almanya'nın silahsızlandırılması nedeniyle işsiz kalan subaylarının Türkiye'de askeri eğitim ve danışmanlık için istihdam edilmesi, Türk-Alman ilişkilerinin ekonomik boyut dışında askeri bir boyut kazanmasını sağladı.[620] 1933'e kadar olumlu ve "masum" bir görüntü çizen Türk-Alman ilişkileri,

[617] **TDA**, 35231 - 138611 – 71, 26.10.1938.
[618] **TDA**, 35231 - 138611 – 40, 07.05.1936.
[619] H. C. Hillmann, "Analysis of Germany's Foreign Trade and the War", **Economica**, New Series, Vol.7, No.25, 1940, s.73.
[620] İ. Uzgel, "Almanya'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt.1 (1919-1980)**, (ed. B. Oran), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s.298-300.

Hitler'in iktidara gelmesiyle önemli bir dönüşüm geçirdi. Bu tarihten itibaren Almanya'nın Türkiye siyaseti üç boyutlu bir stratejiyle yürütüldü: Türkiye'yi ekonomik olarak kendine bağımlı hale getirerek nüfuz kurmak, kültürel ilişkiler ve propagandayla kamuoyunda Alman sempatisi yaratmak ve askeri ilişkilerle Türk ordusunu hem silah bakımından Almanya'ya bağımlı kılmak hem de Alman yanlısı bir subay kadrosu oluşturmak.[621] Bu stratejilere maruz kalma noktasında Türkiye, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle benzer süreçlerden geçmekteydi. Almanya'nın ekonomik nüfuz kurma ve politik etkinliğini artırma siyaseti, Yugoslavya ve Romanya'nın Almanya ile yakınlaşmasına neden olurken, Balkan Antantı'nın zayıflamasını da beraberinde getirdi.[622] Yugoslavya, İtalya ve Bulgaristan ile olan sorunlarını çözmek için ikili ilişkileri geliştirmeye çalışırken, Romanya Sovyet tehdidine karşı "Nazileşerek"[623] çözüm bulma

[621] **Ibid.**, s.306.

[622] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.268.

[623] Bir Küçük Antant üyesi olarak Romanya, 1926'da yaptığı antlaşmayla güvenliğini büyük ölçüde Fransa'ya dayandırmıştı. Fakat 1930'ların ortalarında Hitler'in iktidara gelişi, Versailles hükümlerini kaldırmaya yönelik girişimleri ve yayılmacı hedefleri, Avrupa'da olduğu gibi Romanya'da da endişe uyandırdı. Hitler'in Ren kıyılarını silahlandırması ve zorunlu askerliği tekrar yürürlüğe sokması, Romanya Kralı II. Carol'un, Fransa'nın Almanya'ya karşı güvenliği sağlamada yeterince etkili olamayacağını düşünmesine neden olduysa da Fransa yanlısı siyaseti sürdürdü. 1938 yılına gelindiğinde yapılan seçimlerde Nazi yanlısı Octavian Goga ve Alexandru Cuza'nın liderliğindeki Ulusal Hristiyan Partisi iktidarı ele geçirdi. Anti-semitist, anti-komünist, İtalya ve Almanya'ya sempati duyan bu parti, hükümet dışında da benzer fikirlere sahip olan ve 1940'ta iktidarı ele geçirecek olan Demir Muhafızlar tarafından desteklendi. Goga-Cuza hükümeti yaklaşık iki ay görevde kalsa da, parlamento desteği olmaksızın çıkardığı kararnameyle kısa sürede ülkede anti-semitist ve Nazi yanlısı bir siyasi iklim ve hukuk sistemi yarattı. Bu hükümet, Almanya ve İtalya'ya "fazla" yakınlaştığı ve iç siyaseti radikal bir şekilde yönettiği için II. Carol tarafından iktidardan indirildi ve yerine yine anti-semitist piskopos Miron Cristea başbakan olarak getirildi. Bu dönemde Cristea, Ulusal Hristiyan Parti ve Demir Muhafızlar ile mücadele etse de temelde İtalya'dan ilham aldığı bir korporatist devlet anayasasını yürürlüğe koydu. II. Carol, her ne kadar Goga-Cuza hükümetini "fazla" Nazi yanlısı bulmakla yönetimden alsa da, zamanla kendisi Almanya'ya yakınlaşmaya başladı. İtalya ve Almanya tipi faşist devlet yönetimini ülke için faydalı görmenin yanı sıra, Besarabya üzerindeki talepleri nedeniyle ana tehdit olarak SSCB'yi gören Kral, Almanya ve İtalya ile sağlayacağı yakınlıkla Sovyet tehdidini dengeleyebileceğini düşünmeye başladı. SSCB dışında, yayılmacı hedefleri nedeniyle Almanya'nın da önemli bir tehdit olduğunun farkında olarak Kral, aslında Almanya tehdidini savuşturmanın yolunun da Almanya ile yakınlaşmaktan geçtiğini, böylece hem SSCB hem de Almanya tehdidinden korunabileceğine inanıyordu. Goga-Cuza hükümetiyle başlayan "Nazileşme" süreci, Kral'ın da bunu gerekli görmesiyle hızlanmış oldu. Burada "Nazileşme" ifadesi, yalnızca Almanya ile siyasi yakınlaşmayı değil, Nazi ideolojisinin unsurlarının iç siyasete ve devlet yapılanmasına sirayet etmesini ifade etmektedir. Bu dönemde otoriter-faşist yönetim biçimi, korporatist ekonomi modeli ve Alman dış politikasına uyumlu bir güvenlik söylemi, devlet politikalarının merkezine yerleşmiştir. Çekoslovakya'nın Almanya'nın eline geçmesiyle Küçük Antant'ın başarısızlığının ortaya çıkması, bu süreci destekleyen bir gelişme oldu. Almanya, Avrupa'da askeri ve siyasi başarı kazandıkça, Romanya Nazileşmeye devam etti. II.Carol, ülkesini ve iktidarını koruyabilmek için böyle bir stratejiye yönelmiş olsa da, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Besarabya, Kuzey Bukovina, Herta, Dobruca ve Kuzey Transilvanya'yı SSCB, Macaristan ve

arayışı içerisindeydi. Özellikle Romanya'nın Nazileşmesi ve Alman etkisi altına girmeye başlaması, Türkiye'nin Balkan Antantı'nın işlevini yitirdiğine dair kaygılarına neden oldu. Bu kaygıyla zıt bir gelişme olarak 1938'de yapılan büyük hacimli kredi antlaşması, Almanya'nın Türkiye üzerindeki ekonomik etkisini artırma yönünde önemli bir adımdı ve Türkiye açısından bir gerekliliğin sonucuydu. Çünkü Türkiye, bu dönemde hız verdiği kendi gücüne dayanma stratejisi bağlamında, askeri ekipmana ve onu alabilmek için kullanacağı finansmana ihtiyaç duyuyordu. Almanya, Türkiye'nin zorunluluk olarak gördüğü bu durumu istismar ederek Ankara üzerindeki etkisini güçlendirmeyi ve bu yolla Türkiye'yi SSCB ve İngiltere-Fransa'dan uzaklaştırarak Alman-İtalyan Mihverine çekmeyi amaçlıyordu. Fakat Armaoğlu'na göre, Almanya'nın gözden kaçırdığı olgu, Türkiye açısından İtalyan tehdidinin bu dönemde Türk siyasetindeki en belirleyici etkenlerden biri olmasıydı.[624] Fakat Almanya açısından Türkiye, özellikle jeopolitik konumu nedeniyle kritik bir öneme sahipti. Bu önemle paralel olarak, izlenen siyaset de ısrarcıydı ve görünürde tavizler içermekteydi.

Aslında bu tavizler, başlangıçta Türkiye açısından olumlu bir görüntü oluştursa da zamanla Almanya'ya fayda sağlayacaktı. Döviz sıkıntısı yaşayan Türkiye'nin dış ticaretini sürdürebilmek için elverişli bir sistem olan "*kliring*", satın alınacak ürünlerde takas usulünün kullanılması temelinde yürütülmekteydi.[625] Bu sistemle Türkiye, Almanya'ya piyasa fiyatının üstünde tarım ürünleri ve krom veriyor, yine piyasa fiyatının üstünde çelik ve askeri ekipman alıyordu. Türkiye açısından bu durum, ülke bütçesinden para çıkmaması açısından fayda sağlamakla birlikte, ülkeyi Almanya'ya bağımlı hale getirmekteydi. Hitler'in stratejisinde önemli bir yeri olan bu bağımlılık, 1930'ların ortalarında Türkiye'yi rahatsız etti ve 1936'da İngiltere, 1937'de Fransa ile *kliring*

Bulgaristan'a bırakmak zorunda kaldı. R. Haynes, **Romanian Policy towards Germany, 1936-1940**, London, Palgrave Macmillan, 2000.

[624] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.269.

[625] O. Gümüş ve A. Sevi, **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, Ankara, Polat Yayınları, 1996, s.392.

antlaşmaları yapan Ankara, bu bağımlılıktan kurtulmaya çalıştı. Buna benzer bir önlem olarak, daha iyi bir teklif vermelerine rağmen Karabük Demir Çelik Fabrikası Alman firmaları yerine İngiliz firmasına verildi. Böylece, Türkiye'nin ithalatında %45 ve ihracatında %50'ye ulaşan[626] Alman etkinliği kontrol altına alındı.[627] Almanya'nın Türk ekonomisini domine etme çabası ve görünürdeki yakınlaşma SSCB ve İngiltere'yi rahatsız etti. Moskova ve Londra, ekonomik nüfuz ve siyasi ilişkilerin sonucunda Türkiye'nin Almanya'ya yaklaşabileceğinden endişe ediyorlardı. Bu endişenin bir sonucu olarak İngiltere, Türkiye üzerindeki Alman etkisinin kırılması için 1938'de kredi verse de, silah sanayisi için Türk kromuna ihtiyaç duyan Almanya'nın 1939'daki karşı hamlesi, Türkiye ile yüz elli milyon Marklık kredi antlaşması imzalamak oldu.[628] Bu gelişmeler, Türkiye üzerinde İkinci Dünya Savaşı sırasında da devam edecek olan Alman-İngiliz rekabetinin başlangıcıydı.

Kültürel ilişkiler ve propaganda bağlamında Almanya, Türkiye ile Birinci Dünya Savaşı'ndaki müttefiklik ilişkisini sıklıkla hatırlatıyor ve Türkiye'de Alman kültürünü tanıtan ve propaganda faaliyetleri yürüten dernekler açmaya çalışıyordu.[629] Bunun yanı sıra, Türk basını üzerinde etki yaratmak üzere, Türk gazetelerinde büyük reklamlar için büyük ödemeler yapıyor, görece ucuza kağıt temin ediyor ve bazen de rüşvet veriyordu.[630] Eğitmen ve danışman olarak istihdam edilen Alman subaylarının, harp okulları ve orduda görev almasıyla, Türk ordusunda Alman etkisi artıyordu. Buna paralel olarak Hitler, Almanya'nın Avrupa devletleriyle olan ilişkileri hakkında geniş bir kitleye verdiği nutkunda, İtalya'nın bir savaşa çekilmesi durumunda yanında yer alacaklarını, Fransa ve İngiltere'den toprak talebinin olmadığını fakat Almanya'dan koparılan sömürge

[626] Devlet İstatistik Enstitüsü, **İstatistik Göstergeler 1923-1998**, Ankara, 2001, s.418-430. Aktaran: Uluğbay, **a.g.e.**.
[627] Uzgel, "Almanya'yla İlişkiler", s.305.
[628] Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.326-327.
[629] Uzgel, "Almanya'yla İlişkiler", s.306.
[630] Y. Özgüldür, "1923-1945 Dönemi Türk-Alman İlişkileri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 1991, s.96.

topraklarını istediğini belirtirken, Almanya'nın iktisadi dostları arasında Türkiye'nin bulunduğunu da söyledi.[631] Bu durum Türkiye'yi rahatlatmaktan ziyade, İtalya ile Almanya'nın müttefikler olarak birlikte hareket edeceğini ortaya koyması açısından kaygıyla karşılandı. İtalya'nın saldırgan siyasetinin Almanya tarafından desteklenme olasılığı, Türkiye'nin güvenliği açısından tehlikeli bir gelişmeydi. Dahası, Almanya'nın Türkiye'yi "iktisadi dost" olarak tanımlaması, görünürde olumlu bir ifade olsa da, aslında Türkiye üzerindeki ekonomik nüfuzunu artırmaya devam edeceğine dair işaretlerdi. Bu gelişmeler, Türkiye'nin Alman nüfuzu altına girdiğine dair İngiltere ve Fransa'nın kaygılarının yanı sıra Sovyet şüphelerini de beraberinde getiriyordu.

Mart 1939'da Çekoslovakya'nın işgali Almanya ile Türkiye'nin arasının açılmasına neden oldu. Armaoğlu'na göre, Almanya'nın "*ein volk, ein reich, ein führer*"[632] söylemi ve Saar, Avusturya ve Südet gibi Alman çoğunluğa sahip bölgelerin kontrolünü ele geçirmesi, Misak-ı Milli idealiyle benzerlik göstermesi nedeniyle Ankara tarafından anlayışla karşılanmıştı. Versailles ile Sèvres arasındaki benzerlik nedeniyle, Almanya'nın bu antlaşmayı değiştirme çabası Türkiye'nin tepkisini bir dereceye kadar çekmiyordu; çünkü Ankara açısından bu girişim, mevcut düzenin dengesizliklerini düzeltmeye yönelik bir hareket olarak algılanıyor, doğrudan Türkiye'nin güvenliğini tehdit etmiyordu.[633] Fakat daha sonra Çekoslovakya'nın tamamının Almanya ve Arnavutluk'un da İtalya tarafından işgali, Türkiye'nin bu iki ülkeyle ilişkilerini hızla geriletmesine ve İngiltere-Fransa'nın yanında yer almasına neden oldu. Almanya'nın Versailles düzeninde talep ettiği değişiklikler, Türkiye'yi direkt olarak endişeye sevk edecek düzeyde değildi. İrredantist talepler, yine Türkiye'yi doğrudan etkilemiyordu. Fakat Çekoslovakya'nın, Münih Konferansı'nın "resmi" kararları dışında kalan ve Almanların yoğun olmadığı bölgelerinin de işgal edilmesi, Berlin'in yayılmacılığının

[631] **TDA**, 31193 - 123465 – 13, 31.01.1939.
[632] Tek halk, tek imparatorluk, tek lider.
[633] Armaoğlu, **a.g.e.**, s.269.

yönünün Balkanlara dönebileceğine dair Türkiye'nin endişesine neden oldu. Ankara, Almanları bir devlet altında toplama ya da Versailles'ın kısıtlamalarından kurtulma taleplerini aştığı ve yayılmacılığa yöneldiği noktada, Almanya'nın Balkanlar ve dolayısıyla Türkiye'nin yakın çevresi için tehdit oluşturabileceğini düşündü. Almanya'yı dengelemek için, İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmakla birlikte, Almanya'nın kendisi için önemli bir silah tedarikçisi olmasının da etkisiyle, sert bir tutum takınmaktan kaçındı.

Diğer yandan SSCB'nin şüpheci tavrında, Almanya, İtalya ve Japonya'nın önce ayrı ayrı, daha sonra birlikte ortaya koydukları komünizm karşıtı söylemlerin ve politikaların verdiği rahatsızlığın da etkisi oldu. Özellikle Hitler ve Mussolini'nin, komünizmin ülkeleri için büyük tehdit olduğunu belirten nutukları,[634] bu iki devletin ideolojik olarak da SSCB için sorun yaratacağını gösteriyordu. Bu sorun, Kasım 1936'da Anti-Komintern Pakt olarak somutlaşmış ve resmileşmişti. Bu şartların yarattığı iklimde gerçekleşen Montreux Konferansı, SSCB'nin temelde Türkiye'yi desteklediği fakat güvenlik özelinde bazı konularda görüş ayrılıklarının ortaya çıktığı bir toplantı olmuştu. Nihayetinde imzalanan metin, Türkiye'nin güvenlik ve egemenlik konularında kazanımlarını içerse de SSCB'nin taleplerini Moskova'yı tatmin edecek düzeyde karşılamadı. Bu durum, iki ülkenin ilişkilerinde gerginliğe neden oldu ve Türkiye, bunu aşmak için SSCB'yi de tatmin edecek ikili bir antlaşma projesi sundu. Ancak, projenin gündeme gelmesinin ardından İngiltere'nin tepkisi hızlı ve net oldu. İngiltere, Montreux hükümlerine aykırı bir yeni antlaşmaya rıza göstermeyeceğini, özellikle Boğazlardan savaş gemilerinin geçiş rejimine müdahaleyi olumsuz karşılayacağını bildirdi. Türkiye ile SSCB arasında görüşmelerin gerçekleştiği bu dönemde, yapılması muhtemel görülen ikili pakta Boğazlardan savaş gemilerinin veya saldırı amacı taşıyan donanmaların geçişini

[634] **TDA**, 44145 - 209536 – 16, 01.10.1937.

engellemeye dair bir hüküm eklenmemesi halinde, SSCB'nin İtalya'ya yaklaşabileceğine dair söylentiler de ortaya çıkmıştı.[635]

İdeolojik farklılıkları göz önüne alındığında bu söylentinin gerçekçiliği sorgulanabilir olmakla birlikte, SSCB-İtalya ilişkilerinin 1920'lerden itibaren çizdiği görüntü nedeniyle, bu şüphenin dayanaksız olmadığına dair ipuçları bulunmaktadır. SSCB'nin politik ve ekonomik yalnızlığına en önemli çözümlerinden birini Mussolini getirmişti. Diğer batılı devletler, SSCB ile ilişkiler geliştirmeye yanaşmazken, İtalya SSCB ile ticari ilişkiler kurmuş, hatta Sovyet mallarının en büyük alıcılarından biri olmuştu. Bu nedenle, reelpolitik çıkarlar söz konusu olduğunda İtalya'nın da SSCB'nin de ideolojik farklılıkları bir kenara bırakarak hareket etmesi mümkündü ve 1933 İtalya-SSCB Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nda görüleceği üzere, bu olasılık çok yüksek olmasa da vardı. Neyse ki, bu küçük ihtimal gerçekleşmemiş ve SSCB, Montreux'deki hoşnutsuzluğunu İtalya ile yakınlaşarak göstermemişti. Sonuç olarak bu antlaşma projesi, İngiltere'nin olumsuz yaklaşımı ve SSCB'yi tatmin edecek bir antlaşmaya ulaşma potansiyelinin zayıflığı nedeniyle rafa kaldırıldı.

Sovyet yetkilileri, Montreux ve sonrasında Türkiye'nin İngiltere ile geliştirdiği ilişkilerin SSCB'den bir kopuş anlamına geldiğini düşünmeye başladılar. Moskova, Türkiye'nin İngiltere ile artan diplomatik ilişkilerini, SSCB'den uzaklaşarak yönünü Batı'ya dönmek olarak algılıyordu. Litvinov'un Aras ile görüşmesi sırasında dile getirdiği ifadeler, bu algının diplomatik düzeyde nasıl ortaya konduğunu anlamak açısından önemlidir. Litvinov, Türkiye'nin İngiltere ile ilişkilerini geliştirmesinden memnun olmakla birlikte Ankara'nın Sovyet-Türk dostluğu yerine İngiliz dostluğunu koymasından çekindiğini, özellikle Almanya ve Japonya ile olan ilişkilerinde Türkiye'nin çok ileri gitmesini istemediğini belirtti. Almanya'nın Sovyet topraklarına Romanya

[635] **TDA**, 34993 - 138032 – 35, 29.10.1936.

üzerinden saldırması durumunda Türkiye'nin yardımcı olabileceğini söyleyen Litvinov'a karşılık Aras, Türkiye'nin yapabileceği en iyi şeyin, Montreux'nün savaş durumunda savaş gemilerinin geçişini düzenleyen 19.madde[636] hükümleri doğrultusunda, Boğazları Almanlara kapatmak olabileceğini söylemiş, buna karşılık Türkiye Akdeniz'de bir taarruza maruz kalırsa SSCB'den askeri destek ihtimalini sormuşsa da tatmin edici bir cevap alamamıştı.[637] SSCB'nin Türkiye ile bir savunma paktına girmek istememesinin altında yatan sebebi Karahan, Türkiye'nin pakt girişimi için İngiltere'ye danıştığını ve olumsuz cevap aldığını Sovyet istihbaratının öğrenmesi ve ikili ilişkilerde İngiltere'nin öncelenmesinden Moskova'nın rahatsız olması şeklinde açıklamıştır.[638]

Karahan'ın bu ifadesi, SSCB'nin Türkiye'ye duyduğu güvenin zedelendiğini ve Türkiye'nin 1929 Protokolü'nde SSCB ile karşılıklı yükümlendikleri taahhütlere rağmen, İngiltere'ye karşı da benzer taahhütlerde bulunduğuna dair şüphenin oluştuğunu gösteriyordu. Ancak bu şüphe, basit bir istihbari söylentiden kaynaklı değildi ve Türkiye, gerçekten dörtlü bir savunma paktı için İngiltere'yi SSCB'nin teklifinden haberdar ediyordu. SSCB, bu durumu, Türkiye'nin SSCB ile olan ilişkilerinde kendi inisiyatifinden ziyade İngiltere'nin onayına bağımlı hale geldiğinin yansıması olarak değerlendirdi ve Türkiye'nin "kapitalist Batı"ya kaybı olarak yorumladı. Bu bağlamda, SSCB, Türkiye'nin yalnızca pakt için İngiltere'ye danışmasından ziyade, artık politik taahhütlerde İngiltere'yi önceliklendirerek köklü bir yapısal tercih değişikliğine gittiği gerekçesiyle yeni ortaya çıkan durumu kendisine bir tehdit olarak gördü. Dolayısıyla, Türkiye'nin tarafsızlık politikası doğrultusunda çok yönlü diplomasi anlayışının, Moskova'nın tavizsiz bir sadakat beklentisiyle uyuşmadığı görülmektedir. SSCB'nin

[636] Madde 19- "Savaş zamanında, Türkiye savaşan değilse, savaş gemileri 10-18. Maddelerde belirtilen koşullar içinde, Boğazlardan tam bir geçiş ve gidişgeliş serbestliğinden yararlanacaktır. Bununla birlikte, savaşan herhangi bir Devletin savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi yasak olacaktır." Soysal, **a.g.e.**, s.516.
[637] **TDA**, 34993 - 138032 – 13, 03.10.1936.
[638] **TDA**, 34993 - 138032 – 14, 11.10.1936.

savunma paktına yanaşmaması, Batı'ya ve Türkiye'ye yönelik güvensizliğin bir sonucuydu. Bu güvensizlik, sonraki dönemlerde Türkiye'nin güvenlik politikalarının, daha çok Batı'ya yönelmesiyle artmaya devam edecekti.

Montreux'den sonraki dönemde Türk-Sovyet ilişkileri artan bir karşılıklı güvensizlik ikliminde sürerken, meydana gelen bazı askeri ve diplomatik olaylarla gerilim daha da yükseldi. Bir diplomatik ziyaret sırasında, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Zekai Apaydın'ın Türkiye'nin hava gücünü geliştirmek için Sovyet uçakları talep etmesine, Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı V. Potemkin, Sovyet uçaklarının hibe olarak istendiğini düşünerek, "o zaman tek taraflı olacaktır" şeklinde cevap vermesi Türkiye'nin tepkisine neden oldu. Bu cevabın Ankara'ya iletilmesi üzerine Aras, Moskova büyükelçiliğine gönderdiği notta, iki devlet arasındaki dostluğa rağmen Potemkin'in bu tavrının anlaşılamadığını, geçmişte Sovyet yardımlarını unutmayan vefakâr bir ülke olarak Türkiye'nin mütekabiliyete önem verdiğini belirtti.[639] Bunun yanı sıra, Türkiye'nin İstanbul'da Sovyet gemilerini araması, Sovyet makamlarının bu aramaları uluslararası hukuka aykırı ve diğer devletlerden farklı bir uygulama olarak görerek birkaç kez protestoda bulunması, SSCB'ye ait bir geminin Karadeniz'de avlanan Türk vatandaşlarının gemilerinde arama yapması gibi karşılıklı eylemler, iki ülke arasındaki gerginliğin yansımalarıydı. Sovyet askerlerince Posof'ta bir Türk askerinin öldürülmesi, Türk-Sovyet ziraat anlaşmaları çerçevesinde Türkiye'ye gelen bir ziraat mühendisinin bazı köprülerin ayaklarını incelemesi ve cephanelikleri tespit etmeye çalışması ve bu şahsın casusluktan tutuklanması, Sovyet sınırında devriye gezen Türk askerlerine ateş açılması ve bu askerlerin yaralanması gibi hadiseler,[640] Türk-Sovyet geriliminin dozunun arttığını gösteriyordu. Bu hadiselerin devamında Sovyet sınırında

[639] **TDA**, 35231 - 138611 – 72, 27.10.1938.
[640] **TDA**, 24759 - 107653 – 6, 31.05.1938.; **TDA**, 24759 - 107653 – 5, 29.07.1938.; **TDA**, 34824 - 137394 – 77, 26.08.1938.; **TDA**, 34941 - 137969 – 9, 09.06.1938.; **TDA**, 34824 - 137394 – 55, 17.09.1938.; **TDA**, 34824 - 137394 – 34, 26.01.1939.

Sovyet askerleri tarafından Türk askerlerine 4-5 aylık süre içerisinde birden fazla kez tekrarlanan ateş açma hadiselerinin çözülmesi ve tekrarlanmasının önüne geçilmesi için Sovyet makamlarına gerekli başvurunun yapılması ve Sovyet sınırında bir Türk askerinin öldürülmesi ve sınır ihlali olsa dahi uyarısız bir şekilde bu olayın gerçekleşmesinin iyi komşuluk ve dostluk ilişkileriyle çeliştiğinin Sovyet makamlarına iletilmesi için Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından Moskova büyükelçiliğine talimat verilmiştir.[641]

Bu olaylar, yalnızca Türk-Sovyet ilişkilerindeki soğukluğu artırmamış, aynı zamanda Türkiye'nin 1920'lerden bu yana izlediği dış politikasında önemli bir kırılmaya neden olmuştur. Ankara, SSCB'yi artık bir iş birliği ve dostluk bağlamından ziyade, muhtemel bir tehdit olarak değerlendirmeye başlamıştır. Bu durum, Türkiye'nin güvenlik arayışında, İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmasına yol açmıştır. Dolayısıyla, bu gelişmeler basit birer sınır olayları ya da diplomatik pürüzlerden ziyade, Türkiye'nin tehdit algısında SSCB'nin yer edinmesine ve denge arayışına temel oluşturdu. Bu gelişmeler ışığında, önceki yıllara kıyasla olumlu ve uyumlu dış politika hamlelerinin oldukça azalması, yaşanan hadiselerin tolere edilmesi bir yana, karşılıklı misillemelerin tercih edilmesi, Montreux'de başlayan anlaşmazlığın derinleştiğini göstermektedir.

Türkiye, ikili ilişkilerindeki gerilime ve soğukluğa rağmen, SSCB ile ilişkilerinin öneminin farkındaydı. Büyük bir güç olarak SSCB, Türkiye'nin diğer büyük güçlere karşı dayandığı önemli bir müttefikti ve böyle bir güçle ilişkileri bozmak Türkiye'ye komşuluk nedeniyle doğrudan, denge siyaseti açısından da dolaylı olarak zarar verebilirdi. Bu nedenle Türkiye, SSCB ile ilişkiler henüz kopmamışken, aradaki sorunları çözüme kavuşturmak ve muhtemel bir Alman-İtalyan ittifakıyla savaş durumunda birlikte hareket etmek için iş birliği kurma imkanlarını aradı.[642] Türkiye'nin arabuluculuk çabasıyla,

[641] **TDA**, 34824 - 137394 – 16, 03.03.1939.; **TDA**, 34964 - 137959 – 6, 27.06.1939.

[642] M. Demiray, "Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1938-1960)", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II- Yeni Türkiye: Türkiye Cumhuriyeti**, (ed. N. Özden, M. Temel vd.), Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2023, s.972-974.

İngiltere, Fransa, Türkiye ve SSCB arasında ortak hareket etme hususunda dayanak sağlayacak bir hukuki mekanizma için müzakerelerin yürütüldüğü ve Almanya-İtalya'nın olası bir revizyon girişimine karşı yapılacakların konuşulduğu süreç bir süredir devam ediyordu. Fakat SSCB'ye göre, Londra, Moskova'nın kolektif güvenlik taleplerini, İngiltere ve Fransa'yı Almanya'dan uzaklaştırmak, devrim, savaş ve Sovyet yayılmacılığına uygun ortamı yaratmak için bir girişim olarak görüyordu.[643] Bu nedenle Moskova nezdinde, İngiltere ve Fransa'nın SSCB ile anlaşması mümkün değildi ve yürütülen müzakereler bir oyalama veya daha çok taviz alma amacına hizmet etmekteydi. Buna rağmen SSCB, Almanya'ya karşı önce Batılı güçlerin hareket etmesini bekliyordu.

Uldricks, SSCB'nin Almanya tehdidine karşı Batı'yı harekete geçirme girişimlerine ve hareket geçmedikleri ölçüde yönelttiği suçlamalara atıfla bu dönemde Moskova'nın ideolojik olarak kendisini Almanya ve İtalya karşısında "ahlaki bir haçlı seferinin şampiyonu" şeklinde göstermesini birçok yönden çelişkili bulmaktadır.[644] Örneğin, Uzak Doğu'da Japonya'ya karşı bir yandan Çin milliyetçilerini desteklerken, diğer yandan yatıştırıcı bir diplomatik girişim olarak Çin'den ele geçirdiği Mançurya Demiryolu'nu Japonya'ya satmıştı. Benzer şekilde İtalya'nın Habeşistan işgaline kısıtlı ve geç tepki göstermiş, İtalya ile çatışmaktan kaçınmış, hatta petrol ambargosu konuşulmasına rağmen petrol ihracatını artırmıştır. 1935'te Eden'in Almanya'ya karşı doğuda bir güvenlik hattı oluşturulmasına dair teklifini, "kimseyi çevrelemek istemediğini" belirterek reddetmişti. Uldrics bu örnekleri vererek, SSCB'nin ideolojik ilkelerini reelpolitik gerekçelerle geri plana ittiğini ileri sürmektedir. Bu doğrultuda, SSCB'nin, tüm emperyalistlerden gelebilecek düşmanlık ön kabulüyle, onların kendisine karşı ittifak yapmasını önlemeye çalıştığını, Hitler öncesi dönemde asıl tehdit olarak gördüğü İngiltere'ye karşı Almanya ile ortak hareket etmeye yöneldiğini, Hitler'in

[643] T. J. Uldricks, "Soviet Security Policy in the 1930s", **Soviet Foreign Policy, 1917-1991: A Retrospective**, (ed. G. Gorodetsky), New York, Routledge, 2013, s.65.
[644] **Ibid.**, s.66.

iktidara gelmesiyle de bunun tam tersi için girişimlerde bulunduğunu belirtir.[645] İdeolojinin totaliter devletin dış politikasının temel ilkelerini oluşturduğuna dair genel kanının aksine Uldricks'in bu iddiası, söz konusu gelişmeleri daha tutarlı biçimde açıklamaktadır.

Sonnenfeldt ve Hyland, Uldricks'e benzer şekilde, SSCB'nin güvenlik anlayışının başlangıçtaki ideolojik beklentilerden, zamanla ulus-devletlerin zorlu dönemlerde hayatta kalmak için uyguladığı geleneksel reelpolitik önlemlere doğru değişim gösterdiğini savunmaktadırlar.[646] İngiltere'nin silahsızlanma sürecindeki tavizleri, Münih Konferansı'nda Çekoslovakya'nın Almanya'nın insafına terk edilmesi ve üçlü ittifak müzakerelerindeki isteksiz tutumlar Sovyet dış politikasında kırılmaya yol açmıştır. Tüm bu gelişmeler, SSCB'nin yaklaşmakta olan Alman tehdidini, yine Almanya ile iş birliği yaparak çözme yolunu seçmesine neden olmuştur. SSCB'nin Fransa ve İngiltere ile yürüttüğü müzakereleri Türkiye, kendisinin İngiltere ve Fransa ile yaptığı ittifak müzakereleriyle bağlantılandırarak arabuluculuk rolünü üstlenmişse de, bu girişim başarısız oldu. Çünkü SSCB, Fransa ve İngiltere'nin Almanya ile karşı karşıya gelmek istemediklerini ve SSCB'yi ittifak görüşmeleriyle oyalayarak aslında Almanya'nın saldırganlığını Sovyet topraklarında soğurmayı amaçladığını düşünüyordu. Moskova, yakın zamanda bir Alman saldırısının gerçekleşeceğinden neredeyse emindi ve bunu yapabiliyorsa engellemek, yapamıyorsa da geciktirmek için İngiltere ile Fransa'yı, onların stratejisiyle vurmaya karar vererek Almanya ile anlaştı. Böylece Almanya da, doğu sınırlarını güvence altına alarak "Bismarck'ın kabusu" olan iki cepheli savaştan kaçınabilecek ve batıda rahatça hareket edebilecekti. 23 Ağustos 1939'da imzalanan

[645] **Ibid.**, s.72-73.
[646] H. Sonnenfeldt and W. G. Hyland, "Soviet Perspectives on Security", **Soviet Foreign Policy, 1917-1991: Classic and Contemporary Issues**, (eds. F. J. Fleron Jr., E. Hoffmann and R. F. Lairds), New York, Routledge, 2017, s.73.

Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı (Molotov-Ribbentrop Paktı)[647], bu amaç doğrultusunda yapıldı. Bu pakt, İngiltere, Fransa ve Türkiye'nin beklentilerinin ötesinde bir gelişme olarak şok etkisi yarattı.

Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay, ilk raporunda Alman-Sovyet saldırmazlık antlaşmasının imza merasimine Stalin'in bizzat katılmasını ve SSCB'nin İngiltere ve Fransa ile müzakerelerine rağmen Almanya ile anlaşmasını, bu iki devletle, hatta Türkiye ile bir antlaşmaya girmekten vazgeçtiği şeklinde değerlendirmektedir.[648] Sonraki raporunda ise, Almanya-SSCB saldırmazlık antlaşmasının imzalanmasına rağmen SSCB'nin İngiltere ve Fransa ile müzakerelere devam ettiğini, Sovyet makamlarının saldırmazlık antlaşmasının müzakerelere engel teşkil etmediğini ve yalnızca iki devlet arasındaki gergin havayı dağıtmaya yarayacağını duyurduğunu belirtti.[649] SSCB'nin politik olarak ikili tavrı büyükelçiyi de yanıltmıştı ki birbirine zıt iki farklı rapora imza attı. Fakat çok geçmeden Molotov'un Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı'nın onaylanması sırasında yaptığı konuşmasında, Fransa ve İngiltere'yi, Almanya ve SSCB'nin düşmanı olarak tanımlaması,[650] SSCB'nin Fransa-İngiltere cephesinden ve hatta Türkiye'den uzaklaştığına önemli bir kanıt olacaktı.

Molotov-Ribbentrop Paktı'nın imzalanmasından sonraki süreç oldukça hızlı ve değişken bir seyir izledi. Pakt, sekiz ana madde, üç gizli madde ve dört maddeli gizli ek protokol içermekteydi. Bu pakta göre, taraflar, birbirlerine saldırmamayı, üçüncü bir devletin saldırması durumunda tarafsız kalmayı, birbirlerinin çıkarlarını etkileyen antlaşmalar yaparken karşı tarafı bilgilendirmeyi, birbirlerini hedef alan ittifaklara üye olmamayı ve aralarında bir sorun ortaya çıkarsa barışçı yollarla çözüme kavuşturmayı taahhüt ediyorlardı. Pakt'ın gizli protokolü ve maddeleri, Polonya'yı etki alanlarına

[647] Pakt'ın tam metni için bknz: http://univ.bibl.u-szeged.hu/1074/1/jogalap_005_018-020.pdf (Erişim tarihi 25.05.2025)
[648] **TDA**, 35410 - 138932 – 9, 25.08.1939.
[649] **TDA**, 35410 - 138932 – 13, 23.08.1939.
[650] **TDA**, 35410 - 138932 – 5, 03.09.1939.

bölerken, Baltık ülkelerini ve Besarabya'yı SSCB'ye bırakıyordu.[651] Pakt'tan kısa bir süre sonra Almanya, Polonya'ya saldırdı. İkinci Dünya Savaşı'nı başlatan olay olarak kabul edilen bu saldırıdan iki hafta sonra da SSCB, Polonya'yı doğudan istilaya başladı. Bu işgal, Almanya ve SSCB'nin anlaştığını ve Polonya'yı işgal bölgelerine böldüğünü gösteriyordu. Sovyet makamları bu iddiayı kabul etmeyerek, SSCB'nin Polonya'ya girmesinde Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın Almanlar tarafından işgal edilmesinin önlenmesi amacının güdüldüğünü belirttiler.[652] Bu iddialardan kısa bir süre sonra, Almanya ve SSCB'nin Beyaz Rusya ve Ukrayna'yı SSCB'ye bırakan bir sınır için anlaştıkları, bu sayede SSCB'yi tatmin ederek batıya büyük bir ordu kaydırabilme imkânı elde ettiğine dair Moskova büyükelçiliğinin raporu Ankara'ya ulaştı.[653]

Polonya'nın işgali, Almanya ile İngiltere ve Fransa arasındaki bir savaşı başlatmanın yanı sıra Balkanlar için de önemli bir gelişmeydi. Balkan devletleri, savaş öncesinde dahi, Almanya ve SSCB'nin ayrı ayrı birer tehdit olduklarını düşünürken, bu iki ülkenin birlikte Polonya'yı paylaşmasını korkuyla karşıladılar. Romanya Dışişleri Bakanı Grigore Gafencu, Polonya'nın işgaliyle SSCB'nin, Romanya kadar Türkiye ve tüm Balkanlar için de tehdit haline geldiğini iddia etti.[654] Bunun yanı sıra, Fransa istihbaratı Romanya'ya, Besarabya'nın SSCB tarafından işgal edileceği yönünde bilgilendirmede bulunmuştu.[655] Polonya işgali ve Balkanlarda bir Sovyet taarruzunun başlayacağı yönündeki bilgiler, Ankara hükümetinin SSCB ile temaslarını sıklaştırmasına ve bu sayede Balkanlardaki Sovyet gayelerini netleştirerek buna dair önlem almak için hareket etmesine neden oldu.

Türkiye, Sovyet makamlarıyla görüşerek, Polonya'da yapılan *fait accompli*'nin Balkanlarda da gerçekleşmesi ve bölgedeki barışın bozulması ihtimalini araştırmaya

[651] http://univ.bibl.u-szeged.hu/1074/1/jogalap_005_018-020.pdf (Erişim tarihi 25.05.2025)
[652] **TDA**, 296 - 2228 – 15, 18.09.1939.
[653] **TDA**, 35212 - 138573 – 52, 24.09.1939.; **TDA**, 35411 - 138946 – 3, 15.10.1939.
[654] **TDA**, 39174 - 158388 – 31, 24.09.1939.
[655] **TDA**, 39061 - 158022 – 82, 16.10.1939.

başladı. Bu girişimlerin biri sayılabilecek, SSCB ile yürütülmekte olan ve İngiltere'yi de içeren yardımlaşma paktı müzakeresinde Moskova, Türkiye'ye yalnızca Karadeniz, Boğazlar ve Trakya'da yardımlaşma için taahhüt verebileceğini, Balkanlar için bir taahhütten kaçınarak danışma işlevini kabul edeceğini, Alman-Sovyet saldırmazlık antlaşmasına muhalif hareketlere girmeyeceğini belirtti ve Boğazların rejiminde de Sovyetler lehine düzenleme şartını öne sürdü.[656] Buna karşılık Ankara, Boğazlar, Trakya ve Karadeniz'de SSCB ile karşılıklı yardım, Balkanlarda olabilecek bir saldırı için karşılıklı istişare şartlarını kabul ettiğini ve bunu İngiltere ve Fransa'ya teklif edeceğini, SSCB ile İngiltere-Fransa arasında bir savaş durumunda Türkiye'nin tarafsız kalacağını, SSCB'nin saldırmazlık paktı gereği ortaya koyduğu Alman rezervini haklı bulduğunu belirten bir cevap verdi.[657]

Türkiye'nin taleplerine verilen cevaplar, Moskova'nın Türkiye'nin yakın çevresine dair hedefleri konusunda şeffaf davranmadığını ve Almanya'ya karşı savunmacı bir duruştan, diğer ülkelere karşı emperyal bir tutuma geçtiğini gösteriyordu. Amerikan basınında, bu durumu destekleyen nitelikte yayınlanan bir makalede, SSCB'nin Besarabya'nın kendisine, Dobruca'nın Bulgaristan'a verilmesi, ülkesinin "yeni" batı sınırlarının tanınması, Bulgaristan'ı içine alacak bir Balkan Bloku kurulması şartlarını Türkiye'ye sunduğu ve bu şartlar yerine getirilirse Balkan statükosu konusunda taahhüde gireceği fakat Türkiye'nin bunu reddettiği iddia edilmişti. Devamında Türkiye'nin reddine karşılık SSCB'nin Türkiye'yi tarafsızlığa ikna etmeye çalıştığı da belirtiliyordu.[658] SSCB'nin Türkiye'yi ikna etmeye çalıştığına dair iddialar Avrupa'da karşılık buluyordu. İngiltere, SSCB'nin Karadeniz'de Almanya'ya denizaltı satması ihtimaline karşı Türkiye'ye ne gibi bir politika izleyeceğini sordu. Bu soru üzerine Ankara, denizaltılar eğer Karadeniz'deyken satılırsa Boğazlardan geçişine izin

[656] **TDA**, 67781 - 297007 – 14, 01.10.1939.
[657] **TDA**, 67781 - 297007 – 17, 05.10.1939.
[658] **TDA**, 35002 - 138204 – 7, 14.10.1939.

verilmeyeceğini, Boğazlardan geçtikten sonra satılırsa, tamirat için tekrar Boğazlardan geçmesinin talep edilmesi halinde Montreux Antlaşması'nın 12.maddesine göre gayrimuhariplik ve tonaj şartlarına uyması dahilinde geçişine izin verileceğini bildirdi.[659]

Bu cevap, Ankara'nın Montreux'nün geçerliliğini koruyarak, bu antlaşmanın sağladığı güvenlikli siyasi alanı sürdürmeyi istemesinin yanı sıra, Sovyet tehdidinin Türkiye'deki karşılığını da ortaya koyuyordu. Türkiye'ye göre, SSCB artık yayılmacı bir siyaset izlemekteydi ve coğrafi yakınlığına ek olarak, Boğazlar gibi kritik bir bölgeye sahip olması nedeniyle SSCB'nin saldırısına maruz kalabilirdi. Bunu önlemenin yolu, mümkün olduğunca SSCB karşıtı bir siyaset izlememek, fakat izlemek zorunda kalırsa da bunu uluslararası hukuka dayandırarak meşruiyet yaratmaktı. Çünkü Montreux Sözleşmesi, Türkiye'ye güvenlikli bir alan sağladığı kadar olmasa bile, SSCB'nin de Karadeniz üzerinden bir saldırıya uğramasını önlüyordu. Bu antlaşmanın ihlal edilmesi veya uygulanamaz hale gelmesi, İngiltere ve Fransa'nın Karadeniz'den ortaklaşa bir müdahalesini beraberinde getirerek, SSCB'ye de olumsuz sonuçlar doğurabilirdi. Bu nedenle Türkiye, SSCB tehdidini savurmanın yolu olarak uluslararası hukuka dayanmayı tercih ediyordu. Ayrıca, SSCB'nin Polonya işgali, Türkiye'nin Balkanlarda bir Sovyet taarruzu ihtimalinin yanı sıra Boğazlar ve doğu sınırları için bir müdahale kaygısına neden oldu. SSCB'nin Türkiye ve İran sınırlarında askeri tahkimat yaptığı yönünde istihbaratlar ortaya çıkınca, Moskova'ya bu konu hakkında malumat almak için başvuruldu, fakat Sovyet makamları bunu yalanladılar.[660] Türkiye'nin bu girişimi, SSCB'nin artık denge unsuru ya da güvenlik sağlayıcısı olarak diğer devletlere karşı "oynanan bir kart" olmaktan çıktığını, öngörülemez bir tehdit olarak görülmeye başlandığını gösteriyordu. Böylece SSCB, Türkiye açısından bir dengeleyiciden ziyade dengelenmesi gereken bir tehdit haline geldi.

[659] **TDA**, 68065 - 297625 – 65, 25.09.1939.
[660] **TDA**, 68141 - 298448 – 512, 01.10.1939.

SSCB'nin gücü ve coğrafi yakınlığı göz önüne alındığında, bir tehdit haline gelmesi büyük bir sorundu. Halihazırda İtalya nedeniyle batıda kendini güvende görmeyen Türkiye'nin, bir de doğu ve kuzeyden tehdit edilmesi, korktuğu çok cepheli savaş ihtimalini oldukça yakın hissetmesine neden oluyordu. Bundan dolayı, SSCB ile ilişkiler henüz kopmamışken, diplomatik temaslarla Sovyet tehdidini azaltmayı ve mümkünse anti-revizyonist cepheye çekmeyi denemek zorunda kaldı. Henüz Sovyet-Alman Saldırmazlık Antlaşması imzalanmadan önce, 4 Ağustos 1939'da SSCB, Türkiye ile saldırmazlık antlaşması yapmak için talebini bildirdi fakat henüz görüşme gerçekleşemeden, Almanya ile antlaşma imzaladı. Buna rağmen Türkiye, saldırmazlık antlaşması ihtimalini değerlendirmek için Moskova'ya bir diplomatik ziyaret düzenledi. Üç gün olarak planlanan fakat yirmi üç gün süren, literatüre Saracoğlu Misyonu olarak geçen bu ziyaret, 30 Eylül 1939'da resmen başladı. Bu ziyarette Türkiye'nin amacı, taslak metni parafe edilen Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması'na SSCB'yi de bağlamaktı. SSCB'nin bu ziyaretten beklentisiyse, Montreux Sözleşmesi'nde kendi yararına değişiklikler talep etmek, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın içeriğini öğrenmek ve yapabilirse Türkiye'nin tarafsızlığını sağlamaktı.[661] Almanya ile saldırmazlık antlaşması imzalamış olan SSCB açısından geç kalınmış bu görüşmelerde artık İngiltere ve Fransa ile bir ittifaka dahil olmak gibi bir amaç yoktu. Ancak, bu görüşmelerin sürdürülmesi sayesinde Türkiye üzerinde baskı yaratabileceğini ve böylece Boğazlardaki taleplerine ulaşabileceğini düşünüyordu. Bu doğrultuda SSCB, savaş veya barış durumu fark etmeksizin Boğazlardan geçecek savaş gemileri için "ortak" karar verme, tonaj sınırlamasının beşte birini aşan Karadeniz'e sahildar olmayan devletlerin gemilerinin geçişinin yasaklanması, sahildar olmayan devletlerin savaş gemilerin insani amaçla dahi olsa SSCB'nin izni olmadan Karadeniz'e sokulmaması, savaş halindeki devletlerin savaş gemilerinin geçişinin SSCB'nin iznine tabi tutulması ve bu antlaşmanın hükümlerinin tek

[661] Aydın, **a.g.e.**, s.419.; G. Lenczowski, **The Middle East in World Affairs**, New York, Cornell University Press, 1953, s.175-176.

taraflı değiştirilmemesi, diğer tarafın izni olmadan Boğazlara dair başka bir devletle antlaşma yapılmaması gibi hem Montreux'nün hükümlerine hem de Türkiye'nin egemenlik haklarına aykırı düzenlemeler talep etti.[662]

Saracoğlu, bu taleplerin ağırlığını gördükten sonra Ankara'ya dahi danışmadan, teklifi direkt olarak reddetti. SSCB, görüşmelerin devam ettiği süreç boyunca, şekilsel olarak farklı fakat aynı amaçlar ve talepler içeren yeni teklifler sunsa da kabul etmedi. Türkiye'nin Montreux'de edindiği kazanımları bir kalemde silmeye çalışan bu teklifleri kararlılıkla geri çeviren Saracoğlu, nihayetinde Molotov ve Stalin'in uzlaşmaktan çok taviz talep eden tutumu nedeniyle görüşmelerden bir sonuç alınamayacağını belirterek Türkiye'ye döndü.[663] Diğer yandan, Saracoğlu'nun Moskova'da bulunduğu sırada Ribbentrop'un da Moskova'ya gitmesi üzerine Almanya tarafından Türkiye'nin Sovyet-Alman blokuna dahil olacağı yönünde propaganda yapılmaktaydı.[664] Bu hamle, Almanya'nın Türkiye'yi ittifaka çekme arzusundan ziyade, Fransa ve İngiltere'nin Türkiye'ye şüpheyle yaklaşmasını ve ittifak görüşmelerinin güvensizlik ikliminde yürütülmesini sağlamayı amaçlıyordu.

Türkiye, SSCB'nin Boğazlara dair teklifini geri çevirmiş olmasına rağmen ilerleyen günlerde İngiltere ve Fransa ile güvenlik ve yardımlaşma konularını ele alan görüşmelerde bu teklifi dile getirerek Sovyet kartını bu kez üç devlet için de olası bir tehdit olarak öne sürdü. Türkiye, geçmişte Sovyet kartını Fransa ve İngiltere ile karşı karşıya kaldığı diplomatik ve askeri krizlerde SSCB'nin "müttefik" konumunu bir denge unsuru olarak göstererek kullanırken, bu kez Moskova'nın Polonya'yı işgali ve Boğazlardaki taleplerini, SSCB'yi bir "tehdit" olarak gördüğünü belirterek kullandı. Halihazırda İtalya'nın Akdeniz'deki tehdidinin yanı sıra, SSCB'nin de hem Türkiye hem de çevresindeki coğrafyada çıkarları bulunan her devlet için tehdit haline geldiğini

[662] Gürün, **a.g.e.**, s.66-70.; Aydın, **a.g.e.**, s.421.
[663] Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.421.
[664] **TDA**, 35230 - 138605 – 5, 09.10.1939.

belirterek güvenliğini İngiltere ve Fransa desteğiyle sağlamayı hedefledi. Böylece, İtalya ve SSCB'nin ayrı ayrı da olsa birer tehdit olduğu ön kabulüyle İngiltere ve Fransa'yı denkleme dahil ederek, bir yandan yıllardır birçok antlaşmayla aşama aşama inşa ettiği güvenlik ağını sağlamlaştırmaya, diğer yandan da diplomatik kazanımlar elde etmek için pazarlık gücünü artırmaya çalıştı.

İtalya tehdidi geri planda kalmış gibi görünse de çözüme kavuşmuş değildi fakat uluslararası gündemin konusu, çoğunlukla SSCB'nin Almanya ile ittifakı ve Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'na dahil edilmesiydi. Polonya işgali ve Boğazlar hakkında revizyon talepleri Ankara'ya, İtalya gibi SSCB'nin de bir tehdit haline gelme potansiyelini göstermişti. Polonya ile geliştirdiği ilişkiler, nazizm ile olan ideolojik zıtlık ya da Almanya'nın geçmişte açıkça SSCB'yi ve komünizmi hedef alan söylemleri, SSCB'nin Almanya ile anlaşarak, birlikte Polonya'yı işgal etmesine engel olmamıştı. Bu durum, reelpolitik gerçekliklerin, ideolojik ilkelerin önüne geçtiğini gösteriyordu. Dahası SSCB ve Polonya, Briand-Kellogg Paktı'nın yanı sıra, Litvinov Protokolü ve Mütecavizin Tarifi Antlaşması'na da taraflardı. Bu antlaşmaların her biri, imzacıların birbirlerine ya da imzacı olmayan bir devlete karşı saldırısını veya savaş halini önlemeyi amaçlamaktaydı. Uluslararası hukukun en temel ilkelerinden biri olan "*pacta sunt servanda*" gereği, tarafların antlaşmalarla ortaya koydukları taahhütlere sadık kalacakları beklenirken, bu sadakat, devletlerin uluslararası ilişkilerde güvenilir bir aktör olarak kabul görmesini amaçlamaktadır. Buna karşılık SSCB'nin MC Misakı, Briand-Kellogg Paktı, Litvinov Protokolü, Mütecavizin Tarifi Antlaşması ve SSCB-Polonya Saldırmazlık Antlaşması gibi birçok antlaşmayı bozarak gerçekleştirdiği işgal, Ankara'da SSCB'ye olan güveni sorgulattı. Bu durum SSCB'ye olan güveni yalnızca Ankara nezdinde değil, Paris ve Londra'da da ortadan kaldırıyordu.

Polonya'ya verdikleri taahhüt nedeniyle İngiltere ve Fransa işgalden hemen sonra Almanya'ya savaş ilan etseler de SSCB'ye bunu yapmadılar. Elbette İngiltere ve

Fransa'nın savaş ilan etmemeleri, SSCB'yi bir tehdit olarak görmedikleri anlamına gelmiyordu. SSCB, Polonya'yı işgal etme sebebi olarak, bölgedeki Rusları korumayı gösterse de işgal yalnızca Polonya ile sınırlı kalmayacak, Letonya, Litvanya ve Estonya'yı kapsayacaktı ve ardından Finlandiya saldırısı gelecekti. Bu gelişmeler, İngiltere ve Fransa'nın, Alman-Sovyet ittifakının kurulduğunu ve bu döneme kadar yürütülen müzakerelerin ve ortaya konan antlaşmaların boşa çıktığını düşünmesine neden oldu. Aynı zamanda SSCB'nin yayılmacı hedeflerinin sınırlarının belirsizliği, Karadeniz, Balkanlar, Boğazlar, Maveraünnehir gibi geniş bir bölgenin güvenliksiz hale gelmesini beraberinde getirdi. Bu güvenliksiz halin yansıması olarak, İngiltere ve Fransa bu bölgelerdeki müttefik arayışını hızlandırdılar. Bu doğrultuda, jeopolitik konumu gereği bu bölgelerin kesişim noktasında bulunan ve halihazırda ittifak görüşmelerini sürdürdükleri Türkiye'nin önemi arttı. Ankara ise, uluslararası siyasetteki hızlı değişimin ve artan jeopolitik öneminin farkında bir strateji izleyerek, sonraki başlıklarda incelenecek olan Hatay sorununu, İngiltere ve Fransa ile yapılacak ittifak müzakerelerinde gündeme getirecekti. Bu gelişmeler, Türkiye ve İngiltere'nin ortak tehdit algısının oluşmasına ve muhtemel tehditlere karşı yürütülecek güvenlik politikalarının giderek daha fazla örtüşmesine neden oldu.

3.3. Dersim İsyanı: Yurtta Sulh'e Bir İstisna

Hatırlanacağı üzere, 1930'ların başında Türkiye, doğu ve güneydoğuda Nasturi, Şeyh Said ve Ağrı isyanları gibi büyük çaplı ayaklanmaları bastırmış, İran sınırını güvence altına alarak görece bir istikrar ortamı sağlamıştı. Türkiye'nin doğu ve güneydoğu bölgelerinde 1924 Nasturi, 1925 Şeyh Said ve 1926 Ağrı İsyanları gibi büyük erimli ayaklanmaların yanı sıra küçük erimli birçok aşiret ayaklanmaları da meydana gelmişti. Bu ayaklanmalar, 1930 yılındaki Ağrı ve Pülümür Harekatları ile bastırılmış ve aşiretlere verilen gözdağının etkisiyle kısa süreli bir sükûnet sağlanabilmişti. İran sınırının güvence altına alınmasıyla bölgedeki emniyetli ortam, önceki döneme kıyasla

ciddi ölçüde gelişim göstermişti. "Yurtta Sulh"ün sağlandığı ve artık "Cihanda Sulh"e geçildiği bu yıllarda, görece güvenlikli bir ortam sağlanabilmiş ve rejimin bölgeye nüfuzu büyük ölçüde gerçekleşmişti. Büyük ölçüde denmesine neden olan olgu, Dersim bölgesinin tam manasıyla kontrol altına alınamamış olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu devrinde bölgenin sosyolojik ve coğrafi yapısının etkisiyle sağlanamayan siyasi kontrol, Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda da devamlılık gösterdi. Eski rejim, bölgenin hakimiyeti zor yapısı nedeniyle yerel ağalar ve aşiret reisleri aracılığıyla Dersim'i kontrol etmeye çalışmıştı. Uzun süre devam eden bu düzen, Ankara hükümetinin, cumhuriyetin kurulmasıyla hedeflediği "sınıfsız, ayrıcalıksız, eşit ve tek tip vatandaş" ve yeni rejimin yurtta her karış toprağa hâkim olması idealinde bir "anomali" olarak durmaktaydı. Bu haliyle Dersim, hem objektif (silahlı aşiretler ve devlet otoritesine meydan okuyan yerel iktidarlar), hem de subjektif (üniter ulus-devlet projesiyle uyuşmayan kimlik ve aidiyet biçimleri) bir tehdit barındırmaktaydı. Bu çift boyutlu tehdit algısı, bölgenin dış politikaya da yansıyan bir güvenlik sorunu olarak ele alınmasına yol açtı.

Ankara, 1930'larda içeride tam kontrol sağlanmadan dış politikada güvenle hareket edilemeyeceğinin bilincindeydi. Şeyh Said İsyanı'nın Musul sorunu sırasında yarattığı iki cepheli çatışma ihtimali, hükümete kalıcı bir travma bırakmıştı: İç güvenlik açıkları, dış politikada elini zayıflatıyordu. Bu nedenle, "Cihanda Sulh"e odaklanabilmek için, içeride özellikle Dersim gibi merkezin otoritesine kapalı bölgelerin kontrol altına alınması stratejik bir zorunluluk olarak görüldü. Bu yaklaşım doğrultusunda hükümet, Osmanlı'dan miras kalan idari ve sosyal soruna çözüm üretebilmek için, Osmanlı'nın son dönemlerinde yaptığı gibi, bölge üzerine yoğun raporlar hazırlattı. Ancak Cumhuriyet dönemi raporları, Osmanlı dönemindeki raporlardan farklı olarak, yalnızca idari tespitlerle sınırlı değildi. Bu raporlar, güvenlik politikalarının yönünü tayin eden analitik belgeler haline gelmiş ve devletin tehdit algısını inşa eden araçlar olarak öne çıkmıştır.

Osmanlı'nın son döneminde 1896–1906 yılları arasında hazırlanan üç rapor, Cumhuriyet döneminde ise 1926–1937 yılları arasında kaleme alınan on dokuz rapor, Dersim sorununu devletin süreklilik içinde algıladığını göstermektedir.[665] Bu raporların ortak noktası, çoğunluğunu Türklerin oluşturmasına rağmen bölge nüfusunun Kürtleşmeye başlaması, merkeze kapalı yapısı nedeniyle devlet otoritesinin nüfuz edememesi, feodal nitelikli yerel güçlerin kendi silahlı kuvvetleriyle hareket etmesi ve bunun ulusal güvenlik açısından kalıcı bir tehdit oluşturmasına vurgu yapılmasıydı. Farklılıklar ise genel olarak uygulanacak önlemlerin sertlik derecesi üzerine yoğunlaşıyordu. Bazı raporlar idari ve ekonomik tedbirleri öne çıkarırken, bazıları köklü askerî müdahaleyi tek çözüm olarak savunuyordu. Ancak bu raporların önemi yalnızca iç idari düzenlemelerle sınırlı değildi. Asker kökenli görevlilerce hazırlanan 1920'lerdeki değerlendirmelerde görüldüğü üzere, ayaklanmaların asıl tehlikesi dış tehditten kaynaklanacak bir savaş sırasında cephe gerisinde yaratacakları kırılganlıktı.[666] Bu nedenle Dersim, yalnızca bir iç tehdit değil, aynı zamanda dış politikada Türkiye'nin elini zayıflatabilecek bir güvenlik riski olarak değerlendirildi. Saral'ın işaret ettiği gibi, bölgenin doğu ve güney sınırları arasındaki merkezi konumu, ileride çıkabilecek muhtemel bir savaşta lojistik merkez ve iç hat manevrası açısından stratejik bir değer kazandırıyordu.[667] Dolayısıyla raporların işlevi, yalnızca bölgesel asayişi sağlamak değil, aynı zamanda Türkiye'nin savaş senaryolarında "iç cephe güvenliği"ni garanti altına almaktı.

1932'de Jandarma Umum Kumandanlığı tarafından hazırlanan rapor, Cumhuriyet yönetiminin Dersim'e yönelik yaklaşımında bir dönüm noktası olarak öne çıkmıştır.

---

[665] T.C. İçişleri Bakanlığı Jandarma Umum Kumandanlığı, **Dersim: Jandarma Umum Kumandanlığı Raporu (1932)**, 5.Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2021, s.219-221.

[666] E. Güzeloğlu, "İki Savaş Arası Dönemde Türk ve Sovyet Ordularında Doktriner Tartışmalar (1923-1939) – Karşılaştırmalı Analiz", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, 2022, s.139.

[667] A. H. Saral, "Askerlik Bakımından Tunceli Hakkında Bir Etüt", **Askeri Mecmua**, cilt.107, 1937, s.760, 768-769.

Rapor, yalnızca önceki belgelerin özetini sunmakla kalmamış, aynı zamanda devletin kimlik politikalarını güvenlik perspektifiyle kaynaştıran bir metin işlevi görmüştür. Sosyolojik tespitlerle başlayan raporda, Dersim nüfusunun esasen "Türk kökenli" olduğu, ancak Alevi inanç pratikleri ve Kürtleşme eğilimi nedeniyle Türklükten uzaklaştığı iddia edilmekteydi. Dersim'deki Alevi Türklerin, Türk benliklerini kaybetmeye başladığı ve Türklükle arasında "derin uçurum" oluştuğu belirtildiği raporda, "Kızılbaşlık" itikadının "Rumi" olarak adlandırdığı Sünni Müslümanı sevmemesi, imamlarının Sünniler tarafından öldürüldüğünü düşünmeleri nedeniyle "Türk = Sünni ve Kürt = Kızılbaş" fikrinin yerleştiği ve Yezid'i Türk bildikleri[668] de çalışmamız açısından kayda değer bir tespittir. Buna rağmen raporda, bu halkın Türkmenler ile aynı kültür ve yaşam tarzına sahip oldukları, Oğuzların "Jazik" isimli bir Türk boyuna dayandıkları ve Zaza adının "Jazik-Jaza-Sasa" şeklinde buradan türediği, Celalettin Harzemşah'ın ordusundaki komutanların soyundan geldikleri, Türk oldukları halde Şiiliğe "bulaşmanın" etkisiyle Farsi kültür ve kelimeler edinerek değişime uğradıkları ve bu nedenle seyit ve babaların devlet aleyhtarı bir tavır takınarak Türklük ile teması kestirmeye çalıştıkları iddia ediliyordu.[669] Şiiliğin bölgeye yayılmasıyla Dersim'in, kendinden olmayana karşı itaate yanaşmayan ve isyankar bir ruh haline bürünerek Osmanlı İmparatorluğu'na ve ardından Türkiye Cumhuriyeti'ne mesafeli bir duruşa sahip olduğu görüşü raporun geneline hakimdi.[670] Rapora göre, Kızılbaşlık inancı, "Türk = Sünni" ve "Kürt = Kızılbaş" ikiliğini beslemekte, bu da Dersimlilerin devlete mesafeli bir duruş geliştirmesine yol açmaktaydı. Bu yaklaşım, bölgeyi bir asayiş meselesinden öte, ulusal kimliğin bütünlüğünü tehdit eden bir alan olarak tanımlıyordu. Osmanlı'dan devralınan bu "sapma", Cumhuriyet döneminde güvenlik açısından bir anomali olarak görülüyor, Dersim'in "damarlarındaki Türk kanı"na döndürülmesi için hızlı tedbirler ve ıslahatların gerekli olduğu

[668] T.C. İçişleri Bakanlığı Jandarma Umum Kumandanlığı, **a.g.e.**, s.71.
[669] **Ibid.**, s.75.
[670] **Ibid.**, s.89.

savunuluyordu.[671] Böylece kimlik, mezhep ve güvenlik politikaları birbirine eklemleniyor, bölgedeki farklılıklar hem bir kültürel çeşitlilik hem de ulusal güvenlik tehdidi olarak kodlanıyordu.

Raporda, Zazaların ibadetlerinde Türkçeyi kullanmaları "Türklüğe bağlılık" göstergesi sayılırken, yeni neslin Türkçe konuşmaması "Türklükle arada derin bir uçurum" olarak yorumlanmaktaydı. Türkçe konuşma ile Türklük arasındaki sıkı bağ vurgusu, resmi söylemin dil ve yurttaşlık arasında kurduğu ilişkiyle örtüşmekteydi.[672] Dolayısıyla dil farklılığı yalnızca kültürel değil, doğrudan güvenlik politikasıyla ilişkili bir sorun olarak çerçevelendi. Bu söylem, objektif bir tehditten (silahlı aşiretler) ziyade, subjektif bir tehdit algısının ifadesiydi: Kimliksel uyumsuzluk ve aidiyet farklılığının gelecekte iç cephede yaratabileceği risk. Böylece Dersim, yalnızca bir bölgesel aykırılık değil, aynı zamanda ulusal güvenlik stratejisinin bütününe tehdit oluşturan bir "anomali" olarak tanımlanıyordu.

Cumhuriyet dönemindeki raporlarda öne çıkan bir diğer boyut, Dersim'deki sosyo-ekonomik düzenin güvenlik sorununa dönüşmesiydi. Hızla büyüyen ailelerin geçimlerini sağlamak için ağaların himayesine girmeleri, bireyleri fiilen kölelik koşullarına mahkûm etmek olarak görülüyordu. Ağa, reis ve seyitlerin etrafında toplanan bu bağımlı kitleler, zaman zaman tarımsal üretici olarak, çoğu zaman ise silahlı güç olarak kullanılmaktaydı. Böylece feodal yapılar, devletin şiddet tekeline rakip olabilecek milis kuvvetler ortaya çıkarıyordu.[673] Raporlarda, bu yapının yarattığı asayiş sorunlarının ortadan kaldırılması için iki farklı çözüm hattı öne çıktı: Ekonomik entegrasyon yoluyla halkın "medeni bir hayat"a özendirilmesi ve ağaların ve seyitlerin tasfiye edilerek topraklarının köylülere dağıtılması. Her iki öneri de, devletin güvenlik politikaları ile toplumsal mühendislik arasında kurulan bağı yansıtmaktadır. Burada mesele yalnızca

[671] **Ibid.**, s.81.
[672] Y. Dönmez, **Türklük: Hüzünlü Bir Bağ,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2022, s.51.
[673] T.C. İçişleri Bakanlığı Jandarma Umum Kumandanlığı, **a.g.e.**, s.232.

eşkıyalığın bastırılması değil, aynı zamanda alternatif iktidar odaklarının ortadan kaldırılarak merkezi otoritenin mutlak hâkimiyetinin sağlanmasıydı.[674]

Cumhuriyet dönemindeki Dersim'e dair siyasi ve idari raporlarda, bölgeyi istikrarsızlığın kaynağı haline getiren temel unsurun feodalite olduğu sıklıkla vurgulanıyordu. Tökin'in de işaret ettiği üzere, ağaların ve seyitlerin elindeki toprak düzeni yalnızca ekonomik eşitsizlik değil, aynı zamanda merkezi otoriteye meydan okuyan alternatif iktidar biçimleri üretmekteydi.[675] Bu nedenle feodal yapının tasfiyesi, güvenlik politikasının asli unsuru olarak öne çıkıyordu. Hamdi Bey'in 1926 tarihli raporu, devletin düzensiz ve istikrarsız uygulamalarının Dersim'i "türlü belaların yuvası"na çevirdiğini belirtiyor, bölgeyi Cumhuriyet için bir "çıban" olarak nitelendiriyordu.[676] Bu söylem, Dersim'in artık basit bir asayiş meselesinden ziyade, rejim güvenliği açısından varoluşsal bir tehdit olarak algılandığını göstermekteydi. "Çıban" metaforu, yalnızca durum tespiti değil, aynı zamanda kesin ve sert bir müdahalenin söylemsel meşruiyetiydi.

1930 tarihli Genelkurmay raporu da benzer şekilde, Dersim'i "eşkıyalığı alışkanlık haline getirmiş" bir coğrafya olarak resmediyor, sorunun kaynağını şeyh, seyit ve reislerin tahakkümüne bağlıyordu.[677] Bu yaklaşım, devletin şiddet tekelini paylaşan yerel güçlerin varlığını ulusal güvenliğe doğrudan tehdit olarak görmesiyle uyumluydu. Umumi Müfettişlik raporu ise, buna odaklanan bir çözüm hattı önererek, halkın çiftçiliğe yönlendirilmesini ve ağalarla bağlarının koparılmasını merkeze almış, böylece ekonomik araçlarla güvenlik sağlamayı amaçlamıştı. Celal Bayar'ın 1930'larda hazırladığı Şark Raporu ise, diğer raporlarla ortak olarak ağalık düzenini güvenlik riski saymakla birlikte, iki ek vurgu yapıyordu. Birincisi, yabancı devletlerin tahrikleriyle zararlı fikirlerin bölgeye sokulmaya çalışıldığıydı. İkincisi ise, bölgede görevli memur ve bürokratların

[674] **Ibid.**, s.84.
[675] İ. H. Tökin, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, 2.Basım, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990, s.185.
[676] T.C. İçişleri Bakanlığı Jandarma Umum Kumandanlığı, **a.g.e.**, s.223-224
[677] **Ibid.**, s.228-229.

halka "yabancı" gibi davranmasının devlete duyulan bağlılığı zedelediğiydi.[678] Bayar'a göre, halkın "Kürt" kimliği üzerinden dışlanması kabul edilemezdi.[679] Aksine, devletin kapsayıcı bir yurttaşlık tanımıyla Dersim'i entegre etmesi gerekiyordu.[680] Bu tespit, resmi söylemin Türklük vurgusu ile halkın ötekileştirilmesi arasındaki gerilimi ortaya koymaktaydı. Böylece farklı raporlar farklı çözüm yolları önerse de (askerî sertlik, ekonomik entegrasyon, ideolojik kapsamın içerisine almak), hepsi ortak bir güvenlik kaygısında birleşmekteydi: Feodal düzen tasfiye edilmediği sürece Dersim, Cumhuriyet için kalıcı bir iç cephe açığı ve potansiyel dış müdahale zemini olacaktı.

Seyit, reis vb. iktidar odaklarının Dersim'den çıkarılması ve ülkenin batısına sürülmesi, bu iktidar odaklarının kontrol altında tuttukları toprakların, topraksız, mülksüz ya da az topraklı çiftçilere ücretsiz dağıtılması, güvenliğinin devlet tarafından sağlanacağı için varlığı gerekli görülmeyen silahların toplanması, geçmişte devlete ya da bireylere karşı suç işlemiş şahısların yakalanması, eşkıyalığı önlemek için hakim noktalara karakollar yapılması, izbe ve kontrolü zor olan bölgelerdeki köylerin boşaltılması, tahliye edilenlerin dağlık olmayan yerlerde iskan edilmesi, raporlarda bu doğrultuda öne sürülen önlemlerden bazılarıydı.[681] Söz konusu raporlarda dile getirilen bu tedbirler, hukuki dayanağını büyük ölçüde 1926 tarihli İskân Kanunu[682] ve bilhassa hükümetin demografik mühendislik politikalarını sistemleştiren 1934 tarihli İskân Kanunu'nda[683] bulmaktaydı. Nitekim 1934 İskân Kanunu, aşiret reislerinin batıya nakledilmesini ve arazilerinin

[678] C. Bayar, **Şark Raporu**, 3.Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2020, s.63.
[679] Bayar burada, İnönü'nün doğu gezisi sonrası hazırlamış olduğu raporda belirttiği, henüz Türk köylerinde okullar bulunmazken Kürt köylerine öncelik tanımanın sorunlu olacağı görüşüne gönderme yapmaktadır. S. Öztürk, **Kasadaki Dosyalar: İsmet İnönü'nün Atatürk'e Sunduğu Gizli Kürt Raporu**, Ankara, Ümit Yayıncılık, 2004, s.85-86.
[680] Bayar, **a.g.e.**, s.64.
[681] T.C. İçişleri Bakanlığı Jandarma Umum Kumandanlığı, **a.g.e.**, s.235.
[682] 01.07.1926 tarihli İskân Kanunu için bknz: https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400885.pdf (Erişim tarihi 25.11.2025)
[683] 21.06.1934 tarihli İskân Kanunu için bknz: https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc013/kanuntbmmc01302510.pdf (Erişim tarihi 25.11.2025)

kamulaştırılarak köylüye dağıtılmasını yasal bir zorunluluk haline getirmişti. Eski Türk yönetsel adetlerinden biri olarak, kontrol altındaki toprakların aşiretin ortak malı kabul edilmesi uygulaması, bu bölgede zamanla terkedilerek aşiretin mevcut topraklarının yalnızca ağanın malı kabul edilmesinin, çiftçinin sömürüsüne neden olan düzeni yarattığı yine raporların iddiaları arasındaydı. Bu iddiaya göre, ağanın kontrolü altına giren bireylerin, ağanın isteklerine göre görevler üstlenmesi ve yeri geldiğinde toprakla birlikte el değiştirmesi, halkın hayatta kalabilecek kadar kazanan bir nevi köleler olarak çalışmasına neden olurken, çiftçiliğin etkin ve kazançlı bir şekilde yapılmasına da engel oluyordu. Bu çerçevede, yerel liderlerin topraklarının çiftçilere dağıtılarak, bu çiftçilerin topraklandırılmasının, "halkın özgürleşmesi" yönündeki en önemli adımlardan birini teşkil ettiği sonucuna varılıyordu.[684]

1930'larda hazırlanan askerî raporlar, Dersim'deki "tehdit"in niteliğinde bir dönüşüm olduğunu göstermektedir. Koçuşağı Harekâtı[685] sonrasında edinilen tecrübeler, bölgedeki aşiretlerin görünürde devletle iş birliğine rağmen operasyonları akamete uğratabildiğini ortaya koymuştu.[686] Bu durum, münferit ve müstakil aşiret hareketlerinden ziyade, Seyit Rıza etrafında şekillenebilecek bir ittifakın devlet için daha büyük bir tehlike yaratacağı algısını güçlendirdi. 1931 tarihli Umumi Müfettişlik raporu, bu nedenle, dışarıdan bir tehlike bulunmadığı kesinleştikten sonra önceliğin silahların toplanması olduğunu vurgulamıştı. Burada devletin tehdit algısı, hem objektif hem de subjektif boyutlar taşımaktaydı: Objektif tehdit, aşiretlerin elindeki silahlar ve milis güçleriydi, subjektif tehdit ise, raporlarda "Kürtleşme" ve "mefkureleşme"[687]

[684] **Ibid.**, s.85.
[685] Dersim bölgesinde yağma ve eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan Koçuşağı aşiretine karşı Ağustos-Kasım 1926 tarihleri arasında icra edilen askerî harekâttır. Süreç içerisinde, Koçuşağı aşiretiyle ittifak halindeki grupların yanı sıra, hükümeti destekleyeceğini beyan eden bazı aşiretler de bulunmaktaydı. Ancak dönemin askeri raporlarında; devletin yanında yer aldığını iddia eden bu aşiretlerin, esasen askerî birlikleri oyalayarak harekâtı sekteye uğrattıkları ve Koçuşağı aşiretine zaman kazandırmaya çalıştıkları kaydedilmiştir. **Ibid.**, s.200.
[686] **Ibid.**, s.200.
[687] **Ibid.**, s.222-224.

kavramlarıyla tanımlanan ideolojik bir ayrışma ihtimaliydi. Dolayısıyla Dersim, hem yerel bir güvenlik sorunu hem de ulusal güvenlik stratejisinde çok cepheli bir kriz potansiyeli olarak görülüyordu. Nitekim, isyancılara yönelik "okşanmakla kazanılamazlar"[688] söylemi, yumuşak tedbirlerin yetersiz görülmeye başladığını ve sert önlemleri meşrulaştıracak bir söylem inşa edildiğini göstermekteydi. Hatay meselesiyle eşzamanlı olarak gündeme gelecek bu sertleşme, Ankara'nın iç güvenlikte yaşanabilecek bir zafiyetin dış politikada doğrudan kayıp doğuracağına dair tarihsel hafızasıyla (Musul–Şeyh Said tecrübesi) yakından ilişkilidir.

Dersim'e yönelik raporların ortak noktası, bölgedeki asayiş sorunlarının yalnızca kolluk önlemleriyle çözülemeyeceği, sorunun feodal yapı, kimlik farklılıkları ve devlet otoritesine mesafe ile birleşerek köklü bir güvenlik açığı yarattığı tespitidir. Ancak bu raporlar arasında, uygulanacak önlemlerin sertlik derecesi bakımından farklı yaklaşımlar öne çıkmaktadır. Yumuşak çizgideki öneriler, Halis Bıyıktay ve kısmen Celal Bayar'ın raporlarında görülmektedir. Bu metinlerde halkın, ağaların tahakkümünden kurtarıldığında çalışkan ve itaatkâr birer yurttaş olacağı varsayılıyordu. Eğitim, Türklük bilincinin telkin edilmesi, köprü ve okul yatırımları gibi araçlarla halkın devlete entegre edilmesi öne çıkarılmıştı. Bıyıktay, zorunlu silah toplama ve aşiret reislerinin sürgünüyle birlikte eğitim ve ikna yöntemlerini savunmuş, böylece güvenlik ile ideolojik entegrasyonu birleştiren daha karma bir çerçeve önermiştir. Bu farklılıkların ötesinde, raporların ortak paydası açıktı: Dersim'deki mevcut düzen, merkezi otoriteye alternatif bir iktidar alanı yaratıyor ve devletin şiddet tekeline meydan okuyordu. Dolayısıyla bütün çözüm önerileri, sert ya da yumuşak, aynı amaca (feodal düzeni tasfiye ederek Cumhuriyet'in otoritesinin kesin biçimde tesisi) hizmet ediyordu.[689] Bıyıktay, seyit ve ağaların halk üzerindeki tahakkümünün ciddi düzeylerde olduğuna değinerek, liyakat

[688] **Ibid.**, s.241.
[689] **Ibid.**, s.242-246.

sahibi adil memurların çabalarının, ağaların iktidarını yıkabileceğini, bunun için de bir muhafız kuvvetinin müdahalesinin yanı sıra zihinlerin bu tahakküme karşı bilinçlendirilmesinin şart olduğunu, fakat bu bölgenin yalnızca silahlı güçle kesin bir şekilde bastırılıp yatıştırılabilmesinin mümkün olmadığını düşünmekteydi.[690] Bu doğrultuda Bıyıktay, Dersim'deki seyit ve ağaların başka bir yere sürülmesi, yapılacak bir harekatın mutlaka bölgenin dört bir yanını büyük bir kuvvetle ablukaya alarak silahların toplanmasıyla başlaması, bölgenin merkez ve kazalarında mümkün olduğunca ilkokullar açılması ve burada Türklüğün telkin edilerek sevdirilmesi ve okuma-yazmanın artırılması gibi çözümler önermekteydi. [691] Ona göre, "kuru ekmekle gün geçiren ve kendi dokumaları kalın kıyafetler giyen, ayakları çıplak, bağırları açık, kar üzerinde ve dağdan dağa en zor yerlerde kolaylıkla hareket eden" bu halkın, geleceğin savaşlarında en değerli aktörlerden olacakları kesindi.[692]

Sert çizgideki öneriler ise Hamdi Bey'in, Şükrü Kaya'nın, Genelkurmay'ın ve Umumi Müfettişlik'in raporlarında belirgindi. Bu raporlardan birinde Hamdi Bey, Dersim'i "çıban" olarak görmesi nedeniyle kesin askerî harekât, silahların zorla toplanması, ağaların sürgünü, köylerin boşaltılması ve olağanüstü yetkilerle donatılmış askeri idare tesis edilmesi gerektiğini savunuyordu.[693] Birinci Umumi Müfettişlik raporunda, büyük bir kuvvetle bütün Dersim'in dışarı ile bağlantısı kesilerek, yağma ve kaçakçılığa engel olunmasıyla aç kalan halkı zamanla ağalara, şeyhlere, seyitlere ve reislere itibar etmeyi bırakmaya zorlamak ve ablukanın gitgide daraltılarak en sonunda yakalanan eşkıyaların ve onlara destek olanların Dersim'den sürülmesi gibi çözümler öneriliyordu.[694] Şükrü Kaya'nın küçük kız çocuklarının ailelerinden alınarak yatılı

[690] **Ibid.**, s.244.
[691] **Ibid.**, s.244-246.
[692] **Ibid.**, s.247.
[693] **Ibid.**, s.225
[694] **Ibid.**, s.229.

okullarda okutulması önerisi,[695] bu sert yaklaşımın aynı zamanda toplumsal mühendislik boyutunu da yansıtmaktaydı. Bu uygulama, günümüz literatüründe "Dersim'in Kayıp Kızları"[696] tartışmalarının odağında yer almakta ve devletin güvenlik politikalarının insanî boyutta yaratabileceği tahribatın bir örneği olarak değerlendirilmektedir.

Ara yaklaşım olarak tanımlanabilecek Jandarma Umum Kumandanlığı'nın hazırladığı rapor ise, geçmişte yayınlanmış çeşitli raporlara değinerek, çok yönlü bir bakış açısı sunmayı ve alınacak önlemlerin etkinliğini artırmayı amaçlamaktaydı. Bu rapor, devlet mekanizmalarının Dersim sorununu ne şekilde algıladığını, ne gibi çözüm alternatiflerine sahip olduğunu ve uygulayacağı politikaların dayanaklarının ne olduğunu anlamak açısından önemlidir. Yukarıda ele alınan raporların sunduğu önlemler, 1935-1939 yılları arasında Ankara'nın Dersim'e yönelik siyasetinin aşamalar halinde nasıl değişim gösterdiğini yansıtmaktadır. 1935'te yürürlüğe konan Tunceli Kanunu,[697] Dersim'in ismini değiştirerek "Tunceli" adında bir vilayetin kurulması, Milli Savunma Bakanlığı'nın önerdiği bir askeri valinin atanması, ağır suçların soruşturmasının yerinde yapılması ve bu yerlerde duruşma öncesi verilen tahliye kararlarının ancak askeri valinin onayı ile uygulanması, askeri valiye gerekli gördüğünde bölge halkından kişileri nakletme ve vilayet içinde oturmalarını yasaklama yetkisi verilmesi, vali tarafından ertelenmesi gerekli görülmedikçe idam kararlarının uygulanması gibi önlemler içermekteydi. Bu yönüyle Kanun, klasik idari yetkilerin ötesinde, olağanüstü hâl rejimini kurumsallaştırmaktaydı. Bunların yanı sıra, bölgede hızlı bir şekilde yol ve karakol inşasına başlandı. Dersim'i merkeze bağlayacak yolların üzerinde özellikle köprülerin önemi fazlaydı. Bazı yerlere ulaşım yalnızca bu köprüler üzerinden yapılmakta

[695] **Ibid.**, s.250-254.

[696] İddialara göre, ailelerinin yanından alınan veya operasyon sırasında yetim-öksüz kalan kız çocukları, askerler tarafından alınarak Dersim'in çevresindeki illerde yatılı okullara yerleştirilmiş, Türklük propagandasına maruz bırakılmış, Türk subay ve bürokratlarına evlatlık verilerek kökenleri unutturulmuştur. Kaya'nın raporunda sunulan bu önlem, sınırlı bir düzeyde uygulanmış olmasına rağmen, hükümete yönelik eleştirilerin dayanaklarından birini oluşturmuştur. K. Gündoğan ve N. Gündoğan, **Dersim'in Kayıp Kızları: Tertele Çenequ**, 12.Basım, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.

[697] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem 2.Yasama Yılı, 21.Oturum, 25.12.1935, s.171-182.

olduğundan, köprülerin hasar almasını önlemek için betondan yapılmasına karar verildi ve bu nedenle köprü inşaatlarının görece uzun sürmesinden dolayı inşaat sahalarındaki güvenliğin sağlanması için çevresindeki asker sayısı artırıldı. Köprü, yol ve karakolların dışında, bölgeye dışarıdan yeni memurların atanması ve merkezde ve kazalarda okulların inşa edilmesi gibi çeşitli düzenlemeler de yapıldı.

Bu dönemde başlatılan yol, köprü ve okul inşaatları ile yeni memurların bölgeye atanması ise Kanun'un yalnızca baskıcı bir araç olmadığını, aynı zamanda entegrasyon hedefi taşıdığını göstermektedir. Bu açıdan Tunceli Kanunu, bir yandan sert güvenlik önlemleri (askeri vali, sürgün, idam) öngörürken, diğer yandan yumuşak entegrasyon araçlarını (altyapı, eğitim, bürokratik nüfuz) beraberinde getirmiştir. Böylece Kanun, yalnızca güvenlik sağlama aracı değil, aynı zamanda toplumsal mühendislik aracı olarak meşrulaştırılıyordu. Raporlarda vurgulanan asıl tehdit, halkın değil, onları yönlendiren yerel iktidar odaklarının varlığıydı. Tunceli Kanunu, bu iktidar odaklarını tasfiye ederken halkı "kazanmayı" hedefleyen ikili bir stratejiyi yansıtmaktaydı. Dolayısıyla bu düzenlemeler, devletin güvenlik politikalarında sert ve yumuşak araçların eşzamanlı kullanımını kurumsallaştırarak, ilerleyen yıllarda uygulanacak askerî harekâtların zeminini hazırlamıştır.

Tunceli Kanunu ve ıslahat çalışmaları, 1937 yılının Mart ayına kadar çok ciddi bir direnişle karşılaşmadan sürdürüldü. Fakat 21 Mart 1937'de Pah bucağında bulunan Harçik Deresi üzerindeki köprünün Haydaran ve Demanan aşiretine mensup şahıslarca yakılması, Kahmut, Sin, Pah, Askisor karakollarına baskın yapılması, seyyar jandarma birliklerine pusu kurulması, Mazgirt'teki jandarma taburuna saldırılması ve Mazgirt köprüsüne zarar verilmesiyle Dersim'de büyük bir ayaklanma başladı.[698] Genelkurmay Başkanlığı'na göre bu isyana, Haydaran, Kalan, Yukarı Abbas, Demenan, Şamuşağı,

[698] **Cumhuriyet Ansiklopedisi Cilt I (1923-1940)**, 5.Basım, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005, s.277.

Koçuşağı aşiretleri katılmıştı.[699] İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın, hükümetin Dersim'de takip ettiği ıslahat programından memnun olmayan ağaların, dışarıdan teşviklerle ıslahatlara karşı direniş göstermesi olarak açıkladığı[700] bu olaya hükümetin verdiği karşılık net ve sertti. 3 Mayıs 1937'de Keçiseken köyünün Türk Hava Kuvvetlerince bombalanmasıyla isyancılara yönelik askerî harekât başlamış oldu.[701] Harekât alanı tüm Dersim'i kapsayacak şekilde genişletildi ve büyük bir askeri güç sahaya sürüldü. İçişleri Bakanı Kaya'ya göre, devletin yol, okul, fabrika vb. girişimlerle bölgeyi medeni ve iktisadi açıdan yükseltmek, jandarma ve hükümet teşkilatlarının geçmişte nüfuz edemediği bu yerlere sokarak, otoritesini tesis etmek ve ülkenin her yerinde medeniyeti ve hukuki düzeni yerleştirmek için yürürlüğe koyduğu tedbirlere, dışarıdan gelen teşviklerle direniş göstermek ve dışarıdaki düşmanlara destek olmak amacıyla bu isyan hareketi ortaya çıkmıştı.[702] Bu isyan aynı zamanda, Hatay sorunun yoğunlaştığı döneme denk gelmesi nedeniyle Suriye ile ilişkilendiriliyordu.

1937'de başlayan Dersim İsyanı, hükümetin gözünde yalnızca bölgesel bir ayaklanma değil, Hatay meselesiyle doğrudan bağlantılı bir güvenlik riski olarak algılandı. Köprülerin yakılması ve karakollara yapılan saldırılar üzerine başlatılan askerî harekât, hava bombardımanıyla desteklendi. Harekâtın çok boyutluluğu, devletin sorunu hayati bir tehdit olarak gördüğünün göstergesiydi. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, isyanı "dışarıdan teşviklerle" ilişkilendiriyor ve özellikle Hatay meselesinin gündeme gelmesinden itibaren Suriye'de körüklenen Türklük karşıtı propagandanın Dersim'e sirayet ettiğini iddia ediyordu.[703] İngiliz belgeleri de Türkiye'nin Dersim ve Mardin taraflarındaki eşkıyalığı Irak ve Suriye kaynaklı gördüğünü teyit etmektedir.[704] Bu algının

[699] **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları: Pülümür-Dersim İsyan ve Harekâtları-Alınan Dersleri II**, 3.Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2012, s.266.
[700] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 3.Yasama Yılı, 45.Oturum, 07.04.1937, s.18.
[701] B. N. Şimşir, **Kürtçülük II: 1924-1999**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2009, s.399.
[702] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 3.Yasama Yılı, 45.Oturum, 07.04.1937, s.19.
[703] **Ibid.**, s.19-20.
[704] Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Türkiye'de Kürt Sorunu 1924-1938**, s.302.

arka planındaysa Musul tecrübesi bulunuyordu. Ankara için Dersim İsyanı, Hatay'da aynı senaryonun tekrarı anlamına gelebilirdi: Dışarıda bir toprak pazarlığı sürerken, içerideki bir isyanın Türkiye'nin elini zayıflatması. Bu nedenle hükümet, isyana karşı refleksini potansiyel kaybın büyüklüğüyle doğru orantılı bir sertlikte ortaya koydu. Bu noktada, hem objektif hem de subjektif tehdit algıları iç içe geçmişti. Objektif tehdit, isyanın fiili şiddeti ve Suriye'den geldiği düşünülen silahlı unsurlarken, subjektif tehdit, Hatay'daki diplomatik mücadeleyi baltalayacak bir "iç cephe açığı" ihtimaliydi. Fakat Ankara için asıl tehlike, iki cepheli bir çatışma riskiydi. Bu bağlamda Dersim İsyanı, yalnızca bir iç güvenlik meselesi değil, aynı zamanda Türkiye'nin dış politika manevra alanıyla doğrudan bağlantılı bir kriz olarak görüldü. İçeride sert askerî harekât, dışarıda ise Hatay konusunda diplomatik müzakere stratejisi yürütülmesi, Ankara'nın güvenlik politikasının çok katmanlılığını göstermektedir.

Kaya, Dersim'deki aşiretlerle aynı anda güney sınırlarındaki çetelerin de "gayritabii bir hududun kolaylıklarından faydalanarak" harekete geçmeye hazırlandıklarını dile getirerek,[705] Hatay konusunun görüşülmeye başlamasından itibaren Suriye tarafında yapay bir şekilde körüklenen Türklük karşıtı propagandanın bir salgın haline getirilmeye çalışıldığını ve bu salgının Dersim'e bulaşmasının ardından daha da büyümesi için yine sınırın öteki tarafından beslenmeye devam ettiğini ve bu gibi girişimlerin Türkiye'nin Hatay'daki haklı davasından vazgeçmesine yetmeyeceğini iddia ediyordu.[706] Kaya'nın sözleri, Ankara'nın Dersim'deki isyanın Hatay sorunuyla doğrudan ilişkilendirdiğine işaret etmektedir. Hatay'daki anlaşmazlığın yoğunluk kazandığı bu dönemde, Suriye'den gelen casusların ve eşkıyaların, Dersim'deki aşiret reisleriyle irtibat kurarak ve onlara danışmanlık yaparak hükümete karşı ayaklanmayı teşvik ettiklerine yönelik istihbaratlarla, bu çekince yerini tehdit algısına bırakmıştı.

[705] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 3.Yasama Yılı, 45.Oturum, 07.04.1937, s.19.
[706] **Ibid.**, s.19.

Dersim'deki isyanın Hatay ile ilişkilendirilmesi, isyana yönelik tedbir ve çözümlerin sertliğini artıracaktı.

Dersim tarafında da, hükümetin uyguladığı idari ve hukuki tedbirlerin boşa çıkarılması için isyanın lider kadrolarının, ağaların sürüleceği, halkın başsız kalarak "hayatını ve namusunu" kaybedeceği, takipsizlik ve beraat kararı verilenlerin bu durumlarının geçici olduğu ve bundan sonra hepsinin yakalanarak idam edileceği, hükümetin gelmesinden önceki rahat hayatın artık ortadan kalkacağı ve ağır işlerde çalışacakları, hapis ve idam edilenlere atıfla artık herkesin canının ve hürriyetinin tehlikede olduğu, buna karşılık tüm aşiretlerin birleşerek hükümete karşı direnmesi gerektiği yönünde telkinlerde bulundukları Genelkurmay Başkanlığı'nın raporunda[707] belirtilmektedir. Aynı raporda, ağalar ve reislerin, hükümetin 1937'de büyük bir ekonomik külfet altına girerek Dersim'de harekât yaptığı ve bölgenin ıslah olduğunu düşündüğü, bu nedenle tekrar bir harekata kalkışmasının yakın zamanda mümkün olmadığı, bundan istifade edip ellerindeki silahları kullanarak direnişlerini sürdürmeleri gerektiği yönünde isyancıları cesaretlendirmeye çalıştığı da yazmaktadır.[708] Fakat bu durum onların beklediği ya da telkinlerinde kullandığı gibi olmadı. Dersim'de harekatın

[707] Bu propagandaya karşılık hükümet, halkın isyana katılmasını önlemek için havadan bildiriler dağıtmaya başladı. Bu bildirilerden biri şu şekildeydi: "Halkı fukaralıktan ve cahillikten kurtarmak için hükümetin Tunceli'de yapmakta olduğu iyi işleri her gün öğreniyorsunuz. Bu güzel ve hayırlı işleri kendi menfaatleri için zararlı sanan bazı boş kafalı zalimler içinizden bir kısım cahilleri yalan ve iftiralarla kandırarak Mansuluşağı gününde diğer askere tüfek sıkmak ve masum halkın mal ve davarlarını zorla almak gibi suçlar yaptırdılar. Bu suç yüzünden cahilleri hükümetten uzak bulundurmak suretiyle fakir fukaranın canını, ırzını ve malını kendi keyifleri için istedikleri gibi kullanmak istediler. Bu sebeple hükümet zalimlerin zulümlerine son vermek ve masum halkı onların elinden ve şerrinden kurtarmak için asker getirmiş bulunuyor. Görüyorsunuz ki dört tarafınızı asker sarmıştır ve harekete geçecektir. Maksadımız yalnız suçluları ve bilhassa elebaşları uslandırmaktadır. Bunun için: a) zorla ve cahillik de düşünmeden suç yapmış olanlar canlarını, çoluk çocuklarını kurtarmak için hükümetin adaletine güvenerek gelip teslim olsunlar. Bunlar kendileri gelip teslim olmazlarsa gönüllüleriyle suç yapmış sayılacaklarından behemehal takip edilecek ve ele geçirileceklerdir. O zaman çok ağır ceza göreceklerdir. b) bu suçlular kendilerini zorla felakete sürükleyenler ölü veya diri yakalayıp hükümete veya askere teslim ederlerse cezadan kurtulmakla beraber mükafat da alırlar. İçinizde suçsuz olanlar çoktur. Asker suçluları ararken, bu suçsuz halkın zarar görmemesi için suçlulardan ayrılıp çoluk çocuklarıyla beraber Pülür'deki kaza merkezine gelsinler. Hükümet, geçen senelerde olduğu gibi bunlara da şefkatini esirgemeyecektir. Hükümetin bu son sözünü yerine getirmeye mani olanların günah ve vebali boyunlarında kalır." T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, **a.g.e.**, s.493.

[708] **Ibid.**, s.411-412.

yoğunluğu artırıldı ve bölgeye 1937-1938 yıllarında dört kez askerî harekât yapıldı. 21 Mart-10 Eylül 1937 tarihleri arasında yapılan birinci harekât sonucunda isyanın liderlerinin çoğu yakalandı ve isyan bastırıldı. Dersim'deki ayaklanmanın planlayıcısı ve düzenleyicisi reis, ağa, seyit ve şeyhler ele geçirildi, yargılanmalarının ardından aralarında Seyit Rıza'nın bulunduğu altı kişi idam edildi. Ayaklanmaya katılım gösterenlerin birçoğuysa hapis, sürgün, zorunlu hizmet gibi cezalar aldı. İsyanın bastırılmasına rağmen bazı aşiretlerin "soygun ve çapulculuğa" devam etmeleri, hükümete karşı propaganda ve silahlanma faaliyetleri yürütmeleri, halktan ve askerden birçok kişiyi öldürmeleri sonucunda, 2 Ocak-7 Ağustos 1938 tarihleri arasında "tedip harekâtı"nın ilk safhası düzenlendi.[709] Tedip harekatının ikinci safhasıysa, 10-21 Ağustos 1938'de düzenlendi, ilk safhada elde edilen kazanımların yerleşmesi ve Tunceli'de kalmış olduğu düşünülen isyancıların aranması ve cezalandırılması amacıyla yapıldı.[710] Son olarak tedip harekatının üçüncü safhası olan 6-16 Eylül 1938 tarihli operasyonun sonucunu Genelkurmay Başkanlığı, "bundan sonra Tunceli'de genel bir ayaklanma tertip edecek, halkı teşvik ederek bunu gerçekleştirecek cüret ve böyle bir teşvik ve tehdide uyacak cesaret kalmamıştır." ifadesiyle ilan etti.[711]

1937–1938'de yürütülen askerî harekâtlar, devletin Dersim'e bakışında sertlik düzeyinin nasıl tırmandığını göstermektedir. 1937'de başlatılan ilk harekâtın, isyan liderlerinin yakalanması ve Seyit Rıza'nın idamıyla sonuçlanması, yalnızca bir ceza değil, aynı zamanda Cumhuriyet'in feodal düzene karşı zaferinin sembolüydü. Hükümet, böylece alternatif iktidar odaklarını ortadan kaldırarak merkezî otoritenin mutlak üstünlüğünü ilan etmiş oldu. Diğer yandan, 1938'de üç safhada gerçekleştirilen tedip harekâtları, sertliğin kurumsallaşması anlamına geliyordu. Genelkurmay raporunun "Tunceli'de genel bir ayaklanma tertip edecek halkı teşvik edecek cesaret bırakmayacak"

[709] **Ibid.**, s.410-411.
[710] **Ibid.**, s.465.
[711] **Ibid.**, s.479.

bir şekilde gerçekleştiğini belirttiği bu harekât, hükümetin yalnızca isyanı bastırmakla kalmadığını, gelecekteki direniş ihtimalini de kökten ortadan kaldırmayı hedeflediğini göstermektedir.

Yapılan askeri harekatların dayanağı, söylemde asayiş sorunlarına neden olan ama özünde devletin şiddet kullanma tekeline bir meydan okumayı temsil eden silahlar ve bu silahların aşiretleri birer güç odağı haline getirmesiydi. Bu silahlar, aşiretlerin, silahlı güçlere sahip olan ve kendi "hukuk ve düzenleri"ni uygulayan birer yerel hükümet gibi hareket etmesine ve merkeze direnmesine olanak sağlıyordu.[712] Sert tedbirlerin meşrulaştırılması, hükümetin isyancılara yönelik ötekileştirici söylemleriyle birlikte yürütüldü. Bayar, TBMM'de yaptığı konuşmasında, Dersimlilerin "Ortaçağ zihniyeti"yle yaşamlarını sürdürmek, şekavet yapmak, çapulculuk yaptığında dokunulmamak, adam öldürdüklerinde hukuki takibat yapılmaması, silahla gezmelerine izin verilmesi, vatani görevlerini yerine getirmekte muafiyet, ayrıcalıklı bir grup olmak gibi isteklerde bulunduklarını, fakat cumhuriyetin böyle bir vatandaş tanımını asla kabul etmediğini, Türkiye'nin "külfette olduğu kadar nimette, nimette olduğu kadar külfette eşit ve orantılı muameleye tabi" insanlardan mürekkep olduğunu, bunun anlaşılıncaya kadar da hükümet güçlerinin orada harekatlarını sürdüreceğini belirtiyordu. Devamında, eğer bu gerçeklik anlaşılır, ellerindeki silahları teslim eder ve cumhuriyete itaat ederlerse, kendilerine merhametle yaklaşacaklarını, cumhuriyetin şefkatli olduğu kadar kudretli olduğunu ve kararlarına göre ikisinden biriyle karşılaşacaklarını ilan ediyordu.[713]

İsyancılar, resmî belgelerde "soyguncu, mütecaviz, Orta Çağ zihniyetiyle hareket eden cahil kitleler" olarak tasvir edilirken, bu dil, harekâtın sertliğini kaçınılmaz ve meşru bir güvenlik politikası olarak sunuyordu. Temel olarak, harekâtların dayanağı hem objektif (silahlı aşiret güçleri), hem de subjektif (Hatay meselesiyle birleşme ihtimali ve

[712] D. Perinçek, **Toprak Ağalığı ve Kürt Sorunu**, 6.Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2021, s.85.
[713] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 4.Yasama Yılı, 83.Oturum, 29.06.1938, s.504.

rejimin zayıf görünme korkusu) tehdit algılarıydı. Dolayısıyla Dersim'e yönelik askerî harekât, yalnızca iç güvenlik operasyonu değil, hükümetin dış politikadaki meşruiyetini de korumaya dönük stratejik bir adımdı.

1938 harekâtlarının ardından hükümet, bölgeye yönelik güvenlik politikasında "ılımlı" bir aşamaya geçti. Öncelikle isyana katılıp teslim olanların affedileceği ilan edildi. Celal Bayar, TBMM'de yaptığı konuşmada bu affı, "Türkiye'nin birliğinin ve rejiminin çelikleşmiş olması"[714] ile açıkladı. Böylece hükümet, hem kudretli hem de merhametli olduğunu ilan ederek ulusal ve uluslararası kamuoyuna güçlü bir meşruiyet mesajı vermeyi amaçladı. Bu noktada af, askeri sertliğin ardından gelen bir yumuşama değil, aksine sertliğin yarattığı üstünlüğü pekiştiren sembolik bir jestti. Aynı dönemde gündeme gelen toprak reformu da güvenlik politikasının tamamlayıcı bir ayağıydı. Ağaların ve seyitlerin elinden alınan toprakların köylüye dağıtılması, yalnızca ekonomik eşitsizliklerin giderilmesi değil, feodal tahakkümün kırılması ve halkın doğrudan devlete bağlanması anlamına geliyordu. Böylece köylü, yerel otoriteler yerine Cumhuriyet'e bağımlı hale getirilerek, rejimin toplumsal tabanı genişletiliyordu. Bu reform, "Yurtta Sulh"ün kalıcı hale gelmesi için ekonomik araçlarla güvenlik entegrasyonunu hedeflemekteydi. Aslında, af ve reform politikaları subjektif tehdit algısına verilen cevaplardı. Hükümet, rejiminin zayıf görünme ihtimalini bertaraf etmek ve toplumun zihninde meşruiyetini pekiştirmek amacıyla, sertliğin ardından yumuşaklık stratejisini devreye soktu. Bu durum, Ankara'nın güvenlik politikasında baskı ve kapsayıcılığın birbirini tamamlayan araçlar olarak işlediğini göstermektedir.

Bu doğrultuda Dersim politikaları, devletin güvenlik yaklaşımının üç aşamalı işleyişini görünür kılmaktadır. İlk aşamada uygulanan yumuşak önlemler (yol ve köprü inşaatları, okul açılması, ağaların ikna edilmeye çalışılması) hükümetin bölgeyi ikna ile

[714] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 4.Yasama Yılı, 83.Oturum, 29.06.1938, s.507.

entegre etme çabasını yansıtıyordu. Ancak bu aşama, halk ile devlet arasındaki mesafenin derinliği ve dış tehdit ihtimalleri karşısında yetersiz kaldı. Ardından gelen sert aşama, hükümetin güvenlik refleksini ortaya koydu. İsyanın patlak vermesiyle birlikte yürütülen harekâtlar, yalnızca iç güvenlik krizini bastırmak için değil, aynı zamanda Hatay meselesinde Ankara'nın elini zayıflatabilecek bir iç cephe riskini ortadan kaldırmak için de gerekli görüldü. Bu aşama, rejimin kırmızı çizgisini belirgin kıldı: Cumhuriyet'in otoritesine meydan okuyan alternatif iktidar odakları kesin biçimde tasfiye edilmeliydi. Ilımlı aşama ise, sertliğin ardından gelen af ve toprak reformu politikalarıyla ortaya kondu. Bu aşama, bir yumuşamadan ziyade sertliğin tamamlayıcı hamlesiydi. Hükümet, "merhamet" ve "adalet" diliyle askeri müdahalenin yarattığı üstünlüğü meşrulaştırmaya çalıştı. Toprak reformu yoluyla halk doğrudan devlete bağlanırken, af ilanıyla rejimin büyüklüğü vurgulandı. Bu üçlü şema, Cumhuriyet'in iç güvenlik politikasının temel mantığını göstermektedir: Önce entegrasyon ve ikna, ardından kesin bastırma, sonrasında ise meşruiyetin tahkimi. Dersim örneği, Türkiye'nin erken dönemde güvenlik politikalarını yalnızca askeri tedbirler değil, aynı zamanda ideolojik ve toplumsal mühendislik boyutlarıyla da kurguladığını ortaya koymaktadır.

Ankara, Dersim İsyanı'nı münferit bir asayiş sorunundan ziyade, Şeyh Said İsyanı'nın Musul'un kaybına yol açtığı sürece benzer şekilde, dış politikadaki meşru taleplerine karşı bir girişim olarak okumuştur. Hükümet, Hatay meselesinin kritik bir evreye girdiği ve İtalyan tehdidinin hissedildiği bir siyasi ortamda, "iç cephe"de yaşanan bu sorunun dışarıda bir zafiyet algısı yaratmasına izin vermek istememiştir. Özellikle Hatay gibi Alevi nüfusun yoğun olduğu bir bölgede, Dersim üzerinden "Türklerin Alevilerle bir arada yaşayamadığı" yönünde bir karşı propaganda oluşturulması endişesi, müdahalenin gerekçesini güçlendirmiştir. Musul tecrübesinden hareketle, ikinci bir cephe açılmasını ve Hatay'ın kaybını engellemek isteyen Ankara, sorunu en kısa sürede çözmek için hava kuvvetlerinin de dahil olduğu sert ve kapsamlı askeri yöntemlere

başvurmuştur.[715] Dolayısıyla Dersim'e yönelik harekât, yalnızca iç güvenliği tesis etmeyi değil, aynı zamanda dış politikada Türkiye'nin elini zayıflatacak "yumuşak karnı" ortadan kaldırmayı hedefleyen stratejik bir hamle niteliğindedir.

Sonuç olarak Dersim İsyanı, Türkiye Cumhuriyeti'nin güvenlik politikalarında iç ve dış tehditlerin nasıl iç içe geçtiğini gösteren kritik bir örnektir. Hükümet, bölgedeki feodal yapıyı tasfiye etmeyi ve merkezi otoriteyi tesis etmeyi amaçlarken, aynı zamanda Hatay meselesinde yaşanabilecek bir kırılganlığı engellemeyi hedeflemiştir. Bu nedenle Dersim'e yönelik sert tedbirler, yalnızca iç güvenlik gerekçeleriyle değil, dış politikada Türkiye'nin meşru taleplerini savunabilmesi için de zorunlu görülmüştür. Musul tecrübesi, Ankara'nın Hatay'da benzer bir zafiyet yaşamamak için içeride hiçbir boşluk bırakmama kararlılığını pekiştirmiştir. Dolayısıyla Dersim örneği, erken Cumhuriyet döneminde güvenlik politikalarının, askerî önlemlerin yanı sıra dış politika stratejileriyle birlikte şekillendiğini ve "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" ilkesinin iç ve dış boyutlarının eş zamanlı işlediğini ortaya koymaktadır.

3.4. Hatay Sorunu ve Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması

3.4.1. Hatay Sorunu: Nedeni, Gelişimi ve Çözümü

Türkiye, İtalyan tehdidine karşı İngiltere ile birlikte hareket etme niyetini Akdeniz Paktı'nın yanı sıra -aşağıda detaylarıyla anlatılacak olan- Mayıs 1939'da imzalanacak ortak bildirinin müzakerelerinde göstermişti, fakat İngiltere'nin müttefiki olan Fransa ile henüz böyle bir ortaklığa hazır değildi. Türkiye'nin Fransa ile yakınlaşmasının önündeki en büyük engel, Atatürk'ün "şahsi meselem" diye nitelendirdiği Hatay'dı. Mondros'tan sonra işgal edilen ve 1921 Ankara Antlaşması'yla Fransa mandasına bırakılan İskenderun

[715] Daha önce Ağrı İsyanları sırasında da savaş uçakları kullanılmıştı. İlk kez uygulanan bir yöntem olmasa da Dersim'e yönelik harekatta savaş uçaklarının kullanımı, çeşitli sebeplerle dönemin hükümetinin yoğun bir şekilde eleştirilmesine neden olmaktadır. Bu doğrultuda geniş bir yelpazede tartışmalar söz konusu olmakla birlikte çalışmanın konusundan sapmamak için bu tartışmalara girilmeyecektir.

Sancağı,[716] bu antlaşmada öngörülen "özel statüsü" ve Türkçenin resmî dil olarak kabul edilmesi hükümleriyle[717] Türkiye için yalnızca bir toprak kaybı değil, aynı zamanda bir güvenlik ve kimlik meselesi olarak görülmüştü. Dolayısıyla mesele, Türkiye açısından hem Misak-ı Milli'nin bir parçası hem de uluslararası hukukta da dayanağı olan bir hak iddiasıydı.[718] Hatay sorunu, bu nedenle Ankara'nın İngiltere ve Fransa ile güvenlik ittifakı kurmasının ön şartı haline geldi. Zira Türkiye'nin güvenlik anlayışında, Hatay yalnızca güney sınırının fiziki bütünlüğüyle değil, aynı zamanda İtalya'nın Doğu Akdeniz'deki tahkimatı ve yayılmacı politikaları karşısında cephe gerisinin güvenliğiyle doğrudan bağlantılıydı.

Fransa'nın manda idaresi altında Sancak'ın statüsü, 1925'e kadar belirlenen çerçevede sorun yaratmadan devam etti. Ancak aynı yıl Suriye'de patlak veren büyük bir Arap isyanı, Paris'in bölgeyi daha sıkı kontrol altına alma ihtiyacını artırdı. Bu doğrultuda Halep ve Şam idari olarak birleştirilerek Sancak da bu yeni düzenlemeye bağlandı. Bu değişiklik, Fransa'nın manda yönetimini "etnik çoğunluğa dayalı" bir yaklaşımla yeniden düzenleme çabasının bir sonucuydu. Diğer bir deyişle Ankara'nın beklentilerinin aksine Fransa, Sancak'a özgü olarak Türklerin özel statüsünü zayıflatıp Arap çoğunluğun hakimiyetini pekiştirmeyi amaçlıyordu. Bu durum, Sancak Türkleri açısından yalnızca siyasi bir hoşnutsuzluk değil, aynı zamanda Lausanne ve Ankara Antlaşmaları'nda tanınan haklarının fiilen ortadan kaldırılması anlamına geliyordu. Nitekim bu hoşnutsuzluk, Sancak'ta Türklerin öncülüğünde siyasi bir hareketin doğmasına yol açtı. Ancak Türkiye'de aynı dönemde yaşanan Şeyh Said İsyanı, Ankara'nın güney cephesine yoğunlaşmasını engelledi.[719] Dolayısıyla Hatay meselesi, hem bir sınır sorunu hem de Ankara'nın iç güvenlik dengeleriyle doğrudan bağlantılı bir mesele haline geldi.

[716] Buradan sonra "Sancak" veya "Hatay" şeklinde adlandırılacaktır.
[717] Soysal, **a.g.e.**, s.51.
[718] T. Ünal, **Türk Siyasi Tarihi 1700-1958**, 5.Baskı, Ankara, Emel Yayınları, 1978, s.576.
[719] M. Fırat ve Ö. Kürkçüoğlu, "Sancak (Hatay) Sorunu", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, cilt.1 (1919-1980), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s.281.

Önceki başlıklarda detaylarıyla ele alınan Suriye'den Türkiye'ye geçerek eşkıyalık ve isyan faaliyetlerinde bulunan Kürt aşiretlerine karşı önlem alma amacıyla yapılan ve 18 Şubat 1926'da parafe edilip 30 Mayıs 1926'da imzalanan Türk-Fransız Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması, Sancak'ın statüsünü belirleyen 1921'deki antlaşmayı takrir ediyordu.[720] Böylece Türkiye, Sancak üzerindeki hak iddialarını uluslararası belgelerle sürekli olarak gündemde tutuyordu. 1930'a kadar antlaşma hükümlerine uymakta -en azından Sancak konusunda- taraflar arasında sorun yaşanmamış olsa da bu tarihte İngiltere'nin Irak mandasının kontrolünü Iraklılara vereceğinin ortaya çıkması, Suriye'deki Arap milliyetçilerinin yanı sıra Sancak Türklerinin de bağımsızlık arzularını güçlendirdi. Paris ise, Türkleri tatmin etmek ve hem Araplar hem de Türklerin isteklerinin durulmasını sağlamak için 1930'da Suriye Anayasası'na Sancak'ın özel statüsüne dair maddeler ekledi.[721] Bu düzenleme, gerçekte Fransa'nın Sancak'ı Türkiye'ye vermek niyetinde olmadığını, aksine, statükoyu sürdürerek hem Arapları hem Türkleri yatıştırmaya çalıştığını gösteriyordu. Ancak Avrupa'daki gelişmeler ve Fransa'nın siyasi anlayışındaki değişimler, Suriye'nin kontrolünün Fransız hükümetlerine artık ağır gelmeye başladığını gösteriyordu. Sosyalist Léon Blum hükümetinin ideolojik nedenlerle sömürge ve manda yönetimine negatif yaklaşımının da etkisiyle Paris, Suriye'nin Fransa'ya katkısını sorgulamaya başlamıştı. Özellikle isyan ve direnişler nedeniyle bu bölgenin kontrolünde yaşanan sıkıntılar petrolden istenilen düzeyde elde edilemeyen kârla birleşince, Suriye, Fransa için bir yük haline gelmişti.[722] Bunun yanı sıra, bu dönemde Fransa'nın önceliği Avrupa'daki tehditlere kaymaktaydı.[723] Bu durum Ankara açısından kritik bir güvenlik açılımı anlamına geliyordu: Fransa'nın Suriye üzerindeki hâkimiyetinin zayıflaması, Türkiye'ye

[720] Soysal, **a.g.e.**, s.311.
[721] Fırat ve Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.282.
[722] **Ibid.**, s.283.
[723] Akşin, **a.g.e.**, s.308.

Hatay konusunda daha cesur davranma ve meseleyi yalnızca sınır düzenlemesi değil, aynı zamanda güvenlik sorunu olarak gündeme taşıma imkânı sağladı.

1936'da, Blum hükümeti, Avrupa'da Alman tehdidinin artmasıyla dikkatini Akdeniz ve Avrupa güvenliğine yöneltirken, Suriye mandasını sürdürmenin maliyetini sorgulamaya başladı ve Eylül 1936'da Suriye ile manda yönetimini bırakmaya yönelik bir ön anlaşma imzalandı. Bu antlaşmaya göre, Suriye, antlaşmanın onayının üzerinden üç yıl geçmesi ve MC'ye üye olması şartlarının tamamlanmasıyla bağımsız olacaktı. Ön anlaşmanın 3.maddesindeki, Fransa'nın Suriye ile ilgili olarak onun yerine yaptığı tüm antlaşmalardan doğan hak ve taahhütlerin Suriye'ye devredileceği yönünde hüküm, Sancak'ın statüsünü tartışmalı hale getiriyordu. Bu gelişmeye karşılık Ankara, Misak-ı Milli sınırları içerisinde bulunan ve yönetsel açıdan özel statüye sahip Sancak'ın, Suriye gibi bağımsız bir devlet haline gelmesi gerektiğini düşünüyordu. Fransa'ya bu doğrultuda bir talep iletilse de Fransa bu talebi, MC'nin mandaterliği düzenleyen hükümlerine aykırı olduğu ve Suriye'yi parçalamak anlamına geldiği gerekçesiyle[724] reddetti. Bunun üzerine Ankara, bu sorunun 1921 Antlaşması'na göre çözümlenmesinde Türkiye'nin dayanaklarını içeren bir nota daha gönderdi. Notada, Hatay'ın hiçbir zaman Fransa'ya ilhak edilmediği, 1921 Antlaşması'nın "mevcut olmayan bir Suriye devleti"ne değil, yalnızca Fransız otoritesine muhtariyet tanıdığı, Lausanne'ın 16. maddesi uyarınca hakların ancak yerel halka (Türk çoğunluğa) intikal edebileceği vurgulandı.[725] Bu

[724] Aras, Lübnan ve Suriye'ye bağımsızlığının verileceğinin ortaya çıkmasıyla Antakya ve İskenderun'un durumunu sormak için verdikleri notaya cevaben Paris'in, "1922 tarihli manda yasası, Suriye ve Lübnan namile andığı iki Devlete karşı Fransa'nın, bunları istiklale doğru götürmesi ve bu memleketlerin her hangi bir suretle parçalanmasından ve kiralanmasından vikayesi gibi vecibelerini tesbit etmiştir. Fransa Hükümetinin, Ankara itilafnamesinin İskenderun sancağına mütedair hükümlerini tatbik için aldığı tedbirler bu manda yasası esasları dahilindedir. Suriye eczasından olan sancak ile ayrı bir ittifak muahedesi akdetmek, filen ve hukukan üçüncü bir Devlet tesisi suretile Suriye'nin parçalanması demek olur ki bu da, manda yasasına mugayirdir. 1921 itilafnamesi, sancağa, Suriye haricinde siyasi bir varlık imkanını derpiş etmemiştir." şeklinde cevap verdiğini belirtmiştir. TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 3.Yasama Yılı, 8.Oturum, 27.11.1936, s.71.

[725] Notanın içeriğini Aras şu şekilde açıklayacaktır: "Milletler Cemiyeti paktını ihtiva eden Versailles muahedesinin akti esnasında Suriye'deki vaziyet, bir askeri işgalden ibaret idi. Bu tarihte Türkiye'nin Suriye'deki hakimiyeti, hukukan mahfuz bulunuyordu. 1920 de San-Remo'da Fransa mandasına tevdii

argüman, Türkiye'nin meseleye salt irredantist bir bakışla değil, uluslararası hukuk yorumuyla yaklaştığını ortaya koymaktadır. Fransa cevabında, Sancak'ın Suriye'ye bağlılığını teyit ederken, Türkiye'nin "tam bağımsızlık" ısrarı halinde konuyu MC'ye götüreceğini belirtti.[726] Böylece mesele, Aras'ın ifadesiyle, kaçınılmaz biçimde MC'nin gündemine taşındı. Anlaşmazlık sonucunda taraflar MC'ye müracaat ederek bu sorunun çözülmesini talep ettiler.[727] Bu girişim yalnızca bir diplomatik hamle değil, aynı zamanda Ankara'nın güvenlik siyasetinin önemli bir göstergesiydi: Hatay sorunu artık ikili ilişkilerin konusu olmaktan çıkıp uluslararası güvenlik gündeminin bir parçası haline gelmişti. Ancak Hatay'ın uluslararası gündeme taşınması, yalnızca dışarıda değil, içeride de farklı bakış açılarını ortaya çıkardı. Özellikle Atatürk ile İnönü arasında izlenecek

kararlaştırılan Suriye, sırf coğrafi bir ifadeden başka bir şey değildi ve bunun hududları takribi bir surette bile tahdid edilmemiş ve edilemezdi. Çünkü Türkiye'den ayrılacak arazi henüz hukukan meçhul idi. 1921 de Suriye namını taşıyan siyasi bir birlik mevcud değil idi. Türkiye; 1921 itilafı ve Lausanne muahedenamesile çizilen hattın cenubunda kalan arazinin bir kısmını şartsız ve diğer bir kısmını bu vesikalarda zikredilen şartlar dahilinde terketmiştir. Lausanne muahedesinin 16. maddesi, Türkiye'nin bu arazi üzerindeki hakimiyetini sırf alakadarlar lehine olarak terk ettiğini tasrih etmiştir. Buna nazaran Fransa'nın Suriye'deki otoritesine nihayet verildiği takdirde, 1921 ve 1923 mukaveleleri ile şarta muallak olarak terkedilen bu arazi hakimiyeti, ancak İskenderun ve Antakya Türk ahalisine intikal edebilir. 1922 manda yasasında İskenderun ve Antakya sükut ile geçilmiştir. Bu sukuttan maksut, işbu mıntıkaların Suriye ve Lübnan tabirleri haricinde bırakıldığı ise bu hal 1921 ahitnamesi ahkamına muvafıktır. Değilse bu mukaveleye mugayirdir. Manda yasası ve 1930 teşkilat kararnamesi, Türkiye Hükumetinin muvafakati alınmaksızın tanzim edilmiş olduğundan, Türkiye bunlara muhatab olamaz. 1921 tarihinde Suriye namı altında siyasi bir teşekkül mevcud olmadığına nazaran mukavelede mevzubahs edilen muhtariyet, mevhum bir Suriye Devleti çerçevesi dahilinde değil, ancak Fransız otoritesi çerçevesi içinde derpiş edilmiş ve Suriye ve buna müşabih diğer teşekküller gibi istiklale namzed addedilmesi tabii bulunmuş, olan bir muhtariyettir. Herhangi bir Devletin diğer bir Devlete karşı olan taahhütlerini, o Devletin rızasını almadan ahar bir Devlete devretmek mümkün değildir. Esasen İskenderun sancağı hiçbir zaman Fransa'ya ilhak edilmiş değildir ki bugün Suriye'ye ilhak edilebilsin. İskenderun'un ve Antakya'nın istiklali, Suriye'nin parçalanması manasını tazammun etmez. Zira bu yerler üzerinde Türkiye; Suriye'ye hiçbir hak tanımış değildir ve şurası da kayde şayandır ki, yeni muahede ile Suriye camiasına ithal edilen Alevi ve Cebeli-Dürüz Hükumetleri İskenderun haricinde Suriye vahdetini yeniden temin etmiş oluyor." **Ibid.**, s.72.

[726] Türkiye'nin cevabi notasına karşılık Fransa, "Türkiye Hükûmeti mandanın iptidasından beri tatbik edilmiş olan Sancağın siyaseten Suriye'ye tebaiyeti meselesini ortaya atmadığı takdirde Fransa hükûmeti, işbu mıntıkada Türk unsurlarının lehine olarak 1921 itilafları çerçevesi içinde Türkiye Hükümetince serdolunması şayanı arzu telakki edilen teminatını tetkikına derhal başlamaya hazırdır. Türkiye Hükümeti Sancak için mesela, Suriye'ye karşı istiklaliyeti ihtiva eden yeni bir yasa talebinde ısrar ettiği takdirde mesele mandater Hükûmet sıfatile Fransa Hükümetinin salahiyetini tecavüz eder. Böyle bir halde manda yasasını tefsir etmek ve salahiyetle rey vermek hakki Milletler Cemiyeti konseyine aiddir." cevabını vermiş ve Aras da bu notaya istinaden konunun MC'ye intikal etmesi gerektiğini belirtmiştir. TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 3.Yasama Yılı, 8.Oturum, 27.11.1936, s.73.

[727] F. Sönmezoğlu, **İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası 1919-1945**, İstanbul, DER Yayınları, 2015, s.385

yöntem konusunda yaşanan görüş ayrılığı, Hatay meselesinin aynı zamanda Türkiye'nin iç siyasal dengelerini de etkileyen bir sorun olduğunu gösteriyordu.

Hatay, bir diplomasi konusu olmasının yanı sıra, bu konuya dair politikanın uygulanış biçimine ilişkin Atatürk'ün İnönü ile anlaşamadığı bir husus olması nedeniyle idari düzeyde de önem arz etmekteydi. Bu dönemde hükümetin Hatay'a yönelik politika üretme süreci, Türkiye'nin güvenlik stratejisinin uygulanma biçimi konusunda bir fikir ayrılığının belirgin hale gelmesine neden oldu. Nyon Konferansı sürecinde Atatürk'ün izlemek istediği cesur siyaset, İnönü'ye göre, İtalya ile çatışmayı beraberinde getireceği için tehlikeliydi. Benzer şekilde, Hatay konusunun çözümü için Atatürk'ün gerekirse askeri seçeneğin kullanılma ihtimalini gündemde tutması, İnönü açısından yine riskliydi. İnönü hatıratında, Atatürk'ün aklından bir *fait accompli* fikrinin geçtiğini, bunun için kendisi ve Fevzi Çakmak ile görüştüğünü ve nihayetinde diplomatik girişimleri bir kenara bırakan bir *fait accompli* gerçekleştirme tehlikesi dolayısıyla buna karşı kesin bir vaziyet aldığını belirtmektedir.[728] Bu duruş, Atatürk ve Aras'ın, İnönü ile farklı kutuplarda yer almasına ve İnönü'nün 1937'de istifa etmesine neden oldu. Bu istifa, uzunca bir süre Atatürk ve İnönü'nün benzer bir siyasi düşünce yapısına ve fikirlere sahip olduğu ön kabulünü ortadan kaldırıyor ve Atatürk'ün hastalığına rağmen hala politika yapım sürecinde en önemli aktör olduğunu ortaya koyuyordu.[729] Bununla birlikte, Ankara'daki bu iç tartışmalar Hatay meselesinin uluslararası düzlemdeki seyrini kesintiye uğratmamıştı. Türkiye'nin taleplerinin MC gündemine taşınmasıyla sorun artık yalnızca iç siyasal yaklaşımların değil, aynı zamanda uluslararası hukuk mekanizmalarının da konusu haline gelmişti. Böylece Atatürk-İnönü ayrışması, Hatay'da izlenecek yöntem tartışmasını şekillendirirken, MC süreci bu tartışmanın üzerinde, devletin kurumsal çıkarları çerçevesinde yürümeye devam etti.

[728] İnönü, **a.g.e.**, s. 540 - 541
[729] Papuççular, **Cumhuriyet'in Dış Politikası: Olaylar, Aktörler, Kurumlar 1923-2023**, s.44.

Sorunun MC gündemine taşınmasıyla birlikte, İsveç temsilcisi Rickard Sandler başkanlığındaki komisyon Hatay için özel bir statü tasarısı hazırladı. Bu tasarıya göre Sancak, iç işlerinde özerk fakat dış ilişkilerde Suriye'ye bağlı bir "ayrı varlık" (*entité distincte*) olarak tanımlanacaktı. Ayrıca Türkiye, Suriye ve Fransa arasında yapılacak üçlü bir düzenleme ile sınırın dokunulmazlığı, Sancak'ın toprak bütünlüğü ve kışkırtmaların önlenmesi konusunda tarafların yükümlülük üstlenmesi öngörülüyordu.[730] 29 Mayıs 1937'de kabul edilen bu belgeler, statünün yanı sıra Sancak'ın sınırlarını ve anayasasını da içeriyordu. Soysal'a göre, açıkça belirtilmemesine rağmen Türkiye ve Fransa, Fransa'nın Suriye'de manda yönetimine bağımsızlık vermesi durumunda Sancak'ın Suriye'den bağımsız hale geleceğini kabul etmiş oluyorlardı.[731] Dolayısıyla Türkiye açısından, Hatay'ın 1939'da gerçekleşecek ilhakına giden sürecin hukuki ve diplomatik altyapısı daha bu aşamada kurulmuş oluyordu. Bu düzenleme, Ankara'nın güvenlik politikaları açısından iki kritik sonuç doğurdu. İlk olarak, Sancak'ın Arap milliyetçiliği üzerinden Suriye'ye entegre edilmesi ihtimali bertaraf edildi. İkinci olarak, Ankara'nın ileride Hatay'ın tamamen Türkiye'ye katılmasını talep edebilmesi için uluslararası hukuk açısından dayanak oluşturuldu.

MC kararının ardından Hatay'da seçim sürecine geçilmesi öngörülmüş ve Nisan 1938'de yapılacak seçimlerin, bölgedeki siyasi dengeyi belirleyeceği anlaşılmıştı. Resmî veriler, Türklerin nüfusun yaklaşık %40'ını oluşturduğunu, geri kalan kısmın ise Aleviler, Araplar, Ermeniler ve Rumlardan meydana geldiğini gösteriyordu.[732] Ancak bu oranlar yalnızca demografik bir tablo sunmakla kalmıyor, aynı zamanda seçim sürecinde hangi grubun siyasi ağırlık kazanacağına dair tartışmaların da kaynağını oluşturuyordu. Bu seçimlere hazırlık yapılması ve denetlenmesi için MC tarafından görevlendirilen Seçim Komitesi, 1937 yazı boyunca Fransız manda görevlileriyle koordineli çalışmıştı. Bu

[730] Soysal, **a.g.e.,** s.542.
[731] **Ibid.**, s.544.
[732] İçişleri Bakanlığı Basın Genel Direktörlüğü, **Ayın Tarihi***,* sayı 57, 1938, s.68-70.

durum Sancak Türklerinin talep ve çıkarlarını göz ardı eden bir süreçte ilerlediği için Ankara tarafından tepkiyle karşılandı. Ankara'nın tepkisine neden olan, birinci derece seçmenlerin nüfusa göre dağılımında yaşanan anlaşmazlıktı. Birinci derece seçmenlerin topluluklara göre dağılımında hem etnik hem de dinsel kimlik kabul gördüğü için, Türkçe veya Arapça konuşan Alevilerin statüleri tartışmalı hale gelmişti.[733] Fransızların hazırladığı seçim yönetmeliğinde Alevilerin "Arapça konuşan" olarak tasnif edilmesi, Türklerin nüfus ağırlığını azaltmaya yönelik bir girişim olarak görüldü. Bu durum Ankara açısından yalnızca bir temsil meselesi değildi. Çünkü Hatay'da Türk çoğunluğunun hukuken tanınmaması, Türkiye'nin sınırının hemen ötesinde, kendi etnik ve kültürel topluluğunun dışlandığı bir egemenlik düzeninin kurulması anlamına geliyordu.

Seçim Komitesi'nin Fransız görevlilerle birlikte hazırladıkları ve Türkiye'nin görüşleri alınmaksızın MC'ye gönderdikleri yönetmelik, Ankara'nın sert tepkisine neden oldu. Mayıs 1938'de Türkiye, 1930 Türk-Fransız Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması'nı feshettiğini duyurdu[734] ve Sancak sınırına otuz bin kişilik bir ordu yığdı. Atatürk'ün hastalığına rağmen bizzat sınıra giderek askeri denetim yapması, meseleyi bir iç siyaset aracı olmaktan çıkarıp ulusal güvenlik sorunu olarak ele aldığının göstergesiydi. Ankara için Hatay, yalnızca tarihî bir hak iddiası değil, aynı zamanda ileride doğu ve güney cephelerinde yaşanabilecek bir savaş senaryosunda cephe gerisinin emniyetini garanti altına almakla ilgiliydi.

Olayların gerginleşmesinin sonucunda İngiltere'nin araya girmesiyle Fransa geri adım attı. Türkiye'nin talebiyle, Seçim Komitesi Sancak'tan ayrıldı ve böylece seçimlerde uluslararası denetim kaldırıldı.[735] Ağustos 1938'de sonuçlanan seçimlerde, meclisin kırk milletvekilliğinin yirmi ikisini Türkler elde etti ve meclisin açılışında tüm vekiller Türkçe yemin ederek göreve başladılar. Bu seçimin ardından İskenderun Sancağı

[733] Fırat ve Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.287.
[734] **TDA**, 38404 - 153572 – 1, 28.12.1937.
[735] **Ibid.**, s.288.

ya da Sancak ismi yerine, yeni devletin ismi Hatay olarak kabul edildi. Kısa sürede, devletin önemli görevlerine Türklerin gelmesi ve siyasi iklimin Ankara yönlü bir havaya sahip olması, Hatay'ın Türkiye'nin etkisi altına gireceğini gösteriyordu. Bu durum, Hatay'ın Türkiye'nin etkisine girmesinin ilk kurumsal adımı oldu. Bu gelişmeler sonucunda Ermeni ve Araplar Suriye'ye göç etmeye başladılar.[736]

Avrupa'daki kaygı verici gelişmelerin ardından üç ülke arasında güvenlik konularını ele alan ve bir ittifakın konuşulduğu görüşmeler hız kazandı. Türkiye'nin Fransa ve İngiltere ile yapacağı bir ittifak söz konusu olacaksa, öncelikle Hatay sorununu çözüme kavuşması gerektiğini şart koşmasının bir sonucu olarak, Haziran 1939'da Fransa ve Türkiye arasında yapılan Türkiye-Suriye Toprak Sorunlarının Nihai Çözümüne Dair Antlaşma ile Hatay, nihayet Türkiye topraklarına katıldı.[737] Hatay meselesinin çözümü, hem bir "şahsi dava"nın kapanışı hem de Türkiye'nin ulusal güvenlik politikaları açısından kritik bir dönüm noktasıydı. Çünkü Hatay'ın Türkiye'ye katılmasıyla birlikte, Ankara hem Misak-ı Millî'deki eksik parçalardan birini tamamlamış hem güney sınırındaki olası bir "iç cephe" tehlikesini hem de İtalya'nın bölgeye yerleşme ihtimalini bertaraf etmiş oldu. Nihayetinde Hatay'ın Türkiye sınırlarına dahil edilmesi, halihazırda gergin durum olan Fransa-Türkiye ilişkilerinde bir çatışma ihtimalini ortadan kaldırarak Fransa'yı potansiyel düşmandan çıkarıp gelecekteki ittifakın bir ortağına dönüştürdü.

Diğer yandan, İtalya'nın Arnavutluk'u işgali ve Almanya'nın Orta Avrupa'daki revizyonist politikaları, Türkiye'yi Akdeniz ve Balkanlarda doğrudan tehdit altında hissetmesine neden olmaktaydı. Ankara, Hatay sorununu çözüme kavuşturmadan, İtalya ve Almanya'ya karşı bir alternatif olarak gündeme gelen İngiltere ve Fransa ile güvenlik temelli ittifaka girmeyi riskli buluyordu. Dolayısıyla Hatay meselesinin çözümüyle, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı'nın ön koşulu yerine getirilirken, Türkiye'nin güvenliği

[736] Uçarol, **a.g.e.**, s.265.; S. D. Shields, **Fezzes in the River: Identity Politics and European Diplomacy in the Middle East on the Eve of World War II**, Oxford, New York, Oxford University Press, 2011, s.207.
[737] Soysal, **a.g.e.**, s.544.

açısından da ittifaka, güney sınırını güvence altına almak ve Fransa ile gerginliği ortadan kaldırmak noktasında "rahat bir zihinle" katılması mümkün oldu. Ayrıca Bayur'a göre, Türkiye'nin Hatay meselesinde diplomasiyi tercih ederek uluslararası hukuku aykırı olmayan bir yaklaşım sergilemesinde, daha önce Montreux'de izlenen politikanın ve kazanımın etkisi vardı.[738] İki meselede de Türkiye, hem Batılı devletler nezdinde güvenilir devlet imajını pekiştirdi hem de kendi güvenlik kaygılarını tatmin etti. Kısacası Hatay'ın anavatana katılması, Türkiye açısından hem bir toprak kazanımı hem de güvenlik politikasının ittifaka giden yolunu açan stratejik bir eşik oldu.

3.4.2. Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması ve Türkiye'nin Güvenliğine Etkisi

Hatay meselesi, Türkiye'nin güvenlik politikalarında somut bir dönüm noktasıydı. Ankara açısından sorun, Arap milliyetçiliğinin yükselmesiyle Türk nüfusunun "azınlık" gibi gösterilmeye çalışılmasının ötesinde, bölgenin dış güçlerce istismar edilme ihtimaliydi. Hatay sorununun Türkiye için kritik tarafı, İtalya'nın bölgeye dönük faaliyetleriydi. İtalya'nın Oniki Ada'daki faaliyetlerinin yanı sıra, Sancak için de girişimlerde bulunduğuna dair istihbaratlar Ankara'yı tedirgin ediyordu. Genelkurmay arşivlerindeki raporlara bakıldığında İtalya'nın Sancak'ın kendisine verilmesi yönünde propaganda faaliyetleri yürüttüğü[739] ve bölge halkından Sancak'ın İtalya'nın kontrolüne geçmesi yönünde taleplerini içeren dilekçeler aldığı görülüyordu.[740] İtalya'nın Oniki Ada'daki askeri tahkimatı ile birlikte Hatay'a uzanan bu girişimler, Ankara'nın meseleyi salt bir "etnik denge" sorunundan ziyade, doğrudan ulusal güvenliğine tehdit olarak görmesine yol açtı. Bu nedenle hükümet, Batı ve Güneybatı Anadolu'da başlattığı askeri önlemleri Hatay yönünde de genişletti. Atatürk'ün sınır bölgesine giderek tahkimatı

[738] Bayur, **a.g.e.**, s.179.
[739] Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, **2.Dünya Savaşı Belgeleri**, 7-22/1, 25.01.1937.
[740] Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, **2.Dünya Savaşı Belgeleri**, 7-161/1, 24.08.1938.

denetlemesi ve yaptığı açıklamalarda,[741] diplomasi sonuçsuz kalırsa Türkiye'nin askeri seçeneğe başvurmaktan çekinmeyeceğini belirtmesi, güvenlik kaygısının yalnızca retorik değil, aynı zamanda fiili hazırlıklara da dönüştüğünü göstermekteydi.

İtalya'nın Hatay üzerindeki faaliyetleriyle Fransa'nın bölgedeki tutumunun birleşmesi, Ankara açısından meseleyi bir diplomatik pazarlık olmanın ötesinde, doğrudan güvenlik sorunu haline getirmişti. Bu noktada hükümet, klasik diplomasiye eşlik eden bir "zorlayıcı diplomasi" stratejisini devreye soktu. Batı ve Güneybatı Anadolu'da başlatılan askeri tahkimatın Hatay yönünde genişletilmesi, yalnızca savunma tedbiri değil, aynı zamanda Fransa'ya ve uluslararası kamuoyuna verilmiş bir mesajdı. Atatürk'ün sınır bölgesine giderek yaptığı açıklama bu stratejinin somut bir göstergesiydi. Böylece Hatay, Ankara'nın güvenlik politikalarında diplomasi ile askeri hazırlığın birlikte yürütüldüğü, tipik bir "zorlayıcı diplomasi" örneği olarak öne çıktı.

Fransa ile ilişkilerin gerildiği bu dönemde, Diyarbakır'da yaşanan bir eşkıyalık olayı, Türkiye'nin Fransa'ya tepki göstermesine neden oldu. Mardin-Diyarbakır yolu üzerinde meydana gelen bu olayda, Türk makamlarının yürüttüğü soruşturma sonucunda eyleme katılanların geçmişte benzer eylemleri yaptıktan sonra Suriye'ye kaçtığı ve Fransız görevlilerin antlaşmalarla yükümlendiği sorumlulukları yerine getirmeyerek bu suçluları yakalamadığı ya da Türkiye'ye teslim etmediği anlaşılmıştı.[742] Bu konu hakkında mecliste yapılan oturumlarda birçok milletvekili, olayın Fransızların teşvik ve tahrikiyle yapıldığını, Fransa'nın bu eşkıyaları silahlandırdığını ve Hatay konusunda Türkiye'nin dikkatini içerideki sorunlara yöneltmeye çaba harcadığını iddia ettiler.[743]

---

[741] A. Mango, **Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu**, İstanbul, Remzi kitabevi, 2013, s.581.; Shields, **a.g.e.**, s.207.

[742] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 3.Yasama Yılı, 45.Oturum, 07.04.1937, s.17-26.

[743] Milletvekili Mazhar Müfit Kansu, "(…) bu silahları dağıtan kimdir, memleketimize bunları sevk eden kimdir? Bunlara para veren kimdir? Bizim gerek iç ve gerek dış siyasetimizde bir prensibimiz vardır; açık ve samimi olmak ve hakikati olduğu gibi söylemek. Açık söylüyorum, bunları hazırlayan, bunları teslih eden dost perdesi altında hareket eden Fransa'dır. Ara sıra görüyoruz, Hükümetin bizimle dostluğa temayülü var. Her fırsatta bu dostluk temayülünü gösteriyorlar. Fakat bu dost maskesi altında, dostluk perdesi

Benzer şekilde Dersim'de yaşanan hadiseyle de bağ kurularak, isyancıların Suriye tarafından gelen casuslar ve eşkıyalarca örgütlendiği ve Türkiye'nin geçmişte Musul'da olduğu gibi Hatay konusunda da içerideki sorunlara odaklanarak dışarıya karşı daha temkinli ve pasif harekete zorlanmak istendiği iddia ediliyordu. Bu iddiaların doğruluğu tartışmalı olsa da asıl önemli nokta, Ankara'nın güvenlik politikasında iç ve dış tehditler arasındaki çizginin tamamen silikleşmesidir. Eşkıyalık gibi münferit hadiseler dahi artık yalnızca bir iç güvenlik meselesi değil, aynı zamanda dış müdahalenin uzantısı olarak algılanıyordu. Bu durum, Hatay'ın hem diplomatik bir sorun hem de Türkiye'nin ulusal güvenliğini doğrudan etkileyen bir mesele olarak kodlanmasına yol açtı. Başka bir ifadeyle, Hatay Türkiye açısından yalnızca sınır ötesi bir toprak talebinden ziyade, içerideki düzenin ve rejimin istikrarının korunmasıyla doğrudan bağlantılı bir güvenlik sorunu haline gelmişti. Bu bağlamda, Diyarbakır'daki eşkıyalık olayı Türkiye açısından objektif olarak büyük bir güvenlik riski doğurmasa da, subjektif düzeyde Hatay sorunuyla birleşerek rejimin ve toprak bütünlüğünün hedef alındığı algısını güçlendirdi. Dolayısıyla

altında hududun hemen karşısında yapılmakta olan ihzarat, verilmekte olan silahlar, tesvikat, paralar, bunun dostlukla nasıl kabili teni olabileceğine ben hayret ederim. (…) Koskoca Blum kabinesi kendi memurlarının bu gibi ahvalü harekâtından haberdar değil midir? Binaenaleyh bunun müsebbibi Fransa ve onun peyki olan Suriyelilerdir. Fakat arkadaşlar, takdir buyurursunuz ki, bizim hududumuza tecavüzlerle, memleketimizin refah ve saadetini ızrar edecek, vatandaşların rahatını bozacak, bilhassa ve bilhassa Hatay'da Türk kanını akıtacak zalimane hareketlere karşı asla susamayız." şeklinde bir konuşmayla olaydan sorumlu olarak Fransa'yı işaret ediyordu. TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 3.Yasama Yılı, 45.Oturum, 07.04.1937, s.19-20.

Milletvekili Refik İnce ise, "Cemiyeti Akvam namına mandateri bulunduğu Suriye'ye medeniyet getireceğim iddiasında bulunan Fransa Devletinin bizden kaçmış eşkıyayı himaye etmiş olmasına ve orada bize yapılan tertibata iğmaz-i ayn etmesine, bir kaç arkadaşımın dediği gibi, sureti mahsusada teşvik etmiş olmasına, bence, medeniyet denemez. Yaptıkları şeye doğrudan doğruya, eşkıya yataklığı denir. Medeni bir milletin, asayişi bozmak yolunda adım atmasının manasını, şimdiye kadar vermiş oldukları şu veya bu mefhumla ben kabili telif görmüyorum (…) Bütün eşkıya hakkında Türkiye şikâyet ediyor, manda zabit ve memurlarının bunlar hakkında tedbir almadığını, iğmazlarını delillerle ve vesikalarla gösteriyor, buna karşı Fransa Hükûmeti, Mazhar Müfidin dediği gibi, iki yüzlülük yaparak bize müsbet cevab vermiyor. O halde menfi cevab karşısındayız. Bunun manası da, bize karşı yapılan bu hareketlerin yine devam edeceğidir. Zahiren ve filen tecelli eden bu iki yüzlü siyasete; milli Türkiye, millici ve davalarında açık siyaseti olan Türkiye, asla muvafakat edemez. (…) Fransa hariçte haksız olarak tuttuğu davayı, siyaset noktasından kazanamayınca, elindeki cahil anasırı, bize hasım olan unsurları aleyhimize kullanmak suretile, eski devrin politikasını yapmak istiyor. Yani kaleyi içinden yıkmak istiyor. Bunun bir manası vardır: Fransa kalemizin dışından kuvvetli olduğuna kani olmuş ta içinden zaafa uğratmak istiyor." cümleleriyle Fransa'yı suçluyordu. **Ibid.**, s.20-21.

Ankara'nın tepkisi, tehdidin maddi boyutundan çok, algısal ve potansiyel boyutuna dayanıyordu.

Daha önce de değinildiği gibi, Sandler'in raporunun MC'de onaylanmasından ve 29 Mayıs 1937'deki belgelerin taraflarca kabul edilmesinden sonra dahi Hatay'da sular durulmayacaktı. Özellikle bu kararlardan sonra Araplar Suriye'de ve Hatay'da düzenledikleri protesto eylemlerinin yanı sıra Türkleri hedef alan sistematik saldırılarda da bulundular. Ankara, Fransız makamlarını bu saldırıları önleyememeleri nedeniyle zafiyet içerisinde bulundukları ve faillerin eylemlerini gerçekleştirmesine izin verdikleri gerekçeleriyle suçladı.[744] İtalyan gazetelerinde, Türklerin Sancak'ta mezalime uğradığı, Türk mahallelerinin zabıtalar tarafından işgal edildiği, Türklerin dükkanlarının kapatıldığı ve bazılarının tutuklanarak İskenderun'a gönderildiği yönünde haberler yayınlanmaktaydı.[745] Ankara Moskova büyükelçiliğine gönderdiği yazıda, Hatay'da yaşanan ve basına yansıyan sorunların Türkiye'nin dikkatini çektiğini, MC tarafından gönderilen görevlilerin Türkiye'ye danışmadan yalnızca Fransa ile birlikte hazırladığı metnin, kendilerini rahatsız ettiği ve bunun kabul edilemeyeceğini, Fransa-Türkiye ilişkilerine zarar veren bu gelişmelerin aynı zamanda MC'nin her kararını destekleyen Türkiye ile MC arasındaki ilişkilere de zarar verdiğini ve MC'ye intikal eden sorunda Sovyet desteğinin arandığını belirtiyordu.[746] Önceki yıl SSCB'nin Türkiye'yi desteklediği ve talep gelmesi halinde Türkiye için Fransa ile temaslarda bulunmaya açık olduğuna dair Sovyet makamlarının Türkiye'ye verdiği taahhüde[747] karşılık Litvinov bu

[744] Shields, **a.g.e.**, s.132.
[745] **TDA**, 44157 - 209372 – 22, 15.12.1937.
[746] **TDA**, 34993 - 138024 – 12, 18.12.1937.
[747] İnönü, MC'nin verdiği karar hakkında meclise yaptığı açıklamasında, İngiltere ve SSCB'nin Türkiye'ye destek verdiğini şu cümlelerle belirtiyordu: "(…) Litvinof, Hatay meselesinde, Sovyet İttihadının Türkiye ve Fransa arasındaki hususi vaziyetini belagatle ifade ederken gerek Türkiye ile olan dostluğu ve gerek Fransa ile olan bağları bizi memnun edecek bir surette tebarüz ettirmiştir. İlk günlerden beri Sovyet Rusya ile aramızda teessüs eden dostluğun aynı kuvvetle devam ettiğini ihsas etmişlerdir. Biz de Sovyet Rusya ile olan dostane münasebatımızın ilk günlerdeki kadar samimi ve ciddi olduğu zihniyetini muhafaza etmekte devam ediyoruz. Müttefiklerimiz namına Cemiyeti Akvamda bulunan Romanya'nın söylediklerini de hakiki bir memnuniyetle telakki ettik. Balkan komşu ve müttefiklerimizin davamızı dinlemek için gösterdikleri

kez, MC'ye gösterilen tepkinin dozu ayarlanamazsa, bunun MC'den çıkmak ve İtalya-Almanya cephesine katılmak gibi anlaşılacağını ifade etti.[748] Litvinov'un bu ifadesine cevap olarak Türkiye'nin Moskova büyükelçisi Z. Apaydın ise, Hatay'ın Türkiye'nin hayati bir meselesi olduğunu ve Fransa'nın MC'yi bir koz olarak Türkiye'ye karşı işlettiğini söyledi.[749] Bu doğrultuda Ankara, Fransa ile imzalamış olduğu Dostluk, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması'nı Litvinov'un uyarısına rağmen feshetti.[750] Bu rest Türkiye'nin, Fransa'ya karşı izleyeceği siyasetin sertleşeceği yönünde mesaj içermekteydi. Atatürk, henüz bir ay önce meclis açılışında yaptığı konuşmasında, "(…) kendilerile en dostane bir zihniyetle emek birliği yapmış olduğumuz Fransızların, iyi niyetle ve amaçlanan gayeyi temin edebilecek şekilde tatbike başlayacaklarına şüphe edilmemelidir. Yarınki Türk-Fransız münasebetlerinin dilediğimiz yolda inkişafına, Hatay işinin iyi bir yönde yürümesi, esaslı bir ölçü ve amil olacaktır kanaatindeyim."[751] cümleleriyle Türk-Fransız ilişkilerinin gidişatını Hatay sorununun çözümü şartına bağladığını ve izlenecek siyasetin sertleşebileceğinin sinyallerini vermişti. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Ağustos 1937'de Trakya'da ve Ekim 1937'de Ege'de yaptığı ve Atatürk'ün yakından takip askeri tatbikatlar, bu çerçevede değerlendirilmelidir. Bu tatbikatlar, Balkanlar ve Ege'deki İtalya tehdidinin yanı sıra Fransa ile ilişkilerin gerildiği dönemde, Türk ordusunun bir savaş durumuna hazırlıklı olduğu mesajını içermekteydi.

dikkat bizim daima teşekkürle anacağımız bir gösteri olmuştur. Arkadaşlar, bu meseleye İngiliz hariciye nazırı, bütün Türkiye'yi mütehassis edecek bir mebzuliyetle emek sarfetmiştir. İngiltere'nin vaziyeti ilk günden itibaren iki dost memleket arasında, her ikisini memnun edecek bir hal tarz; bulmak için ciddi bir kaygı besler halde idi. Vakit, vakit gazetelerde İngiltere'den, kah birimizi ve kah diğerimizi fazla iltizam eder surette görülen manzara, bu memleketi, İngiltere'nin uzlaştırma politikasında varacağı netice üzerinde vakit vakit düşündürmekten hali kalmamıştır. Ancak İngiltere, Hatay davasında Fransızlarla Türkler arasında bir uzlaşma olması için, sarfettiği emeklerin müsbet bir neticeye varmış olduğundan, ne kadar memnuniyet hissederse, Türk efkârı umumiyesinin İngiliz politikasına karşı beslediği itimadın ayrıca kuvvetlendirilmesinden de memnuniyet hissetmekte haklı olacaktır." TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 3.Yasama Yılı, 30.Oturum, 29.01.1937, s.161.

[748] **TDA**, 34993 - 138024 – 16, 25.12.1936.

[749] **TDA**, 34993 - 138024 – 13, 19.12.1937.

[750] **TDA**, 38404 - 153572 – 1, 28.12.1937.

[751] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 4.Yasama Yılı, 1.Oturum, 01.11.1937, s.8.

Bu durum, Türkiye'nin güvenlik politikalarında 1930'lardan itibaren meydana gelen dönüşümü açık biçimde ortaya koymaktadır.

Hatay sorunu çerçevesinde bu gelişmeler meydana gelirken batıda da İtalya'nın askeri hareketliliğine dair bilgiler Ankara'ya ulaşmaya devam ediyordu. İtalya'nın Rodos'taki tahkimatını güçlendirdiği ve Oniki Ada'daki ana deniz üssünü Leros'tan Rodos'a taşımayı planladığı[752] ve Kalimnos tarafından gelen İtalyan askerlerince Muğla sahillerinin projeksiyon tutularak tarandığı[753] yönünde istihbarat raporları Ankara'ya ulaşmıştı. Ankara'ya ulaşan söylentiler de bu kaygıyı derinleştirdi. Alman basınında yer alan, Chamberlain ile Mussolini'nin Akdeniz'de "barış" karşılığında Türkiye'nin İtalyan nüfuzuna bırakılabileceği yönündeki iddialar Berlin Büyükelçiliği aracılığıyla araştırıldıysa da kesin bir bilgiye ulaşılamadı.[754] Benzer şekilde Roma'dan gelen bilgiler, Fransa'nın Suriye'yi İtalya'ya bırakacağı yönündeki söylentilerin Paris tarafından yalanlandığını gösteriyordu.[755] Fransa'nın Hatay'dan vazgeçmesi durumunda İtalya'nın Türkiye'ye gerekirse savaş ilan ederek Hatay'ın kontrolünü ele alacağı da dile getirilen söylentiler arasındaydı.[756] Fakat bu tür söylentilerin dolaşımı bile, Ankara'da Musul krizinde yaşanan iki cepheli savaş ihtimalini hatırlatıyor ve İtalya'nın fırsat kolladığına dair tehdit algısını güçlendiriyordu. İstihbarat raporları da, bu beklentinin haksız olmadığını ve İtalya'nın Ege'deki askeri hareketliliğini artırdığını gösteriyordu.

Bu atmosferde Almanya, Ankara'nın güvenlik kaygılarını kendi çıkarına yönlendirmeye çalıştı. Hatay nedeniyle Fransa ile yaşadığı gerginliği fırsat bilerek, Türkiye'yi revizyonist kampa çekmeye niyetlendi. Bu amaçla, sembolik ağırlığı yüksek bir hamleyle Almanya'nın eski başbakanlarından Franz von Papen Ankara'ya büyükelçi olarak atandı. Roma'nın Ege'deki hareketliliği ve Hatay üzerinden Fransa ile süren krize

[752] **TDA**, 44226 - 210246 – 12, 19.02.1938.
[753] **TDA**, 44136 - 209252 – 10, 08.08.1938.
[754] **TDA**, 43949 - 207600 – 26, 21.12.1938.; **TDA**, 38309 - 153272 – 40, 23.12.1938.
[755] **TDA**, 44154 – 209356 – 2, 26.12.1938.
[756] Shields, **a.g.e.**, s.152.

rağmen bu hamle, Ankara'nın gözünde Almanya'nın girişimlerini güvenilir kılmadı. Sonuçta Türkiye, bu dönemde Almanya ile mesafeyi korurken, İtalya'yı doğrudan bir güvenlik tehdidi olarak kodladı. Dolayısıyla Ankara'nın güvenlik politikası, Hatay gibi bölgesel krizlerle sınırlı kalmıyordu, çünkü aynı anda batıdan gelen İtalyan tehdidi de dengelenmek zorundaydı.

Hatırlanacağı üzere, Türkiye'nin Hatay konusunda Fransa'ya yönelik zorlayıcı diplomasinin fayda sağladığı, Temmuz 1938'de iki ülkenin imzaladığı dostluk antlaşması ve askeri protokollerle görülmüştür.[757] Bu belgelere göre taraflar, Hatay'ın güvenliği için burada eşit sayıda asker bulunduracaktı. Bu askerlerin sayısı, tarafların ortak kararıyla artırılabilecekti. Fırat ve Kürkçüoğlu'na göre bu şartlar, Türkiye'nin İtalya'dan, Suriye ya da deniz üzerinden bir saldırı beklediğini göstermekteydi ve Ankara bunun için harekât planları da oluşturmuştu.[758] Türkiye'nin Hatay'da askeri varlık göstermesini sağlayan bu antlaşmanın imzalandığının duyurulduğu bildiride Fransa, tarafların Türk nüfusunun çoğunluğunu tanımakla birlikte Sancak'ın Türkiye açısından bir toprak sorunu olmadığını gösteren 1921 Ankara Antlaşması'nın ruhuyla Sancak'ın statüsü ve anayasasını uygulayacağı ifadesini geçirerek, bölgede asker bulundurmaya başlayan Türkiye'nin Hatay'ı ilhakının önüne geçmeyi amaçlıyordu.[759] Bu antlaşmanın ardından başlayan Türkiye açısından olumlu seyir, Hatay'da seçimlerin yapılmasıyla devam etti. MC'nin Seçim Komitesi'nin bölgeden ayrılmasıyla[760] uluslararası denetim dışında gerçekleşen seçimlerde Türkler, aday gösterilen yirmi iki kişinin tamamının seçilmesiyle meclisteki çoğunluğu sağladı. Seçimden birkaç ay sonra TBMM'ye gönderdikleri telgrafta,

[757] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 5.Yasama Yılı, 9.Oturum, 07.12.1938, Ek: S. Sayı 8.
[758] Fırat ve Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.288.
[759] **Ibid.**, s.288-289.
[760] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 4.Yasama Yılı, 83.Oturum, 29.06.1938, s.508.

Ankara'nın Hatay için gösterdikleri çaba ve alakaya minnetlerini ve Ankara'ya "ebedi bağlılıklarını" iletiyorlardı.[761]

Hatay sorununda Türkiye açısından olumlu gelişmeler olurken, Sadabad Paktı müttefiklerinden Irak'ın tepkisi Ankara için beklenmedik düzeydeydi. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ilişkilerinde meydana gelen gelişmeler, Suriye ve Irak'taki Arap milliyetçilerinin tepkisine yol açmıştı. Bağdat Elçiliği raporlarına göre, Iraklı Arap milliyetçileri, Türkiye'nin İngiltere ile yakınlaşmasını eleştiriyor, bu ilişkiden Türkiye'nin zararlı çıkacağını ileri sürüyorlardı.[762] Irak yönetimi ise Ankara'ya gönderdiği notada, Hatay'ın paylaşılması, İskenderun'un serbest liman yapılması veya karşılıklı nüfus mübadelesi gibi önerilerle meseleyi "uzlaşma yoluyla" çözmeyi telkin ediyordu.[763] Devamında, geçmişte İran ile olduğu gibi, bu sorunu Türkiye'nin zorlayıcı bir tutumla ele alması durumunda, Sadabad Paktı sayesinde Araplarla olumlu seyirde izleyen ilişkilerinin bozulacağını, Fransa ve İtalya'nın işine yarayacak zararlarla karşı karşıya kalabileceğini belirtiyordu. Fakat bu yaklaşım, Ankara açısından kabul edilemezdi. Çünkü Hatay, Misak-ı Milli'nin ayrılmaz bir parçası olarak görülüyordu ve "pazarlık konusu" yapılacak bir sorun olmanın aksine, ulusal güvenliğin temel unsuru olarak tanımlanıyordu. Irak'ın bu tavrı, yalnızca diplomatik bir görüş farklılığı değil, aynı zamanda Ankara'nın güvenlik politikasında yeni bir kırılma yarattı. Türkiye, Hatay meselesinde Suriye'nin tepkisini bekleyebilirdi, fakat Irak'ın da Arap milliyetçiliği doğrultusunda aynı cephede yer alması, Sadabad Paktı'nın siyasi değerini tartışmalı hale getirmişti. Ankara cevabında, Irak'ın MC ve diğer platformlarda Türkiye'yi desteklemesi

[761] Hatay Meclisi'nin TBMM'ye gönderdiği telgraf şu şekildeydi: "Hatay Millet Meclisi memleketin mukadderatını eline almakla Hataylı yurttaşların minelkadim besledikleri ve izharından hiçbir vakit çekinmedikleri yüksek siyasî ideallerinin tahakkukuna ilk adımlarını atmış bulunuyorlar. Türk Millet ve Devletini ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hatay hakkında gösterdiği candan alâka ve yüksek fedakârlıkları minnet ve şükranla yad eder ve Türkiye'ye olan ebedî bağlılıklarını Türk milletine ve Türkiye Büyük Millet Meclisine iblâğına lütfen tavassut buyurmanızı ve hissiyatı halisanemizin kabul buyurulmasını istirham eder." TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 5.Dönem, 5.Yasama Yılı, 2.Oturum, 07.11.1938, s.10-11.
[762] **TDA**, 8307 - 55811 – 1, 06.07.1938.
[763] **TDA**, 8317 - 56579 – 13, 21.07.1938.

gerektiğini vurgularken, "dil ve ırk benzerliği" gerekçesiyle Suriye'ye yakınlaşmasının paktın ruhuna aykırı olduğunu belirtti.[764] Böylece Hatay meselesi, yalnızca Türkiye-Fransa-İngiltere ekseninde değil, aynı zamanda bölgesel ittifakların sürdürülebilirliği bağlamında da bir güvenlik konusu haline gelmişti.

Suriye'nin, kendisine ait olduğunu düşündüğü bir toprağın elden çıkma ihtimali nedeniyle buna tepki göstermesi anlaşılabilir olmakla birlikte Irak'ın tepkisi, özellikle Sadabad Paktı'nda müttefik oldukları için Ankara tarafından beklenmeyen bir durumdu. Ancak Irak'ın tepkisi, Arap milliyetçiliğinin yanında, Türkiye'nin irredantist taleplerinin büyük güçlerce kabul edilmesi ve sıranın Musul'a gelebileceği çekincesinden kaynaklanmaktaydı. Bu çekince, Musul ile Hatay arasındaki demografik benzerlik ve dönemin konjonktürü açısından mantıklı görünmekle birlikte, Hatay'da petrolün olmayışı büyük güçler için Hatay'ı Musul'dan "değersiz" kılıyordu. Bu nedenle, Türkiye için büyük bir kazanç olan Hatay, Fransa için büyük bir kayıp olmayabilirdi. Ankara da bunun farkında olarak hareket ediyordu. Bu nedenle Fransa açısından Hatay'ın kaybı, Musul örneğinde olduğu gibi büyük bir jeopolitik taviz anlamına gelmiyordu. Aksine, Türkiye'nin kazanılması ve İngiltere'nin desteğinin pekiştirilmesi, Hatay'ın elden çıkmasının yaratacağı zarardan daha değerliydi. Ankara da bu farkın bilincinde, Hatay'ı Misak-ı Milli'nin tamamlanması için bir fırsat penceresi olarak gördü. Böylece Hatay meselesi, yalnızca ulusal bir dava değil, aynı zamanda uluslararası sistemde Türkiye'nin pazarlık gücünü artıran bir stratejik koz haline geldi.

3.4.2.1. Savaşın Eşiğinde Güvenlik Dengeleri ve Türkiye'nin Konumu

Uzlaşıya varılan Türk-Fransız-İngiliz Dostluk ve Karşılıklı Yardım Antlaşması'nın[765] imzalanması, bu gelişmelerin gölgesinde bir süre ertelendi. Gecikmenin üç temel nedeni bulunuyordu. Öncelikle, İtalya'nın Almanya'dan

[764] **TDA**, 8317 - 56579 – 10, 06.08.1938.
[765] **TDA**, 37148 - 149266 – 27, 01.01.1939.

koparılmasında henüz küçük de olsa bir umut vardı ve böyle bir ittifakın ortaya çıkması İtalya'yı kışkırtarak büsbütün Almanya'ya katılmasına neden olabilirdi. İkinci sebep, Türkiye'nin Hatay konusunda taleplerinin tam manasıyla karşılanmamasıydı. 1936'dan bu yana, Hatay'ı aşama aşama "kurtaran" Türkiye'nin nihai olarak hedefi, bölgenin Türkiye topraklarına katılması ve Misak-ı Milli idealinde bir kazanım daha elde etmekti. Zorlayıcı diplomasinin devreye sokulmasıyla Hatay'ın "ayrı varlık" olduğu hem MC hem de Fransa'ya kabul ettirilmiş fakat Türkiye topraklarına katılması hedefine henüz ulaşılamamıştı. Ankara, İngiltere ve Fransa ile ittifak görüşmelerinde bunu bir şart olarak öne sürmüştü. Üçüncü sebep ise, SSCB'nin ittifaka dahil edilmesi ya da Türkiye üzerinden bir bağ kurularak müttefik haline getirilme çabalarıydı. İngiltere ve Fransa, SSCB'nin olası bir savaşta Almanya'nın karşısında yer alacağına dair güçlü bir beklentiye sahiplerdi. Çünkü ideolojik olarak Almanya, SSCB'yi bir tehdit olarak tanımlıyor ve İtalya ile birlikte sıklıkla komünizm karşıtı söylemlere başvuruyordu.

Fransa, SSCB ile 1935'te imzaladığı ve bir devletin (Almanya kastediliyor) kışkırtılmamış bir saldırısına maruz kalma durumunda birbirlerine yardım etmeyi öngören antlaşmanın, Avrupa'nın mevcut şartlarında hala geçerli olduğuna inanıyor ve bu nedenle SSCB'nin doğal olarak Fransa ile birlikte hareket edeceğini varsayıyordu. İngiltere, SSCB ile ideolojik zıtlığının yanı sıra Almanya'nın batıda mevcut garanti ve savunma antlaşmaları nedeniyle savaşa kalkışamayacağı, buna cüret etse dahi SSCB'nin etkisiyle doğusundan emin olamayacağı için batıda ilerleyemeyeceğini düşünmekteydi. Türkiye ise, SSCB ile 1920'lerin başından bu yana devam eden olumlu ilişkilerin süregitmesi için çaba harcamaktaydı ve SSCB'nin revizyonist kanattan ziyade statükoculara daha yakın olduğuna inanmaktaydı. Bu beklentiler nedeniyle müzakereler 1939'un yazına kadar sürdü.

Avrupa siyasetinde meydana gelen bu gelişmeler, Atatürk'ün vefatının ardından Londra büyükelçisi olarak görevlendirilen Aras'ın hacimli raporuna da yansıdı.[766] Ancak bu noktada, Atatürk'ün vefatının Türk dış politikasının karar alma mekanizmasında yarattığı kırılmayı göz önünde bulundurmak gerekir. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir ayrım söz konusudur: Aras'ın raporu, dönemin resmi devlet politikalarından değil, kişisel değerlendirme ve öngörülerinden oluşmaktaydı. Aras'ın İnönü ile "arasının açık olduğu" gerçeğini ve bunun dış politika yapım sürecindeki yansımasını hatırda tutmak gerekmektedir. Çünkü Cumhuriyet'in ilk yıllarından bu yana dış politikada aktif görevde olan bir ismin tasfiyesi, basit bir görev değişikliğinden fazlasıdır. Nitekim, Atatürk'ün vefatından kısa bir süre sonra İnönü tarafından Dışişleri Bakanlığı görevinden alınıp Londra'ya büyükelçi olarak gönderilmesi, merkezden uzaklaştırılarak siyasi etkisinin azaltılmak istenmesinden kaynaklı olabileceği gibi, İngiltere ile ciddiyeti gittikçe artan diplomatik ilişkilerin yetkin bir diplomat tarafından yürütülmesi isteğinin bir sonucu da olabilir. Türkiye'nin İngiltere ile yürüttüğü ilişkiler düşünüldüğünde, ikinci ihtimal de göz ardı edilmemelidir. Fakat bu görev değişikliği, şahsi bir tercihin ötesinde, Atatürk ile İnönü'nün dış politika çizgisindeki farkı da göstermekteydi. Atatürk döneminin (ve Aras'ın) bölgesel paktlara dayalı, büyük güçlerle yakın iş birliğini önceleyen ve inisiyatif alan "kolektif güvenlik ve alternatif güvenlik mekanizmaları" anlayışından, İnönü'nün yaklaşan savaş tehdidi karşısında daha temkinli, Batılı devletlerle ittifak ilişkisi içinde olsa dahi ülkeyi mutlak surette sıcak çatışmanın dışında tutmayı önceleyen ve tarafsızlığın yaratabileceği bir zafiyeti önlemek için "beka" odaklı güvenlik politikasına geçiş yapılıyordu. Dolayısıyla Aras'ın tasfiyesi, Atatürk döneminin dış politika anlayışının yerini İnönü'nün temkinli stratejisine bırakmasının bir sonucuydu. Bu bağlamda, Aras'ın raporu, dönemin entelektüel dış politika tartışmalarına katkı

[766] **TDA**, 37395 - 150247 – 4, 20.03.1939.

sağlaması açısından önemlidir, fakat karar verici iradenin ve metodolojinin değişmesi nedeniyle Türkiye'nin dış politikada karar alma sürecine etkisi oldukça sınırlıdır.

Yaptığı değerlendirmede Aras, Yugoslavya'nın Balkan Antantı ile sıkı bir iş birliği yapmak veya İngiltere, Fransa ve SSCB'nin desteğiyle Alman ve İtalyan tehditlerine karşı direnç göstermek yerine "oportünist" bir siyaset peşinde koştuğunu belirtmektedir. Aras'a göre, Yugoslavya, İtalya'nın etkisiyle Berlin-Roma Mihverine dahil olan Macaristan gibi Mihver ülkeleriyle iyi ilişkiler geliştirmek, Balkan Antantı'nı temin edilmiş bir fırsat olarak görerek ikinci planda tutmak, İngiltere ve Fransa ile bağları koparmayarak ilişkilerini sürdürmek, Bulgaristan ile husumeti ortadan kaldırarak çatışmadan uzaklaşmak gibi stratejiler izlemekteydi. Bu hareketiyle Yugoslavya, Mihvere karşı teslimiyetini gösterdiği için Mihverin kendisinden daha fazla talepte bulunmayacağına inanmaktaydı. Romanya'nın ise Macaristan, SSCB, Bulgaristan ve Almanya tehdidi altında Mihverden ziyade özellikle Almanya'ya yakınlık göstererek hepsini bertaraf etmeye çalışması muhtemeldi. Almanya'ya gelince, SSCB ve İngiltere-Fransa arasındaki fikir ayrılığına güvenmekteydi. Aras, bir savaş çıkarsa yalnızca SSCB'nin yanlarında savaşa girmesi durumunda İngiltere ve Fransa'nın kazanabileceğini fakat bu süreçte bu iki devletin de oldukça yıpranacağını ve SSCB'nin coğrafi genişliği ve gücü nedeniyle bu durumdan güçlenerek ayrılacağını düşünmekteydi ve bu haliyle SSCB, İngiltere ve Fransa için Almanya'dan daha az tehlikeli değildi. Ayrıca, devletler arasında genel bir anlaşmanın ve iş birliğinin mümkün görünmediğini belirten Aras, Almanya'nın İngiltere-Fransa-SSCB görüş ayrılıklarından faydalanacağını da iddia ediyordu.

Aras, raporun devamında muhtemel bir savaşa dair Avrupa'daki tahminlere de yer vermekteydi. Bu görüşlerden birine göre, Çekoslovakya'nın işgalinden sonra Almanya ve İtalya'nın Balkanlara yöneleceği ve ilk çatışmanın burada çıkacağı bekleniyordu. Diğer bir görüş ise, savaşın fitilini Akdeniz'de meydana gelebilecek bir çatışmanın

ateşleyeceğini öne sürüyordu. İngiltere ve Fransa, savaş çıkması durumunda Polonya'yı yanlarına çekerek ve SSCB ile ilişkileri sürdürerek bu ülkelerin Mihver tarafından kullanılmasının önüne geçmeye çalışacaktı. Bir taahhüde girmekten sakınan ABD'nin Fransa-İngiltere grubuna dahil olması muhtemeldi. Aras'a göre, Almanya'nın, ekonomik etki ve propaganda ile Mihvere katmaya çalışmak dışında, Balkan istilası gerçekleşmeden ve Fransa-İngiltere birlikteliği bozulmadan Türkiye'ye doğrudan müdahale etmesi mümkün değildi. Almanya'nın SSCB'ye saldırması ve İngiliz-Fransız koalisyonunun Ukrayna üzerinden SSCB'ye yardım götürmesinin önlenmesi için, Bulgaristan'ın Mihver güdümüne ya da kontrolüne girmesi ve İtalya'nın Almanya'ya yardım etmek üzere Boğazlara sahip olmaya çalışması ihtimal dahilindeydi.

Aras, Almanya'nın SSCB'ye saldıracağını ve Bulgaristan'ın Mihver cephesine katılacağını öngörmekteydi ve bu öngörü gerçekleştiğinde İngiltere ve Fransa'nın SSCB'ye yardım sağlaması için Karadeniz'in güvenli olmasına ihtiyaç vardı. İtalya'nın da bunun farkında olarak Boğazları ele geçirmeye çalışmasını muhtemel görmekteydi. Mihverin Karadeniz'de ikinci bir cephe açmadan Sovyet topraklarına girerse, çok büyük stratejik bir hata yapacağını belirten Aras, çok cepheli savaş için Boğazların kritik bir rol oynayacağını düşünüyordu. Almanya ve İngiltere'nin dahil olmadığı bir İtalya-Fransa savaşının, İtalya Suriye'ye girmedikten sonra Türkiye'ye yansıması mümkün değildi. Son olarak Aras, Avrupa'nın kuzey ve batısındaki mücadeleler Avrupa'daki diğer devletler kadar Türkiye'yi etkilemeyecek olsa da çeşitli düzeylerde Almanya'nın Türkiye'yi bu çatışmaya çekme ihtimaline değinerek buna dikkat edilmesi gerektiğini belirtiyordu.[767] Aras'ın değerlendirmeleri, dönemin uluslararası siyasi ortamının tecrübeli bir diplomat tarafından nasıl okunduğunu göstermesinin yanı sıra, belirsizlik iklimi içerisinde, ne tür politik hamlelerin muhtemel olduğunu ortaya koyma çabasını yansıtmaktaydı. Alman-Sovyet ittifakının kurulabileceğini öngöremese de, Almanya'nın SSCB'ye saldıracağı

[767] **TDA**, 37395 - 150247 – 4, 20.03.1939.

öngörüsü savaşın ikinci yarısında gerçekleşti ve bu gelişmeyle Boğazların durumu tartışma konusu oldu.

Rapor genel hatlarıyla incelendiğinde, dikkat çeken bir başka husus, Yugoslavya ve Romanya'ya olan güvenin azalması ve yaklaşmakta olan savaşta SSCB'nin konumunun belirleyici olmasının yanı sıra Türkiye için bir tehdit haline gelebilme potansiyeliydi. Aras'ın değerlendirmeleriyle paralel olarak Ankara'nın, Yugoslavya ve Romanya'nın izlediği siyasetten rahatsız olduğu ve Balkan Antantı'nın işleyişinin kusurlu hale geldiğini düşündüğü bu dönemde görülecekti. Diğer yandan, Balkan Antantı nedeniyle taahhütlerde bulunduğu bu devletlerin, Türkiye'yi zarara sokma potansiyeli yüksek olan politikalar izlemeye başlaması, Ankara'yı kaygılandırıyordu. Buna rağmen Türk hükümeti, Balkan Antantı'nın sürdürülebilirliğini sağlamak ve müttefiklerini Antant'a uygun hareket etmeye çağırmak için girişimlerde bulunmaya devam etti. Bu yöndeki girişimlerden biri Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından Berlin büyükelçiliğine, Balkan müttefiklerden bir veya birkaçına, bir Avrupa devletinin (Almanya ve İtalya kastediliyor) Bulgaristan ile birlikte saldırması durumunda Türkiye'nin savaşa dahil olacağının Bulgar makamlarına iletilmesi ve Bulgaristan'ın veya Almanya'nın böyle bir hazırlıkta bulunup bulunmadığının araştırılması yönünde talimattı.[768] Bu dönemde Balkan Antantı'nın işlevselliğinin azalması ve müttefik devletlerin tutumlarına duyulan güvensizlik, Türkiye'yi güvenliğini yalnızca bölgesel mekanizmalara dayandırmanın risklerini yeniden değerlendirmeye itti. Ankara, bir yandan Antant'ı yaşatmaya çalışırken, diğer yandan yaklaşan savaş ortamında alternatif güvenlik garantileri arayışına yöneldi.

Mayıs 1939 tarihli Türk-İngiliz Bildirisi, Türkiye'nin yaklaşmakta olan savaşa karşı ilk somut ittifak adımıydı. Bildiri, bir devleti doğrudan hedef almamakla birlikte, Akdeniz'de Türkiye veya İngiltere'ye yöneltilecek saldırılarda karşılıklı yardım taahhüdü

[768] **TDA**, 32056 - 126049 – 1, 22.03.1939.

içeriyor, ayrıca Balkan barışının korunmasına özel vurgu yapıyordu.[769] Başbakan Refik Saydam, mecliste yaptığı konuşmada, Türkiye'nin kuruluşundan beri tarafsızlık siyasetini sürdürdüğünü, fakat tehditlerin Balkanlara ve Akdeniz'e sirayet etmesiyle bu tarafsızlığın artık sürdürülemez hale geldiğini vurguladı ve barışı korumanın tek yolunun, "barış için savaşı göze alan" devletlerle iş birliği yapmak olduğunu ifade etti. Devamında Saydam, hiçbir devletin hakkı olan avantajlardan mahrum kalmadan başkalarının bu hakları ihlal etmeyeceği bir Akdeniz düzeni istediklerini fakat bunun önüne konulan engellerin bir ulusal güvenlik meselesi olduğunu, hükümete göre, halkı savaş ve benzeri bir felaketten korumak için maksimum şansı elde etmenin en etkili yolunun barış için birleşen ülkelerle barışçıl iş birliği içinde güçlerini birleştirmek ve savaşta da bu fikirde ısrarcı davranmak olduğunu belirtti.[770] Bu açıklama, Türk hükümetinin tarafsızlığı bir güvenlik aracı olarak kullanma imkânını yitirdiğini ve güvenliği somut ve askeri ittifaklar çerçevesinde aramaya yöneldiğini ortaya koymaktadır.

Diğer yandan, bildiriye giden süreçte İngiltere nezdindeki Türkiye imajı özellikle muhalefet saflarında tartışma konusu oldu. Başbakan Chamberlain'in Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmasında Türkiye'nin bir savaş çıkması durumunda İngiltere karşısında yer almayacağından emin olduğunu belirtmesi üzerine bir Avam Kamarası üyesi, Türklerin İngiliz silahlarıyla birçok İngiliz'i öldürdüğünü söylemişse de Başbakan, hükümetin Türkiye'nin dostluğundan emin olduğu için askeri malzeme ve silah kredisi açtığı cevabını vermişti.[771] Aras, İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Wood Halifax ile yaptığı görüşmede, Türk-İngiliz dostluğunun yalnızca iki devlet için değil, aynı zamanda Balkanlar, Doğu Akdeniz, Sadabad mıntıkası ve Avrupa'da barış, refah ve parlak bir gelecek için çok önemli olduğunu, Sadabad ve Balkan ittifaklarının Türkiye'nin ne kadar maharetli bir dış politika izlediğini gösterdiğini, ileri görüşlü politik duruşu olmasaydı

[769] **TDA**, 38377 - 153491 – 4, 11.05.1939.
[770] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 6.Dönem, 1.Yasama Yılı, 11.Oturum, 12.05.1939, s.67-69.
[771] **TDA**, 22248 - 98162 – 1, 25.06.1938.

Almanya ile olan ilişkilerin dostluktan çok Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi müttefikliğe doğru ilerleyeceğini, bu mıntıkalardaki barış yanlısı ve rasyonel Türk politikası sayesinde bölgenin istikrar kazandığını, İtalya ve Almanya'nın Türkiye'yi kazanmak için çaba sarf ettiğini belirtti. Halifax da bu görüşlere katılarak, Türkiye'nin bulunduğu coğrafi ve politik konumun çok önemli olduğunu söyledi.[772] Halifax'a göre, İngiltere için Türkiye, Güneydoğu Avrupa'nın en önemli ülkesiydi ve onunla ilişkilerine zarar verecek herhangi bir fiilden kaçınmak bir zorunluluktu.[773] Bu fikirle paralel olarak İtalya'nın Arnavutluk işgalinden kısa bir süre sonra yine Halifax, Ankara'nın teklif ettiği her türlü ortak savunma projesine İngiliz hükümetinin birincil derecede önem vereceğini[774] belirtti. İngiliz arşivlerinde yer alan bir belgede, Sadabad Paktı ve Balkan Antantı'nın en güçlü üyesi olan Türkiye'nin müttefik olarak olası bir çatışmaya dahil olmasının, müttefiklerinin Akdeniz'deki durumuna büyük avantaj sağlayacağı yazmaktaydı.[775] Bu belgeden anlaşılacağı üzere İngiliz makamları, Türkiye'yi Balkan devletleri ile Orta Doğu devletleri arasında bir köprü olarak görmekteydi.[776]

İngiliz makamlarının açıklamaları göz önüne alındığında, İngiltere açısından Türkiye hem jeopolitik konumu ve askeri kapasitesi hem de bölge ülkeleriyle olan ikili ilişkileri nedeniyle önemliydi. Londra, teknolojik olarak İtalya'nın gerisinde olsa da Türk ordusunun asker sayısı olarak büyüklüğünden yararlanılmasını ve bir savaş durumunda direkt olarak sahaya sürülmesini istiyor ve diğer Balkan ülkelerine kıyasla Türkiye'den geniş çaplı askeri destek bekliyordu.[777] Zhivkova'ya göre İngiltere, İngiliz-Türk bildirisiyle verilen taahhütler gereği, Yunanistan'ın saldırıya uğraması durumunda Türkiye'nin de savaşa dahil olacağını umut ediyordu.[778] Buna karşılık Dışişleri Bakanı

[772] **TDA**, 37395 - 150247 – 3, 04.02.1939.
[773] **Foreign Office**, 371 R 2688/661/67. 10.04.1939.
[774] **Foreign Office**, 371 R 2688/2679/661/67, 12.04.1939.
[775] **Foreign Office**, 371 E 4151/44.
[776] Deringil, **a.g.e.**, s.78.
[777] L. Zhivkova, **Anglo-Turkish Relations 1933-1939**, London, Secker and Warnurg, 1976, s.107.
[778] **Ibid.**, s.107.

Saracoğlu, TBMM'de yaptığı konuşmasında, Türk-İngiliz Bildirisinin Balkan Antantı'ndan bağımsız bir metin olduğunu vurgulamıştı. Bu durum, Türkiye'nin kontrolü dışında bir savaşa sürüklenme kaygısı içerisinde kendisini İngiltere'ye teslim etmekten sakınma refleksini gösteriyordu ve Ankara, Balkanlarda Romanya'ya verilebilecek bir garantinin, -SSCB'nin Besarabya'ya saldırması ihtimalini gözeterek- Türk-Sovyet çatışmasını beraberinde getirebileceğinden çekiniyordu.[779] Bu nedenle Türkiye, İngiltere ile geliştirdiği iş birliğinde, kendisini SSCB ile bir çatışmaya sürükleyebilecek taahhütler üstlenmekten kaçınarak, Türk-İngiliz Bildirisinin hedefini, coğrafi olarak Akdeniz'i ve tehdit olarak İtalya'yı kapsayacak şekilde sınırlamaya çalışıyordu.

Bildirinin yankıları Türkiye'nin ne kadar hassas bir güvenlik denkleminde hareket ettiğini göstermektedir. Bildiriye yönelik tepkiler, yaklaşan savaşta tarafların cephelerini yansıtır niteliktedir. Berlin'den gelen raporlar, antlaşmayı Almanya ve İtalya'ya karşı bir bloklaşma hamlesi olarak yorumluyor ve Ankara'nın "Atatürk'ün dengeli çizgisinden uzaklaşıp İngiliz çıkarlarına teslim olduğu" iddiasını içeriyordu. Roma'daki değerlendirmeler de benzer biçimde bildiriyi İtalya karşıtı olarak görüyordu.[780] Bu değerlendirmelerle paralel olarak İtalya, bildiriden kısa bir süre sonra bu girişimin doğrudan kendisini hedef aldığını[781] ve Oniki Ada'nın tehdit altında olduğunu belirterek, Almanya ile 22 Mayıs 1939'da Çelik Pakt'ı imzaladı.[782]

Diğer yandan Moskova, bildiriyi olumlu karşılamış, Türk-Sovyet iş birliğinin doğal bir parçası olarak değerlendirmiş ve Bulgarları Balkan Antantı'na dahil etmek için

---

[779] Deringil, **a.g.e.**, s.77.

[780] **TDA**, 37148 - 149266 – 15, 13.05.1939.; **TDA**, 43948 - 207598 – 11, 20.05.1939.

[781] Çelik Pakt'tan yaklaşık bir yıl önce, İtalya'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında işgal etmiş olduğu Anadolu topraklarında görev yapan askerlerden görevli oldukları bölgeler hakkında bilgi topladığına ve orduda Türkçe ve Rumca bilen askerler istihdam etmeye çalıştığına dair istihbaratlar, bir süredir İtalya'nın Balkanlar ve Ege'de bir harekata hazırlandığına yönelik fikirlerin Ankara'da kabul görmesine neden oluyordu. Bu istihbaratın doğruluğu sorgulanabilir olmakla birlikte, Ankara'ya ilk olarak 1938'in Mayıs ayında ulaştığı göz önüne alındığında, henüz İngiliz-Türk bildirisi ortaya çıkmadan İtalya'nın Ege, Balkanlar veya Anadolu'yu hedef alacak bir harekata hazırlandığını ve bu bildirinin, Türkiye nezdinde, Çelik Pakt için bir bahane olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. İstihbarata dair raporlar için bknz: **TDA**, 44167 - 207480 – 2, 17.05.1938.

[782] Aydın, **a.g.e.**, s.417.

çaba harcanması gerektiğini belirtmişti.[783] SSCB, görünürde bu bildiriye olumlu tepki vermiş olmasına rağmen, aslında İngiltere'nin Türkiye üzerindeki etkisinin genişlediğini görmekten rahatsızdı. En dikkat çekici tepki ise Balkan müttefiklerinden geldi. Yugoslavya ve Romanya, antlaşmanın kendilerine danışılmadan yapılmasını, Balkan Antantı'nın tarafsızlığını tehlikeye sokan bir adım olarak algıladılar.[784] Yugoslavya Dışişleri Bakanı bildiriyi "vahim neticeler doğurabilecek" bir gelişme olarak tanımlarken,[785] Romanya ile birlikte metinden "Balkan" ifadesinin çıkarılmasını talep ettiler.[786] Ankara bu eleştirileri, bildirideki Balkan barışı vurgusunun yalnızca İngiltere ve Türkiye'yi bağladığını açıklayarak yatıştırmaya çalıştı.[787] Ancak bu tepkiler, Türkiye'nin güvenlik siyaseti açısından iki gerçeği açığa çıkarmaktadır. Birincisi, Türkiye'nin Akdeniz'de güvenliği sağlama çabasında, Balkan müttefikleriyle bir uyumsuzluk içerisinde olduğu görülmektedir ve Ankara, yeni bir güven bunalımıyla karşı karşıya kalmıştır. İkincisi, bu adım Türkiye'nin tarafsızlık politikasından karşılıklı askeri taahhütlere dayalı güvenlik ittifakları politikasına geçtiğinin, yani güvenlik anlayışında yapısal bir dönüşümün işaretidir.

Türk-İngiliz Bildirisi'ne yönelik tepkilerin çeşitliliği, dönemin diplomatik dengelerini anlamak açısından dikkat çekicidir. Almanya ve İtalya'nın olumsuz tepkisi öngörülebilir olmakla birlikte, Ankara'nın müttefiklik ilişkisi içinde bulunduğu Irak, Yugoslavya ve Romanya'dan da itirazların yükselmesi, Türkiye'nin yeni yöneliminin bölgesel ittifaklarda yarattığı güvensizlik ve kırılmaları göstermektedir. Irak, Yugoslavya ve Romanya'nın, Türk-İngiliz Bildirisine karşı çıkan tutumlarının birkaç boyutu vardı. Bu üç ülkenin de Almanya ile olan ilişkilerindeki gündemleri, bu dönemde oldukça yoğundu. Almanya, üç ülke üzerindeki ekonomik etkinliğini artırmanın yanı sıra özellikle

[783] **TDA**, 35040 - 138300 – 66, 13.05.1939.
[784] **TDA**, 39077 - 158303 – 8, 24.05.1939.
[785] **TDA**, 39077 - 158303 – 12, 17.05.1939.
[786] **TDA**, 283 - 2122 – 2, 23.06.1939.
[787] **TDA**, 39077 - 158303 – 7, 26.05.1939.

coğrafi yakınlıkları nedeniyle Romanya ve Yugoslavya, Almanya'nın siyasi ve askeri etkisini de hissetmekteydi. Almanya'dan bir saldırı ihtimalinin arttığı süreçte, Türkiye'nin İngiltere ile yardımlaşma taahhütleri nedeniyle bir çatışmanın tarafı haline gelmekten ya da Almanya'ya işgal için bir "bahane" yaratmaktan çekiniyorlardı. Irak ise, İngiltere ile bağlarını koparmak ve özerk politika izleyebilmek için Almanya'nın etkisini kabulleniyordu. Türkiye açısından ise bu durum, güvenlik politikasındaki ikilemi daha görünür hale getiriyordu. Bir yandan, Akdeniz'de İtalya tehdidine karşı İngiltere ile dayanışma zorunlu hale geliyor, diğer yandan Balkan Antantı müttefikleri ve Irak gibi bölgesel ortaklarla güven bunalımı yaşanıyordu. Dolayısıyla Türk-İngiliz Bildirisi, sadece bir ittifak arayışı değil, aynı zamanda Ankara'nın güvenlik politikasındaki kırılgan dengeleri ortaya koyan bir gelişme olarak önem taşıyordu. Bu bağlamda Türkiye için İtalya tehdidi objektif bir gerçeklik olarak algılanırken, Romanya ve Yugoslavya'nın tepkisi daha çok Almanya ile ilişkilerinde doğabilecek sonuçlara dair subjektif bir kaygının ürünüydü.

SSCB'nin bildiriye olumlu yaklaşımı, Almanya ile imzalayacağı pakt hakkında kesin bilgisi bulunmayan Ankara için diğerleri gibi anormal bir gelişme değildi ve bu durum Ankara'da, SSCB'nin görüşmelerin nihayetinde statükocu kanatla iş birliği içinde olabileceği şeklinde anlaşılmaktaydı. Türkiye'nin Almanya ve İtalya karşıtı bir siyaset izlemesi durumunda Boğazlara yönelik baskının artacağı, bu baskıya karşılık İngiltere, Fransa, SSCB ve Türkiye'nin birlikte hareket etmesi ve Türkiye'ye askeri yardımda bulunması gerektiğine dair Ankara'nın Sovyet makamlarına müracaatına,[788] SSCB'nin başından beri kolektif güvenlik taraftarı olduğu, bunu üç devletle birlikte yapmak istediklerini ve Türkiye'nin istek ve kaygılarında haklı olduğu yönündeki cevabı,[789] SSCB'nin iş birliğine dair umut verici bir gelişmeydi. Fakat bu tablo, birkaç ay sonra

[788] **TDA**, 35230 - 138605 – 3, 21.04.1939.
[789] **TDA**, 35559 - 139686 – 12, 23.04.1939.

yerini endişeye bıraktı. Yine de Ankara, İngiltere ve Fransa ile uzlaşmaya yakın oldukları yardımlaşma antlaşmasını bir de SSCB ile yapmayı bölgenin güvenliği için kritik önemde görmekteydi. Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması'na atıfla, İngiltere ve Fransa ile yaptığı görüşmeleri SSCB'ye bildirirken, SSCB aynı hassasiyeti göstermiyor ve aynı zamanlarda Almanya ile saldırmazlık paktı görüşmelerinden Türkiye'yi haberdar etmiyordu. SSCB-Almanya görüşmelerinde ortaya çıkan belgenin içeriği düşünüldüğünde, MC'nin gizli antlaşmalar yapmama ve devletlerin toprak bütünlüğüne saygı gösterme ilkelerine doğrudan aykırıydı. Bu nedenle, hem MC Misakı'na hem de 1929 Protokolü'ne aykırı olsa da, SSCB'nin bu süreci Türkiye'den gizlemesi şaşırtıcı değildir. Dahası, Moskova, Türkiye'yi Almanya'ya karşı yapılacak bir yardımlaşma antlaşması imzalaması yönünde teşvik ederken, Almanya ile saldırmazlık antlaşması görüşmelerini yürütmekteydi.

Aydın'a göre bu durum, SSCB'nin yaklaşan bir savaşta Türkiye'yi karşı tarafta konumlandırdığına işaret etmektedir. Bu nedenle Türkiye, bu dönemde İngiltere, Fransa ve SSCB'yi bir araya getirecek bir yardımlaşma antlaşması gibi "imkânsız bir amaç" için çaba harcıyordu.[790] Bu gelişmeler, Türkiye'nin güvenlik politikasında karşılık güven ve şeffaflığa önem verdiğini fakat aynı hassasiyeti göremediğini gösterdi. Muhtemel bir İtalyan saldırısına karşı, İngiltere ve Fransa ile oluşturmaya çalıştığı güvenlik mekanizmasına SSCB'yi de katmanın yollarını ararken, Türkiye'nin SSCB'den beklentisi, müttefiklikten ziyade bölgesel güvenliğin korunmasına yönelik çok taraflı garantiler sağlamaktı. Fakat SSCB'nin iki tarafla da aynı anda yürüttüğü müzakereler ve tercihini Almanya'dan yana kullanması, Türkiye'nin beklentisini boşa çıkardı. SSCB'nin bu hareketi, Türkiye'nin dış politikada çok yönlü ve çok boyutlu ama temelde kendi güvenliğine odaklanacak bir stratejinin ve muhtemel tehditlere karşı yalnız kalmaktan kaçınmanın gerekliliğini somutlaştırdı ve Türkiye'yi İngiltere ile iş birliğine itti.

[790] M. Aydın, "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1939-1945", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, cilt.1 (1919-1980), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s.416.

Başbakan Refik Saydam'ın mecliste yaptığı konuşma, Türkiye'nin 1939 itibarıyla güvenlik siyasetinde yaşanan kırılmayı net biçimde ortaya koymaktadır. O zamana kadar izlenen tarafsızlık çizgisinin, Balkanlara sıçrayan İtalyan yayılmacılığı (Arnavutluk işgali) ve Akdeniz'deki dengeyi tehdit eden gelişmeler nedeniyle sürdürülemez hale geldiğini vurgulayan Saydam, bu yeni durumu doğrudan "hayati bir güvenlik meselesi" olarak tanımladı.[791] Ona göre, tarafsızlık Türkiye'yi büyük güç rekabeti ve savaştan uzak tutmaya hizmet etmişti, fakat artık barışı korumak için ittifaklara yaslanmak zorunluluk halini almıştı. Bu noktada Akdeniz'in hiçbir devletin tekeline bırakılmaması gerektiğini söylemesi, Ankara'nın güvenlik politikalarında Akdeniz'in öneminin giderek arttığını göstermektedir. Saydam, Türkiye'nin İngiltere ile geliştirdiği iş birliğini, barış için savaşı göze almayı dahi içerdiği ölçüde caydırıcı bir güvenlik stratejisi olarak tanımlıyordu. Bu vurgu, aynı zamanda Balkan Antantı'nın işlevsizleştiği yönündeki Yugoslavya ve Romanya'nın eleştirilerine de bir cevap niteliğindeydi. Ankara'ya göre Türk-İngiliz iş birliği, Balkan güvenliğini zayıflatmıyor, aksine onu tamamlayan ve daha geniş bir güvenlik halkasının parçası haline getiriyordu. Türkiye'nin "değerlerini muhafaza etme" kaygısı artık yalnızca bölgesel değil, Avrupa güvenliği bağlamında da tanımlanıyordu.

3.4.2.2. İttifaka Giden Yol

1939'un ilk yarısında, yaklaşmakta olan savaşın tarafları yavaş yavaş belirginleşirken, ikinci yarısında savaşın Akdeniz veya Balkanlarda başlayacağı yönünde uluslararası kamuoyunu ikna edecek gelişmeler meydana geldi. İtalya'nın Oniki Ada çevresindeki deniz ve hava tatbikatına karşılık, İngiltere'nin Akdeniz donanması Kıbrıs ve çevresinde tatbikat yaptı. Bundan kısa bir süre sonra yine İtalya, Yugoslavya sınırında bir askeri tatbikat gerçekleştirdi.[792] Bu tatbikatlar İtalya'nın Akdeniz ve Balkanlarda bir

[791] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 6.Dönem, 1.Yasama Yılı, 11.Oturum, 12.05.1939, s.67-69.
[792] **TDA**, 44136 - 209254 – 2, 17.07.1939.; **TDA**, 37136 - 149092 – 10, 28.07.1939.; **TDA**, 44144 - 209526 – 10, 27.07.1939.

savaşa hazırlandığını ve İngiltere'nin de bu hazırlığın farkında olarak hareket ettiğini açıkça ortaya koymaktaydı. Bu gelişmelere rağmen Alman büyükelçisi Franz von Papen, Dışişleri Bakanı Saracoğlu ile yaptığı görüşme sırasında, Almanya'yı Türklerin dostu olarak tanımladı, Almanya'nın ve özellikle İtalya'nın Türkiye'ye karşı bir siyaset izlemeyeceğini garanti etti.[793]

Almanya'nın bu garantisiyle tatmin olmayan Ankara, İtalya'nın Anadolu'yu hedef alacağına kesin gözüyle bakıyordu. İtalya'nın bildiriyi sebep göstererek girdiği Çelik Pakt'tan kısa bir süre önce İtalya Dışişleri Bakanı Ciano, Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Hüseyin Baydur ile Akdeniz ve Balkanların güvenliği hakkında bir görüşme gerçekleştirmişlerdi. Bu görüşmede Ciano, İtalya'nın Türkiye'ye karşı düşmanca hiçbir fikre sahip olmadığını, Oniki Ada'daki askeri tahkimatın yalnızca Akdeniz ve bu bölgedeki İtalyan güvenliğini sağlamayı amaçladığını, Türkiye'ye karşı herhangi bir saldırı ihtimalinin bulunmadığını, Arnavutluk'un işgalinin Kral Zogo'nun Yugoslav-İtalyan çatışmasını tahrik etmeye çalışması ve kötü yönetiminden kaynaklandığını belirtmiş ve Türk-İtalyan anlaşmalarına uyacaklarının garantisini vermişti.[794] Akdeniz'deki gerginliğin artışına paralel olarak Türkiye, bir savaş beklentisi içindeydi ve gerginliği artıracak, dikkatleri üzerine çekecek her ihtimali gözetmeye başlamıştı. Bu doğrultuda Dışişleri Bakanlığı'ndan İçişleri Bakanlığı'na gönderilen yazıda, diğer devletler hakkında olumsuz içerikli yazıların sayılarının artması ve elçilikler aracılıyla birçok şikâyetin Ankara'ya ulaşması nedeniyle ilişkilerin olumsuz etkilenmesi ihtimaline karşın basında olumsuz yazılar çıkmasının ve yasa dışı broşürlerin basımının engellenmesi için daha sıkı güvenlik önlemlerinin alınması isteniyordu.[795] Bu talep, temelde İtalya karşıtı yazıların basında çokça yer almasının Roma'ya Arnavutluk'takine benzer bir bahane vermek istememekten kaynaklanmaktaydı.

[793] **TDA**, 37176 - 149204 – 15, 28.04.1939.
[794] **TDA**, 43949 - 207600 – 14, 03.05.1939.
[795] **TDA**, 44153 - 209338 – 14, 21.08.1939.

Arnavutluk'un işgali, önceki yıllara kıyasla Türkiye'nin dış politikasında önemli bir değişimin başlangıcı oldu. 1939'a kadarki dönemde Türkiye, bir çatışmanın tarafı olmama yönünde güvenlik garantileri sistemi oluşturmaya çalışırken, Arnavutluk'un işgalinin ardından savaşın önlenemeyeceğini ve savaş durumunda tarafsızlığın zararlı bir tercih olacağını kabullenmeye başladı. Ankara, ufukta bir savaşın var olduğundan emindi fakat savaşın ne zaman ve nerede başlayacağını bilemiyordu. Beklentiler Balkanlar veya Akdeniz'de yoğunlaştı. Bu nedenle Arnavutluk'un işgali, savaşın büsbütün kendini belli etmesi ve bir tür erken uyarı olarak görüldü. Buna karşılık bir taraf seçme zorunluluğu hisseden Ankara, tercihini toprakları üzerinde yayılmacı emelleri olmayan ve aynı güç tarafından tehdit edilen İngiltere'den yana kullandı. İtalya'nın Habeşistan'ı işgali ve Akdeniz'deki tahkimatını artırmasıyla başlayan Türk-İngiliz ilişkilerinin olumlu seyri, İtalya'nın Arnavutluk'u işgal etmesinin ardından güvenlik anlayışlarının uyumlanmasıyla ileri bir boyuta taşınmıştı. İtalya'nın yalnızca Türkiye için bir tehdit olmadığı, aksi yönde büyük uğraşlara rağmen İtalya-İngiltere çatışmasının kaçınılmazlığı ve İtalyan tehdidinin Akdeniz'e komşu coğrafyalara da yayılma eğilimi, her gelişmeden sonra kendini daha çok gösteriyordu. Bu gelişmeler, halihazırda İtalyan tehdidini yoğunlukla hisseden Ankara'nın kaygılarını anlayan İngiltere'ye, Balkanlar, Akdeniz, Karadeniz ve Hazar bölgelerinin tam ortasında oldukça kritik bir konumda bulunan Türkiye'nin rolünü daha fazla göz ardı edemeyeceğini kanıtlamıştı. Bu doğrultuda, önceliği güvenliğini sağlamak olan ve barışçıl siyaseti temel alan Türkiye, İngiltere için faydalı bir müttefikti. Diğer yandan, kurulduğu günden bu yana rahat nefes almasına hiçbir zaman müsaade etmeyen batıdaki büyük komşusu İtalya'nın yanı sıra kuzey ve doğusunda son döneme kadar dost kabul ettiği fakat son gelişmelerle bir tehdit olarak belirlemeye başlayan eski "baş düşman"[796] SSCB'nin varlığı, Türkiye için yalnız başa çıkamayacağı kadar büyük sorunlardı. Geçmişte birçok güvenlik mekanizmasını devreye sokan Türkiye, mevcut

[796] Weisband, **a.g.e.**, s.4.

mekanizmaların artık işe yaramayacağını gördüğü anda karşısına çıkan İngiltere'yi, önemli bir fırsat olarak değerlendirdi. Bu doğrultuda Ankara, güvenliği için İngiltere ile kader birliğini bir gereklilik olarak benimsedi. Fakat burada belirtilmesi elzem olan bir husus vardır. Her ne kadar Ankara ve Londra, tehdit algısı açısından ortak anlayış geliştirmeye başlamış olsa da, tarafların tehditler arasındaki hiyerarşide tam anlamıyla aynı fikirde olduğunu söyleyemeyiz. İngiltere'nin Münih Konferansı'ndaki tutumu göz önüne alındığında, tehditleri sırasıyla Almanya, İtalya ve SSCB şeklinde sıralamak mümkünken, Türkiye açısından İtalya, SSCB ve Almanya sıralaması söz konusuydu. Bu doğrultuda, taraflar aynı tehditlerin varlığında anlaşsalar dahi, tehditlere yönelik öncelikleri birbirinden farklıydı. Bu durum da, Türk-İngiliz-Fransız İttifakı müzakerelerinde kendini gösterdi.

Diğer yandan, Arnavutluk'un işgali, bir "domino etkisi yarattı" ifadesi yanlış olmayacaktır. İşgalin ardından Türk-İngiliz Bildirisi ortaya kondu ve bu bildirinin ardından İtalya, kendini tehdit altında hissettiğini belirterek Almanya ile Çelik Pakt'ı kurdu. Çelik Pakt ise, Türk-İngiliz-Fransız ittifakına giden süreci başlattı. Arnavutluk'un işgaliyle başlayan ve Çelik Pakt ile devam eden süreç, bir yandan üç ülke arasındaki ittifak görüşmelerini hızlandırırken, diğer yandan Ankara'nın bu ittifak için Hatay sorununun çözümünü şart koşmasıyla İngiltere'nin Fransa üzerindeki baskısını artırdı. İngiltere'ye göre, Türkiye'nin müttefikliği, halihazırda kontrolü kaybedilmek üzere olan ve Türklerin "değerinden çok anlam yüklediği" Hatay'ın teslimiyetinden çok daha önemliydi. Fransız ordusu da bu görüşe paralel olarak, Fransa'nın çok cepheli bir savaşı yürütmekte zorlanacağını ve Hatay'ın olası bir savaşta savunulmasının maliyetli olacağını Blum hükümetine bildiriyordu.[797] Bu gelişmelerin ardından Fransa, bu zamana kadar direndiği ve Cezayir'in başını çektiği sömürgelerdeki bağımsızlık hareketlerine cesaret kazandırma ihtimali nedeniyle temkinli yaklaştığı Hatay konusunda geri adım attı.

[797] Fırat ve Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s.290.

Çelik Pakt'tan bir ay sonra, 23 Haziran 1939'da Türk-Fransız ortak demecinin ardından imzalanan antlaşmayla Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını kabul etti.[798] Hatay sorununun müspet çözümüyle Türk-İngiliz-Fransız ittifakının oluşturulması için bir engel daha ortadan kaldırılmış oldu. Bu ittifaka SSCB'nin eklemlenmesi dışında, tarafların beklemek için sebebi kalmamıştı.

Fransa ile uzlaşı ve Hatay meselesinin çözümü ardından Başbakan Refik Saydam'ın TBMM'de yaptığı konuşma, Türk dış politikasının yeni yönelimlerini açıkça ortaya koymaktadır. Saydam, Türkiye ile Fransa'yı "Akdeniz'in iki ucunda aynı barış idealini paylaşan iki millet" olarak tanımlarken, iki ülkenin yalnızca ortak çıkarlar nedeniyle değil, güvenliği sağlamak için karşılıklı dayanışma anlayışıyla bir araya geldiğini vurguladı.[799] Bu söylem, Türkiye'nin ittifak stratejisinde "çıkar ittifakı"ndan öteye geçen, normatif bir barış ve güvenlik söylemini öne çıkardığını göstermektedir. Antlaşmanın en önemli boyutu, Akdeniz'de meydana gelecek bir saldırının iki ülkeyi de savaşa sürükleyebileceğinin açıkça kabul edilmesidir. Saydam'ın ifadesiyle, bu durum yalnızca ikili ilişkilerin değil, aynı zamanda bölgesel güvenliğin bir gereğiydi. Ayrıca Balkanlarda güvenliğin korunması konusundaki ifadeyle de, Türkiye'nin hâlâ Balkan Antantı'nı güvenlik politikasının bir parçası olarak görmekte olduğunu ortaya koyuyordu. Akdeniz'de doğabilecek tehlikelere karşı, Türkiye ile İngiltere'nin olduğu gibi Fransa'nın da aynı cephede hareket edeceğini ve bu antlaşmanın güvenliğin ve hayati çıkarların en önemli cephelerinden biri olan Akdeniz'de üç devletin iş birliği, barışı arayan idealizmi ve barışa ulaşmak için güçlü çabalarının yansıması olduğunu duyuruyordu.[800] Böylece Türkiye, savaşın kapıda olduğuna dair algısını açıkça dile getirirken, bunu saldırgan bir stratejiye değil, savunmacı bir güvenlik anlayışına dayandırıyordu. Ankara, hem Batılı

[798] Soysal, **a.g.e.**, s.581-589.
[799] TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 6.Dönem, 1.Yasama Yılı, 30.Oturum, 23.06.1939, s.317.
[800] **Ibid.**, s.318-319.

müttefiklerine bağlılığını teyit ediyor hem de iç kamuoyuna "savaşın değil, barışın yanında" bir hükümet imajını görünür kılmaya çalışıyordu.

İngiltere-Fransa-Türkiye hattında bu gelişmeler yaşanırken, revizyonist blokta da Türkiye'nin Fransa ile anlaşarak Hatay'ı topraklarına katması hakkında tepkiler yükselmekteydi. Alman basınında, bu ilhakın MC'nin mandaterlik antlaşmasına ve uluslararası hukuka uygun olmadığı, Türkiye'yi İtalya'nın çevrelenmesi siyasetine katmak için yapıldığı ve İtalya'nın bu gelişmeleri sükûnetle karşılamasının zor olduğu iddia ediliyordu.[801] İtalyan basınında da bu iddiaya benzer yazıların yanı sıra Akdeniz'in statükosunun değiştirildiği yönünde makaleler kaleme alınıyordu.[802] Cumhuriyet gazetesinde çıkan bir makalede, Hatay'ın Türkiye'ye verilmesinde Arap medyasının ciddi bir tepki göstermeyişinin, en azından Halep'i kurtarmış olmaktan kaynakladığı iddia edilirken, bu habere karşılık İtalyan basınında da Hatay'dan sonra Türkiye'nin ve Türk basınının Halep'i istediği yönünde haberler yapılıyordu.[803] Beyrut Konsolosluğu'nun raporunda, Lübnan'da Hatay'ın Türkiye'ye katılması hususunda olumsuz bir hava söz konunu değilken, Suriye'de İtalya'nın propagandaları sonucunda Türkiye'nin Hatay'ı almasına ciddi bir muhalefetin oluştuğu belirtilmekteydi.[804] Söz konusu haberler göz önüne alındığında, savaşa doğru gitmekte olan bir siyasi iklimde Türkiye'nin kazanımı, bu bölgeye dair çıkarları olan veya bu gelişmeden etkilenen birçok devletin olumsuz yaklaşımına neden oluyordu. Fransa, toprak kaybı yaşaması ve sömürgelerindeki bağımsızlık hareketlerine olumsuz örnek olması nedeniyle, buradan zararlı çıkmış gibi görünse de kritik önemdeki Türkiye'yi ittifaka kazandırmak ve İngiltere'nin desteğini sağlamlaştırmak açısından fayda sağlamıştı. Bundan sonraki süreç, SSCB'nin ikna

[801] **TDA**, 31963 - 130403 – 7, 26.06.1939.
[802] **TDA**, 38246 - 153103 – 1, 22.06.1939.
[803] **TDA**, 44157 - 209373 – 10, 06.07.1939.
[804] **TDA**, 38404 - 153568 – 6, 02.08.1939.

edilmesi ve ittifakın uygulanmasındaki ilkeleri ve senaryoların müzakere edilmesiyle geçecekti.

Yardımlaşma antlaşması için Türkiye'nin girişimleri ve Fransa-İngiltere'nin SSCB ile görüşmeleri devam ederken, 23 Ağustos 1939'da Moskova'da Molotov-Ribbentrop Paktı'nın duyurulması, yalnızca Avrupa'da güç dengelerini alt üst etmekle kalmadı, aynı zamanda Ankara'nın güvenlik stratejisini de doğrudan etkiledi. O tarihe kadar Türkiye'nin temel beklentisi, SSCB'nin statükocu blokla iş birliği yaparak Almanya'ya karşı Batı'yı desteklemesiydi. Ancak Alman-Sovyet yakınlaşması, Ankara'nın bu stratejik hesabını boşa çıkardı. Nitekim pakttan yalnızca bir hafta sonra Almanya'nın Polonya'ya saldırması ve Polonya'yı savunma taahhütlerinde bulunan İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesiyle[805] İkinci Dünya Savaşı başladı. Molotov-Ribbentrop Paktı, Ankara'nın SSCB'yi ittifaka dahil etme çabasında ilk ama son olmayan hayal kırıklığıydı. Çünkü Almanya'nın ardından SSCB de Polonya'yı işgale başlayacak ve Ankara bir kez daha SSCB'yi kazanma noktasında başarısız olacaktı.

Bu dönemde Ankara'nın öncelikli hedeflerinden biri, İngiltere ve Fransa ile yapılacak ittifaka SSCB'yi de dahil ederek çevresinde daha geniş bir güvenlik dairesi oluşturmaktı. Bu doğrultuda, SSCB ile yardımlaşma antlaşması imzalamak için Ankara'nın girişimleri 15 Nisan 1939'dan 16 Ekim 1939'a kadar devam etti. Ancak, daha önce değinildiği gibi, Saracoğlu'nun Moskova'da yürüttüğü görüşmeler, bu ihtimalin fiilen imkânsız olduğunu ortaya koydu. Moskova yönetiminin Boğazların Karadeniz'e kıyıdaş olmayan tüm devletlere kapatılması ve ortak savunma için burada Sovyetlere üs verilmesi talebi,[806] Türkiye açısından kabul edilemez bir güvenlik açığı ve zorlukla muvaffak olunan büyük bir kazanımın elden çıkması demekti. Bu talepler, Ankara'nın gözünde SSCB'nin aslında revizyonist emellere sahip olduğunu ve ittifak sistemine

[805] Fransa ve İngiltere'nin Almanya'ya savaş ilan ettiklerine dair MC'ye verdikleri bilgilendirme notu için bknz: **TDA**, 38243 - 153110 – 5, 05.09.1939.
[806] Tellal, **a.g.e.**, s.324.

güvenle dahil edilemeyeceğini kanıtlıyordu. Türkiye'nin SSCB ile iş birliği girişimleri, objektif güvenlik açısından, muhtemel çok cepheli tehditler karşısında garantili bir müttefik kazanma ihtiyacından kaynaklanıyordu. Ancak Moskova'nın talepleri ve Molotov-Ribbentrop'un yarattığı ortam, Ankara'nın subjektif tehdit algısını radikal biçimde değiştirdi. Artık SSCB, potansiyel bir tehdit olarak kodlanmıştı ve bu durum, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ittifakı imzalama kararını hızlandırdı.

Bu görüşmelerden kısa bir süre sonra, metni üzerinde daha önce uzlaşılan ve parafe edilen Türk-İngiliz-Fransız Yardımlaşma Antlaşması imzalandı.[807] Bu antlaşmayla Türkiye, İtalya tehdidine karşı en güçlü önlemini almış oldu. Uluslararası sistemdeki hızlı değişimler nedeniyle, 1923-1939 yılları arasında Türkiye için dönem dönem farklı ülkeler söz konusu olsa da İtalya tehdidi gündemden hiç düşmeyen bir olguydu. Oniki Ada'daki askeri tahkimat, Ankara'ya göre, Anadolu'ya düzenlenecek bir operasyon için yapılmaktaydı ve bu operasyon her an gerçekleşebilirdi. Türk hükümetine göre, önce Habeşistan sonra da Arnavutluk işgalleri, İtalya'nın bir sonraki hamlesinin Yunanistan veya Türkiye'ye yönelik olacağını gösteriyordu. Bu hamle, adalar üzerinden yapılacak ve büyük ihtimalle Bulgaristan da bu harekatta İtalya ile birlikte hareket edecekti.[808] Bu beklenti Türkiye'nin Fransa ve İngiltere ile yürüttüğü ittifak görüşmelerinde de sıklıkla gündeme geldi ve Ankara, olası senaryoları bu beklenti doğrultusunda müzakere etti.[809] Türkiye, İtalya'nın adalar üzerinden Anadolu'ya geniş çaplı bir çıkarma yapacağını öngörürken, İngiltere, Akdeniz'de bulunan İngiliz ve Fransız donanmalarının gücünü göz önünde bulundurarak İtalya'nın daha dar alanda ani saldırılar ve baskınlar yapabileceğini düşünüyordu.[810] İttifak görüşmeleri çerçevesinde Ankara'ya göre, Türkiye'nin olası bir savaşta uygulayacağı askeri planlar iki şekilde işleyecekti:

[807] Antlaşmanın tam metni için bknz: Soysal, **a.g.e.**, s.608-617.
[808] Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, **2.Dünya Savaşı Belgeleri**, 3-038/2, 21.06.1939.
[809] Papuççular, **Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947**, s.132.
[810] Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, **2.Dünya Savaşı Belgeleri**, 3-034/2, 17.06.1939.

Birincisi, adaların İtalya'dan alınması ve buranın bir işgal için kullanılmasının önüne geçilmesiydi. İkincisiyse, İtalya'nın adaları kullanarak gerçekleştireceği saldırıya karşı, kıyıların tahkim edilmesi ve Muğla, İzmir, Çanakkale gibi mevkiler ilk hedefler olabileceği için buralara İtalya'nın çıkarma yapmasının önlenmesi ve çıkarma önlenemezse bile İtalyan ordusunun ilerleyişinin durdurulmasıydı.[811] İttifak görüşmelerinde Türkiye'nin ısrarla üzerinde durduğu ve güvenliği için kritik öneme sahip olan adalar, İngiltere'ye göre, yalnızca Türk çıkarları için önemliydi ve adaların alınması için İngiliz-Fransız kuvvetlerinin bu göreve aktarılması diğer cepheleri zora sokabilirdi.[812] Londra, söz konusu adaların ele geçirilmesindeki kazancı, maliyetinden düşük bulduğu için Türkiye'nin planlarına sıcak bakmıyor ve Ankara'dan bu görevi gerekli buluyorsa kendi hava kuvvetlerini ve diğer askeri güçlerini kullanmasını bekliyordu.[813]

Görüşmelerin sonucunda ortaya konan antlaşmanın gizli askerî protokolünün 3. maddesinde, İtalya ile olası bir savaş durumunda, adaların ele geçirilmesi için Türkiye'nin ana kuvvetini oluşturacağı ve yöneteceği bu harekâta, İngiliz-Fransız deniz ve hava güçlerinin "imkânlar dâhilinde" destek vereceği belirtilmektedir.[814] İttifak antlaşmasının maddeleri göz önüne alındığında İtalya'nın savaşa dahil olmasına kesin gözüyle bakıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, Türkiye'nin Roma Büyükelçiliği raporunda, Avrupa kamuoyunun İtalya'nın savaş dışı halini koruyarak iki tarafla da temaslarını sürdürmeye devam etmek için çaba harcadığına ve askeri hazırlığının tamamlanmamış olmasından dolayı bu halini en azından ilkbahara kadar koruyacağına dair bir kanı olduğu belirtilmektedir.[815] İtalya'nın savaşa girmesini bekleyen Ankara, bu durumda potansiyel hedefin kendisi olacağına emindi. Ankara, Londra'dan farklı olarak, İtalya tehdidini

[811] Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi, **2.Dünya Savaşı Belgeleri**, 3-038/1, 21.06.1939.
[812] **The National Archives**, CAB 84/8/14, "Plan for the Capture of the Dodecanese", 10.10.1939.
[813] Papuççular, **Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947**, s.133.
[814] Soysal, **a.g.e.**, s.612.
[815] **TDA**, 44166 - 209565 – 1, 23.09.1939.

yalnızca Ege'deki adalara çıkarma ihtimalleri üzerinden değil, Anadolu'nun güvenliği açısından varoluşsal bir tehlike olarak değerlendiriyordu. Böylece Hatay sorununun çözümüyle güney cephesinde bir güvenlik açığını kapatan Türkiye, batıda da İtalya'ya karşı ortak güvenlik mekanizmaları üzerinden bir güvenlikli alana oluşturma arayışını yoğunlaştırmıştı. Diğer yandan ittifak antlaşmasına eklenen 2 nolu protokol, Türkiye'nin SSCB ile çatışmasına neden olacak taahhütleri uygulamaya zorlanmayacağını öngörüyordu.[816] Türkiye, SSCB ile yapmış olduğu dostluk antlaşmasına uymanın yanı sıra, özellikle Romanya'ya verilen taahhütler nedeniyle SSCB ile karşı karşıya gelme ihtimalini gözetmekteydi. Polonya işgali, Ankara'ya SSCB'nin yayılmacı bir siyaset izleyebileceğini ve Çarlık Rusya'dan miras kalan tarihi çıkarları doğrultusunda Polonya gibi Romanya'yı da işgal edebileceğini göstermişti. Muhtemel bir Sovyet saldırısı, Romanya'ya sunulan taahhütler nedeniyle Türkiye'yi SSCB ile karşı karşıya getirebilirdi. Ankara, bunu önlemek için 2 nolu ek protokolü İngiltere ve Fransa'ya kabul ettirmeyi başardı ve SSCB ile olası bir karşı karşıya gelme olasılığını engelledi. Bu sayede Ankara, sonraki süreçte İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'yi savaşa dahil etmek için gösterdikleri çabaya karşılık protokole dayanarak ve bir nevi Sovyet kartını dördüncü kez oynayarak savaş dışı konumunu koruyabilecekti.

Türkiye, bu antlaşmayla hukuken savaşta İngiliz-Fransız tarafında bulunduğunu ilan etmiş olsa da 1941'de Almanya'nın SSCB'ye saldırmasıyla anlamını yitirene kadar 2 nolu ek protokol sayesinde, daha sonrasında da konjonktürün yarattığı iç ve dış politik şartları dikkatle yöneterek, Mihver devletlerine savaş ilan ettiği 1945'e kadar savaşın dışında kaldı. Polonya'nın paylaşılmasının ardından Almanya ve SSCB, 28 Eylül 1939 tarihli Dostluk ve Sınır Antlaşması'yla aralarındaki nüfuz alanlarını kesinleştirdiler ve antlaşmaya eklenen ortak bildiride, Polonya meselesinin çözülmesiyle Avrupa'da "barışın tesis edildiği" ve bu nedenle taraflar arasında yeni bir savaşa gerek kalmadığını

[816] Soysal, **a.g.e.**, s.611.

ileri sürerek, İngiltere ve Fransa'ya barış görüşmelerini başlatma çağrısı yaptılar.[817] Ancak İngiltere ve Fransa, bu teklifi, Alman-Sovyet iş birliğinin kalıcı olamayacağı ve Almanya'nın saldırgan niyetlerinden vazgeçmeyeceği kanaatiyle reddettiler.[818] Böylece savaş, Almanya'nın 1941'de SSCB'ye saldırmasıyla ittifak dengelerinin kökten değiştiği noktaya kadar Avrupa'nın tamamına yayılacak ve 1945'e kadar sürecekti.

Bu bilgiler ışığında bir değerlendirme yapacak olursak, 1936-1939 yılları arasındaki dönem, birçok kritik gelişmenin olduğu ve dünyanın savaşa hızla sürüklendiği bir zaman dilimi olmasının yanı sıra, Türkiye'nin tehdit algısının çok yönlü olarak tırmanışa geçmesine rağmen birçok kazanım da elde ettiği bir süreçtir. İtalya'nın *fait accompli*'leri, Nyon Konferansı'na sebep olan korsan denizaltı stratejisi ve Almanya ile yakınlaşması, İngiltere ve Fransa'nın çıkarlarını büsbütün etkiliyordu. Fakat Habeşistan işgali ve devletlerin çıkarları söz konusu olduğunda "*pacta sunt servanda*"nın yalnızca eski bir deyiş olarak kaldığının görülmesi, Türkiye'nin güvenliği için öncelikle kendi imkanlarına dayanması gerektiğini göstermişti. MC'nin Habeşistan sınavındaki başarısızlığı Türkiye'nin kolektif güvenlik doktrinine olan inancını kökten sarsarken, 1938 Münih Konferansı gibi küçük bir devletin kaderine büyük devletlerin kendi aralarında karar vermesi, büyük güçlerle yapılan antlaşmalara tam bir güvenin söz konusu olamayacağını gösterdi. Bu nedenle Ankara, tek yönlü-boyutlu girişimlerin yeterli olmayacağına kanaat getirerek, çok boyutlu güvenlik mekanizmalarına yöneldi ve önceliği kendi imkanlarına dayanmaya verdi.

Bu doğrultuda ordunun modernizasyonu için askeri reformlar ve ödenekleri artırmanın yanı sıra, İtalya, SSCB, Almanya, İngiltere gibi ülkelerden kara, deniz ve hava kuvvetleri için silah ve teçhizat alımıyla ordunun çağdaş standartlara ulaşması amaçlandı. Ordunun modernizasyonu, Türkiye'nin diplomatik platformlardaki saygınlığı ve

[817] L. Shapiro, **Soviet Treaty Series (1929-1939),** vol.II, Washington, The Georgetown University Press, 1955, s.209-210.
[818] W. S. Churchill, **The Gathering Storm**, Boston, Houghton Mifflin Harcourt, 1948, s.448.

konjonktürün Türkiye'ye kazandırdığı önemle birleşince Boğazlar ve Hatay konusunda Musul'dan farklı bir tablo ortaya çıktı. Türk hükümetinin, Türkiye'nin saldırıya en açık noktası olarak gördüğü Boğazlar, bu tablonun yarattığı iklimde çözümlendi. Montreux'den sonraki ikinci kazanım olan Hatay, yine diplomatik yollarla gerçekleşen fakat askeri güç gösterilerini de içeren bir sürecin sonunda Türkiye'ye katıldı. Ancak bu adımlar, tek başına savaşın ayak seslerini bastırmaya yetmediği için ittifak siyaseti önem kazandı ve 1939'da İngiltere ve Fransa ile imzalanan üçlü ittifak, Ankara'nın güvenlik zincirinin son halkasını oluşturdu.

Tarafsızlık politikasına gösterdiği uzun süreli bağlılık, İngiliz-Fransız-Türk İttifak Antlaşması ve statükocu devletlerle geliştirdiği ilişkiler nedeniyle Türkiye'nin statükocu bir devlet olduğuna dair sonuca ulaşmak muhtemeldir. Bu nedenle, Türkiye'nin 1923-1939 dönemi dış politikası, literatürün baskın bir çoğunluğu tarafından statükoculuk olarak tanımlanmaktadır.[819] Fakat tezin genelinde görüldüğü üzere statükoculuk, yalnızca Misak-ı Milli çerçevesinde ve Lausanne'da kabul ettirilen mevcut kazanımların korunması düzeyindeydi. Lausanne'dan kalan Boğazlar ve Hatay gibi sorunların çözümü, aslında birer revizyonizm örnekleriydi. Hatta Lausanne Barış Antlaşması'nın kendisi bizzat Paris Barış Konferansı'nda oluşturulan düzendeki ilk revizyondu. 1932'de Küçük Ağrı'nın işgali, zorlayıcı diplomasinin ve askeri gücün kullanılmasıyla gerçekleştirilen bir revizyon örneğiydi. Boğazlar, Lausanne'da ortaya konan düzenin revizyonuydu. Hatay da 1921, 1926, 1930 ve 1937'deki antlaşmaların ve Lausanne'ın revizyonuydu. Türkiye, Paris'te oluşturulan mevcut düzeni kabul etmeyerek birçok kez değiştirmeye

[819] B. Oran, "Atatürk'ün Dış Politikası Üzerine Üç Tartışma", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, cilt.1 (1919-1980), 19.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s.251.; Sönmezoğlu, **a.g.e.**, s.254.; Barlas ve Güvenç, **a.g.e.**, s.26.; Gönlübol ve Sar, **a.g.e.**, s.113.; Ş. Kantarcı, "Atatürk Dönemi Türk İç ve Dış Politikasının Psikopolitik Analizi: Çağdaş Uygarlık Hedefinde Devrim Temelli İç Politika ile Temkinli/Tedbirli Nötralite'ye Dayalı Dış Politika", **History Studies**, cilt.15, Cumhuriyetin 100. Yılı Özel Sayısı, 2023, s.266.; M. Gönlübol ve Ö. Kürkçüoğlu, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, cilt.1, sayı.2, 1985, s.469.

çalışmış ve çoğunlukla da kendi lehine değiştirmekte başarılı olmuştur. Yöntem olarak diplomasiyi kullanmak, bir değişikliğin revizyon olarak adlandırılmasına engel değildir.

Bu doğrultuda Türkiye'nin elde ettiği kazanımların revizyon olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu revizyonların İtalya ve Almanya'dan farkları; diplomatik yollarla yapılması, tarafların (büyük devletler) kabul etmesi veya kabul etmek zorunda kalması ve büyük güçlerin çıkarlarındaki kayıpların kazançlarından büyük olmamasıydı. Türkiye'nin isteklerinin gerçekçiliği ve İtalya-Almanya'nın isteklerine kıyasla "küçüklüğü", bu revizyonları mümkün kılmıştı. Tarihte "ya böyle olsaydı" şeklinde akıl yürütülemeyeceğini kabul etmekle birlikte, Türkiye'nin talepleri İtalya ve Almanya'nınkiler gibi "büyük" ve sistemde oyun değiştiren düzeyde bir meydan okuma olsaydı, bugün Türkiye'yi çok farklı bir noktada görebilirdik. Bu doğrultuda, Türk hükümetinin gerçekçi bir dış politika tahayyülü olan yöneticilerden oluşması, Türkiye'nin "kan dökülmeyen bir mücadeleyle" kazanımlar elde etmesini sağladı. Bu kazanımlar şüphesiz, Türkiye'nin Lausanne'da tesis etmekte eksik kaldığı güvenliğine büyük katkı sağladı. Türkiye'nin Boğazlar ve özellikle de Hatay konusundaki kazanımı, Musul sorunu sürecindeki gibi uluslararası siyasette yalnız ve kırılgan askeri-siyasi yapıya sahip bir ülke olmadığını göstermektedir.[820] Bunun yanında, bölgesindeki ve yakın çevresindeki uluslararası sorunların çözümünde kilit rolde bulunması, Türkiye'yi kaybı ağır bir müttefik haline getirmekteydi. Almanya, İtalya, İngiltere, Fransa ve SSCB, bu dönemde Türkiye'yi kazanmak için büyük çaba harcamış ve nihayetinde bazıları bu uğurda bazı tavizler vermek zorunda kalmıştı. Türkiye'nin Boğazlar ve Hatay konusundaki kazancını, bu çerçevede değerlendirmek gerekmektedir.

[820] Papuççular, **Cumhuriyet'in Dış Politikası: Olaylar, Aktörler, Kurumlar 1923-2023**, s.43

SONUÇ

Bu tez, kısa bir süre önce savaştığı eski düşmanlarıyla ve siyasi olarak varoluş mücadelesi verdiği büyük güçlerle çevrili bir coğrafyada kurulan, büyük bir yıkım ve toplumsal karmaşayı devralarak bunlarla başa çıkmaya çalışan orta büyüklükteki bir devlet olarak Türkiye'nin, ekonomik ve siyasi krizlerin yoğun bir şekilde yaşandığı bir dönemde, hızla savaşa doğru sürüklenen uluslararası ortamda güvenliğini nasıl inşa ettiği sorusundan hareketle yazıldı. Bu konuyu ilgi çekici kılan, Türkiye'nin iç ve dış tehditlerle uğraştığı ve güvenlik mimarisini oluşturduğu bu dönemde, diğer devletlerin aksine revizyon taleplerini dahi kabul ettire(bile)n, hatta bu taleplerine rağmen saygınlığını ve aktif savaş-dışı konumunu koruyabilen bir devlet olarak kalmasının ayrıksı bir örnek olmasıdır. Bu çerçevede tezin temel araştırma sorusu olan, "Türkiye, 1923–1939 arasında değişen iç-dış tehditleri nasıl çözüme kavuşturdu ve güvenliğini hangi araç ve stratejilerle inşa etti?" sorusunun yanıtıysa, iç güvenlik ile dış güvenlik arasında kurulan ardışık ve karşılıklı etkileşim mantığında bulundu. Bu araştırma sorusu doğrultusunda yürütülen inceleme sonucunda, bir temel bulgu ve yedi alt bulguya ulaşılmıştır.

Tezin temel bulgusu, Türkiye'nin 1923–1939 arasında güvenliğini; içerideki isyanların bastırılması, alternatif iktidar odaklarının tasfiyesi, uluslaşma, kurumsal altyapının ve merkezi otoritenin güçlendirilmesi bağlamında "içten", diğer devletlerle yaşadığı siyasi ve güvenlik odaklı sorunlar bağlamında "dışa" evrilen iki aşamalı bir anlayışla inşa ettiğidir. Böylece, önce iç tehditlerin ortadan kaldırılmasıyla iç ve dış politika alanında özerklik sağlanmış, ardından dış tehditlere karşı çok katmanlı bir güvenlik mimarisi oluşturulmuştur. Söz konusu çok katmanlılık; iç siyasetteki zafiyetlerin giderilmesi ve olası bir savaş durumunda tek cepheye odaklanabilme hali, ikili ve çok taraflı güvenlik garantileri (saldırmazlık antlaşmaları, Mütecavizin Tarifi Antlaşması), kolektif güvenlik doktrinine eklemlenme (MC üyeliği), bölgesel güvenlik iş birlikleri (Balkan Antantı, Akdeniz Paktı, Sadabad Paktı), ulusal güç kapasitesini

geliştirme (Montreux, Hatay, silahlanma harcamaları) ve ittifak (Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması) katmanlarından oluştu.

Bu temel bulguya paralel olarak tezde, Türkiye'nin tehdit algısı ve güvenlik politikalarındaki değişim üç ana başlık altında incelendi: İlk bölüm (1923-1932), iç tehditlerin etkisinde iç güvenliğin öncelendiği "Yurtta Sulh" evresini; ikinci ve üçüncü bölümler ise dış güvenliğin merkeze alındığı "Cihanda Sulh" döneminin iki farklı stratejik yüzünü temsil etmektedir. Bu bölümlendirmeyle, İki Savaş Arası dönemde Türkiye'nin siyasetini ve güvenlik politikalarını okumak isteyen araştırmacılara, ilk dönemi iç tehditlerin etkisinde iç güvenliğin öncelendiği "Yurtta sulh dönemi", ikinci ve üçüncü dönemi de dış tehditler nedeniyle dış güvenliğin öne çıktığı "Cihanda sulh (I-II) dönemi" olarak tanımlamanın daha anlaşılır bir yol sunacağı görülmüştür. Çünkü, Türkiye'nin güvenlik mimarisi, iç ve dış tehditler arasındaki öncelik değişiminden doğan iki aşamalı bir süreç izlemiştir. 1923–1932 döneminde iç güvenlik, rejimin varlığını ve dış politikada özerkliği garanti altına alacak önkoşul olarak öne çıkarken, 1932–1939 arasında İtalya'nın merkezde olduğu dış tehditler, bölgesel ve çok taraflı güvenlik arayışlarını ve nihayetinde ittifakı gündeme getirmiştir. Böylece "iç barışın tesisi-dış barışa odaklanma" ardışıklığı tezin temel bulgusu olmuştur. Bu doğrultuda, Atatürk'ün "Yurtta sulh, cihanda sulh" sözünü, Türkiye siyasetinin yürütülmesinde iki aşamalı bir politik mimari olarak düşünmek, tezin üzerine inşa edildiği iskeleti görmeye olanak sağlayacaktır. Bu iki aşamalı okuma, tezin tamamında kullanılan analitik omurgayı, yani iç güvenliğin tesisinden dış güvenliğe yönelme sürecini, açık bir biçimde görünür kılmaktadır. Bu yaklaşım, araştırma sorusunun "iç güvenlikten dış güvenliğe geçiş" ilişkisine dair kısmının ampirik olarak temellendirilmesine de olanak sağlamıştır.

Tezde ulaşılan ilk alt bulgu, Türkiye'nin güvenlik mimarisinin, dikey, yatay ve ikisinin de kesişiminde bulunan MC'nin kolektif güvenlik doktrinine uyumlanma gibi eksenlerde incelenerek, çok boyutlu güvenlik anlayışının tarihsel gelişimini

anlamlandırılabileceğidir. Dikey eksen, içten dışa doğru ilerleyen bir güvenlik dönüşümünü ifade eder: Cumhuriyet'in ilk yıllarında rejimin iç tehditlere karşı korunması, devletin ideolojik ve kurumsal temellerinin sağlamlaştırılmasıyla başlayan süreç, zamanla dış tehditlere karşı bölgesel ve uluslararası düzlemde konumlanmaya evrilmiştir. Bu bağlamda iç güvenliğin tesisi, dış güvenlik politikalarının önkoşulu hâline gelmiştir. Yatay eksen ise, Türkiye'nin çevresinde oluşturduğu bölgesel güvenlik kuşaklarını temsil etmektedir. Balkan Antantı, Akdeniz Paktı ve Sadabad Paktı gibi yapılar, Türkiye'nin farklı yönlerdeki tehditleri dengelemek ve çevresini istikrara kavuşturmak için geliştirdiği çok taraflı güvenlik mekanizmaları olarak öne çıkmıştır. Bu paktlar, Türkiye'nin yalnızca savunma değil, aynı zamanda bölgesel barışı tesis etme hedefiyle de hareket ettiğini göstermiştir. Bu iki eksenin kesişim noktasında yer alan MC'nin kolektif güvenlik doktrinine eklemlenme, Türkiye'nin uluslararası sistemle uyumlanma çabasını ve bu uyumlanma sayesinde elde ettiği meşruiyet temeli üzerinde güvenliğini inşa etme stratejisini yansıtmaktadır. Ancak MC'nin işlevsizleştiği noktada, Türkiye'nin kolektif güvenliği tamamlayıcı bölgesel mekanizmalarla dengelediği görülmüştür. Dolayısıyla Türkiye'nin güvenlik mimarisi, dikeyde içten dışa tehdit algısındaki dönüşümü, yatayda bölgesel güvenlik kuşaklarını ve kurumsal düzlemde uluslararası hukukla uyumlanma stratejisini bir araya getiren çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Bu bulgu, güvenlik siyasetinin yalnızca askerî ya da diplomatik değil, aynı zamanda kurumsal, ideolojik ve bölgesel düzlemlerde kesişen bütüncül bir süreç olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir.

İncelenen vakalar, literatürde yaygın biçimde benimsenen Türkiye'nin statükocu bir devlet olduğu tezinin bu dönemin gerçekliğiyle tam olarak örtüşmediğini, güvenlik söz konusu olduğunda revizyonist taleplere de başvurabilen, esnek bir dış politika anlayışının Türk siyasetinde hâkim olduğunu göstermiştir. Lausanne, Musul, Küçük Ağrı ve Hatay örnekleri, Türkiye'nin diplomasiyi önceleyen ama gerektiğinde askeri güç

gösterisini devreye sokan esnek bir politika anlayışına sahip olduğunu kanıtlayan somut örnekler olarak öne çıkmıştır. Bu gelişmeler, Türkiye'nin güvenlik politikasında diplomasi ve askeri gücü, aşama aşama kullanılan politika araçları olarak gördüğünü kanıtlamış ve Türkiye'nin bu dönemde statükocu bir devlet olduğu yönündeki algının sorgulanmasını gerekli kılmıştır. Bu dönemde Türkiye, revizyon taleplerinde diplomasiyi önceleyerek, diplomasinin tıkandığı yerde askeri seçeneği ve zorlayıcı diplomasiyi devreye sokmaya yönelen ama bunu yaparken uluslararası hukuka aykırı hareket etmeyen bir devlet imajı çizmiştir. Çünkü, hükümete göre, diplomatik yolların kullanılması daha az maliyetliydi ve konular, hayati güvenlik sorunları haline gelmedikçe askeri seçeneği kullanmak riskliydi. Ayrıca Türkiye, MC, Balkan Antantı, Akdeniz Paktı, Sadabad Paktı ve Nyon Konferansı gibi çok taraflı güvenlik mekanizmalarının yanı sıra, İtalya, İngiltere, Fransa, SSCB ve diğer komşu ülkelerle ikili ve çok taraflı antlaşmalarla güvenliğini sağlama yönünde çaba harcamıştır. Bu çaba Türkiye'nin, temelde kendi güvenliğini sağlamak için yürüttüğü strateji olduğu kadar, yakın ve uzak çevresini de güvenli hale getirme isteğinin bir yansımasıydı.

Bu doğrultuda tezin ikinci alt bulgusu, Türkiye'nin dış politikasında statükoculuk ile güvenliği söz konusu olduğunda seçici revizyonizm arasında rasyonel bir denge kurduğunu göstermektedir. Bu noktada tez, statükoculuk ve "seçici-kısıtlı revizyonizm" kavramlarını, dönemin koşullarını açıklamada tamamlayıcı biçimde kullanmaktadır. Statükoculuk, mevcut düzenin korunmasını pasif bir kabullenişten ziyade, diplomatik girişimler, ittifaklar ve bölgesel iş birlikleri aracılığıyla aktif biçimde sürdürme anlayışını ifade ederken, seçici-kısıtlı revizyonizm, bu statüko içinde güvenliği tehdit eden alanlarda sınırlı ve hedefe odaklı değişim arayışını tanımlamaktadır. Türkiye'nin güvenlik stratejisi, bu iki kavramın kesişiminde konumlanmıştır: Statükoyu genel bir çerçeve olarak muhafaza ederken, ulusal güvenliği ilgilendiren konularda kısıtlı revizyon taleplerini diplomasiyle, gerektiğinde güç unsurlarıyla desteklemiştir. Bu doğrultuda,

rasyonel bir aktör olarak Türkiye'nin güvenlik politikaları, statüko ile küçük çaplı revizyonlar arasında esnek bir denge politikası şeklinde açıklanabilir. Diğer bir deyişle, statükoculuk savı, ampirik olarak "seçici-kısıtlı revizyonizm" lehine yeniden değerlendirilmiştir. Böylece tez, yalnızca dönemin değil, aynı zamanda genel olarak Türkiye'nin güvenlik politikalarının inşa sürecini açıklamak için bir başlangıç noktası oluşturmuştur.

Türkiye'nin güvenliği için dışa odaklandığı sürecin başında, MC üyeliği aracılığıyla kolektif güvenliğe yöneldiği, bunun yeterli olmadığını gördüğü noktadaysa Balkan Antantı, Sadabad Paktı, Akdeniz Paktı ve Nyon Konferansı gibi bölgesel mekanizmalarla telafi etmeye çalıştığı görülmektedir. Böylece, kolektif güvenliğin zafiyet gösterdiği durumlarda bölgesel-ikili antlaşmalara ve iş birliklerine yaslanmanın, Türkiye için caydırıcılık üretme ihtiyacının bir sonucu olarak ortaya çıktığı görülmüştür. Bunun yanı sıra, Türkiye'nin MC'ye üyeliğinin, örgüte yönelik ilkesel bir bağlılık oluşturmakla birlikte, Musul Sorunu'nda görüldüğü üzere, örgüt üyesi büyük bir güçle karşı karşıya kalma durumunda, ortaya çıkan sonucun negatif olma potansiyeliyle başa çıkmanın yolunu, örgütün içinde olmakta bulduğu ve örgütün güvenlik şemsiyesi altında bulunmanın caydırıcılığından faydalanma amacını yansıttığı görülmüştür. Fakat MC'nin güvenlik sağlama işlevinin yetersiz kaldığının Mançurya ve Habeşistan işgalleriyle anlaşılmasının ardından Türkiye, örgüte bağlılığını hukuki ve diplomatik olarak sürdürmüşse de güvenliği için alternatif yollar aramaya başlamıştır. MC'nin kolektif güvenlik anlayışıyla eşgüdümlü olarak, örgütün işlevini yerine getiremediği noktalarda, bunu telafi edebilecek güvenlik mekanizmalarını da devreye sokmuştur. Böylece "kolektif caydırıcılık, alternatif güvenlik mekanizmaları ve kendi gücüne dayanma" şeklinde sıralanabilecek kurumsal bir dengeleme kurgusunun ortaya çıkması, tezin üçüncü alt bulgusu olmuştur.

Tezin dördüncü alt bulgusu, Türkiye'nin dış politikasında SSCB'nin, müttefik-güvenlik aracı-tehdit gibi çeşitli işlevlerle yer edindiğidir. Bu işlevleri çerçevesinde SSCB'ye yönelik politikalar, tezde "Sovyet Kartını Oynamak" alegorisiyle ilişkilendirilmiştir. Millî Mücadele ve Lausanne sürecinde, SSCB'nin ekonomik, siyasi ve askeri desteği, ağır bir diplomatik yalnızlık içindeki Türkiye açısından önemli bir kazanımdı. İlk dönemde Musul Sorunu sırasında, MC'nin Türkiye aleyhine aldığı kararın hemen sonrasında Ankara, Sovyet kartını oynayarak, hareket alanını genişletmeyi ve diplomatik yalnızlığının verdiği zafiyete çözüm bulmayı amaçlamıştır. İkinci dönemde, Dört Güç Paktı girişimine tepki olarak, yine Sovyet kartını oynamış ve büyük güçlere karşı, başka bir büyük güçle birlikte hareket ederek denge sağlamaya çalışmıştır. Son olarak, İtalya tehdidine ve Boğazlara yönelik fikir ayrılıkları, SSCB-Türkiye ilişkilerinin görece kötüleşmesine neden olurken, Türkiye bu sayede, İngiltere ve Fransa ile yürütmekte olduğu ittifak görüşmeleri ve Hatay Sorunu müzakerelerinde, Sovyet kartını bu kez de SSCB'yi tehdit olarak tanımlayarak öne sürmüştür. Bu doğrultuda, Sovyet kartını oynama stratejisi, Türkiye'nin 1923-1939 yılları arasında birçok kez başvurduğu bir yöntem olarak dış politikasında önemli bir yer edinmiş ve Türkiye'nin dış politikasında pragmatizmin ve stratejik esnekliğin etkisine iyi bir örnek olmuştur.

Sadabad Paktı ile tarafların, makro düzeyde aralarındaki sınır anlaşmazlıklarını ve aşiretlerden kaynaklanan sorunları çözmeyi amaçladığı, mikro düzeydeyse bazı özgün hedefleri gerçekleştirmeye çalıştıkları tezde ulaşılan beşinci bulgudur. Burada değinilen özgün hedefler, İran ve Afganistan açısından, büyük güçlerin bölgedeki rekabetini dengeleme arayışının bir yansımasıyken, Irak için iç istikrarın sağlanması ve aşiretlerin dış etkilerle isyana kalkışmalarının önüne geçilmesiydi. Türkiye açısındansa, İtalyan yayılmacılığının Akdeniz ve Orta Doğu'daki hedeflerine karşı güvenlikli bir alan yaratmak, İtalya ile olası bir savaş durumunda doğu komşularının saldırmazlık güvencesini edinmek ve aşiretlerin geçmişte olduğu gibi bir isyana kalkışarak Türkiye'yi

askeri zafiyete uğratmasının önüne geçmekti. Bu bağlamda, doğrudan askeri bir ittifak olmasa da Sadabad Paktı'nın, Türkiye'nin çok boyutlu güvenlik politikasında, batı-güney-doğu eksenindeki güvenlik kuşağına katkı sağlayan bir yapı olarak görülmesi gerekmektedir.

Tezde ulaşılan altıncı alt bulgu, Mussolini'nin İtalyan donanmasına Akdeniz'de korsanlık faaliyetleri için izin vermesinin ve korsan denizaltılar sorununun bir sonucu olan Nyon Konferansı, bir kırılmayı ortaya çıkarması noktasında, Türkiye açısından iki önemli sonuç doğurduğudur. İlk önemli sonuç, dış politikada izlenecek yolun sertliği konusunda, Atatürk ile İnönü arasındaki fikir ayrılığının belirginleşmesi olmuştur. Atatürk, Nyon Konferansı'na katılmayı ve buradan çıkacak kararları uygulamayı, İtalya'ya karşı İngiltere ile daha net sınırlar içerisinde siyasi ve askeri iş birliği yürütmeyi ve Hatay konusunda daha cesur hareket etmeyi gerekli görürken, İnönü, yaptırımlar nedeniyle halihazırda açıkça tehdit edildiği İtalya'yı tahrik edecek faaliyetlere daha fazla girişmemenin savaştan kaçınmanın en iyi yolu olduğunu ve Hatay konusunu çözmek için daha uygun bir siyasi iklimi beklemek gerektiğini düşünüyordu. Bu görüş ayrılığı, İnönü'nün istifası, Atatürk'ün isteği olan Türkiye'nin Nyon'da aktif rol alması ve Hatay konusunda askeri güç gösterisi ve diplomatik yaptırımların devreye sokulmasıyla sonuçlanmıştır. İkinci önemli sonuç, İtalya'nın Akdeniz'de ciddi bir güvenlik sorunu olarak kabul görmesine, bu durumdan etkilenmesi muhtemel olan İngiltere ve Türkiye'nin birlikte hareket etmek için anlaşmasına ve ilişkilerin olumlu seyrinin ittifaka evrilme sürecini başlatmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, Türkiye açısından güvenlik, yalnızca sınırların savunulması değil, aynı zamanda çevresindeki güç dengelerinin dikkatle gözetilmesi de demekti. Bu nedenle Türkiye, Nyon Konferansı gibi çok taraflı-bölgesel girişimlere katılarak, yakın çevresindeki sorunların çözümünde aktif rol üstlenmeyi ve çözüm sürecindeki tartışmaların içerisine doğrudan dahil olarak sürecin evrileceği noktaları önceden görme fırsatı elde etmeyi amaçlamıştır. Dolayısıyla Nyon,

İngiltere ile stratejik yakınlaşmayı hızlandırmış, Boğazlar ve Hatay meselelerinde Türkiye'nin pazarlık gücünü pekiştirmiştir.

1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması ise, Türkiye'nin çok taraflı güvenlik anlayışının son halkasını temsil etmiştir. Bu ittifak, Türkiye'nin Batılı büyük güçlerle kurduğu ilk askeri bağlayıcılığı olan güvenlik antlaşmasıydı. Daha önce Romanya ve Yugoslavya ile Balkan Antantı'nın gizli ek protokolüyle vermiş olduğu askeri taahhütlerden farklı olarak bu antlaşma, Türkiye'yi halihazırda başlayan bir savaşın tarafı haline getiriyordu. Balkan Antantı dahilinde verilen taahhütler, bir saldırı durumunu gözetmekle birlikte olasılıklar üzerine kuruluyken, 1939 ittifak antlaşması Türkiye'nin, başlamış bir savaş hali içinde, savaşın taraflarından birine askeri desteğini taahhüt etmesi noktasında bu savaşın tarafı olmasını sağlamıştır. MC'nin tamamen işlevini kaybettiği bu dönemde Türkiye, bu antlaşmayla, kolektif güvenlik doktrininin caydırıcılığını artık denklemin dışında bırakarak, bölgesel güvenlik mekanizmalarına ve karşılıklı güvenlik taahhütlerine yönelmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan dönemde Türkiye'nin güvenlik politikaları, meydana gelebilecek bir saldırının caydırılması ve olası bir savaşta tarafsızlığın sürdürülmesi çerçevesinde yürütülürken, bu ittifakla mevcut savaşta bir tarafa dahil olarak güvenliğini sağlamaya veya saldırgana ortaklaşa bir karşılık vermeye evrilmiştir. Türkiye, her ne kadar bu ittifak antlaşmasıyla savaşın tarafı olsa da, savaşın sonlarına doğru Mihver devletlerine savaş ilan edene kadar savaş dışı konumunu koruyabilmiştir. Savaşa aktif olarak dahil olmaması ve herhangi bir saldırı veya işgale maruz kalmaması, Türkiye'nin 1923-1939 yılları arasında yürüttüğü dış politikanın ve ortaya koyduğu güvenlik politikalarının başarıya ulaştığını göstermektedir. Türkiye, söz konusu dönemde aşama aşama inşa ettiği, esnek ve çok boyutlu güvenlik mimarisi sayesinde, İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalabilmiştir. Bu da Türkiye'nin iyi hesaplanmış ve konjonktüre uygun bir şekilde yürütülen güvenlik politikasını sıra dışı bir örnek haline getirmiştir.

Bu bağlamda tezde ulaşılan yedinci ve son bulguysa, Türkiye gibi, çevresindeki büyük güçlere kıyasla orta büyüklükteki bir devletin, kurtuluş-kuruluş aşamalarında büyük güçlerle karşı karşıya gelmiş olsa bile, büyük güçler arasındaki rekabeti ve konjonktürel fırsatları kendi lehine kullanabilme kapasitesine sahip olabileceğidir. Bu bağlamda, Türkiye'nin bu dönemde uyguladığı güvenlik stratejileri, günümüz orta büyüklükteki devletlerinin benzer kriz ve belirsizlik koşullarında başvurabilecekleri politika araçlarına dair öğretici ipuçları sunmaktadır. Diplomasiye öncelik verip gerektiğinde askeri güçle desteklemek, kolektif güvenlikten umudu kesildiğinde bölgesel mekanizmalarla boşluğu telafi etmek ve savaş dışı kalabilmek için stratejik esnekliği korumak, tezde döneme dair pratik çıkarımlardır. Bu durum, güvenlik politikasının başarı ölçütünü yalnızca tehdide verilen tepkilerde değil, aynı zamanda savaş dışı kalabilme becerisinde aramak gerektiğini göstermektedir.

Nihayetinde Türkiye, 1923–1939 yılları arasında aşama aşama inşa ettiği esnek ve çok boyutlu güvenlik mimarisi sayesinde, İkinci Dünya Savaşı gibi büyük bir yıkımın dışında kalabilmiştir. Bu durum, Türkiye'nin cesur ama maceradan uzak, rasyonel ve koşullara uyum sağlayan güvenlik politikasının başarısını göstermektedir. Türkiye'nin bu dönemde benimsediği diplomasi merkezli, çok katmanlı ve dengeye dayalı güvenlik anlayışı, sadece İki Savaş Arası dönemin değil, orta büyüklükteki devletlerin kriz ve belirsizlik ortamlarında izleyebilecekleri stratejilerin de açıklanmasında bir model sunmuştur. Bu çerçevede tezde, güvenliğin başarısının yalnızca tehdide verilen tepkilerle değil, aynı zamanda savaş dışı kalabilme kapasitesiyle ölçülmesi gerektiği ortaya konmuştur. Bu bağlamda ulaşılan sonuçlar, Türkiye'nin güvenlik politikalarının toplumsal tehdit algısı, kültürel güvenlik yaklaşımları ve bölgesel güvenlik düzenleriyle birlikte ele alınmasının, dönemin uluslararası ilişkilerini anlamada bütüncül bir çerçeve sunduğunu göstermektedir. Türkiye'nin İki Savaş Arası dönemde inşa ettiği güvenlik anlayışında, sonraki dönemlerdeki ittifak tercihleri ve örgütlenme biçimleriyle

karşılaştırıldığında, ulusal güvenlik stratejisinde esneklik ve uyarlanabilirlik unsurlarının belirginleştiği görülmektedir. Bu da, hem iç istikrarı koruma hem de uluslararası sistemin dönüşümüne uyum sağlama becerisini açıklayan bir tarihsel örnek oluşturmaktadır. Bu tezin ulaştığı bulgular, Türkiye'nin İki Savaş Arası dönemde geliştirdiği güvenlik anlayışının tarihsel sınırlarını ortaya koyarken, bu çerçevenin gelecekte yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar için de kavramsal bir dayanak oluşturabileceğini göstermektedir. Türkiye'nin güvenlik paktları, iç tehdit algısı ve dış politikadaki esneklik ve uyarlanabilirlik düzeyi, farklı dönemlerle kıyaslandığında süreklilik ve dönüşüm ekseninde yeni tartışmalara zemin hazırlayabilir.

KAYNAKÇA

- **Resmi Yayınlar ve Arşiv Belgeleri**

Atatürk Araştırma Merkezi, (1989), **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri cilt.1**, 4.Basım, Ankara, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Ayın Tarihi

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Devlet İstatistik Enstitüsü, **İstatistik Göstergeler 1923-1998**, Ankara, 2001.

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

Foreign Office

Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, (1973), **Cumhuriyet'in 50'nci Yıldönümünde Türk Silahlı Kuvvetleri**, Ankara.

Hava Kuvvetleri Komutanlığı, (2009), **Filo Tarihçeleri Cilt 1,** Ankara, Hava Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü.

League of Nations Archives

League of Nations, (1932), **Verbatim Record of the Special Session of the Assembly**, Sixth Plenary Meeting.

League of Nations, (1935), **Official Journal**, Eighty-Fifth Extraordinary Session of the Council, No.5.

Resmî Gazete

Société des Nations, (1934), **Journal Officiel**, Supplement Officiel, No.125, Actes de la Quinzieme Session Ordinaire de L'assemblée, Geneve.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Planlama Genel Müdürlüğü, (1973), **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar (1935-1939)**, Ankara.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi, (1972), **Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar 1924-1938**, ATASE Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara.

T.C. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Araştırma ve Koordinasyon Daire Başkanlığı, (1998), **Polis Arşiv Belgeleriyle Gerçekler: 150'likler, Kubilay Olayı**, Ankara.

T.C. İçişleri Bakanlığı Jandarma Umum Kumandanlığı, (2021), **Dersim: Jandarma Umum Kumandanlığı Raporu (1932)**, 5.Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları.

TBMM, (2016), **Şark İstiklal Mahkemesi**, Cilt 6/1, Ankara.

TBMM, (2020), **İkinci Dönem Ankara İstiklal Mahkemesi (1925-1927)**, cilt. 7/1, Ankara.

TBMM, **Zabıt Ceridesi**

- **Kitap, Makale ve Tezler**

Abate, R., Alegi, G., and Apostolo, G., (1992), **Aeroplani Caproni: Gianni Caproni and His Aircrafts 1910-1983**, First Edition, Trento, Museo Caproni.

Ahmad, F., (2008), **From Empire to Republic: Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey**, vol.2, İstanbul, İstanbul Bilgi University Press.

Akbay, B., (2022), "Güney Osetya ve Abhazya Çatışmaları Bağlamında Rusya-Gürcistan Savaşı", **Teoriden Pratiğe Uluslararası Çatışma**, (ed. M. Demiray ve S. Şahin), Ankara, Orion Akademi, s.185-231.

Akdevelioğlu, A.ve Kürkçüoğlu, Ö., (2014), "Orta Doğu'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt.1 (1919-1980)**, (ed. B. Oran), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s.357-369.

Akdoğan, O., (2021), "Irak'ın İlk Askeri Darbesi: 1936 Bekir Sıtkı Darbesi", **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, cilt.8, sayı.2, s.127-149.

Akşin, A., (2019), **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Alakam, R., (1998), **Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması**, İstanbul, Avesta Basın Yayın.

Alsan, Z. M., (1954), "Tecavüzün Tarifi Problemi", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, cilt.11, sayı.1-2, s.43-81.

Aras, T. R., (1945), **Görüşlerim cilt.I**, İstanbul, Semih Lûtfi Kitabevi.

Aras, T. R., (1968), **Görüşlerim cilt.II**, İstanbul, Yörük Matbaası.

Aras, T. R., (2024), **Atatürk'ün Dış Politikası**, 3.Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları.

Armaoğlu, F., (2019), **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, 26.Baskı, İstanbul, Kronik Kitap.

Atay, F. R., (1999), **Çankaya**, cilt.4, Ankara, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.

Aydın, M., (2003), "Securitization of History and Geography: Understanding of Security in Turkey", **Journal of Southeast European and Black Sea Studies,** cilt.3, sayı.2, s.163-184.

Aydın, M., (2014), "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1939-1945", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, cilt.1 (1919-1980), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s.399-476.

Ayoob, M., (1995), **The Third World Security Predicament: State Making, Regional Conflict, and the International System**, Boulder, CO: Lynne Rienner.

Aysal, N., (2009), "Yönetsel Alanda Değişimler ve Devrim Hareketlerine Karşı Gerici Tepkiler: Serbest Cumhuriyet Fırkası-Menemen Olayı", **Atatürk Yolu Dergisi**, cilt.11, sayı.44, s.581-625.

Barlas, D. ve Güvenç, S., (2014), **Türkiye'nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939)**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları.

Barlas, D., (2004), "Friends or Foes? Diplomatic Relations between Italy and Turkey, 1923-1936" **International Journal Middle East Studies**, vol.36, no.2, s.231-252.

Barlas, D., (2017), "Milletler Cemiyeti'nde Türkiye: İyimserlik ve Kuşku Arasında", **Uluslararası İlişkiler**, cilt.14, sayı.55, s.93-111.

Battır, O., (2020), "Savunmacı-Saldırgan Realizm Ayrımında Türk Dış Politikası Üzerine Bir Değerlendirme", **Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, cilt.4, sayı.1, s.143-167.

Bayar, C., (2020), **Şark Raporu**, 3.Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları.

Baydar, E., (1978), **İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri**, Ankara, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını.

Bayrak, M., (1994), **Açık-Gizli/Resmi-Gayri Resmi Kürdoloji Belgeleri**, Ankara, Özge Yayınları.

Bayur, Y. H., (1995), **Türkiye Devletinin Dış Siyasası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bekcan, U., (2013), "Devrimden Sonra: Bolşeviklerin Zorunlu Dış Politikası", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, cilt.68, no.4, s.73-102.

Bellamy, I., (1981), "Towards a Theory of International Security", **Political Studies**, Vol.29, No.1, s.100-105.

Bıyıklı, M., (2012), "Türkiye'nin İttifak Politikası ve Katıldığı Uluslararası Güvenlik İttifakları (1928-1938)", **Yeni Fikir Dergisi**, cilt.4, sayı.9, s.151-166

Bilgin, M. S., (2016), "İki Savaş Arası Dönemde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası", **Gazi Akademik Bakış**, cilt.9, sayı.18, s.33-44.

Bilgin, P., (2005), "Turkey's Changing Security Discourses: The Challenge of Globalisation", **European Journal of Political Research**, vol.44, no.1, s.175-201.

Bilgin, P., (2008), "The Politics of Security and Secularism in Turkey, From the Early Republican Era to EU Accession Negotiations", Dietrich Jung and Catharina Raudvere (eds), **Religion, Politics and Turkey's EU Accession,** London, Palgrave.

Bilsel, C. M., (1998), **Lozan**, cilt.2, İstanbul, Sosyal Yayınları.

Birlik, G. K., (2016), "İspanya İç Savaşında (1936-1939) Türkiye'nin Dış Politikası", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, yıl.12, sayı.24, s.122-155.

Bozarslan, H., (2024), "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği: Zımni Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)", **Türkiye'de Etnik Çatışma**, 9.Baskı, (der. E. J. Zürcher), İstanbul, İletişim Yayınları, s.89-122.

Burgwyn, H. J., (1997), **Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918-1940**, London, Praeger.

Buzan, B., (2015), **İnsanlar, Devletler ve Korku**, (çev. E. Çıtak), Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, İstanbul.

Büyüktuğrul, A., (1967), **Cumhuriyet Donanması (1923-1960)**, İstanbul, Deniz Basımevi.

Can, A., (2022), "İzmir Suikastı Davası ve İttihatçıların Milli Şirketlerden Tasfiyesi", **History Studies**, 14/2, s.299-312.

Canatan, Y., (2022), "Şattülarap ve Osmanlı-İngiliz Rekabeti", **International Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences**, cilt.8, sayı.49, s.289-294.

Carr, E. H., (1990), **International Relations Between The Two World Wars 1919-1939**, London, MacMillan.

Cebeci, M., (2004), "Multidimensional Security Concept and Its Implications for Post-Cold War Europe and Turkey", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Marmara Üniversitesi Avrupa Birliği Enstitüsü,** İstanbul.

Churchill, W. S., (1948), **The Gathering Storm**, Boston, Houghton Mifflin Harcourt.

Cumhuriyet Ansiklopedisi Cilt I (1923-1940), (2005), 5.Basım, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

Çetinsaya, G., (1999), "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1926-1938)", **Avrasya Dosyası: Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, cilt.5, sayı.3, s.148-175.

Değerli, E. S., (2006), "Atatürk Dönemi Türk-Yunan Siyasi İlişkileri", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı.15, s.293-262.

Demiray, M., (2023), "Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1938-1960)", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II- Yeni Türkiye: Türkiye Cumhuriyeti**, (ed. N. Özden, M. Temel vd.), Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, s.963-990.

Deringil, S., (2015), **Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, 6.Basım, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Dickens, C., (2020), **İki Şehrin Hikayesi**, (çev. D. Z. Batumlu), 1.Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Doğar, M., (2022), "The Place of Italy in Turkish Foreign Policy in the 1930s", **Middle Eastern Studies**, 58/1, s.48-69.

Dönmez, Y., (2022), **Türklük: Hüzünlü Bir Bağ,** İstanbul, İletişim Yayınları.

Eden, A., (1962), **Facing the Dictators 1923-1938: the Memoirs of Anthony Eden - Earl of Avon**, Boston, Houghton Mifflin.

Edwards, P., (1971), "The Austen Chamberlain-Mussolini Meetings", **The Historical Journal**, 14, 1, s.153-164.

Erim, N., (1952), "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzey ve Doğu Sınırları", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, cilt.9, sayı.1, s.1-26.

Erim, N., (1953), **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri cilt.I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları),** Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Esmer, A. Ş., (1944), **Siyasi Tarih**, Ankara, Maarif Vekilliği Siyasal Bilgiler Okulu, 1944.

Eyicil, A., (2004), "Atatürk Devrinde Türkiye'nin Balkan Politikası", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, cilt.20, sayı.59, s.335-367.

Eyicil, A., (2020), **Siyasi Tarih 1789-1939**, 3.Baskı, Ankara, Altınordu Yayınları.

F Koca, F., (2022), "Musa Carullah Bigiyef ve İslam Kongreleri (1926-1931)", **Hitit İlahiyat Dergisi**, cilt.21, sayı.1, s.33-80.

Feyzioğlu, A., (1995), "Türkiye ile Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) İlişkileri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, İstanbul.

Fırat, M. ve Kürkçüoğlu, Ö., (2014), "Sancak (Hatay) Sorunu", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar***,* cilt.1 (1919-1980), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s.279-292.

Fırat, M., (2014), "Yunanistan ile İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, **cilt.1 (1919-1980)**, (ed. B. Oran), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s.325-356.

Geçikli, R. M., (2016), "1931 Kudüs-İslam Kongresi ve Türkiye'nin Kongreye Yaklaşımı", **History Studies**, cilt.8, sayı.4, s.89-102.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları: Pülümür-Dersim İsyan ve Harekâtları-Alınan Dersleri II, 3.Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2012.

Gerede, H., (1952), **Siyasi Hatıralarım I: İran (1930-1934)**, Vakit Basımevi, İstanbul.

Glaser, B. and Khairulanwar, Z., (2019), "China as a Selective Revisionist Power in the International Order", **Perspective**, issue.2019, no.21.

Goloğlu, M., (1972), **Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, Ankara, Başnur Matbaası.

Gökay, B., (2006), **Soviet Eastern Policy and Turkey, 1920-1991: Soviet Foreign Policy, Turkey and Communism**, London, Routledge.

Gönlübol M. ve Sar, C., (1987), "1919-1939 Dönemi", **Olaylarla Türk Dış Politikası Cilt: I (1919-1973)**, 6.Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Gönlübol, M. ve Kürkçüoğlu, Ö., (1985), "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, cilt.1, sayı.2, s.451-474.

Gretton, P., (1975), "The Nyon Conference – The Naval Aspect", **The English Historical Review**, vol.90, no.354, s.103-112.

Gümüş, O. ve Sevi, A., (1996), **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, Ankara, Polat Yayınları.

Gündoğan, K. ve Gündoğan, N., (2012), **Dersim'in Kayıp Kızları: Tertele Çenequ**, 12.Basım, İstanbul, İletişim Yayınları.

Gürün, K., (2010), **Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953**, 2.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Güzeloğlu, E., (2022), "İki Savaş Arası Dönemde Türk ve Sovyet Ordularında Doktriner Tartışmalar (1923-1939) – Karşılaştırmalı Analiz", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**.

Haynes, R., (2000), **Romanian Policy towards Germany, 1936-1940**, London, Palgrave Macmillan.

Henig, R., (2010), **The League of Nations**, London, Haus Histories.

Herz, J. H., (1950), "Idealist Internationalism and the Security Dilemma", **World Politics**, vol.2, no.2, s.157-180.

Hillmann, H. C., (1940), "Analysis of Germany's Foreign Trade and the War", **Economica**, New Series, vol.7, no.25, s.66-88.

Hoffmann, E. P., (2017), "Soviet Foreign Policy Aims and Accomplishments from Lenin to Brezhnev", **Soviet Foreign Policy, 1917-1991: Classic and Contemporary Issues**, (eds. F. J. Fleron Jr., E. Hoffmann and R. F. Lairds), New York, Routledge, s.49-71.

İnan, A., (2020), **Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, 4.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnönü, İ., (2018), **Hatıralar**, 5.Baskı, (Haz. S. Selek), Ankara, Bilgi Yayınevi.

İşçi, O., (2020), "Yardstick of Friendship: Soviet-Turkish Relations end the Montreaux Convention of 1936", **Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History**, 21, 4, s.733-762.

Kaliber, A., (2005), "Türkiye'de Güvenlikleştirilmiş Bir Alan Olarak Dış Politikayı Yeniden Düşünmek: Kıbrıs Örneği", **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, cilt.2, sayı.7, s. 31-60.

Kalman, M., (1997), **Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla Ağrı Direnişi**, İstanbul, Pêri Yayınları.

Kandemir, F., (1965), **Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay**, İstanbul, Yakın Tarihimiz Yayınları.

Kantarcı, Ş., (2023), "Atatürk Dönemi Türk İç ve Dış Politikasının Psikopolitik Analizi: Çağdaş Uygarlık Hedefinde Devrim Temelli İç Politika ile Temkinli/Tedbirli Nötralite'ye Dayalı Dış Politika", **History Studies**, cilt.15, Cumhuriyetin 100. Yılı Özel Sayısı, s.261-278.

Karabulut, N., (2007), "İki Genel Savaş Arası Dönemde Silahsızlanma Konferansları ve Türkiye (1923-1939)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, İstanbul.

Kaştan, Y., (2008), "Atatürk Dönemi Türkiye-Bulgaristan İlişkileri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, cilt.24, sayı.72, s.669-696.

Kemal, G. M., (2019), **Söylev,** cilt II, 10. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kleveman, L., (2004), **Yeni Büyük Oyun: Orta Asya'da Kan ve Petrol**, (çev. H. Güldü), İstanbul, Everest Yayınları.

Koçak, C., (1989), "Siyasal Tarih (1923-1950)", **Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980**, (Ed. S. Akşin), İzmir, Cem Yayınevi, s.85-176.

Kohn, H., (1993), “Ten Years of the Turkish Republic”, **Foreign Affairs**, vol.12, no.1, s.141-155.

Kolodziej, E. A., (2005), **Security and International Relations**, Cambridge, Cambridge University Press.

Kürkçüoğlu, Ö., (2006), **Mondros’tan Musul’a Türk-İngiliz İlişkileri**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Lannon, F., (2002), **The Spanish Civil War 1936-1939**, Oxford, Osprey Publishing.

Leffler, M.P., (1985), “Strategy, Diplomacy, and the Cold War: The United States, Turkey and NATO, 1945-1952.” **The Journal of American History**, vol.71, no.4, s.807-825.

Lenczowski, G., (1953), **The Middle East in World Affairs**, New York, Cornell University Press.

Lewis, B., (1993), **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, 5.Baskı, (çev. M. Kıratlı), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Lippmann, W., (1943), **U.S. Foreign Policy: Shields of the Republic**, Boston, Little & Brown and Company.

Lowe, C. J. and Marzari, F., (2002), **Foreign Policies of The Great Powers Volume VIII: Italian Foreign Policy 1870-1940**, London and New York, Routledge.

Luciani, G., (1989), “The Economic Content of Security”, **Journal of Public Policy**, vol.8, no.2, s.151-173.

Mango, A., (2013), **Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu**, İstanbul, Remzi kitabevi.

Mengeş Y., (2021), "Türkiye-İtalya İlişkileri (1928-1940)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, İzmir.

Mengeş**,** Y., (2020), "Mussolini'nin 'Dört Güç Paktı' Projesi ve Türkiye'nin Siyasal Eylemciliği", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** cilt.36, sayı.102, s.137-200.

Meray, S. L. ve Olcay, O., (2023), **Montrö Boğazlar Konferansı: Tutanaklar, Belgeler**, II.Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Merkes, M., (1969), **Die Deutsche im Spainscher Burgerkrieg**, Bonn.

Metel, R., (1966), **Atatürk ve Donanma**, Deniz Basımevi, İstanbul.

Migdal, J., (1988), **Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World**, Princetown University Press, Princetown.

Nur, R., (2003), "Lozan Konferansı 1922-1923", **Lozan Barış Konferansının Perde Arkası (1922-1923)**, (Ed. Ö. A. Uğurlu), İstanbul, Örgün Yayınevi.

Ogg, F. A., (1934), "The Balkan Four-Power Pact", **Current History (1916-1940)**, vol.40, no.1, University of California Press, s.123-144.

Okyar, F., (1980), **Üç Devirde Bir Adam**, İstanbul, Tercüman Yayınları.

Olcaytu, T., (1973), **Türk Tarihi Silahlı Kuvvetleri ve Atatürkçülük**, Genelkurmay Başkanlığı 50. Yıl Yayını, Ankara.

Oran, B., (1999), **Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme**, 5.Baskı, Ankara, Bilgi Yayınları.

Oran, B., (2014), "Atatürk'ün Dış Politikası Üzerine Üç Tartışma", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, cilt.1 (1919-1980), 19.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s.251-252.

Öke, M. K., (2005), **Hilafet Hareketleri**, 3.Baskı, İstanbul, İrfan Yayımcılık.

Öksüz, H., (1996), "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Atatürk Dönemindeki Balkan Politikası (1923-1938)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, İstanbul.

Örgeevren, A. S., (2002), **Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi**, İstanbul, Temel Yayınları.

Özersay, K., (2014), "Montreux Boğazlar Sözleşmesi", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt.1 (1919-1980)**, (ed. B. Oran), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s.370-386.

Özgüldür, Y., (1991), "1923-1945 Dönemi Türk-Alman İlişkileri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara.

Özgüneş, M., (1984), "Devlet Adamı Atatürk", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, cilt.1, sayı.1, s.192-194.

Öztaş, S. ve Kınalı, G., (2021), "Atatürk Dönemi Balkan Politikası Bağlamında Türkiye-Yunanistan Ek Antlaşması", **Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi**, cilt.10, sayı.2, s.557-599.

Öztürk, S., (2004), **Kasadaki Dosyalar: İsmet İnönü'nün Atatürk'e Sunduğu Gizli Kürt Raporu**, Ankara, Ümit Yayıncılık.

Palabıyık, M. S., (2016), "Sadabad Paktı (8 Temmuz 1937): İttifak Kuramları Açısından Bir İnceleme", **Orta Doğu Etütleri**, 2, 1, s.147-179.

Pangalos, T., (1974), **Arheion Theodoru Pangalu**, Tomos Defteros (1925-1952), Athina, Ekdosis Kedros.

Papuççular, H., (2023), "Contested Sovereignities: Turkish Diplomacy, the Straits Commission, and the League of Nations (1924-1936)", **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, 25, 2, s.207-221.

Papuççular, H., (2023), **Cumhuriyet'in Dış Politikası: Olaylar, Aktörler, Kurumlar 1923-2023**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Papuççular**,** H., (2024), **Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947**, 5.Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Paşa, İ. N., (1992), **Ağrı Dağı İsyanı***,* İstanbul, Med Yayınları.

Perinçek, D., (2021), **Toprak Ağalığı ve Kürt Sorunu**, 6.Basım, İstanbul, Kaynak Yayınları.

Polanyi, K., (2001), **The Great Transformation**, Boston, Beacon Press.

Ramazani, R. K., (1966), **The Foreign Policy of Iran 1500-1941**, Charlottesville, University Press of Virgina.

Richardson, R. C., (1969), "The Problem of Disarmament in British Diplomacy 1932-1934", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **The University of British Columbia**, Vancouver.

Rişvanoğlu, M., (1992), **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm***,* İstanbul, Boğaziçi Yayınları.

Rodogno, D., (2006), **Fascism's European Empire: Italian Occupation During the Second World War**, (tr. A. Belton), Cambridge, Cambridge University Press.

Rothschild, J., (1964), **Communist Eastern Europe**, New York, Walker and Company.

Rude, G., (2022), **Fransız Devrimi,** (çev. A. İ. Dalgıç), 5.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

Rundt, S. J., (1947), "The Army of the Crescent and Star", **Infantry Journal**, vol.60, issue.2.

Salih, J. M., (1957), "Anglo-Iraq Relations (1925-1932)", (yayınlanmamış doktora tezi), **The University of Chicago**, Illinois.

Sander, O., (2014), **Siyasi Tarih 1918-1994**, 24.Baskı, Ankara, İmge Kitabevi.

Sander, O., (2018), **Balkan Gelişmeleri ve Türkiye 1945-1965**, Ankara, İmge Kitabevi.

Saral, A. H., (1937), "Askerlik Bakımından Tunceli Hakkında Bir Etüt", **Askeri Mecmua**, cilt.107, s.760-769.

Sarıalioğlu, İ., (2023), "MacDonald Silahsızlanma Tasarısı'nın (1933) Türk İngiliz İlişkilerine Etkisi: Türkiye'nin Avrupalılığı ve Boğazlar Meselesi", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, cilt.23, sayı.4, s.1415-1438.

Sarınay, Y., (2014), "İki Savaş Arası Dönemde Türkiye'nin Balkan Ülkeleri ile Münasebetleri (1919-1939)", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, cilt.2, sayı.1, s.232-259.

Sasuni, G., (1992), **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri***,* İstanbul, Med Yayınları.

Saygın, E. Z., (2022), "Atatürk Dönemi Göç ve İskân Politikaları", **ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi**, cilt.9, sayı.20, s.1-18.

Schweller, R., (1999), "Managing the Rise of Great Powers: History and Theory", **Engaging China: The Management of an Emerging Power**, (ed. A. I. Johnston and R. S. Ross), New York, Routledge, s.1-31.

Shapiro, L., (1955), **Soviet Treaty Series (1929-1939),** vol.II, Washington, The Georgetown University Press.

Sheehan, M., (2017), "Askeri Güvenlik", **Çağdaş Güvenlik Çalışmaları (ed. A. Collins)**, (çev. N. Uslu), İstanbul, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, s.147-160.

Shields, S. D., (2011), **Fezzes in the River: Identity Politics and European Diplomacy in the Middle East on the Eve of World War II**, Oxford, New York, Oxford University Press.

Sonnenfeldt, H. and Hyland, W. G., (2017), "Soviet Perspectives on Security", **Soviet Foreign Policy, 1917-1991: Classic and Contemporary Issues**, (eds. F. J. Fleron Jr., E. Hoffmann and R. F. Lairds), New York, Routledge, s.72-99.

Soysal, İ., (2000), **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları: Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte I.Cilt (1920-1945)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sönmezoğlu, F., (2015), **İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası 1919-1945**, İstanbul, DER Yayınları.

Stalin, J. V., (1978), **Works 1934-1940**, vol.14, London, Red Star Press.

Şahin, M., (2010), "Türkiye'nin Orta Doğu Politikası: Süreklilik ve Değişim", **Akademik Ortadoğu**, cilt.4, sayı.2, s.9-22.

Şener, B., (2012), "Ağrı İsyanı (1926-1930) ve Türkiye-İran Krizi (1930): Türk Dış Politikası Tarihinde Bir Zorlayıcı Diplomasi Uygulaması", **History Studies**, vol.4, issue 4, s.385-413.

Şimşir, B. N. (1975), **İngiliz Belgelerinde Türkiye'de Kürt Sorunu 1924-1938**, Ankara, Dışişleri Bakanlığı Basımevi.

Şimşir, B. N., (1981), **Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi Cilt-1: 1922-1924**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Şimşir, B. N., (2009), **Kürtçülük II: 1924-1999**, Ankara, Bilgi Yayınevi.

Tanör, B., (2023), **Kurtuluş Kuruluş**, 13.Baskı, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları.

Tellal, E. (2014), "SSCB ile İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, cilt.1 (1919-1980)**, (ed. B. Oran) 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s.314-324.

Tökin, İ. H., (1990), **Türkiye Köy İktisadiyatı**, 2.Basım, İstanbul, İletişim Yayınları.

Tuğkan, M. A., (2007), "Turkish-US Security Relations 1945-2003: A Game-Theoretical Analysis of the Institutional Effect", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul.

Turan, Ş., (1965), "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", **Belleten**, Türk Tarih Kurumu, cilt.29, sayı.113, s.77-119.

Turan, T. and Turan, E. T., (2012), "The Rise of the Concept of a Balkan Pact and the first Balkan Conference", **History Studies**, vol.4, issue.4, s.433-446.

Tünay, B., (1985), "Atatürk ve Liderlik", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, cilt.1, sayı.2, s.555-572.

Türkeş, M., (1994), "The Balkan Pact and Its Immediate Implications for the Balkan States, 1930-34", **Middle Eastern Studies**, vol. 30, no. 1, s.123-144.

Türmen, R., (2023), "Önsöz", **Montrö Boğazlar Konferansı: Tutanaklar, Belgeler**, II.Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Uçarol, R., (2019), **Siyasi Tarih 1914-2014 II.Cilt**, 11.Basım, İstanbul, DER Yayınları.

Uldricks, T. J., (2013), "Soviet Security Policy in the 1930s", **Soviet Foreign Policy, 1917-1991: A Retrospective**, (ed. G. Gorodetsky), New York, Routledge, s.65-74.

Uluğbay, H., (2003), **İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik**, 2.Basım, Ankara, Ayraç Yayınları.

Ulusoy, H., (2005), "A Constructivist Analysis of Turkey's Foreign And Security Policy in the Post-Cold War Era", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara.

Ural, S., (2007), "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası", **Atatürk Yolu Dergisi**, cilt.10, sayı.39, s.425-463.

Us, A., (2012), **Hatıra Notları**, (haz. İ. Dervişoğlu), Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Uzgel, İ. ve Kürkçüoğlu, Ö., (2014), "Batı Avrupa'yla İlişkiler: İngiltere ile İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, **cilt.1 (1919-1980)**, (ed. B. Oran), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s.258-276.

Uzgel, İ., (2014), "Almanya'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, **cilt.1 (1919-1980)**, (ed. B. Oran), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s.297-307.

Uzgel, İ., (2014), "Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, **cilt.1 (1919-1980)**, (ed. B. Oran), 19.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s.307-313.

Ünal, T., (1978), **Türk Siyasi Tarihi 1700-1958**, 5.Baskı, Ankara, Emel Yayınları.

Ünlü, B., (2021), **Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi,** 11.Baskı, Ankara, Dipnot Yayınları.

Weber, M., (2004), **Sosyoloji Yazıları**, (çev. T. Parla), 6.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

Webster, A., (2020), **Strange Allies: Britain, France and the Dilemmas of Disarmament and Security, 1929-1933**, London, Routledge.

Weisband, E., (1973), **Turkish Foreign Policy, 1943-1945: Small State Diplomacy and Great Power Politics**, Princetown, Princetown University Press.

Wheeler-Bennett, J. W., (1932), **Documents on International Affair**, Oxford, Oxford Unversiry Press.

Wolfers, A., (1952), "'National Security' as an Ambiguous Symbol", **Political Science Quarterly**, vol.67, no.4, s.481-502.

Yetkin, Ç., (1982), **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı**, İstanbul, Karacan Yayınları.

Young, L., (1964), “Chamberlain’s ‘Mission’ for Peace, 1937-1939: A Study in the Appeasement of Italy”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **Bowling Green State University**, Ohio.

Yüksel, A., (2022), “Türk Dış Politikasındaki Gelişmelerin Türk Ordusunun Donatım ve Organizasyonuna Etkileri (1936-1945)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), **Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Ankara.

Zhivkova, L., (1976), **Anglo-Turkish Relations 1933-1939**, London, Secker and Warnurg.

Zürcher, E. J., (2000), **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, 7.Baskı, (çev. Y. S. Gönen), İstanbul, İletişim Yayınları.

- **Gazeteler**

Akşam

Cumhuriyet

Hakimiyeti Milliye

İkdam

Milliyet

Tanin

The Times

Ulus

Vakit

- **İnternet Kaynakları**

http://www.mfa.gov.tr/data/Kutuphane/Kurucu_Anlasmalar/turkiye-ile-iran-arasinda-hudut-hattinin-tayinine-dair-itilafname-23-01-1932-tahran-fransizca-protokol-turkce-fransizca-matbu.pdf (Erişim tarihi 19.05.2025)

https://archives.ungeneva.org/question-of-the-frontier-between-turkey-and-iraq-situation-in-the-locality-of-the-provisional-line-fixed-at-brussels-on-october-29th-1924-2 (Erişim tarihi 17.12.2024)

https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv13/ch10subch1 (Erişim tarihi 18.12.2024)

https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1933v01/d308 (Erişim tarihi 30.12.2024)

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400885.pdf (Erişim tarihi 25.11.2025)

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc013/kanuntbmmc013/kanuntbmmc01302510.pdf (Erişim tarihi 25.11.2025)

https://www.archives.gov/milestone-documents/president-woodrow-wilsons-14-points (Erişim tarihi 21.05.2025)

https://www.mfa.gov.tr/ii_-convention-relating-to-the-regime-of-the-straits.en.mfa (Erişim tarihi 05.02.2025)

https://www.mfa.gov.tr/lausanne-peace-treaty-part-i_-political-clauses.en.mfa (Erişim tarihi 04.12.2024)

https://www.mfa.gov.tr/lausanne-peace-treaty-part-i_-political-clauses.en.mfa (Erişim Tarihi 18.12.2024

http://univ.bibl.u-szeged.hu/1074/1/jogalap_005_018-020.pdf (Erişim tarihi 25.05.2025)

ÖZET

Bu tez, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923-1939 yılları arasındaki dönemde, güvenlik politikalarını, iç ve dış tehdit algısındaki dönüşüm temelinde analiz etmektedir. Tezin temel problemi, yeni kurulan bir devlet olarak Türkiye'nin, İki Savaş Arası dönemin karmaşık ve güvenliksiz uluslararası ortamında, hangi tehditleri ne zaman önceliklendirdiği ve bu tehditlere karşı nasıl güvenlik politikası geliştirdiğidir. Tezin temel savı, Türkiye'nin güvenlik politikalarının durağan bir statükoculuktan ziyade, iç ve dış tehditlere göre konumlanan, rasyonel ve reaktif bir anlayışa dayandığıdır. Bu doğrultuda 1923-1932 yılları arasındaki dönem, iç tehditlerin güvenlik ve dış politikayı belirlediği "Yurtta Sulh dönemi", 1932-1939 yılları arasındaki dönem ise, dış tehditlerin öne çıktığı ve güvenlik politikalarında belirleyici olduğu "Cihanda Sulh dönemi" olarak ele alınmıştır.

Tezde nitel doküman analizi yöntemi kullanılmış, zabıt cerideleri, diplomatik belgeler, dışişleri raporları, dönemin basını ve resmi yayınlardan oluşan birincil kaynaklar, çağdaş literatürle desteklenmiştir. Bulgular, 1923-1932 yılları arasındaki dönemde, Türkiye'nin dış politikasını ve güvenlik anlayışını belirleyen ve sınırlayan olgu iç tehditlerken, 1932-1939 yılları arasında dış tehditlerin, güvenlik politikalarının belirleyicisi olduğunu göstermektedir. Buna göre, Türkiye, iç tehditlerle mücadele etmek zorunda kaldığı ilk dönemde, temkinli ve mümkün olduğunca çatışmadan uzak kalmaya çabalayan bir dış politika izlemiş fakat ikinci dönemde dış tehditlerin ciddiyetini artırmasıyla kolektif güvenlik, bölgesel güvenlik antlaşmaları, ikili-çok taraflı güvenlik garantileri, ittifak ve kendi gücüne dayanma gibi çok boyutlu güvenlik mekanizmalarını devreye sokmuştur. Tez, Türkçe literatürde çoğunlukla kabul gören, Türkiye'nin statükocu bir dış politika izlediği görüşüne, güvenliği söz konusu olduğunda dile getirdiği revizyon taleplerinin yerine getirilmesi için çeşitli politika araçlarını devreye soktuğunu iddia etmektedir. Tezin amacı, Türkiye'nin bu dönemde izlediği güvenlik politikalarının, tehditlerin iç ve

dış olarak değişiminin etkisinde geçirdiği dönüşümün ardındaki mantığı, iç ve dış dinamiklerle birlikte değerlendirmek ve tehdit-güvenlik ilişkisinin dış politikadaki etkisini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: İki Savaş Arası Dönem, Türkiye, Güvenlik, Tehdit Algısı, Türk Dış Politikası, Güvenlik Politikaları.

ABSTRACT

This thesis examines the security policies of Türkiye between 1923 and 1939, focusing on the transformation of internal and external threat perceptions. The main problem of the thesis is that, as a newly established state, Türkiye, in the complex and insecure international environment of the Interwar period, prioritized which threats and when, and how it developed a security policy against these threats. The core argument of the thesis is that Türkiye's security policy was not shaped by passive status quo thinking, but by a rational and reactive approach that adapted to internal and external threats. Accordingly, the period between 1923 and 1932 is defined as the "period of Peace at Home", during which domestic threats shaped both security and foreign policy. The period from 1932 to 1939 is characterized as the "period of Peace in the World", marked by the predominance of external threats in determining security policy.

The thesis employs qualitative document analysis, using primary sources such as parliamentary proceedings, diplomatic correspondence, foreign ministry reports, contemporary press, and official publications, supported by the relevant scholarly literature. Findings reveal that while domestic threats constrained and shaped Türkiye's foreign and security policy in the first period, external threats became the primary determinant of security strategies in the second period. In response, Türkiye adopted a cautious and conflict-averse foreign policy during the first phase, but in the latter phase, as external threats escalated, it activated a multilayered security framework involving collective security, regional security alliances, bilateral and multilateral security guarantees, and self-reliance.

Challenging the commonly accepted view in the Turkish literature that Türkiye followed a strictly status quo-oriented foreign policy, the thesis argues that Türkiye employed various policy instruments to pursue its revisionist demands when national security was

at stake. The aim of the thesis is to explore the rationale behind Türkiye's shifting security policies during this period by analyzing the impact of internal and external dynamics, and to reveal how the evolving threat–security nexus influenced Turkish foreign policy.

Keywords: Interwar Period, Türkiye, Security, Threat Perception, Turkish Foreign Policy, Security Policies.